

הַעֲבָר

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב"צ כץ ז"ל

המערכת :

ברוך קרווא
יהודה סלוצקי

המזכיר :

א. אהרני

מועצת המערכת :

ש. אטינגר
ב"צ דינור
יוחנן טברסקי
יצחק מאור
זלמן שזר
הנן שמדוק

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2022

תל-אביב

אייר תש"ך

חוברת ז'

נוסד לזכר חיים כהן בפברבורג

הוצאת „אלתירא". אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשחמפות משרד החנוך והתרבות ובסיוע קרן י. ל. ורחל גולדברג

ה ת ו כ ן

עמוד

- 3 ליובל השבעים של זלמן שור מאת בן־ציון דינור
מצב יהודי אוקראינה בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט
- 6 מאת יעקב לשצ'נסקי
במרכז הקיובי (רשימות וזכרונות משנות 1918—1920)
- 15 מאת בן־ציון דינור
- 29 בית המדרש לרבנים בוויילנה מאת יהודה סלוצקי
- 49 יהודי רוסיה בימי ה"דומות" מאת יצחק מאור

תעודות ומקורות

- תזכיר על בעית היהודים ברוסיה מאת שר הפלך הווילנאי פאלן:
- 91 מבוא מאת ד"ר ישראל קלויזנר
- 95 נוסח התזכיר
- 123 החברות היהודיות ברוסיה מאת יצחק א. לויטאץ

זכרונות

- 136 מכל מלמדי מאת זלמן שור
- 149 קלונר המורה מאת יוס טוב הלמאן

זכרון קהילות

- 156 פרקי זכרונות מברדיטשוב מאת יעקב בוקשטיין
- 159 פרקי זכרונות לובאן מאת רחל פייגנברג־אמרי
- 165 פרקי זכרונות ווהייל מאת עזריאל אורי
- 170 בעלי מלאכה בשפולה מאת דוד כהן
- 177 כפר מולדתי פופלנאסטוייה מאת י. סערוני

ביבליוגראפיה

- תמונת אדם במשבצת הדור (על ספרו של ב"צ דינור „בעולם ששקע")
- 183 מאת אבא גורדין
- 189 זכרונותיו של זרובבל מאת ז. אברמוביץ
- „פרקי חיים" לגיר־פאלקס; „מארטוב והקרובים אליו"
- 192 מאת יהודה סלוצקי
- 197 קובץ על היהדות הרוסית מאת ברוך קרוא
- 200 דו"ח „אלתירא"

בן-ציון דינור

ליובל השבעים של זלמן שזר

(דברים שנאמרו במסיבה לכבודו)

א

נכון מה שאמרו כאן והדגישו בדבר שני היצרים שבנפשו של זלמן שזר:
יצר העיון והמחקר ויצר העשייה והפעולה הציבורית. נכון הוא גם שדרך חייו

ופעלו של שזר הם ביטוי ל„ויתרוצצו“ זה. המלווה אותו תמיד: משולתן הכתיבה
לבמת הנאמנים של „דברים לעם“, ומהעמידה על יד מדף הספרים ומהעיון במחקרים

ובכתבים ישנים וחדשים לישיבה על יד שולחנות של נשיאות ושל ועדים ועדות ולדיינים בעניני המדינה, הציונות, ההסתדרות והמפלגה. — אולם לא נכונה — ואף תמוהה — היא ההערכה, ש"יצר המדע" הוא "יצר הטוב" ויצר הפעולה הציבורית — הוא "יצר הרע". זו מנלן? — זלמן שזר הוא, כידוע, חסיד, ואחת מהנחותיה הראשונות של החסידות היתה קביעת יחס חדש לתורה ולמעשה: הכל תלוי בתוכן הנפשי של הדברים; יש דברי תורה שתוכנם אינו רוח, ויש מעשה שהוא רוח, ומשום כך: הדריגה הגבוהה ביותר היא במעשה שיש בו "ייחוד" הגשמי והרוחני. — וזלמן שזר שהלך בדרך זו כל ימי חייו, מהיותו "ינוקא" מופלא במפלגת פועלי ציון, יושב בוילנא בחדר הקטן של המערכת, מתקן ומתרגם מאמרים ומתאבק (תרתי משמע) בעפרו ובעפרם של מנהיגים — עד היותו יושב ראש הנהלת הסוכנות וההנהלה הציונית — הראה שאמנם חסיד הוא בדרך, ואני מברכו בברכתו של אותו צדיק (ר' משה מקוויניץ) "ברוך אתה בעיר" — בהתעוררות המחשבה — "ברוך אתה בשדה" — בצאתך לפעולות ולמעשים...

ב

ואמנם, קיים זלמן שזר את ה"ייחוד" הזה של "העיר", של התעוררות, של "יצר החקר" שבו, עם ה"שדה", עם יצר העשייה. גם בזה קיים את אמרת החסידים שפירשו את הכתוב: "מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתך" — ש"תורתך", תורת ה' האמתית, היא "מה אהבתי", כשהאדם מעלה את אהבתו ל"תורה", ושעיונו, שיחתו, היא ב"כל היום", "במעשי יום יום", ואינו מובדל מן החיים. — זלמן שזר החל פעולתו הציבורית ב"תנועת העבודה הציונית", בהצטרפותו בכל חוס נפשו הסוערת ובכל התלהבותו החסידית לאותה תנועה שאיחדה בלחצו מהפכנותה גם את כמיהת הגאולה של האומה הגולה שמאסה בגלות ובנכר וגם את שאיפת השחרור של הפועל היהודי, שזקף את קומתו והרים את דגל המרד הסוציאלי, הזעיק למרד זה המונים והכניס אותם למאבק העולמי של ה"עם העובד", וגם בעבודתו העיונית והמחקרית החל זלמן שזר בשבתאות (המאמר החשוב על "שבת צבי" שנתפרסם ב"אנציקלופדיה היהודית-הרוסית"), בחקר ראשיתה של "חכמת ישראל" והרקע הצבורי שלה (פרסום נאומיו של אדוארד גאנס ב"אגודה לתרבות ומדע היהדות" בראשית שנות העשרים של המאה הקודמת), בתולדות העליות לארץ ישראל (פרסומה של המחברת "שאלו שלום ירושלים" ב"רשומות" ב), במסות ובעיונים לתולדות תנועת הפועלים היהודים והתנועה הסוציאליסטית, ובדרך זו גם במשיך, בכתב ובעל פה, כל השנים.

פרשת העיון קשורה וצמודה לפרשת המעשים. — והדרך היא אחת.

ג

יכול אני להעיד על דרך זו לכל פרטיה. משום שגם אני שייך לאותו הדור ביהדות רוסיה שהלכו, שהוטל עליהם ללכת, באותה דרך, בשביל מקביל, ויכול אני לציין את תחנותיה של הדרך: מסורת של חסידות, חסידות חב"ד, בבית ובמשפחה. מסורת של חסידות שאינה גנוזה בספרים וכתבים, אלא מהווה אויר "מקיף" עלמין וממלא עלמין; לימוד תורה, תלמוד, בחדר ובשיבה; התעוררות ציונית וסוציאליסטית — מי ב.ס. (ציונים סוציאליסטים), כמוני, ומי ב"פועלי ציון" (כולמן שזר), התעניינות מיוחדת ביהדות הרוסית, בגורלה ובתולדותיה, וראיית "חכמת ישראל" והחקר בהיסטוריה היהודית כמטרת חיים. — ומכאן הדרך

ל"שיעורי המזרח" מיסודו של הברון גינצבורג — (הוא הקדימני כתלמיד בשנים אחדות: הגעתי שמה רק בשנות המלחמה העולמית הראשונה. כמרצה וכמשתתף בנסיונות לשקם את המוסד ולהרחיבו). — ואחרי כן פעולתו הברוכה בברלין. — שהייתי לפניו כסטודנט — בוינא (בפדגוגיון של חיות) כמורה למורים (עבודה שעסקתי בה — לפני זה ואחרי זה — עשרות בשנים) — ואחרי כן בארץ: בהסתדרות, במערכת "דבר", במפלגה, בכנסת הראשונה, בממשלה, כשר הראשון לחנוך שהעביר את חוק חובת חנוך הנס, בכמה מפעלי תרבות — כ"מוסד ביאליק", "הספריה הציונית". — מכמה בחינות היו דרכינו קרובות, מקבילות, ולעתים משתלבות — ויכול אני להגיד: אין להפריד את האיש מדרכו ואני מברך את חברי וידידי זלמן שזר בברכת: חזק ואמץ! לך בדרכך זו, שלובת ההתעוררות העיונית והפעילות הצבורית, כי זוהי דרכך המיועדת.

ד

זלמן שזר נכנס לשנות השיבה, ואני רוצה לברך אותו שיזכה לקיים בשלמות ובנאמנות את המצוה "מפני שיבה תקום", כפי שפירשו חסידים פסוק זה. לפי דעתם, המצוה היא ראשית כל על בן השיבה: עליו "לקום" להיות ער, מהיר תנועה ותגובה, נמרץ וזריז, ולהפעיל כל אוצרות נסיונו וכל סגולות נפשו: "מפני שיבה" — השיבה מחייבת אותך: תקום ותפעל! תמשיך לפעול בכל לבבך ובכל נפשך, כדרכך.

מצב יהודי אוקראינה בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט

פרק מספר „תולדות היהודים באוקראינה“

(א) מספר היהודים

אנו מוצאים לנכון לתת לפחות סקירה קצרה על דמות היהדות האוקראינית בפרוס חלוקת פולין, לפני מעבר חלקי אוקראינה מסווימים לרשות הקיסרות הרוסית. המהפכה הגדולה במבנה היהדות האוקראינית, לא רק מבחינה חברתית כלכלית ורוחנית-תרבותית, אלא גם מבחינת ההתרכזות בקהילות גדולות, תהיה יותר מובנת, ומשמעותה יותר רמה וחשובה רק לאחר שנכיר את המצב לפני התפוררות המלוכה הפולנית.

נתחיל מחלוקת היהודים בגלילות האוקראינים בשנת 1764. הטבלא בעמ' 14 נותנת לנו חומר מענין. לפנינו מספר היהודים ב־326 קהילות ב־4 גלילות. שאחרי כן עברו לרוסיה. מתוך 326 הקהילות בערים ובעיירות היו 94, שהן 28.9 אחוזים מכל הקהילות, בעלות פחות מ־100 נפש כל אחת⁽¹⁾. אין צורך להדגיש, שקהילה שאין בה אפילו מאה נפש ירודה היא במוסדות דתיים ותרבותיים. בעצם אפשר להניח, שאפילו קהילה שיש בה פחות מ־300 נפש אף היא חלשה מבחינת השירותים הציבוריים. קהילות כאלה היו במספר 217, שהן בדיוק שני שלישים של כל הקהילות. אמנם בקהילות הקטנות הללו היו מרוכזים 87.6 אחוזים של כל יהודי ארבעת הגלילות.

קהילות פחות או יותר גדולות — בנות יותר מאלף נפש — היו רק 17 קצת יותר מ־5 אחוזים של כל הקהילות. ב־17 הקהילות הגדולות ההן ישבו יותר מ־24 אלף יהודים, בחשבון ממוצע קצת יותר מ־1400 נפש בקהילה. אלה היו כאמור הקהילות היהודיות הגדולות.

חוץ מיהודי הערים והעיירות הללו ישבו בארבעת הגלילות עוד 47.860 יהודים בכפרים, ב־5016 כפרים, בחשבון ממוצע 9.5 נפש בכפר. ודאי היו כפרים שהיו בהם יותר יהודים והיו כפרים שלא היתה בהם אלא משפחה יהודית אחת. אבל על פי רוב ישבו בכפר 2—3 משפחות.

בסך הכל היו לפי ספירת שנת 1764 לערך 145 אלף יהודים בארבעת הגלילות — קיוב, ווהלין, פודוליה ובראצלוב. הספירה שנערכה לשם גביית מס לגולגולת אין לראותה כמדויקת. ורוב החוקרים וההיסטוריונים סבורים, כי יש להוסיף למספרים הרשמיים של הספירות במלכות פולין דאו לא פחות מ־30 אחוזים. ודאי נהיה קרובים מאוד למציאות אם נחשב לשנות 1764—1765 לערך מאתיים אלף נפש יהודים באותם חלקי אוקראינה. שאחר כך — בשנת 1793 — עברו לרשות רוסיה. במשך 30 השנים ודאי נוסף עודף טבעי מסוים אף על פי שבמשך כל השנים השתוללו הקוזאקים־ההיידמאקים ואלפי יהודים נטבחו.

הנה דוגמא מגליל בראצלאב שתתן לנו מושג ברור על גידול האוכלוסיה היהודית בשליש האחרון של המאה השמונה-עשרה. בגליל בראצלאב היו ⁽²⁾ בשנת 1765 — 20271 יהודים ובשנת 1776 רק 14088. ניתן הסבר: „הפחתת מספר היהודים לגבי שנת 1765 נגרמה על ידי סיבות היצוניות כגון מגפות ובעיקר נחשול הפרעות ההידאמקיות“. נמנית שורה ארוכה של ערים (באלטא, גראנוב, אומאן, בראצלאב, וויניצה ואחרות), שסבלו משחיתות ומפרעות.

בכל זאת יש להנחית, שעודף טבעי מסויים היה גם ב־30 השנים האחרונות של מלכות פולין. אנו מניחים, כי לסוף המאה השמונה עשרה, כשארבעת הגלילות הנזכרים נעשו רוסים, ישבו בהם לערך 225 אלף יהודים. על מספר זה יש להוסיף גם את יהודי פלך צ'רניגוב וחלק מפלך פולטאבה, שהיו שייכים לרוסיה מלפני כן. בסך הכל ישבו בגלילות אלה ⁽³⁾ 970 יהודים משום ששיבתם במקומות אלה היתה אסורה ורק יוצאים מן הכלל היו מקבלים רשות לבוא לירידים, וקצתם נשארו גם להבא.

נוספת רוסיה החדשה, שנעשתה רק בשנים האחרונות של המאה השמונה עשרה לגמרי חלק מרוסיה. על מספר היהודים בסביבות חדשות אלה, שהפכו במאה התשע עשרה למרכזים העשירים ביותר של היהדות הרוסית, יש לדון מן הנתונים על ערים אחרות. בשנת 1799 היו באודיסה 312 יהודים (187 גברים, 125 נשים) ⁽⁴⁾, בניקולאייב היו בשנת 1792 בסך הכל 289 יהודים (205 גברים, 84 נשים) ⁽⁵⁾, בפלך יאקטרינאסלאב היו בשנת 1805 — 376 יהודים ⁽⁶⁾.

יש עוד להוסיף את הפלך הטברי שצורף בשנת 1791 לחתום המושב — בפלך זה היו בשנת 1805 בסך הכל קרוב ל־500 יהודים ⁽⁷⁾.

אספנו את כל הנתונים הללו כדי להגיע לידי מושג מסויים בנוגע למספר היהודים באוקראינה הרוסית בסוף המאה השמונה עשרה וראשית המאה התשע עשרה. אין בידנו מספר מדויק אבל בטוחים אנו כי המספר 235—230 אלף מתאים מאוד למציאות. הבה נזכור מספר זה, שיקבל את משמעותו המלאה ואת משקלו ההיסטורי לאחר שנשווה אותו עם מספרי היהודים בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים.

ב) המצב הכלכלי של יהודי אוקראינה בסוף המאה השמונה עשרה

לפרשת הירושה יש להוסיף גם את הפרצוף החברתי-כלכלי של יהדות אוקראינה בסוף המאה השמונה עשרה. על סף אותה המהפכה העמיקה, שהתרחשה עם שילוב היהדות הזאת לתוך הקיסרות הרוסית הגדולה.

ראשית כל נזכיר, כי בארבעת הגלילות שהיוו את חוט השדרה של יהדות אוקראינה היו מתוך 145 אלף יהודים קרוב ל־48 אלף יהודי כפר. למעשה היה מספרם גדול יותר, מפני שהספירה היתה ודאי יותר מדויקת בערים ובעיירות מאשר בכפרים. לפי דעתם של כל ההיסטוריונים הפולנים היה אחוז היהודים באוקראינה בכפרים, בחלק המפגר ביותר של מלכות פולין, קרוב ל־40 מכל האוכלוסיה היהודית. כל ההמון הזה היה מורכב אם לא במאה אחוז, הרי לכל הפחות בחשעים אחוז מתווכרים ופונדקאים.

הנה כיצד מתאר אחד מסובי ההיסטוריונים הפולנים את תקומת החוכר הפונדקאי היהודי ⁽⁸⁾: „המשבר הכלכלי הכללי השפיע גם על האוכלוסיה היהודית. האוכלוסיה הזאת גדלה, והמקום לא הספיק בשבילה. היהודים השתדלו להרחיב את חוג מקצועיהם, אבל הערים לא הירשו זאת מפני שלא רצו בהתחרות מצד היהודים וראו בהתחרות זאת את סיבת ירידת המלאכה. בעיר היה צר המקום

ליהודים, מספרם היה שם גדול ביותר. ורק במאה השבע עשרה הלכו היהודים לכפר במספרים גדולים. מאז הופיע טיפוס היהודי הפונדקאי. אבל דבר זה לא הועיל. מצב האוכלוסיה היהודית במאה השמונה עשרה היה עצוב מאוד.⁹ והנה איך מתאר אחד המדענים הרוסים הליברלים ביותר טיפוס יהודי זה¹⁰ :

„רעה חולה זו — שיטת החכירה במובן הגרוע ביותר של המלה — היתה רווחת בכל הארץ, והיא אחד הסימנים האופייניים ביותר של הכלכלה הפולנית. החוכרים היו לעתים קרובות יהודים. שעוררו נגדם שנאה עזה של העם הפשוט מחמת הניצול האיום של עבודתו. אבל תמימות תהיה להטיל את כל הקולר ביהודים. כשחכרו היהודים אחוזה הוכרחו לשלם לבעלי האחוזה סכומים גדולים וממילא הוכרחו לנצל את האכר כדי להכניס את ההון שהשקיעו. השלטון של בעלי האחוזה היה תמיד מוכן ומוזמן לסייע ליהודי החוכר בכל העיסקות שלו עם האכר.“

היו חוכרים אחוזות על כל יתר מקורות ההכנסה — בתי חרושת ליי"ש ולבירה, תשלומי גבולות, בתי מרוח ופונדקים. בתי ריחיים ונהרות, כל הזכויות והזכויות שהיו כרוכים באחוזה. היו גם חוכרים יהודים עשירים. אולם על פי רוב היתה ליהודים פרנסה בקושי משום שאת החלק הארי נטל בעל האחוזה.

עד כמה היתה החכירה נפוצה באוקראינה אפשר לראות מן הנתונים הבאים¹¹) : „בשנת 1784 ישבו היהודים בגליל פודוליה ב-885 כפרים — לפי ספירה זאת לא היה בכפרים אפילו חוכר נוצרי אחד“. המצב בכל יתר הגלילות היה בערך כמו בגליל פודוליה.

היהודי תפס איפוא מקום בשלבי התיווך שקמו בכלכלה הפולנית הפריצית המשעבדת. ובמידה גדולה ביותר היתה שיטה זאת רווחת בגלילות האוקראינים המסגרים, באותם חלקי פולין שהיו מרוחקים ביותר מגבולות אירופה המערבית.

הרוב הגדול של החוכרים היו כדלות יתירה מאשר האכרים העניים ביותר. שבכל זאת היתה להם חלקת אדמה והיה להם יבול מסוים מאדמתם.

תמנת חייו של חוכר יהודי טיפוסי הנית לנו הפילוסוף המפורסם שלמה מיימון שחי בסוף המאה השמונה עשרה (מת בשנת 1800). הוא היה מלמד בבית חוכר והנה ליקוטים אחדים מן האבטיביוגרפיה שלו¹²) :

„והרי לפניכם בית הדירה: סוכה עשנה. שחורה כפחם מבית ומחוץ. בלי ארובת עשן, ובמקומה היה חור קבוע בגגה, אשר בו יצא העשן.“
לאחר שהוא מתאר את הארובה בחדר הוא מסיים :

„במשכן נהדר זה יושבים האכרים על גבי הקרקע (במקום גבוה מזה אין אדם יכול לשבת אם אינו רוצה להחנק). סובאים יין שרף והומים בקולי קולות. באחת הפנות יושבים אנשי הבית. ואולם מאחורי התנור ישבתי אני עם תלמידי המזוהמים והערומים למחצה ותרגמתי להם מתוך חומש בלוי וקרעו את דברי התורה מעברית ליהודית-רוסית. כל זה נצטרף לתמינה נהדרה שאין כמוה בעולם“

אנו עוברים לפרנסות היהודים בערים ובעיירות בפרוס חלוקת פולין. בישובים אלה וביחוד בערים כבר היתה בימים ההם חברה יהודית יותר מגוונת. היו אם אפשר לומר כך התחלות, ניצנים של ההתפתחות המאוחרת, שהתרחבה לאט לאט בעשרות השנים הראשונות אחרי חלוקת פולין, אבל הגיעה לאחר זמן

לידי אותה היהדות האוקראינית המגוונת והמרוכזת, שמילאה תפקיד כל כך פורה בתנועות היהודיות הלאומיות המהפכניות וגם בהתפתחות התרבותית. נביא כאן מספרים אחדים על העיסוקים ביישובי ערים ועיירות שונים, והתמונה תהיה כוללת כמעט ללא פירושים ארוכים. כל החומר הבא לקוח מתוך כתב העת „ארכיוו יוגורזפאדנוי רוסיא“.

אנו מתחילים בז'יטומיר. בשנת 1789 ישבו בעיר 3690 תושבים, מהם 882 יהודים, שהם 23.9 אחוזים.

לפי הפרנסות היו:

(א)	בעלי בתי מרוז ופונדקים	—	345	שהם	39.1	אחוזים
(ב)	סוחרים וחנוונים	—	219	„	24.9	„
(ג)	בעלי מלאכה	—	187	„	21.2	„
(ד)	משרתים ומשרתות	—	58	„	6.6	„
(ה)	עניים (שאינם חוזרים על הפתחים)	—	73	„	8.2	„
	בסך הכל		882	„	100.0	„

לפני שנדון על הפרנסות הללו אנו מוצאים לנכון להביא גם את הנתונים על הפרנסות של האוכלוסיה הבלתי יהודית, מה שיבליט את תמונת ההתפתחות שלאחר זמן.

לפי הפרנסות נתחלקה האוכלוסיה הבלתי-יהודית בצורה זו:

(א)	פועלים, משרתים ומשרתות	—	1727	שהם	61.5	אחוזים
(ב)	בעלי בתים ונכסי דלא נידי	—	611	„	21.7	„
(ג)	בעלי מלאכה	—	287	„	10.2	„
(ד)	בעלי בתי מרוז ופונדקים	—	52	„	1.8	„
(ה)	סוחרים	—	15	„	0.6	„
(ו)	בעלי בתי חרושת	—	12	„	0.5	„
(ז)	חוזרים על הפתחים	—	104	„	3.7	„
	בסך הכל		2808	„	100.0	„

אצל היהודים תופסים את המקום הראשון החוכרים והפונדקאים, ואם נוסיף עליהם את הסוחרים, שהם למעשה דומים לפי המקצוע, נקבל יותר משני שלישים של האוכלוסיה כמתווכים. בערך אותו האחוז שאצל האוכלוסיה הנוצרית תופסים הפועלים והמשרתים. בין הנוצרים לא היה אפילו אחוז שלם של סוחרים, בעוד שבין היהודים תופס סוג זה קרוב לרבע. המעמד של משרתים הוא אצל היהודים קצה יותר מ־6 אחוזים. בערך החלק העשירי מאשר בין האוכלוסיה הבלתי יהודית, בולט בין היהודים העדר בעלי בתי חרושת כגון בתי משרפות יי"ש. בעלי תעשיית סוכר היו שייכים בימים ההם לבעלי האחוזות הגדולים שהעסיקו את משועבדיהם, מעמד חברתי שלא היה קיים בין היהודים כלל.

עד כאן השוואה לאוכלוסיה הבלתי יהודית — תהום רבה נפצרת ביניהם. לגבי האוכלוסיה היהודית הכפרית יש לנו בעיר חברה יותר מגוונת — יותר מן החלק התמישי של האוכלוסיה היהודית מתפרנס ממלאכה, מבתי מרוז ופונדקים מתפרנסים לא 80 או 90 אחוזים, אלא לכל היותר שליש האוכלוסיה היהודית, אחוז שהוא עדיין גבוה למדי.

אין ספק שתמונה זו של הפרנסות של יהודי ז'יטומיר טיפוסית לאוכלוסיה היהודית לא רק לפני סוף המאה השמונה עשרה, אלא גם עוד במשך עשרות

שנים. ההתפתחות החדשה של החיים הכלכליים היהודיים היתה אטית מאוד, ורק באמצע המאה התשע עשרה בולטים השינויים העיקריים. גדל חלק המלאכה. מופיע בעל בית החרושת היהודי. מעמד הסוחרים מתגוון. ומופיע הסיטונאי השורר על הקמעונאים הגדולים והקטנים.

הבה נביא עוד תמונות אחדות של פרנסות יהודיות. קודם כל על היהודים בברדיצ'ב בסוף המאה השמונה עשרה. ממש בערב החלוקה השניה של פולין (1793), שהביאה לידי מעבר השטחים האוקראינים לרוסיה. אמנם מספרים אלה אינם כל כך ברורים כמספרים שהבאנו על ז'יטומיר, אבל יש להם יתרון שתנתן לנו אפשרות להשוות אותם לנתונים מאמצע המאה התשע עשרה ועל ידי כך נראה בבירור את ההתפתחות בתנאים הרוסים החדשים.

בשנת 1789 היו בברדיצ'ב 1951 יהודים. בעלי מקצוע היו רק 587 שהם 30.0 אחוזים. וזוהי החלוקה לפי המקצועות:

א) בעלי בתים	—	210	שהם 35.8 אחוזים
ב) בעלי בתי מרוח	—	115	" 19.6 "
ג) בעלי מלאכה	—	95	" 16.2 "
ד) חנוונים וסוחרים	—	65	" 11.1 "
ה) משרתים ומשרתות	—	76	" 12.9 "
ו) קבצנים	—	26	" 4.4 "
בסך הכל		587	" 100.0 "

אין ספק שהרוב הגדול של בעלי הבתים נמנו על מעמד הסוחרים, אלא שמפאת תנאים מסויימים נוח היה להם יותר להרשם כבעלי בתים. אבל חשוב לנו שגם כאן אנו מוצאים קרוב ל-20 אחוזים בעלי בתי מרוח, ובעלי מלאכה רק קצת יותר מאשר 16 אחוזים. פחות מאשר ב'זיטומיר'. האחוז הקטן של חנוונים וסוחרים — בסך הכל לא הרבה יותר מאשר עשירית כל העסוקים — מוסבר במספר הגבוה של „בעלי בתים“.

נביא עוד מספרים אחדים על העיסוקים בעיירות אחדות. במירופול מחוז ז'יטומיר היו בשנת 1789 100 יהודים. מהם עסוקים 40, זאת אומרת 40 אחוזים. בעלי בתי מרוח 19, כמעט החצי; סוחרים — 10 או 25 אחוזים; בעלי מלאכה — 6 או 15 אחוזים; בעלי בתים 4 או 10 אחוזים ומשרתים 1 או 2.5 אחוזים.

בעיירה לובאר ישן מחוז ז'יטומיר היו בשנת 1789 556 יהודים. מהם היו עסוקים 174 שהם 31.3 אחוזים. לפי העיסוקים:

א) בעלי בתים	—	93	שהם 53.5 אחוזים
ב) חנוונים וסוחרים	—	15	" 8.6 "
ג) חוכרים ובעלי בתי מרוח	—	30	" 17.3 "
ד) בעלי מלאכה	—	28	" 16.0 "
ה) משרתים ומשרתות	—	8	" 4.6 "
סך הכל		174	" 100.0 "

מספרים חשובים מאוד, אבל יש קודם להכניס בהם רוח חיים ואז יש להם מלוא הערך. ההיסטוריון הפולני וולאדיסלאו סמולנסקי כותב: „אף על פי שהאכר שתה יין מיד מוגז יהודי, הרי היי"ש שבכוס היה של בעל האחוזה. בפונדק של בעל האחוזה ישב החוכר שמילא את כוס בעל האחוזה מטבעות“⁽¹²⁾.

ד"ר רפאל מאהלר כותב:

„באוקראינה היה גם אחוז בעלי המלאכה וגם אחוז הסוחרים יותר קטן

מאשר בפולין המרכזית. אולם שם היה גדול ביותר מספר היהודים שעסקו בחכירה ובפונדקאות לא רק בעיירות אלא אפילו בערים הבינוניות. אחוז גבוה כזה של חוכרים ופונדקאים כמו בערים ובעיירות של אוקראינה, למן רבע עד שליש ויותר של האוכלוסיה היהודית העירונית. אין אנו מוצאים בשום מקום אחר במלכות פולין" (עמוד 193).

ובמקום אחר כותב מאהלר (עמוד 191): "החוכרים הקטנים לא הפיקו על-פירוב מן החכירה אלא פרנסה, ולעתים קרובות גם זה לא. בעלי האחוזות היו מתמידים בהעלאת תשלומי החכירה עד שהחוכר היה שוקע בחובות, ולעתים קרובות היה נזרק מן הפונדק על שלא יכול היה לשלם את התשלום במועד". נשמה קצת על המסחר. היו כמה ראיות והוכחות, שבמסחר מילאו היהודים את התפקיד הראשי. כך למשל אנו יודעים כי לפי ספירת שנת 1796 כשהוקם פלך פודוליה ונערכה הספירה, היו בפלך 411 סוחרים יהודים ואילו סוחרים נוצרים רק 158. כמעט שלישי. אין צורך להוסיף שהסוחרים פירושו סוחרים עשירים¹³). מאהלר מספר (עמוד 210) כי באומאן היו בשנת 1797 — 57 סוחרים יהודים ורק 6 סוחרים נוצרים.

רשימה יותר מעניינת אנו מוצאים בספר הרוסי "רגסטי אי נאדפיסי" (עמוד 306). בו מסופר, כי בלובאר היה יושב הנסין פוניאטובסקי. אליו באה משלחת סוחרים מברדיצ'ב מורכבת מן השווייצרי יני, הגרמני גרנר ושני יהודים חיים חמילניצקי וברון. השווייצרי יני סחר ימים רבים בברדיצ'ב ורכש את שטח העיר מאת משפחת רדזיביל. הוא בנה בית חרושת. שני היהודים, סוחרים באריגים, הם עשירים, והם הראשונים שהקימו בתי חומה.

אולם יש להוסיף שגם בין החוכרים וגם בין הסוחרים היה מספר העשירים קטן מאוד. אפשר כמעט לומר שגם המעמד הבינוני בין העשירים ביותר והעניים ביותר לא היה גדול. על ידי הפרעות והשחיתות במשך כל המאה השמונה עשרה בפלך האוקראיני התדלדלו בעלי האחוזות. שהוכרחו לפטר את החוכרים היהודים ולרתום עצמם לעבודה של הנהלת המשק — כל זה הביא לידי עניות, שזעקה ממש עד לב השמים. התפוררות מלכות פולין היתה ממש הצלה להמוני היהודים ששקעו בדלות וביאוש.

הבאנו למעלה ציטטה מאת שלמה מיימון, שהראתה לנו את קדרות הדירה של חוכר עני. עכשיו נביא ציטטה של סדר החיים של חוכר עשיר. במחזה "משחק קבצן ועשיר" מאת הסופר האידי אקסנפלד אנו מוצאים תיאור זה: "חצר קטנה לא רחוק מן הארמון. שבו יושב השר הרוזן ניבואלסקי בכבוד ובעצמו. בחזית גדר מוטות וזרדים קלועים יפה ובצפיפות. שער ופשפש. בחצר מקום ריק רחב-ידיים. מצד אחד מונחים עצים חסובים ועומדות עגלות שהולוכו חציר. עגלה להובלת מים. מן הצד השני אורות לסוסים ולכלי רכב. כולם עם סערות. לפני החלונות גינה של ערוגות ועציצים לגוי. סככה קטנה עם שני צורות כולטות של אריות. ספסלי עץ ארוכים בנויים מן הצדדים. אחר כך נכנסים מן הסככה לבית קטן. מתוך הבית דלת לטרקלין גדול. כתלים מצויירים יפה. ותקרה. הקרשים שנשארו מן הבנין שטופים ונקיים. עומדים ספסלים מצופים בבד. שולחן עגול גדול. על הקיר תלוי שעון ובכל קיר ראי. ליד כל ראי דלפקים קטנים". לחלן הוא מספר. שבכל בית נערה נוצריה המטפלת בילדים. האשה עונדת פנינים וכן הלאה.

אולם טיפוס זה של חוכר היה נדיר. מאהלר ממשיך את פרקו על החוכרים

הפונדקאים: „לא חוכרים עשירים אלא חוכרי פונדקים קטנים. פונדקים עניים וחוכרים דלים היו רוב מגין ובגין של האוכלוסיה הכפרית“ (עמוד 192).

אותה תמונה חזרה לגבי הסוחרים והחנוונים — עשירים בודדים שהיו מוציאים לחוץ לארץ תבואה וסחורות חקלאיות והמון קבצנים שבקבצנים שטרחו להרוויח פת קיבר. שוב נגצל את אקסנפלד. הנותן לנו תמונה חיה של שני מיני הסוחרים בין היהודים בסוף המאה השמונה עשרה ובראשית המאה הי"ט.

באותו מחזה „משחק קבצן ועשיר“ מסופר:

„באמצע השורה שלוש חנויות חומה, ולידן שתי שורות ארוכות של חנויות עץ ותרסיסים. למעלה הסדן, שלידו עומדות ביום השוק עגלות המוכרות תבואות. בין הסדן והחנויות עומדות יהודיות ויהודים עם דוכנים וספסלים. בדוכנים מוכרים חוטים, צורן, נעורת, ציציות, ריקיקים, לחמניות, לחם, מלח, גריסים, דוחן, קטניות יתוחות, אגסים ותפוחים מיובשים, שום ובצל“.

כותב השורות הללו חי בעיירת מולדתו לא בסוף המאה השמונה עשרה, אלא בסוף המאה התשע עשרה, ואני יכול להעיד כי חלק ניכר מן התמונה המובאה היתה עדיין חיה מאוד. ודאי, מספר החנוונים הגדולים והבינוניים היה לא שלוש אלא שלושים ומספר החנוונים והסוחרים העשירים היה כחמשה. אבל השוק של עיירת אקסנפלד עדיין היה חי ותפס חלק ניכר של המעמד המסחרי באוכלוסיה היהודית.

אם נסכם את עיסוקי היהודים בסוף המאה השמונה עשרה ובראשית המאה התשע עשרה, עלינו לבוא לידי מסקנה. כי לערך 70—85 אחוזים של כל האוכלוסיה היהודית היו עוסקים בחקירה, בפונדקאות, בחנונות ובמסחר. בעלי מלאכות היו לא יותר מן 15 אחוזים. לרבות המספר הקטן של פועלים, שהיו עובדים פה ושם אצל בעל מלאכה יותר אמיד. 5—6 אחוזים היו קבצנים שבקבצנים, שהתפרנסו מנדבות ומקצבה. כ־2 אחוזים היו כלי קודש, שוחטים, מוהלים, חוננים ורבנים. על מקצועות חפשיים אי אפשר היה אפילו לדבר. היו רופאים ספורים, אבל ידוע כי רק בשנת 1827 הופיעו ברוסיה הסטודנטים היהודים הראשונים, יותר נכון הופיע הסטודנט היהודי הראשון. באוניברסיטאות הפולניות לא היו סטודנטים יהודים כלל והרופאים היהודים הספורים בחלקים האמידים של מלכות פולין למדו בפרדואה באיטליה, שבה היתה קיימת עד המחצית השניה של המאה הי"ח האוניברסיטה היחידה בכל אירופה, שקיבלה סטודנטים יהודים. אבל רק לפקולטה לרפואה.

בענין החלוקה לפי מקצועות יש להוסיף, שהיה גוון חברתי מסוים. חלש מאוד ולא יציב — היו משרתים בבתי חוכרים וחנוונים. אבל כשהתחתנו המשרתים והמשרתות נעשו עצמאיים, והוא הדין בפועלים שבבתי בעלי המלאכות. תופעה זאת מצויה עד היום בין החנוונים ובעלי המלאכה היהודים אפילו באמריקה. באירופה המזרחית היתה רווחת מאוד עד השואה. אבל אין להשוות את זאת לשאיפה לעצמאות, שנפוצה בסוף המאה השמונה עשרה וראשית המאה התשע עשרה. אפשר לומר, שהיוצאים מהכלל היו נדירים מאוד. זאת אומרת, שבין יהודי אוקראינה לא יכול היה לקום מעמד יציב של פועלים ממש. כל משרת ופועל היה מועמד לעלות לשלב בעל בית.

אמרנו למעלה, שבחבלי פולטבה וצ'רניגוב וכן בחלק מפלך קיוב שהיו שייכים לרוסיה כבר משנת 1667 היו מעט מאוד יהודים, אבל כדאי לעמוד על מצבם. לפי ספירת שנת 1792 היו באותם הפלכים 966 יהודים¹⁴). מהם ישבו בערים רק 98 — בקיוב 73, בלובאן 15. במירגורוד 4 ובגאדיאץ' 4.

מענין מאוד לדעת מהיכן באו יהודים אלה: 519 באו מרוסיה הלבנה, שסופחה לרוסיה בשנת 1772. במקום אחר סיפרנו באריכות כיצד נמשכו יהודי רוסיה הלבנה, שכבר זכו להיות אזרחים רוסיים בשנת 1772 אל פלכי רוסיה הגדולה. אולם מכיוון שלא הצליחו בכך, ניסו את מזלם באותם פלכי אוקראינה שהיו שייכים לרוסיה. 447 יהודים באו מן המקומות הסמוכים לאוקראינה הפולנית כגון גלילות פודוליה, וולין וקייב.

על פרנסותיהם אומרת הספירה: „אלה ואלה (ז.א.) גם היהודים הפולנים וגם יהודי רוסיה הלבנה) נמצאו לפי הסכם עם בעלי האחוזה בבתי מרוח למכירת יי"ש ומשקאות אחרים. אחרים חיו בבתי משופות היי"ש והיתר עסקו בעבודת יד ובשירות¹⁸⁾“. רוב יהודי קייב היו בעלי מלאכה. מהם היו 12 מרוסיה הלבנה והיתר מפולין.

מן המספרים המובאים ברור, שגם בחלק הרוסי של אוקראינה עסקו היהודים כאותן הפרנסות שעסקו בהן בחלקי אוקראינה הפולנית. אבל אין ספק שליהודי אוקראינה הרוסית היו קשרים הדוקים עם סוחרים מרוסיה הגדולה והם התמצאו לאחר זמן יותר מזה בתנאים החדשים שקמו אחרי חלוקת פולין האחרונה. בין החוכרים היו גם כאלה שעסקו בעת ובעונה אחת גם במסחר, — הם מכרו את התוצרת החקלאית של בעל האחוזה וגם קנו סחורות שונות למען הצר בעל האחוזה. שהיתה מורכבת לעתים קרובות ממאות משועבדים ופועלים חפשיים. ואם היו לתוכרים היהודים בגלילות פולין קשרים הדוקים עם לייפציג ומרכזים אחרים באירופה התיכונה, הרי היו ליהודי אוקראינה הרוסית קשרים למוסקבה. קשרים אלה היו לתועלת רבה, לאחר שעבר רוב אוקראינה לרשותה של רוסיה.

הערות:

- 1) Архив Югозападной России; часть 5 т. 2-й. Переписи еврейского населения в Югозападном крае в 1764—1790. יעקב לעשצינסקי, אידישע קהילות אין פולין (אוקראינה) ערב דער צעטיילונג פון פולין, בלעטער פאר אידישע דעמאגראפיע, סטאטיסטיק אין עקאנאמיק, בערלין 1924, ז. 21—24.
2. Еврейская Энциклопедия, т. 12-й, стр. 927.
3. Ю. Гессен, История еврейского народа в России, Ленинград, 1925 г., стр. 79.
4. Регесты и надписи т. 3-ий 1912 г., стр. 328.
5. Ibid. стр. 303.
6. צבי הרכבי, יקטרינוסלב, „העבר“, תל-אביב, תשט"ו, עמ' 128.
7. Еврейская Энциклопедия т. 14, стр. 670.
8. М. Кутшеба, Очерк истории общественно-государственного строя Польши, стр. 146—7.
9. П. Мякотин, Крестьянский вопрос в Польше, стр. 71.
10. Еврейская Энциклопедия т. 2-й, стр. 647.
11. תולדות שלמה מיימון, תרגום י.ח. טביב, הוצאת „תשיח“, 92—93.
12. „די אידן אין פוילן“, ניו-יארק 1946, עמ' 192.
13. Еврейская Энциклопедия, т. 12, стр.
14. Чтения в историческом обществе Нестора летописца: И. Каманин, Евреи в левобережной Украине 1891 книга 5, стр. 39.
15. Ibid. стр. 52.

ט ב ל א

הקהילות היהודיות בערים ובעיירות בפולין בשנת 1764

ג ל י ל ו ת	קהילות עד 100 נפש	קהילות מ־100 עד 300 נפש	קהילות מ־300 עד 500 נפש	קהילות מ־500 עד 1000 נפש	קהילות של יותר מאלף נפש	סך־הכל	בממוצע יהודים בקהילה							
	קהילות נפשות	קהילות נפשות	קהילות נפשות	קהילות נפשות	קהילות נפשות	קהילות נפשות								
קיוב	במספרים	36	1522	25	4014	8	3100	5	2882	2	2677	76	14195	186
	באחוזים	47.4	10.8	32.9	28.3	10.5	21.8	6.5	20.3	2.7	18.8	100.0	100.0	
ווהלין	במספרים	33	1558	43	7974	17	6318	16	10852	6	9591	115	36291	315
	באחוזים	28.7	4.3	37.4	22.0	14.8	17.4	13.9	29.9	5.2	26.4	100.0	100.0	
פודוליה	במספרים	16	835	29	6124	12	4489	14	9416	9	12015	80	32879	411
	באחוזים	20.0	2.5	36.2	18.7	15.0	13.7	17.5	28.6	11.3	36.5	100.0	100.0	
בראצלאב	במספרים	9	445	26	4351	13	4919	7	4358	—	—	55	14073	256
	באחוזים	16.4	3.2	47.3	30.9	23.6	31.9	12.7	31.0			100.0	100.0	
סך־הכל	במספרים	94	4360	123	22463	50	18826	42	27508	17	24283	326	97438	299
	באחוזים	28.9	4.5	37.7	23.1	15.3	19.3	12.9	28.2	5.2	24.9	100.0	100.0	

ב. מרכז הקיובי*]

(רשימות וזכרונות משנות 1918–1920)

כבר בימים הראשונים לבואי לקיוב (יוני 1918) עמדתי על כך כי דבריו של אברהם סטראשון במכתבו אלי על כך ש"הכל מודים כי בקיוב יהיו תנאים אחרים והיקף אחר לגמרי לעבודה תרבותית יהודית מאשר בפטרוגרד" — אינם אלא הד קלוש לאותן התקוות הגדולות שתלו החולמים מכל המחנות והזרמים באותו מרכז תרבותי יהודי גדול בקיוב העומד לקום בקרוב במהרה בימינו. מיום בואי לקיוב לעבודת קבע (אוגוסט 1918) עד צאתי את העיר (ראשית אפריל 1920) הייתי קרוב ואף שותף לפעילות התרבותית שהיתה צריכה להוליד או כאילו הולידה עלייתו של מרכז זה. פעילות זו רבות היו גילויה וצורותיה. והיא הקיפה ארבעה שטחים: החינוך וההשכלה; המדע והחקר; הספרות והמו"לות. ההיאטרון והאמנות.

פעולות אלה ותוצאותיהן היו, במידה מסוימת, יסודות לעבודת התנוך והתרבות היהודית בברית המועצות בשנים הבאות. אף כי תנאי העבודה התרבותית השתנו בהרבה עם חילופי המשטרים והשלטונות בעיר. ראוי לציין את הרציפות בעבודה זו שלא נפסקה כל הזמן, ומשום כך אני רוצה גם לספר על פרשה זו ברציפות כפי שאני ראתיה והשתתפתי בה במשך כל ימי שהותי בקיוב.

הדבר החדש הראשון שהרגשתי בקיוב היה קיומו של "אקלים" תרבותי-יהודי. בתי המדרש למורים גם של "תרבות" וגם של ה"קולטור-ליגה", והקורסים הזמניים שעל יד כל אחד מהם, כינסו לקיוב מאות של צעירים בעלי השכלה יהודית וכללית, שראו את עצמם בצורה זו או אחרת כנושאים העתידים של התרבות היהודית וגילויה השונים. במוסדות אלה הורו ולימדו כמה עשרות מורים משכילים ואנשי חנוך יהודים. מלבד המיניסטריון היהודי ופקידיו, המזכירות הלאומית היהודית הזמנית ומחלקותיה ופקידיה, מוסדות "תרבות" והקולטור-ליגה, הרי היתה קיוב גם מרכזן של כל המפלגות היהודיות, ראשיהן, עתונתן ופעיליהן — וכך היו באותן שנים בקיוב כמעט כל הכחות התוססים לא של יהדות אוקריינה בלבד, אלא בחלקם גם של היהדות הרוסית כולה. בקיוב היה בימים ההם צבור ניכר ש"על ישראל חייו, ועל ישראל פרנסתו"; על ידי כך נוצרה בקיוב, בחוגים מסוימים בעיר, אוירה נוחה ביותר לעבודת יציבה של חוקרים, סופרים ואמנים: הם חשו שאינם עומדים בפני השאלה "למי אני עמל", הרגשת עידוד זו חשתי בפעם הראשונה בפתיחת ה"אוניברסיטה העממית" מיסודה של ה"קולטור-

* פרק מן הספר "בימי מלחמה ומהפכה" העומד להופיע בקרוב בהוצאת "מוסד ביאליק".

ליגה". אוניברסיטה עממית זו קיבלה באופן רשמי זכויות של ב"ס גבוה, וכמנהלה מונה הר"ר משה זילברפרב מי שהיה המיניסטר הראשון לעניני היהודים באוקריינה.

תכנית הלימודים שנתפרסמה — גם במודעות ברחוב — כללה שלושה חוגים: חוג ראשון — טבע ומתמטיקה, חוג שני — מדעי הרוח, וחוג שלישי — מדעי היהדות. נוסף לכך, היו כמה קורסים אפיווריים. היו שלושה עשר מרצים קבועים, מהם חמישה בחוג הראשון, ששה בחוג השני, ואולם בחוג השלישי רק שניים (יעקב לשצ'ינסקי ואני). בין המרצים היו אנשים שהצטיינו והתפרסמו אחרי כן כאנשי מדע מכובדים ועבדו באקדמיה האוקראינית (ביניהם הגיאולוג א. גינזבורג וההיסטוריון א. רבינוביץ-רנוביץ). בין המורים בחוג השני היו מ. זילברפרב, א. ליטבק, ממנהיגי הבונד, הרמן לנדאו, שפירסם אח"כ כמה מחקרים על חלקם של היהודים בתעשית הסוכר ומסחר הנפט ברוסיה, ואחרים. יעקב לשצ'ינסקי נתן שני מחזורי הרצאות: ב"סטטיסטיקה כללית" וב"סטטיסטיקה יהודית", וגם אני נתתי שני מחזורי הרצאות: ב"תולדות ישראל" וב"ספרות המקרא". לפי המודעה נכללו במחלקה למדעי היהדות גם הרצאות בתולדות הספרות היהודית ובלשון העברית: שמות המרצים במקצועות אלה טרם נחפרסמו. השומעים צריכים היו לשלם שכר לימוד: 75 רובל בעד הרשמה לכל זוג, לזמן לימודים אחד, נרשמו רבים. הרבה יותר מאשר קיוו המייסדים. הפתיחה נקבעה באחד הימים הראשונים בנובמבר, בימים שבהם היתה ועידת בא"כח הקהילות ("המועצה הלאומית הזמנית"). הפתיחה התקיימה באולם גדול — דומני באחד מאולמי האוניברסיטה או של האינסטיטוט למסחר — שהיה מלא מפה אל פה. אחרי נאום הפתיחה של משה ליטבקוב היה עלי להרצות את ההרצאה הראשונה באוניברסיטה העממית, שנושאה היה "מדעי היהדות בזמננו ובעיתותיהם".

דבריו של ליטבקוב לא היה בהם לעודד כלל: מחרוזות של מליצות מהפכניות שדופות, והתקפות חריפות על האידיאולוגיה המשכילית-לאומית של בעליהבית היהודי, בסגנון מאמריו בשבועון "דער נייער וועג", בטאונה של מפלגת ס.ס. בשנת 1906/7 בחתימת מ. סימנסון...

בשמעני את דבריו החלטתי לשנות קצת את תוכן הרצאתי: במקום העמדת הדגש על הבעיות של מדעי היהדות בזמננו, חשבתי כי יהיה מן המועיל לעמוד קצת בהרחבה על הישגי מדעי היהדות בדורות הקודמים עד ימינו... בהקדמת דברי הקדשתי כמה רגעים לתולדות המונח "חכמת ישראל" ולתוכנו. — שאלתי: באיזו מידה נכונה התפיסה על "מדע היהדות" או על "חכמת ישראל". כעל מדע אחד, שלם ואורגני, אשר המקצועות השונים — פילולוגיה, היסטוריה, פילוסופיה ותולדות האמונה, סטטיסטיקה, כלכלה וסוציולוגיה וכיוצא בהן — הן כאילו ענפיו וסניפיו... חייבתי את המונח, מתוך השוואה עם המונח "מדע העתיקות" שהוא המדע החוקר בעולם העתיק, המזרחי והקלאסי. וכן הדבר גם ביהדות שהיא "עולם שלם ומיוחד, על לשונותיו וספרותו רבת הלשונות והצורות המיוחדות. על דרכי-החיים המיוחדים שלו ועל משטרו הסוציאלי. היהדות — "עולם בפני עצמו" — וכדי להבינו ולהכירו מן התכרח הוא לחקור במערכת שלמה של מקצועות, שכל אחד מהם משלים את השני וממלא אחריו" — והבאתי דוגמאות לכך מחקר הלשון העברית בכל התקופות, ממהלך תולדותיה של אידיש — ואחרי כן הקדשתי את דברי לאסכולות של חכמת ישראל: צונץ ובית מדרשו, יוסט, גרץ וגייגר — וחכמת ישראל בספרות העברית, קרוכמל, שי"ר ורש"ל — וראשיתה של ההיסטוריוגרפיה היהודית

החדשה. התעכבתי במקצת על הורמים החדשים, וניסיתי להסביר את הגורמים לחלקה הדל של יהדות רוסיה במדעי היהדות עד ימינו, ומכאן עברתי לבעית החקר ביסודותיה העממיים של תרבות ישראל, באותה תרבות חיים שמצאה לה ביטוי בהווי היהודי, בבית היהודי, בעיצוב דמותו של האדם היהודי ובאותה יצירה עממית יהודית, הנמשכת והולכת מדור אל דור. בדוגמאות שונות הראיתי מה ניתן להשיג בתחום זה ומהי הדרך בה צריכים ללכת כדי לבנות את מדעי היהדות ברוסיה ולהכניס את הישגיהם למחזור חיינו התרבותיים.

הופתעתי לאותה דריכות הקשב של הקהל הרב שמילא את האולם ולתשואות הרבות שבהם ליווה קהל זה את תקוותי שאנו חיים בדור שגניוס היצירה של העם היהודי לכל השכבות שלו יחדש את כחו לרשת נחלת אבות ולהמשיך להעשירה במידה שלא היתה כמותה.

עם היציאה מן האולם, עמדתי על יד המלתחה וחכיתי בתור: הקהל היה רב, ונהניתי לפגוש שוב מכרים וידידים שלא ראיתם שנים על שנים. אגב עמידה בתור, הייתי עד ל„שעוריה קטנה“: קלמנוביץ — שגם הוא היה בין השומעים ובין העומדים על יד המלתחה — טען ברוגזה ובקול רם נגד ליטבנקוב ונגד „המליצות המהפכניות“ שלו שאין להן שום תוכן ממשי ושהן „קריקטורה של מדע“ ושהן מחללות את המוסד שחינכו אותו...

הטפוס של המבקרים בהרצאותי ב„תולדות ישראל“ וב„ספרות המקראית“ היה אותו הטפוס של התלמידים והתלמידות ב„קורסים הזמניים“ מיסודה של ה„קולטור ליגה“, אלא שלא מעטים היו ביניהם גם מורים, גם משכילים בעלי מקצוע, ש„חשקה נפשם“ ב„קצת יהדות“, מבחינה זו היה הבדל בין אלה שנרשמו לחוג „מדעי היהדות“ לבין אלה שנרשמו לחוגים אחרים. —

ה„אוניברסיטה העממית היהודית“ התקיימה כל זמן שהותי בקיבוץ — כשנה וחצי — והרצאותי האחרונות בה התקיימו, דומני, במרס 1920. מה היה אתה אחרי כן — לא אדע. בימי עליה בידה לרכז מסביבה חוג נאמנים ונלהבים גם של מורים וגם של תלמידים.

אחד המרצים ב„אוניברסיטה העממית“ היה הגיאולוג אלברט סמינוביץ גינצבורג, איש בגילי — אולי גדול ממני בשנה שנתיים — שהיה תלמידו המובהק של הגיאולוג המפורסם, הפרופ' וורנדסקי, שהיה באותה שעה נשיא האקדמיה למדעים של אוקריינה. גינצבורג התמחה בפטרולוגיה, פירסם כמה עבודות במקצועו וחזו לו עתידות, שגם התקיימו. — הוא עשה עלי רועם של איש מדע רציני ואדם נעים ביותר. — ואף כי לא הרבינו לשוחח הרגשתי בו „נימה יהודית“ חמה, ולא פעם ביקר בהרצאותי ב„אוניברסיטה העממית“, פעם פנה אלי גינצבורג בשם הפרופ' וורנדסקי, בבקשה לבקר אותו: יש לו ענין דחוף אלי, הוא נתן לי את כתובתו וביקש ממני לסור אליו באחד הימים הקרובים. כעבור יומיים הייתי אצל וורנדסקי, הוא גר במלון... והפס... חדר אחד. מסך אפור חילק את החדר לשנים. הפרופסור התנצל בכתב צחוק נוגה: „גם אנחנו פליטים מפטרבורג, וגרים בחדר אחד: המחצית מעבר למסך היא דירת הפרטית, בה גרים אני ואשתי, והמחצית הזאת היא „חדר עבודתי“ ו„משרד הנשיאות של האקדמיה האוקריינית למדעים“... — הומינני לשבת. —

„ביקשתי את אלברט סימינוביץ להזמין את אדוני — שמעתי על אדוני בפטרבורג, יש לנו, דומני, לא מעט ידידים משותפים — ושמחתי לשמוע, כי הוא בקיבוץ, ויכול לעזור לנו. אנחנו עומדים להקים באוקריינה ספריה לאומית גדולה,

זאנו מעונינים שתהיה בה מחלקה עברית מתאימה... מזכיר האקדמיה הוא פרופיסור קרימסקי, המזרחן, הוא יכול לעזור, ורוצה לעזור, וגם יעזור הרבה, אבל אנו זקוקים למנהל המחלקה, שיהיה איש מדע — או לכל הפחות בעל השכלה מזרחנית ועברית ובעל כושר פעולה, רצוי איש מדע שמכיר את הדברים לא בכללותם בלבד... הוא סבור כי אוכל להמליץ בפני האקדמיה על איש בעל השכלה מזרחנית ועברית, מתאים לתפקיד זה. — ודרך אגב הסביר לי את סדרי הספרייה העתידה לקום. — אנו רוצים בספרייה שכל אחד יוכל לגשת ישירות לספרים... — „אני יודע, אדוני בא מחוץ לארץ — הוא היה בשינגטון? — לא? חבל! זוהי הספרייה הטובה ביותר בסדרית. אין כמוה באירופה לנוחיות לאיש המדע ולתנאי עבודתו... מהמשך דבריו הוברר לי, כי הוא היה רוצה בעובד צעיר, בעל השכלה מזרחנית ובעל יומה... — הבטחתי שאיועץ עם ידידי ואשתדל למצוא מועמד מתאים. התייעצתי עם אב. כתנא ועוד עם כמה מאנשי קיוב, וכעבור יומיים הודעתי לו, שאין לי „צעיר מתאים“, אולם אני ממליץ על יעקב איזראילסון, הוא, אמרת, איננו צעיר. זה נכון, אבל הוא מלומד חשוב, מורחן ממדרגה ראשונה, ואם יהיה צורך בצעיר נוסף, אוכל להמליץ על אחד מתלמידי או מתלמידותי...

בביקורי השני סיפר לי וורנדסקי כי המחלקה הפילולוגית-ההיסטורית של האקדמיה למדעים קיבלה תזכיר מאת גלנט, איליא ולדימירוביץ, מורה להיסטוריה, שפירסם כמה עבודות לתולדות היהודים באוקרינה, עם כמה הצעות בענין ארגונו של חקר תולדות היהודים באוקרינה. סגן נשיא האקדמיה, ראש המחלקה הפילולוגית-ההיסטורית, הפרופ' באגוליי, היה רוצה לשוחח אתי בענין זה; גם הוא, וורנדסקי, מבקשני לשוחח בענין זה באחד הימים הקרובים עם דמיטרי איבנוביץ באגוליי ועם מזכיר האקדמיה אגאטנגל איבטימוביץ קרימסקי. נדברנו על היום ועל חשעה.

בשעה הקבועה באתי לבנין האקדמיה, בית לא גדול, שארכו פי שנים מרחבו, החדר — מרוחש ריהוט דל — שולחן, כמה כסאות עץ ושני ארונות — ועל יד השולחן שני אנשים מכובדים: את האחד הכרתי לפי תמונתו שראיתיה פעמים רבות — באגוליי הוא היסטוריון מפורסם, ריקטור האוניברסיטה בחרקוב, ראש עיריית חרקוב וחתר מועצת הממלכה מטעם האוניברסיטאות — בעל קומה, שנראה קצת רזה — אבל רק נראה — פנים מוארכים וגאים, בעל זקן קטן ועשוי גאה, ממושקף פנים רציניים — אף קצת זעומים. על ידו — אדם יותר נמוך ויותר רחב, בעל פנים מועגלים, בעל חיוך וסבר פנים, שאינם מותאמים למבט חקר של העינים, שנדמה לך, שיש בהן יותר מן ה„הסתרה“ מאשר מן הגילוי. — הם קיבלו אותי כמכר ישן. איזראילסון היה אצלם כבר. הם החליטו למנות אותו למשרת מנהל המחלקה המזרחית של הספרייה. קרימסקי מזמן שמע עליו. לא ידע שהוא בקיוב. הרושם שעשה הוא מצוין, והם שמחים שהעירותי להם על הצורך לקבל למשרה זו מלומד ותיק.

הענין שהם רצו להיועץ בי הוא דבר הקמת ועדה היסטורית יהודית על יד האקדמיה למדעים, גלנט הגיש להם הצעה זו, אבל הם היו רוצים שאני אגיש להם הצעה לא רק על יסודה של הועדה כי אם להציע תכנית פעולה לועדה זו. וכן הצעה של אנשים שלדעתי יש לצרף לועדה זו, יושב ראש הועדה יהיה דמיטרי איבנוביץ באגוליי, סגן נשיא האקדמיה. הם היו רוצים, ומבקשים ממני שאסכים להיות חבר פעיל בועדה זו, ומשאלתם היא גם שאקדים להגיש את התזכיר. הסכמתי, ואמרת שאת התזכיר אגיש במשותף עם ידידי איזראילסון. — נשמת

מאוד, אם אדוני ישתף אותה, והם הרבו לדבר בשבתו. כשנפרדנו אמר לי פרופ' באגוליי, וזה הפתיע אותי ביותר — שהוא יודע שאני יושבתי שנים אחדות בפולטבה ושאני יליד „אותם המקומות“, והוסיף: אני זוכר את הדבר מטעם פשוט: היו לאדוני בפולטבה שני תלמידים — והוא קרא בשמותיהם, — שאדוני לימד אותם היסטוריה וספרות רוסית. הם היו אחרי כן כחוקב ובאוניברסיטה מן התלמידים הטובים, מוכשרים ורציניים, והם הזכירו אותו תכופות ואף הביעו דעות היסטוריות מסוימות בשמו שענינו אותו. הייתי נבוכ קצת. רק אחד מאלה שהזכיר היה תלמידי סבור הייתי, — למעשה, לא היה כל ספק בכך — שיש כאן טעות. אמרתי רק שזוהי יותר „הבעת ידידות מצדם של תלמידים נלהבים מאשר דברים בעלי ערך... הדרכתי אותם בעיקר בקריאה, כמתן כיבולוגרפיה ובשיחות“... — הוא הצטחק, — „כן, הם היו חביבים מאוד“...

כעבור שבועיים לערך הגשתי לאקדמיה „תזכיר“ חתום על ידי איזראילסון ועל ידי. בתזכיר הצענו לכוון „ועדה היסטורית-ארכיאוגרפית לתולדות היהודים באוקרינה“, שתפקידה יהיו לקדם את המחקר בתחום זה בשלושה כיוונים:

(א) תיאור שיטתי של החומר הארכיוני לתולדות היהודים באוקרינה. הן המצוי בארכיונים רשמיים ממשלתיים מרכזיים, והן זה הנמצא במוסדות מקומיים, והן זה הנמצא במוסדות יהודיים;

(ב) לכנס את החומר הרב המצוי בספרות העברית לתולדות היהודים באוקרינה ולתולדות אוקרינה בכלל;

(ג) לכנס את החומר לתולדות היהודים באוקרינה המצוי באוקראינית, ברוסית, בפולנית ובשלשונות אחרות;

(ד) לפרסם „ספר תעודות“ לתולדות היהודים באוקרינה;

(ה) לפרסם רשומות (רגסטים) מן הספרות העברית לתולדות אוקרינה ולתולדות היהודים בה בספר אחד או בשני ספרים;

(ו) לפרסם מומן לזמן מאספים מוקדשים לחקר תולדות היהודים באוקרינה. הדגשנו ב„תזכיר“ שענין ה„פרסומים“ זהו ענין של „שלב שני“ שיבוא אחרי ההתקדמות בשלב ה„תיאור הארכיוני“ וכנוס ה„רשומות“. כתברים לוועדה הצעתי, במכתב מיוחד, את י. איזראילסון, את א. גלנט ואת אב. כהנא, והודעתי גם שאני מודה לאקדמיה על הצעתם לי להיות חבר לוועדה. כעבור זמן קצר — כבר בימי שלטון הסובייטים — היתה ישיבת הוועדה. יושב בראש באגוליי, שקידם אותנו בברכה. הודה על „היומה המדעית“, ושאל על הרכיבים להגשמת הדבר. מר גלנט לקח על עצמו להגיש הצעה מפורטת בדבר ארגון הפעולה הארכיאוגרפית בארכיוני קיוב ומשרדיה, ואיזראילסון ואני קיבלנו על עצמנו להגיש „ביבליוגרפיה של החיבורים העבריים המכילים חומר לתולדות אוקרינה“. ראינו, כי דווקא דבר זה עניין את באגוליי ביותר, והוא גם ביקש, אם אפשר, לתת דוגמאות מטיב אותו חומר הכלול בספרים אלה. כעבור חדשים — או כשלושה חדשים — הגשנו, איזראילסון ואני, את התזכיר הביבליוגרפי, שהיו בו שני חלקים: התקופה הקדומה עד מחצית המאה ה"ג (שכללה גם ביבליוגרפיה עברית לתולדות הכוזרים) והתקופה מכיבוש התתרים עד חלוקתה הראשונה של פולין (1772). החלק הראשון נתחבר על ידי איזראילסון, וחשני על ידי. — קרימסקי התפעל מן התזכיר, ואמר: „הרי זו עבודה מדעית חשובה ביותר! נפרסם אותה ב„כתבי האקדמיה האוקרינית“ — בחוברת השניה של 1920“.

השיחה התנהלה, דומני, באוגוסט 1919. בסוף מרס 1920, כשיצאתי את

קיום, התנצל לפני קרימסקי על אי-הופעת התזכיר המדעי שלנו: כתבי האקדמיה טרם הופיעו... התזכיר לא פורסם ורק בכרך הראשון העברי של האנציקלופדיה „אשכול“ פורסם אליהו צ'ריקובר תמצית החלק השני של התזכיר „בדבר הוצאת ספרים עתיקים יהודיים הנוגעים לתולדות היהודים באוקריינה“, ובביבליוגרפיה צויין כתב-היד של התזכיר. כנראה, נמצא בידו: ל„אקדמיה האוקראינית“ לא היה צורך בו. האקדמיה האוקראינית הספיקה להוציא שני מאספים — בלשון האוקראינית — שיש בהם חומר ארכיוני לתולדות היהודים באוקריינה... בדברי הפתיחה למאסף הראשון הזכירה האקדמיה את התזכיר הכללי שהוגש לה ע"י „כמה היסטוריונים יהודיים בשנת 1919“, וכן את קיומה של הועדה והרכבה ויציאת רוב זכריה לחוץ לארץ...

אני מזכיר את כל הענין בפרטות יתירה, גם משום שהיה קשור אצלי בימים ההם בהעסקתם של כמה תלמידים ותלמידות מוכשרים שרציתי לכוון אותם בדרך זו לחקר ההיסטוריה. על כמה מהם המלצתי בפני האקדמיה ובפני אוניברסיטאות קיוב וחרקוב, והדבר הועיל להם. מכיון שדבר ה„ועדה ההיסטורית“ שלנו נתפרסם בחוגים אלה, ובאגוליי וקרימסקי הרבו לדבר בשבחה, גם באגוליי וגם קרימסקי הזמינו אותי לא פעם לאקדמיה לשיחות על תכניותיהם, מתוך רצון לשמוע את „תגובותי“ ועצותי, שהן תמיד, לפי דעתי של קרימסקי, „קונסטרוקטיביות ומעשיות“... בין אלה שהמלצתי עליהם לפני האוניברסיטה בחרקוב היתה תלמידת הקורסים להכשרתם של מורים לבתי-ס תיכוניים מיסודה של „תרבות“, סוגיה רגינסקי. היא ביקרה גם בשעורי בסמינר של „תרבות“ וקראה הרצאה מצויינת על בעיות הכרונולוגיה המקראית. — היא עלתה לארץ, נתפסו כאן לקימונים, גורשה לרוסיה, עבדה עבודה מדעית באוניברסיטה מזרחנית בפטרוגרד, נאסרה בשנות הטיהור הגדול, עונתה בעיניים אכזריים ביותר, ומתה בהם בשנת 1938. ולפני שנתים, שלוש שנים „טוהרה מאשמת הריגול“ שהטילו עליה...

על יסוד השיחות הראשונות שלי עם קרימסקי הסקתי כי אין הוא מן ה„למדנים“ הגדולים בכלל, ובלשון העברית ובדברים שיש להם שייכות ליהודים בפרט, וכי אין הוא גם מ„אוהבי ישראל“ הגדולים... ומשהסקתי זאת הייתי נוהג לבוא לאקדמיה רק כשהזדמנותי בכתב על ידי קרימסקי... והנה פעם באחת השיחות אתי העיר קרימסקי את תשומת לבי ל„תופעה הלשונית המעניינת“ „תרבות“ — בלשונות העמים שרשה הוא מן הפועל Coler (לעבוד), ו„תרבות“ מזדהית איפוא עם עבודה, ואולם היהודים „העברים“, קראו עכשיו את שם החברה שלהם, שתעודתה חנוך והשכלה — בשם „תרבות“, מן השרש „תרבות“, כלומר נשך ורביית... — אמרתי לו: „דומני שאדוני, כמזרחן מובהק וכפילולוג מומחה, טעה כאן כמה טעויות“. „כיצד? הלא כתוב בפירוש בתנ"ך: „לא תקח ממנו נשך ותרביית!“ — כן, אמרתי, אבל השרש הוא מן „רבה“, שמשמעותו היא לגדל ולהגדיל, לטפח ולחנך („טפחתי ורביית“) ו„תרבות“ באה לציין „גידול“ רוחני שהוא תוצאה של טיפוח, של עבודה מכוונת. — ורביית? — גם „תרבות“ משמעותה פעולת המכוונת להרבות את ההכנסות, ומשום כך משתמשים בעברית בשם „תרבות“ ו„מרבית“ לגבי רבית של סחורה, ולא של כסף. — אגב, אמרתי, גם בלטינית מציינת Cultura לא סתם עבודה, אלא טפוח, כמו Cultura Animi... התוכחנו קצת. — לבסוף אמרתי לו, שיש בודאי הבדל: העברי בעבודתו מעוניין ב„תוצאה“, „תרבות“ מציינת גידול הבא כתוצאה מפעולה מכוונת, ואולם קולטורה מציינת את העבודה והטיפול מבלי לציין את תוצאותיה... כן, אמר קרימסקי, זה נכון,

היהודים הם עם מעשי מאוד, ובכל זאת אין אני מסכים להסברתו הפילולוגית". — אמרתי לו: "יעיין בהוצאה האחרונה של גיזיניוס ויראה שצדקתי". — השיחה זה, וויכוח הפילולוגי" הזה עשו עלי רשם קשה, וכנראה חש בזה גם קרימסקי. באחד הימים מסר לי אינראילסון, שהוא שוחח איתו עליו ואמר לו, שיש לי, כנראה, גם, "השכלה פילולוגית", מזרחנית וקלסית טובה, כפי שנוכח משיחותי איתו, הוא דרש לשלומי, הביע את תמנהונו שלא ביקרתי באקדמיה באחד הימים שהוא סבור היה שאבקר והוא אף חכה לי. — הומנה זו היתה באמת "דבר בעתו": תכננתי תכניות לצאת לאודיסה — הימים ימים ראשונים לשלטונם של ה"דניקנים" (הלבנים) בקיוב — ומשם לחפש דרך לצאת לחוץ לארץ. באתי לאקדמיה, שוחחנו על כמה "בעיות היסטוריות" ולבסוף בקשתי ממנו שיתן לי "כתב שליחות" לחוץ לארץ מטעם האקדמיה. — הוא חיך קצת: "יודע אני, אדוני קרוב ל"תרבות", אף כי אין הוא ציוני רשמי, ורוצה בודאי לצאת לפלשתינה — ברצון אסדר לי תעודה". — וכעבור יום-יומיים קבלתי שתי תעודות-שליחות מן האקדמיה: אחת כתובה צרפתית ואחת — גרמנית. בשתיהן נאמר, שאני חבר הועדה על יד האקדמיה האוקראינית, "לשם הוצאת חומר יהודי לתולדות אוקריינה", ומטרת נסיעתי היא לבדוק ולבקר בספריות של ברלין, פרנקפורט, וינא, בזיל ורומא (צויינו כל הספריות...) והאקדמיה מבקשת ממוסדות ויחידים להגיש לי "כל עזרה שאזדקק לה".

נעדרנו ב"ידידות". קרימסקי ליוו אותי, והשתדל לטשטש את רושמו של "הויכוח הפילולוגי", שהוא ניהל אותו חדשים אחדים לפני זה. — אף כי הימים היו ימי שלטונו של דניקין (16 בספטמבר 1919), ואנחנו כולנו היינו נתונים ב"אקלימן של פרעות"...

"הועדה ההיסטורית-הארכיאוגרפית לתולדות היהודים על יד האקדמיה למדעים באוקריינה" — לא היתה שייכת ישירות, ל"חלומות" ולתכניות על ה"מרכז" התרבותי היהודי בקיוב. חלומות אלה התרכזו בשני החוגים שלנו, בחוגי העברים ובחוגי ה"אידישאים". הראשונים התרכזו מסביב ל"תרבות" והאחרונים מסביב ל"קולטור ליגה". — אף על פי שעבדתי במוסדותיהם של שני החוגים, גם של "תרבות" וגם של ה"קולטור ליגה", ואנשים מהפעילים בשני הארגונים היו משיחים תכופות איתי, ולעתים אף שואלים בעצתי, הרי למעשה ידעתי על פעולותיהם, מידת הצלחתם ותכניותיהם רק במידה שסיפרו לי, ובמידה שהתשובות שהייתי מקבל על שאלותי היו ניתנות לי בגילוי-לב. — אמנם, היו בשני הארגונים כמה אישים שדיברו איתי גלויות, מכיון שידעו על התעניינותי ועל גורמיה. — התשובות היו גם ניתנות ברוח שאלותי... והדבר שעניין אותי במיוחד היה מידת פעילותה העצמית של האוכלוסיה היהודית בשאלות החינוך היהודי בכלל ובעמדתה הלכה למעשה בשאלת הלשונות: לאילו בתי ספר שולחים ההורים את ילדיהם לתומכים בהם כהורים, כאנשים פרטיים המעוניינים בסיפוק צרכיהם הם...

הידיעות על פעולותיה של "תרבות" הייתי שואב משיחותי עם הן, שהיה דומני, חבר הועד המרכזי של "תרבות", או קרוב אליו ולפעולתו, מא. כהנשטם, שהיה רק עונה לשאלות — ומתוך קיצור וצמצום מכון. — ומחיים גרינברג, שהשיחות איתו היו כלליות והפרטים הובלעו בהן, ורק פה ושם צצו. —

לפי ישיעות אלה היה לי הרושם, ש"התנועה העברית" רוכשת לה בקצב גובר זהורל עמדות חשובות במציאות החינוכית והתרבותית: גני ילדים ובתי ספר יסודיים, שלוש גימנסיות, שני בתי מדרש למורים (קיוב ואודיסה) ושני מכונים

להכשרת גננות (קיום ואודיסה), ושעורי ערב בעשרות, עשרות ערים. אנשי ה„קולטור ליגה“, שהיו משוחחים אתי ומוסרים לי לעתים תכופות ידיעות על פעולותיהם והצלחותיהם היו זליג מלמד, המזכיר הכללי של ה„קולטור ליגה“, ד"ר משה זילברפרב, שהיה היושב ראש שלה, וחיים פיאנקוב, שידע לפרטי פרטים על פעולתה בשטח החינוך. גם אליהו צ'ריקובר, היה קרוב לחוגי „קולטור ליגה“ ולעתים היה משמש לי מקור ידיעות מענינות, ביחוד על הנעשה ב„ערי השדה“ שהיו לו שם „עניים ואזנים“ מימי היותו פעיל ב„מוכירות הלאומית היהודית, הזמנית באוקריינה“.

זליג מלמד היה צעיר ממני בשנתיים, יליד העיר גלוכוב, פלך צ'רניגוב, בן לתורים יראי-שמים, שהרבה לנדוד בימי חייו קצת ב„אהלי תורה“ (רק רמז על כך), במפלגות (הציונים, פועלי-ציון, ה„סיימיסטים“ והבונד) ובכלל בערי התחום ומחוז התחום. כסוכן של הוצאת הספרים של ב. קלצקין בוילנא, וכפעיל בחוגי הסטודנטים בחוץ לארץ — הכיר בכל מקום אנשים רבים, ביחוד את „הפעילים“ בכל המפלגות והזרמים וידע על כל אחד מהם לספר בדיחה אפיינית. אף כי „הצד העברי“ שבי לא זכה לאהדתו, הרי בדרך כלל רחש אמון רב אלי, והיה שופך לפני לעתים את „מרי שיחו“ על ענינים ודברים שבחברתו השיחה עליהם לא היתה נוחה לו. — כך, זכורני, דיבר פעם ב„מרי שיח“ על העסקנים של המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות, שמשתמשים בצורה לא נאה ביותר מחובתם, כלפי התרבות היהודית. אין הם משתמשים בהשפעתם במוסדות השלטון המקומי כדי להשיג מהם תמיכה לבתי-הספר היהודיים... הוא גם סיפר לי, שבבחירות לאחת הקהילות התארגנו הבוחרים מן השמאל ותחת השם „קולטור ליגה“ העבירו ביאות כח הגונה לקהילה. מלמד היה אומר, כי גם „לתרבות“ וגם ל„קולטור ליגה“ היתה „משענת ציבורית“ בחוגים מפלגתיים-יהודיים: הציונות, ארגוניה ומפלגותיה מחד, ו„הסוציאליזם היתודי“ על כל מפלגותיו מאידך. ו„שתי המשענות“ — הן בגדר משענת של „קנה רצון“...

לפי ידיעות האלה חיו באביב 1920 ברשות הליגה קרוב למאתים וחמשים מוסדות: מעונות ילדים ובתי-יתומים, מגרשי משחקים ומועדוני תלמידים, בתי ספר יסודיים (כששים), ושלוש גימנסיות, ספריות (כחמשים) ומחסני ספרים, קורסים להשכלת מורים (5) ועשרות שעורי ערב... אמנם, הידיעות האלה היו אחרי הרדיפות על „תרבות“ ועל הלשון העברית... אף כי מלמד היה „בוהר“ לא להתוכח אתי, היה מדי פעם בפעם נוהג „לעקוץ“ אותי בעניני תרבות. „תרבות“, אמר פעם, אינה רוצה, לפגרי אחרי ה„קולטור-ליגה“ — בשום „שטח“ מתחום החינוך וההשכלה, אין הם רוצים להשאיר את אנשי „קולטור-ליגה“ ב„יחידות“ עם הציבור. זה היה לא לגמרי מדויק: ל„תרבות“ ולחוגיה היו כמה שטחי פעולה שה„קולטור ליגה“ ואנשיה אף לא ידעו עליהם. גם „תרבות“ ייסדה „אוניברסיטה עממית“, אלא שזו לא בלבד שלא הוכרה כ„בית ספר גבוה“, אלא לא יכלה אף להתגבש כמוסד יציב, וזמן מה היתה במצב של מוסד בלתי-ליגלי. — השיעורים התקיימו בסמינר של „תרבות“, בבית כנסת ב„פורול“ וכיוצא בזה. — הקורסים היו „אפיוורדיים“ — בין המרצים היה ד"ר דוד קויגן, ממכרי בפטרוגרד, אלא שהוא הרצה ברוסית. אי הציבות של המוסד הזה, ומצבו העלוב בקיץ 1919, בימי ה„טיור“ של הבולשביקים גרמו לכך, שמלבד עצם קיומו קשורים אצלי ההשקפות והזכרונות עליו במקרה אחד שהתרשמתי ממנו ביותר.

באחת ההרצאות שלי, סיפרו לי שבין השומעים הקבועים שלי נמצא גם

המשורר יהל"ל, רציתי להתודע אליו, אולם לא הספקתי להחליף אתו אלא מלים מספר: זרזו אותנו "להסתלק" משום "עין הרע"... (זה היה בימי שלטון הבולשביקים), למחרתו נכנסתי לבית מסחר ספרים עבריים ברחוב וסילקובסקי הגדולה, בעל בית המסחר היה הסופר העברי הצעיר אהרן פיהרר, שפירסם לפני זמן־מה סיפור ב"השילוח". מר פיהרר הציע לי לקנות אצלו... את "אספת חכמים", הירחון הסוציאליסטי שיצא בקניגסברג (תרל"ז-תרל"ח) על ידי בורנץ (וינצ'בסקי), בהשתתפותו הקרובה של יהל"ל. "הוא שמר את הספר בשבילי". הספר הוא האכסמפלאר של יהל"ל, שמוכרת למכור את ספריתו... "וכל שתראה במחירו — זהו לטובת המחבר". קניתי את הספר — וכעבור זמן־מה נפטר אהרן פיהרר במחלת הטיפוס... כל הצרוף הזה: ההרצאה בבית הכנסת (הגבאי היה, דומני, מר נרודצקי, אביהם של נחום ונח נרדי), ה"פחד" מפני השלטונות; המשורר הישיש ועלבון, הספר היקר וגורלו של בעליו ומוכרו — היה לי זמן רב מעין "סמל חי" של הלשון העברית ותרבותה ומצבן באוקריינה הבולשביסטית בימים ההם...

בראשית בואי לקיבוץ נגשתי שם עם חברי מברלין נתן הורוויץ; הוא ניהל משא ומתן עם "תרבות" ועם החברה המשפטית העברית במוסקבה על "עבודה מדעית-ספרותית" ורצה להיווצר אתי על נושא העבודה ועל שיתוף אתו. הוא זכר את שיחותינו בברלין על דרכים חדשות בחקר התלמוד, והוא הסכים לשתי הצעותי: לכנס כינוס שיטתי את ה"מעשה", ה"עובדה" המשפטית שבתלמוד, ולבדוק אותה בדיקה ספרותית-משפטית והיסטורית, לאור "ההלכה" הלימודית; המטרה המשפטית צריכה היתה להיות בדיקת ה"מעשים", ה"עובדה", גם מבחינת תקדים במשפט וגם מבחינת השימוש בה כ"דוגמא לימודית"...

העבודה השניה צריכה היתה להיות: "אוצר השמות הפרטיים בתלמוד": אותה תכנית שהצעתי ל"רב ציר" אחרי שעבדתי זמן־מה בשטח זה בהכנתו לדפוס של המילון התלמודי של גברונסקי שיצא בעריכתו. העבודה הזאת צריכה היתה להיות משותפת, אבל המשא ומתן עם ה"משפט העברי", לא היה בו כלל לעודד, מר הורוויץ ניסה לעסוק בעבודה מדעית "על חשבוננו", בשעות הפנויות, בינתיים נשא אשה, התישב בהומל ואחרי כן בפטרוגרד — ויותר לא שמעתי עליה; השתדלתי לפני חוגי תרבות למצוא דרך לתמוך בעבודתו המדעית — ולא הצלחתי.

תכנית אחרת היתה קשורה בעקיפין ב"ספריה היסטוריוגרפית" שהצעתי לפרסם: "להכניס למחזור החי של תרבותנו את מיטב היצירות ההיסטוריוגרפיות בהוצאה מדעית בתוכנה, נאה בצורתה ומיועדת לחוג רחב של משכילים". בימי היותי באודיסה הצעתי את הדבר לביאליק, והוא קיבל על עצמו לפרסם את כל הספריה, באתי בדברים עם יעקב איזוראילסון, והסכמנו לעשות במשותף בדבר. — שעות רבות הקדשנו לביורור העניין, והן היו מן השעות הנעימות ביותר שהיו לי באותן השנים. — שלחתי תכנית מפורטת לביאליק, בינתיים באו הרדיפות על הלשון העברית וספרותה, ה"ספריה ההיסטוריוגרפית" של "מוסד ביאליק", בעריכתו של ידידי פרופ' יצחק בער ושל, היא "גלגול האחרון" של אותה תכנית...

מיסודם של החוגים הקרובים ל"תרבות" היתה גם "האגודה העברית לפילון סופיה ולחקר הדת" (את שמה המדויק איני זוכר), שפעיליה היו הפרופ' פ. שניאורסון וד"ר ד. קויגן, שהתכנסה לעתים מזומנות בבתי פרטיים (של מר מ. שניאורסון ושל אחרים), הרציתי באגודה זו על "התפתחותם ההיסטורית של המושגים, קידוש השם וחילול השם" ותכנס הדתי. — הרצאה זו, בשינויים קלים, הרציתי בשנת

תשי"ח ב"בית ברל", ביום השנה הששי לפטירתו של דוד רמז ו"ל ופירסמתיה השנה בחוברת מיוחדת של צה"ל לחנוכה תש"ך — וזכורני, כיצד דוד קויגן, — שהיה בעל לב יהודי חם, ובימים ההם התעוררו "רגשותיו" ו"תחושותיו" היהודיים — התלהב שסוף כל סוף זכיגו לדיון על נושא דתי, פילוסופי והיסטורי, ממש.

גם יחסי עם ה"קולטור-ליגה" היו רשמיים. באתי לקיבוץ חדשים אחרי ייסודה של ה"קולטור-ליגה"; בימים ההם הבעתי לא פעם בפומבי את סלידתי מן הפוליטיקה ש"אנשי השלטון" מן השמאל נקטו בה כלפי הלשון העברית, ונמנעתי מלקחת חלק בפעולותיה. עד כמה שאני זוכר לא השתייכתי אף לאחת מועדותיה המרובות. אבל במידה שהייתי אחד העובדים במוסדותיה (הסמינר למורים, הקורסים הזמניים למורים, האוניברסיטה העממית) הכרתי אישית את ראשיה ועסקניה, ועקבתי בתשומת לב מרובה אחרי התפתחותה ומפעליה. הזדמנות לכך ניתנה לי גם על ידי הקשרים שבין "מפיעי השכלה" ובין ה"קולטור-ליגה", וגם על ידי השתתפותי בכמה מפעלים של ה"קולטור ליגה": בתכנית ה"אנציקלופדיה", שה"קולטור-ליגה" היתה, זמן מה משתתפת בתיכנונה, בהוצאת הירחון הפדגוגי "שול און לעבן" בהוצאת "ביכער וועלט", כתב העת הביבליוגרפי של ה"ליגה". על יד ה"קולטור ליגה" היה קיים מחסן ספרים מרכזי, והם שקדו במרץ ובכשרון על הפצת הספר האיד. גם הפצת ספרי — גם באידיש וגם בעברית — נמסרה על ידי פיאקוב ל"קולטור-ליגה". במחסן הספרים המרכזי הזה השתדלו גם לרכוש כל מה שהופיע באידיש וגם לשקוד על הפצתם של הספרים בעזרת הסניפים של הליגה ומוסדותיה: הספריות והמועדונים, בתי הספר והאגודות. עניינה אותי ביותר פרשת "המשענת הציבורית" של ה"ליגה", מחוץ למפלגות הסוציאליסטיות. אנשי ה"קולטור ליגה" היו נוהגים בשיחות אתי "להראות לי ב"אותות ובמופתים", כי עצם ייסודה הוא תופעה שבאה מ"מעמקים", ש"השכבות של ההמון הן הן שהקימו אותה, והן הן שיצרו את מערכת המוסדות של הליגה". — ואמנם, מצאתי סמוכים לדבר, בהרבה בתי"ספר יהודיים נתקבלה אידיש כלשון הלימודים כתוצאה... מלחץ האוקראינים. רוב בתי הספר היהודיים — היו למעשה פרטיים, ורק במידת-מה נהנו מתמיכת הציבור היהודי. והנה תחת לחץ הציבור האוקראיני ודרשותיו עמדו בתי"ספר אלה לפני שתי ברירות: או להנהיג את הלשון האוקראינית כלשון הלימודים שלהם, או את "לשון העם היהודי": עברית או אידיש... רוסית אי אפשר היה להשאיר כלשון לימודים, ובכן — הנהיגו אידיש, והמורים והמורות הסתגלו בלי קשיים מרובים ללשון זו...

ה"קולטור-ליגה" והאגוד הדמוקרטית של המורים היהודים — פנו אלי בהצעה למסור להם את הרצאותי על "דרכי ההוראה של ההיסטוריה בביה"ס היסודי". באי כחה של ה"קולטור-ליגה" במר"מ אתי היה לייב בראוורניק, מורה בבית-ספר יסודי בקיבוץ, שהיה אחרי כן אחד הקומוניסטים הנלהבים. הסכמתי, עשינו חוזה, והם אפילו רצו לתת לי כ"חומר" את הרשימות שהתלמידים רשמו מהרצאותי... והתכבים השתאו לשמוע ממני, שאין אני נוהג להרצות בעליפה, אם לא רשמתי לעצמי בכתב יד לא רק ראשי פרקים, אלא הדברים בשלמותם.

בין הסקציות המרובות של ה"קולטור-ליגה" היו שלוש מהן מוכרות לי יותר: הסקציה של המוזיאון, הסקציה לתיאטרון והסקציה לחקר. אמנם, הסקציה האחרונה היתה לכאורה קרובה לי ביותר, בראשה עמדו שלושה אנשים שהכרתים יפה: א. ליטבק, מ. ליטבקוב ונ. שטיף. אמנם את ליטבק הכרתי בקיבוץ, אבל התקרבוני על רקע של "אהבת וילנא" ומכרים משותפים מימי ייסודה

של אגודת „בית ישראל“ שליטבק שמע עליה והיו לו מושגים מעורפלים עליה, על אנשיה וזמנה. היתה לי אתו פעם שיחה על נאומי הנמרץ ב„אספה הלאומית הזמנית“ של יהודי אוקרינה. שבה טען נגד העלאת שאלת ארץ ישראל ב„מועצת השלום“ גם משום... שאין דנים על דברים שאינם קיימים. אמרתי, שדברים אלה מפי סוציאליסט הם תמוהים ביותר: הרי אנחנו רוצים לבנות עולם שאיננו עוד במציאות, אלא חי רק ברוחנו... ליטבק היה פולמוסן מצויין ואהב להתוכח ושיחת ויכוח זו קרבה אותנו.

את ליטבקוב ואת שטיף הכרתי מקרוב והשתדלתי תמיד להיות במרחק־מה משניהם: אופיים של שניהם לא היה לפי רוחי. אולם פעם־פעמיים הזמנתי לשיחות בענייני ארגון מדור החקר של ה„קולטור־ליגה“, ואחרי אחת הישיבות הזמניני ליטבקוב לביתו לכוס תה. באותו ביקור הראה לי ליטבקוב בדחילו ורחימו ממש שנים שלושה מכתבים של דוד פרישמן אליו, לפאריס, מכתבים שנכתבו לפני חמש עשרה שנה (תרס"ד), בימי פולמוס אוגנדה, ויחס זה של ליטבקוב למכתבי פרישמן נגז ממש ללבי: הגה הנקודה העברית בלבו של האיש הקר והיבש. העוקצני והמורמר הזה...

ביולי 1919 הזמנתי בשם הועד המרכזי להיות חבר בסקציה של המוזיאון, ששמיטתה צריכה להיות „עבודת איסוף של יצירות האמנות של העם היהודי על כל שטחי התרבות האנושית וכינוסן במוזיאון יהודי אוניברסלי“, הישיבה הראשונה, וזרנו, התקיימה ביום ששי 11 ביולי 1919. בחמש אחר הצהריים, אולם אינני זוכר מה דובר שם, מה הוחלט שם ומה היה גורלה של אותה סקציה אחר כך: הימים היו ימי נצחונותיו של דניקין, ו„חיכו“ יום יום לכניסתם של ה„לבנים“ לקייב, אף שהם נכנסו רק כעבור שבעה שבועות...

הסקציה לתיאטרון של „קולטור ליגה“ החליטה בקיץ 1919 לסדר קורסים לאמני התיאטרון היהודי. מארגן הקורסים היה, אם אין אני טועה, אפרים לויטר. הזמנתי להרצות... על תולדות הבגדים בכלל, ותולדות התלבושת היהודית מתקופה לתקופה. בין שאר המרצים בשעורים אלה היתה שחקנית פולנית מפורסמת — כך אמרו — הגברת ויסוצקי. הרצאתה ותרגיליה היו תמיד שעה לפני הרצאתי או שעה אחריה. נכחתי ברוב הרצאותיה, ונהניתי רבות מהן. ואף אמרתי פעם: איני יודע אם השומעים הרבו ללמוד מהרצאותי על ה„יחידות“ של המעיל: שרוולים ודשים, צווארונים וכיסים, והופעתם ההיסטורית הראשונה, אבל אני רבות למדתי מהרצאותיה של הגברת ויסוצקי על „יחידות המשחק“, שהיא הרצתה עליהן בליות דוגמאות לכל „יחידה“...

זליג מלמד היה נוהג להזמניני ל„מחסן המרכזי“, ולהעביר לפני את התפתחות הספרות באידיש: בשנתים אלה, אמר, הופיעו באוקרינה יותר ממאה וחמשים ספר!... האם אתה יכול לתאר לך התפתחות הספרות שלנו בשנים הקרובות! יש שדה פעולה רחב ויש מרחב לחולמי חלומות!

מן הנועזים שב„חולמי חלומותיו“ ו„מתכנני תכניותיו“ של ה„מרכז הקיובי“ היו אנשי ה„פאלקס פארלאג“, חברה להוצאת ספרים באידיש שנוסדה באוקטובר 1918 שבמיסדה היו אנשים מחוג המשכילים היהודים, שהיו גם מן הקרובים ל„מפלגה העממית“ (ו. לצקי, מ. קריינין ואחרים), מהם גם בעלי־הון (העריד גולדננייזר, המהנדס ל. לב וד"ר מ. מנדלברג).

החברה נוסדה כחברת מניות (כל מניה 100 רובל), והיו לה חברים וידידים גם בערים אחרות. ובפטרבורג נוסד אף סניף, שבראשו עמד י. אפרויקין. בראש

המערכת עמד ו. לצקי והמנהל היה פנחס דובינסקי, שהיה פעם חבר למפלגת הסיימיסטים ועסקן בארגון הסטודנטים היהודים יוצאי רוסיה. במערכת היו שתי מחלקות: לספרות יפה, לספרות ילדים ולבקרת, שבראשה עמדו בעל-מחשבות (ד"ר י. אלישב) ודוד ברגלסון, להיסטוריה ולמדעי היהדות — בראשה עמד ז. קלמנוביטש ואני, לסטטיסטיקה ולכלכלה — בראשות יעקב לשצ'ינסקי וה. לנדוי, לספרות פופולרית, לספרי לימוד ולמכשירי הוראה — חיים פאלקוב וג' לוריא; על עבודות התרגומים היו ממונים נחום שטיף (מרוסית ועברית) וז. קלמנוביץ (מלשונות אחרות); בידי ההנהלה עלה לגייס כספים מרובים, ביחוד על ידי כך שרבים מבעלי ההון סבורים היו שעל חשבון השקעותיהם ב„פאלקס פארלאג“ הם יקבלו בחוץ לארץ „סבין ותקילין“ במטבע חוץ, וזאת בשעה שאין קשר עם חוץ לארץ, ובארץ החזקת כספים היא בגדר סכנה של ממש, מכל הבחינות... ביחוד היה פעיל בזה ד"ר ל. מנדלברג, שהשקיע חלק הגון מהונו בהוצאה זו, ופ. דובינסקי, ש„התמחה“ בתיכנון תכניות ובגיוס אמצעים... ואמנם, הוצאת הספרים הצליחה לרכז מסביבה חוג די רחב של סופרים, משוררים, אנשי מדע וחינוך, מתרגמים ומחברים. — במשך שנה וחצי הם פרסמו את יצירותיהם של דוד ברגלסון ושל ח. ד. נומברג, של צבי הירשקין ושל ז. סיגלוביטש, של פרץ מרקיש ושל יונה רוזנפלד; ורכשו יצירותיהם של ל. קוויטקין ושל דוד הופשטיין, ושל רבים אחרים, מעניינים ביותר היו תכניתיה של הוצאת ספרים זו, שהיא שקדה על פרסומן (סגולה לגיוס הון). בשטח הספרות היפה הכינה החברה מערכת תרגומים מטולסטוי ומצ'יחוב, מבירון ומפלובר, ממופסן ומהמסון ועוד ועוד. — וציננה לתרגום מבחר יצירות של שקספיר ואיבסן, של גיטה ושילר... המחלקה להיסטוריה ולמדעי היהדות נחלקה בקירוב לשני מדורים: למדעי היהדות ול„תולדות זמננו“, במדור הראשון הוטל על נ. שטיף לתרגם את ספרו של גידמן שתורגם לעברית בשם „התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים“, וכן את ספרו של דובנוב תולדות היהודים בדורות האחרונים (ה„היסטוריה החדשה של העם היהודי“). אצל צינברג רכשת החברה את הוצאת ספרו: תולדות הספרות העברית (כך היה השם המקורי, ולא „הספרות אצל היהודים“...) אני התחייבתי לתת את מחזור הרצאותי בתולדות ישראל — בשני כרכים בשם „מדור לדור, המומנטים העיקריים בתולדות ישראל, מראשית ישראל עד ימינו“, וכן מסרתי להם „אטלס של מפות ותמונות לתולדות ישראל“, שהכינוני במשך זמן רב. (עם בואי לארץ השתדלתי ע"י מכתבים ודרישות — וגם הד"ר מ. זמורה וי. לשצ'ינסקי ניסו לעזור לי — לקבל את כתב-היד, ולא הצלחתי: בעלי החובות של „פאלקס פארלאג“ דרשו ממני להחזיר להם את שכר הסופרים שקיבלתי בקיבו, לפי „חשבון מפולפל“ לפני „השער הנכון“... הגשתי — בשיתוף עם קלמנוביץ — רשימה שלמה של ספרים בחכמת ישראל שיש לתרגם אותם, והחברה לא התמהמה בהזמנת מתרגמים. ברשימה זו נכנסו: קורניל ומומון (הפרק על „יהודה והיהודים“), ויינהיימר וריינאק (מאמרו על ה„דיאספורה“), שרר (יסודותיו של מצבם המשפטי של היהודים בימי הביניים), וברלינר (מחיהם הפנימיים של יהודי אשכנז), הרצפלד (תולדות המסחר של היהודים בימי קדם) ורושר (מאמרו על „היהודים בימי הביניים מנקודת השקפת של פוליטיקה מסחרית כללית“) ועוד ועוד. בימי שלטון הבולשביקים, כשנסגרו בתי הספר העבריים, ואי אפשר היה להדפיס כל ספר עברי, הצעתי לחברה להוציא לאור בעריכתי שורה של ספרי קריאה ולימוד באידיש לספרות העברית, ועלי הוטלה עריכתם. בדרך זו עלה בידי לעזור לכמה חברים ולסייע

בידם לא להפסיק משנתם. ד"ר גרשון שטרן לקח על עצמו לחבר כריסטומטיה של הספרות העברית החדשה. יחזקאל הן, משה סמילני-סקי (תלמי) ומשה פישמן — כריסטומטיה של הספרות המקראית, אני לקחתי על עצמי לחבר כריסטומטיה תלמודית ונחום שטיף לקח על עצמו לחבר — בהשתתפותי — כריסטומטיה בספרות העברית מימי הביניים... היה עלי להרבות בשיחות עם החברים כדי לשכנע אותם, שיש בתרגומים אלה לאידיש משום "עצמות לה". לא כל החברים הסכימו אתי, ומ. א. בייגיל דודר לזין לא רצו בשום פנים "לשתף פעולה" עם "פאלקס פארלאג" בהכנת ספרים באידיש בשעה שהעברית אסורה ב"בל יראה ובבל ימצא". אני מספר בפרוטרוט על תכניות אלה, משום שאחר כך ניסיתי להגשים אותן בארץ. ניסיתי ביחד עם המנוח ל. מאיר ז"ל להוציא אטלס תמונות ומפות לתולדות ישראל, ובאשמתי לא יצא הדבר לפועל: הייתי עסוק וטרוד בעבודותי, ולא יכולתי להפנות על אף ה"תזכורות" של מאיר... הצעות אלה ומעין אלה, תרגומים וספרי קריאה הגשתי תכופות למחלקת החינוך של הוועד הלאומי (הד"ר י. לוריא ז"ל), ל"דביר", ל"אמנות", להסתדרות המורים ול"מוסד ביאליק" — ורק מעט מזער מתכניות אלה בוצעו. ו"פאלקס פארלאג" ניגש בתנופה גדולה לביצוען של תכניות אלה.

בין התכניות שהשתתפתי בעיבודן — שבחלקן בוצעו אחרי כן על ידי י. וו. א. — היו תכנית ה"פנקס לתולדות היהודים וחייהם באוקריינה בעריכת ב. דינאבורג, א. טשעריקאווער וו. לאצקי" — שצריך היה להופיע כרבעון, ו"ה"תגלגל" אחר כך ל"היסטוריה של רוסיה" של י. וו. א., שיצאו בעריכתו של אליהו צ'יריקובר. למערכת ה"פנקס" מסרתי מאמר על "מקורות וספרות לתולדות היהודים באוקריינה" (בחלקו היה בו מן ה"תזכיר" שלי לאקדמיה), ומאמר על המכתב של היהודי על הכוזרים, ששכטר מצא ב"גניזה" ופירסם, ועל המסקנות ההיסטוריות הנובעות ממנו לתולדות הכוזרים. המאמר הזה שהיה בברלין בידי א. טשעריקובר ז"ל אבד בטלוליו, ולא נמצא, לדאבוני, בעזבוני.

התכנית האחרת שלקחתי קצת חלק בה היתה זו של ה"אנציקלופדיה היהודית". התכנית היתה למעשה מיסודה של "האגודה הספרותית על שם י. ל. פרץ" שבפטרבורג, יוזמיה היו — ישראל אפרויקין ויוסף ישונסקי. האחרון היה מן העובדים הראשיים במערכת האנציקלופדיה הרוסית, ומונה כעורך ראשי. קיבלתי מכתב מהם, שבו הם מודיעים לי על תכניתם זו ועל האפשרות שהם יכנסו בשותפות עם ה"פאלקס פארלאג" לשם ביצועה של התכנית, ומבקשים ממני להצטרף למערכת. אחרי כן בא ישונסקי לקיוב, ביקר אותי פעם פעמיים, השתתפתי בישיבת המערכת, שהיתה מורכבת מלאצקי, לשצ'ינסקי, קלמנוביץ וממני; ניהלו משא ומתן עם ליטבק וליטבקוב.

ההסכם עם ה"פאלקס פארלאג" בוטל (על כך הודיע לי י. אפרויקין במכתב מיוחד), ובאו גם שינויים בהרכב המערכת: לעורך המדור לתולדות היהודים ברוסיה בזמן החדש מונה... ר. אברמוביץ, ועלי הוטלה עריכת המדור של תולדות ישראל בימי קדם. וזכרני, בישיבה אחת הביע א. צ'יריקובר את תמיהונו על אי-שתופי במדור לתולדות ישראל בדורות האחרונים ושאל לגימוקיי הדבר. ענית לו: אני משער, שאלו הם אותם הגימוקים, שבעטיים לא יתנו לי בארץ ישראל להרצות על התקופה העתיקה, ויעבירו אותי להיסטוריה חדשה...

אולם בעצם כל העבודות והתכניות האלה היו רק "עבודות אגב" על יד עבודתי בספרי "תולדות ישראל", כריסטומטיה היסטורית, שהיא לקחה את לבבי

ולא הקדשתי רוב מחשבותי. במשך שהותי בקיוב פרסמתי שלושה ספרים, "התכנית לתולדות ישראל בבית הספר העממי" באידיש (1918), וחלק א' של "תולדות ישראל" (כריסטומטיה היסטורית), מקורות ותעודות ערוכים בסדר כרונולוגי וסיסתמטי עם באורים והארות מראשית ישראל עד ימינו אלה. ספר עזר, למורים, תלמידים ומתלמדים — חלק ראשון, "מראשית ישראל עד סופו של שלטון פרס ביהודה" (בעברית ובאידיש). הספרים נתקבלו יפה מאוד על ידי המורים, קיבלתי מכתבים רבים מחברים, מסופרים וממורים. ואולם הסיפוק הרב ביותר שקיבלתי אחרי פרסום ספרי היה ביקורו של דודי ר' ישראל דוד דינבורג מקונסטנץ, אחי אבי הצעיר. הוא היה בקיוב, ראה בחלון הראווה של ה"קולטור ליגה" את הספר (באידיש), קנה אותו, שאל לכתבתי, וכשלא מצא אותי, הודיע שיבוא בשבוע הבא לביקור. ואמנם הוא בא, ועל שכמו הביא לי למתנה — שק תפוחי אדמה. והימים ימי מחסור ורעב למחצה בקיוב...

יצא לאור כרך שני (חלק א') של ספר

תולדות ההגנה

המערכת: שאול אביגור, יצחק בן-צבי,
אלעזר גלילי, ישראל גלילי, יהודה סלוצקי

עורך ראשי: פרי בן-ציון דינור

מוכיר המערכת: גרשון ריבלין

בכרך זה: פרשת תולדות ארגון ה"הגנה" בשנות 1920-1936 /
תאורי התפרצויות הדמים בשנות 1921, 1929 ו-1933 / פרשות
נעלמות של התגוננות, רכישת נשק, ראשית התעש, פעולות
מיוחדות / הארגון המיוחד מיסודם של "השומר" לשעבר /
הפילוג ב"הגנה" והקמת ה"ארגון הצבאי הלאומי" / רמיויותיהם
של מיסדי ארגון ה"הגנה" וראשוני מפקדיו.

הכרך נכתב בידי יהודה סלוצקי

בספר 625 עמודים, למעלה ממאתיים תמונות.
תצלומי תעורות, מפות, קריקטורות וכד.

מחיר הספר 9.600 ל"י

אנשי צבא ומגויסים, עובדי מערכת הבטחון, נושאי "אות ההגנה"
יקבלו הנדסה נ' חדות על תנאי רכישת הספר לגביהם.
הוצאת "הספריה הציונית" ו"מערכות"

יהודה סלוצקי

בית המדרש לרבנים בוילנה

א

למן כניסתם של מאות אלפי יהודים ממלכות פולין לשעבר תחת כנפיה של רוסיה, היפשה ממשלת הצארים דרכים ושיטות להתאמתם למשטר השורר במדינה ולמיוזגם בתוך שאר המוני נתיניה.

יחד עם גזרות קשות ומעשי כפיה אכזריים ניסתה הממשלה לנקוט גם בכמה דרכים חיוביות. אחת מהן הייתה עידוד השכלתם של היהודים וכניסתם לבתי ספר כללים, שעליה הוזכר עוד ב„חוקה היהודית“ משנת 1804. מאחר שהמוני היהודים לא נהרו לבתי ספר אלה, שהיו זרים להם בשפתם, ברוחם ובסדריהם, החליטה הממשלה להקים מערכת בתי-ספר יהודיים-ממשלתיים, שבהם יימצא התלמיד בסביבה יהודית, יוכל לשמור על מנהגי דתו, יקבל חינוך יהודי מינימלי ויחד עם זאת תינתן לו גם השכלה כללית ורוסית ו„ישוחרר“ מהשפעת התלמוד המסורתי, שבו תלו השלטונות את התבדלות היהודים ואת כל הקלקלות בחייהם. נוסף על כך שאפה הממשלה להעמיד בראש קהילות ישראל רבנים בעלי השכלה כללית ורוסית, שיהיו כפופים להשפעתה ויכוונו את המוניה העם לפי רוחה ובהתאם להוראותיה. בהשקפותיהם אלה נשענו שרי רוסיה על הנסיונות שנעשו בארצות המערב, וביחוד במדינות אוסטריה, וכן על דעותיהם של המשכילים היהודים, שקומץ מהם נמצא גם בין יהודי רוסיה. אלה ראו עצמם כמורי דרך חדשה לאומה ותבעו מן הממשלה את הקמתה של מערכת בתי-ספר חדשים לבניהם, והיו מוכנים לקחת חלק בהתפתחותה כתעמלנים וכמורים.

כך קמה בימי ניקולאי הראשון, החל מסוף שנות הארבעים למאה הי"ט, מערכת בחי"ס ממשלתיים בכל פילות תחום המושב היהודי באזור המערבי. לשם קיומה הוטל על המוניה העם מכס מיוחד, הוא מכס נרות השבת, שקביעתו נעשתה לפי „עצתם של יהודים בעלי כוחות טובות“¹ והוצדקה משום „תועלתה ליהודים עצמם, להשכלת בני נעוריהם“². לשם הכשרתם של רבנים שיתאימו למטרות הממשלה, ושל מורים שילמדו בבתי הספר החדשים, הקימו השלטונות שני „בתי-מדרש“ לרבנים: האחד בוילנה — לאזור המערבי-צפוני; והשני — לאזור המערבי-דרומי — בז'יטומיר. שני מוסדות אלה מלאו תפקידם בתולדות השכלתם של יהודי רוסיה ובגידולה של אינטליגנציה יהודית-רוסית. במאמרי זה אנסה לתת סקירה היסטורית על אחד מהם — על בית המדרש לרבנים בוילנה³.

1) Материалы к образованию евреев П.С.П. 1865, עמ' 21 (לפי תזכירו של שר החינוך אובארוב מ-1842/45).

2) שם, עמ' 23.

3) חיבור על תולדות בית המדרש לרבנים בוילנה נכתב במסגרת עבודות המחקר של יו"א לפני מלחמת העולם השנייה על ידי י. ד. דעוויאנסקי, ופרק אחד ממנו („די באציהונג פון דער געזעלשאפט און די רעגירונגס-קרייזן צו דעם ראבינער שול“ התפרסם

ב

בסוף שנת 1846 הורה שר החינוך אוברוב לשלטונות החינוך באזור וילנה וקייב לדאוג להקמתם של בתי־מדרש לרבנים ולמורים, "משום שער שלא תהיה כמות מספקת של מורים יהודים משכילים לא תוכל הממשלה לממש את תכניתה לגבי השכלתם של היהודים".⁴ בוילנה הוטל תפקיד זה על המפקח פון־גרובר, שהחל מיד בפתיחת פנימיה סמוך למוסד, משום שסבר כי יש להפריד ככל האפשר את החניכים מהוריהם ו"לקרבם להשכלה בתימון, להרחיקם מן התלמוד ולקרבתם לתושבים הנוצריים".⁵ בין הסופחים עמדה תחיעצו השלטונות על קביעת תכנית הלימודים היו א. ל. מאנדלשטם, שבא במקומו של מ. לילינטאל כיועצו של אוברוב לעניני השכלת היהודים, והפרופסור ו. לויסון, מומר מיוצאי גרמניה, ששימש מורה לשפה העברית באקדמיה הפרבוסלבית בפטרבורג.⁶

בתחילת הקמתו של המוסד ניסו ראשי קהילת וילנה להשפיע על כוונתו ועל צביונו, וביחוד על קביעת סגל מורים יהודים. הם פנו בתזכיר אל משרד החינוך בעיר ותבעו כי תינתן "הוראה על צורך הקהילה היהודית לעניני בתי־המדרש".⁷ ויותר להם להציע תיקונים בתכנית הלימודים היהודיים וכן "שהמורים היהודים לא יתמנו, ואף לא יזמנו לעבודת נסיון לפני שתעיד הקהילה על התנהגותם הטובה".⁸ בתזכירם זה פסלו במיוחד את מינויהם למורים של ה"משכילים" ש. זאליקנד ושי. י. פין. ועל פין כתבו שהוא מעוט השכלה, חסר הכשרה פדגוגית ובעל דעות אפיקורסיות.⁹ בקשתם זו נדחתה על ידי המפקח המחוזי, שענה כי "בתחומי תפקידו אינו מוצא לנחון לשאול את עצת הקהילה, הוא מרשה להם להציע בועמדים, ואם אלה ימצאו גאמנים וברייסמן, יקחם לעבודת ההוראה".¹⁰ בעצתו של א. ל. מאנדלשטם ובאמצעות משכילי וילנה,¹¹ פנו השלטונות אל רבי ישראל סלנטר, מראשי היהדות הדתית בליטא, שהיה מגיד בעיר, והציעו לו לקבל את משרת מורה התלמוד במוסד, כדי שסמכותו הדתית תעזור להם במאבקם עם דעת הקהל היהודית, אבל רבי ישראל סלנטר לא רצה לתת ידו להם, ולאחר זמן עבר מוילנה לקובנה כדי להתחמק מלחץ השלטונות.¹²

ב"ח"א בלעטער" כרך עשירי, דערעוואנסקי השתמש לצרכי עבודתו בארכיון משרד החינוך של איוור ווילנה, במכתב מ־12.3.1958 הואיל מר מ. עלקין, מנהל ארכיון "יו"א בניריווק, להודיעני כי לא נודע מה גורלו של כתב־יד ומן הסתם נשמד עם שאר אלפי כתב־יד בידיהם של הנאצים.

4) הקובץ Казенные евр. училища (סטרבורד 1920) עמ' 202.

5) שם, עמ' 203.

6) שם, עמ' 204. לויסון, כתברו לעבודה ד. חוולסון, ראה רשות לעצמו להתערב

בעניני היהודים לפי דרכו המיוחדת לו.

7) הקובץ הג'ל, עמ' 254.

8) שם.

9) בהוכחה לאפיקורסותו של פין צורף לתזכיר ספרו "שנות דור ודור", שהכיל כרונולוגיה יהודית לפי צונץ ויצא לאור אותה שנה (1847). לפי דעת ראשי הקהילה היו בספר "ביטויים מתנגדים לדת ופוגעים בה". אנב, פין היה אחד היועצים להקמת בתי המדרש לרבנים. כך כותב הוא במכתב לב. שטרן באלול ת"ר: "למען יהיה מקור גפתח לישועת ישראל ראוי שתכונן הממשלה בית־מדרש לרבנים בארץ רוסיה, אחד או שנים, שמה יחוננו אצילי בני ישראל לגשת אל הקודש משמרת הרבנות. הבית הזה יהיה כמשפט בית הרבנים בפודובה" (ר'. פרדס, כרך ג', עמ' 156).

10) מאמרו הג'ל של י. ד. דערעוואנסקי, "יו"א בלעטער" כרך י', עמ' 16.

11) לפי עדות אחת שוחח ד"ר טרכטנברג, הרופא היהודי הראשון בוילנה, עם סלנטר (ר' ש. רונפלד — "ר' ישראל סלנטר", עמ' 20).

12) על כך מספר ע. בנימין בספרו Rabbi Israel Lipkin עמוד 10 (ספרו הג'ל

בי"ס בחשון תר"ח (23.10.1847) נפתחו שלש הכיתות הראשונות של בית המדרש לרבנים, מאז עברו עליו כ־26 שנות לימודים, עד שנסגר בפקודת השלטונות באביב תרל"ג (1873). עשרים ושש שנים אלה אפשר לחלקן לשלוש תקופות: א) תקופת הדירקטור איבן ואשקיביץ (1847—1851); ב) תקופת הדירקטור ק. א. סאבלובסקי (1851—1864); ג) תקופת הרוסיפיקציה (1864—1873).

השנים הראשונות היו שנות הגישושים וההיפושים של המוסד. המשכילים עוד האמינו כי יוכלו להגשים את שאיפתם ולהפוך אותו לבית-היציצר לחינוך העם ברוחם ולבית-מדרש ללמוד היהדות ברוח הזמן החדש. הם ציפו כי מבתי המדרש לרבנים יופיע באחד הימים מנדלסון רוסי, אשר יביא ריפורמה מעמיקה בחייהם הציבוריים של היהודים ברוחה ובשיטתה של יהדות גרמניה¹³.

המנהל ואשקיביץ¹⁴ שמונה על ידי השלטונות, הניח הישועים וממורי האוניברסיטה הפולנית בוילנה לפנים, שאף לתת למוסד "מראה וגוון של בית ספר גבוה"¹⁵. המורים הניצרים האחרים לימדו את תלמידיהם לפי התכנית המקובלת בימים ההם בגימנסיות הכלליות. רבים מהם היו בני וילנה ולא דוקא מן הרוסים. ההוראה שהיתה קיימת בשאר בתי-הספר באזור המערבי, כי יש להמנע מלמנות בהם מורים מילידי המקום, משום הספק ב"רוסיותם", לא חלה על בית-המדרש לרבנים משום שלדעת המפקחים באזור "ביאו מורים מקומיים תועלת רבה יותר" בהכירים מקרוב את התנאים המקומיים ואת מנהגי היהודים¹⁶.

למפקח על הלימודים היהודיים מונה, בהמלצתו של א. ל. מאנדלשטם, צבי הירש קצנלבוגן (ר' הירש שמחה'ס), אחד מנכבדי וילנה ולמדניה, שעליו העיד בנימין מאנדל'שטם, מן המשכילים הקיצוניים, ש"אף כי מנהגו כמנהג הזקנים בעם, בכל זאת אינו תושב כמותם, בשל אשר כבר קרא ולמד הרבה מהספרים החדשים, ובנוי — מהמשכילים בעם, והיה ביתו פתוח להם (למשכילים) לרוחה"¹⁷.

בין המורים היהודים הראשונים היה המשורר אברהם דוב לבנסון (אד"ם הכהן). שגם הוא נמנה בין נכבדי העיר ולמדניה. אד"ם הכהן שימש מורה הלשון העברית והמקרא בכתות הבינוניות והגבוהות במוסד במשך כעשרים שנה, ובשנים הראשונות אף ראה ברכה בעבודתו, וגם מתגדלו הורו אז כי "תלמידיו הראשונים — לא מעטה היא ידיעתם בתנ"ך ובדקדוק לה"¹⁸. עמו שימשו בהוראה המשורר שלמה זאלקינד, המדקדק יהודה בייטאק, הלמדן אליהו שטרנשון, הסופר ש. י. פין ובנו של המפקח, חיים לייב קצנלבוגן. מורה התלמוד בכיתות הנמוכות היה יהודה אידל שרשבסקי ובגבוהות — ר' גרשון קלאצקא. בשנים ההן נקבעה תכנית הלימודים בבית הספר, את חלקה היהודי ערכו בעיקר

של רונפלד, עמ' 20). אגב, סלוצר יסד בקובנה קיבוץ בחורים שהכשירו עצמם לרבנות "כתרים בפני הרבנים המזויפים שהכינו בוילנה" (שם, עמ' 22).

(13) מ. מרגלית Вопросы еврейской жизни עמ' 169.

(14) את ואשקיביץ מתאר י. ל. ליבאנדה ב"ווסחוד" 1881 חוב' 4 וב"רוסקי ייברי" 1882 גל' 17 (בסיפור "נושף המסכות"), כן נזכר הוא ב"ראוסבייט" 1860, עמ' 242.

(15) י. ל. ליבאנדה — "רוסקי ייברי" 1882, עמ' 44.

(16) מכתבו של המפקח גרנר למסדר החינוך בסוף 1849 (הקובץ הרוסי הנ"ל על בתי הספר הרשמיים, עמ' 342).

(17) ב. מאנדלשטם — "חזון למועד" ח"ב, עמ' 78.

(18) מכתבו של י. בריעקב לרייב"ל יולי 1856. "פון גאענטן עבר" 1937 חוב' א'.

עמ' 30 (וכן "הכרת" תרמ"ח, עמ' 43).

ח. ל. קצנלנבויגן וס. י. פיין¹⁹. בית המדרש לרבנים נהג לפי מתכונת הגימנסיות הרוסיות. לכתה הראשונה היו מתקבלים „נערים רק מבן עשר שנה ומעלה המבינים ראשי למודי העברים והכלליים ועליהם להראות תעודה מן הרופא, כי שלמים המה ואין בהם מום או חולי אשר לא יתנם להיות מקץ הימים מורה או רב”²⁰. הכתות התחלקו לשלוש מדרגות. המדרגה הראשונה כללה שלוש כיתות והקבילה למכינות הגימנסיה הכללית. בכיתות אלה למד הנער חומש עם רש”י, נביאים ראשונים וספר משלי בתרגום גרמני, משניות (מסכת ברכות וסדרי מועד ונזיקין) „חייאדם”, דקדוק עברי, דברי ימי ישראל עד חורבן בית ראשון, רוסית, גרמנית, השבון וגיאוגרפיה.

המדרגה השנייה כללה ארבע כיתות. בראשונה החל הנער ללמוד גמרא ופוסקים (רמב”ם ו„שולחן ערוך”), כשהוא פותח במסכת „ביצה”. במשך ארבע השנים למד נביאים אחרונים וכתובים, עברית, רוסית וגרמנית, מתמטיקה ופיסיקה, היסטוריה כללית ותולדות ישראל. בשנים הראשונות נלמדו גם לאטינית וצרפתית ורמת הלימודים התאימה לזו של הגימנסיה.

ששת הלימודים בבית המדרש בימים ההם היתה השפה הגרמנית, או ביתר דיוק: אידיש מגורמנת ככל האפשר, שבה דיברו ביניהם בימים ההם משכילי וילנה. הרוסית נלמדה כשפה זרה, ואחרת לא יכול היה להיות אז בוויילנה, שהיתה בימים ההם עיר יהודית פולנית, ואפילו פקידי הממשלה בה היו רובם ממוצא פולני או גרמני.

המדרגה השלישית נחלקה לשתי מגמות: מגמה פידגוגית ומגמה רבנית. תלמידי המגמה הפידגוגית למדו שנה נוספת, השתלמו בשפות, קראו בספרי חקירה („הכוזרי”, „האמונות והדעות”), העמיקו בחקר השפה העברית ועברו על יסודות הדקדוק הארמי, שלוש פעמים בשבוע היה עליהם לבקר בבית הספר היהודי הממשלתי, שהיה סמוך למוסד „לשמעון איך יורו המורים” — ולעת קרה המקרה כי יפקד מקום המורה באחד חלשות בא אחד מהמה וימלא את מקומו וילמד את לימודו”²¹. בסוף השנה השמינית, ואחר הבחינות, היו התלמידים המעולים מקבלים תואר „מורה ממדרגה ב’”, והבינונים — „מורה ממדרגה א’”²².

במגמה הרבנית היה על התלמיד לשבת שניים נוספות וללמוד בעיקר את מסכתות התלמוד הקשורות לעבודת הרבנים (כגון מסכת גיטין, נידה וחולין), וכן „יורה דעה”, ספרי חקירה („מורה ובוכים”), „עיקרים” וספרי מוסר. כן התאמנו המועמדים לרבנות במלאכת הדרוש, וניסו כוחם „לדרוש בבית התפילה ביום השבת אחר התפילה קבל כל המורים והתלמידים”²³. לאחר שנתיים היה התלמיד נבחן ומקבל את תארו — מועמד לרבנות. עתה היה עליו לבלות במוסד עוד שנה עשירית, בה היה חייב לקבל את הדרכתו של אחד מרבני העיר המוסמכים וללמוד הלכה למעשה את דרכי עבודתו של רב בקהילתו. בסוף אותה שנה היה עליו לעבור בחינות שוב הפעם, אם הצליח בהן — קיבל את התואר רב, אם היתה הצלחתו ביוניו — נקרא סג”ר.

התכנית היתה מלאה וגדושה, אמנם, בישיבות למדו יותר מסכתות תלמוד, אבל

(19) שם, עמ’ 31 (וכן „הכרם”, עמ’ 44). על המורים ועל פתיחת בית המדרש בכלל ר’ קלוזנר „תולדות היהודים בליטא” (קובץ „יהדות ליטא”, כרך א’, תש”ך, עמ’ 95).

(20) י. גורלאנד — „כבוד הבית” (ווילנה תר”ח), עמ’ 33.

(21) שם.

(22) לפי המדרגות נקבעה המשכורת. מדרגה ב’ — 300 רוב”כ לשנה; מדרגה א’ —

225 רוב”כ לשנה.

(23) „כבוד הבית”, עמ’ 50.

אין ספק שבסיס רציני ניתן בתכנית זו להגותו של המועמד להוראה ולרבנות. השאלת היתה איך בוצעה תכנית זו בכיתות בית המדרש. על זאת עוד ידובר להלן.

ד

מעטים היו התלמידים במוסד בשנותיו הראשונות. בפתיחת המוסד נרשמו 44 תלמידים לשלוש כיתותיו, תוך שנה נפתחו כיתה רביעית וחמישית, אולם רק בשנת הלימודים תרי"א (1850/51) עבר מספר התלמידים את המאה הראשונה, ובשנת תרי"ב (1851/52), כאשר הוציא המוסד את חמשת מוסמכיו הראשונים להוראה — הגיע מספר חניכיו ל-157 איש. תלמידים אלה באו לרוב מן השכבות הדלות ביותר של האוכלוסייה, מאלה שנמשכו אל לחם-החינם שניתן להם בבית הספר (בפנימית המוסד קיבלו 50 סטיפנדיסטים את כל מחסוריהם על חשבון מכס הגרות). לפי עדותו של י. ל. ליבאנדה, שנכנס לכיתה הרביעית של בית המדרש למורים בשנת 1849, היו רוב התלמידים „אספסוף” (сбород) והאספסוף הגרוע ביותר, המאוס ביותר של הנוצר היהודי בכל חבל ארץ זה. נערים הגונים בלשו באספסוף זה כיוצאי דופן, ולא התאימו לרקע הכללי²⁴. „נראה כי את רוב החניכים משך למוסד חדר האוכל שלר²⁵א). היו מעטים מבין בחורי הישיבה שנמשכו אל ההשכלה ובודדים יצאו אל המוסד מבתי הספר הממשלתיים ליהודים (ביניהם גם י. ל. ליבאנדה הנ"ל). לפי עדות מוסמכת נמצאו גם אנשים אחדים בערי השדה מחוגי בעלי הבתים המשכילים, ששלחו את ילדיהם למוסד, שנראה להם, בודאי, כמין „בית-ספר לרבנים” כגון זה של ש. ד. לוצאטו בפאדובה, ורק לאחר כמה שנים נוכחו לדעת, כי טעות היתה בידם. „בניהם עשו חיל אך בשפות זרות ובענייני מדי, אשר אותם ימצאו גם בכל בית ספר אשר באחת מערי השדה, והעניינים הנוגעים לנו כיהודים לא יזכרו ולא יפקדו ולא יעלו על לב מעולם”²⁶.

קהילת ווילנה לא הפסיקה את מאבקה עם בית-המדרש לרבנים גם לאחר שמוסד, בהשתמשו לשם כך בשנים הראשונות לקיום המוסד בחובתה לגייס אנשים לצבא. החוק פטר, אמנם, את תלמידי בית המדרש לרבנים מחובת הקאנטוניסטים, אבל זכות זו ניתנה להם רק לאחר שלוש שנות לימודים. בשנות 1847—1850 נעשו כמה נסיונות על ידי ראשי הקהילה למסור מתלמידי בית המדרש לרבנים לשלטונות הצבא על חשבון מכסת ה„ריקורסים” (המגויסים) המגיעה מן הקהילה. נסיון כזה נעשה עם פתיחת בית המדרש בעת שנחטפו שני בניו של המורה שלמה זאלקינד והתלמיד אריה גורדון²⁷. רק התערבותו התקיפה של מפקח גליל הלימודים של ווילנה הצילה את הנפגעים. גם בשנים הבאות אירעו חסימות כאלה, שהביאו, כמובן, להסתלקותם של תלמידים רבים מן המוסד. בין הנפגעים היו מרכזי נמור ויונה גרשטיין, שהיו לאחר זמן מורים בבית המדרש²⁸. בכל מקרה התערבו שלטונות החינוך וביטלו את הגזירה. ב־16 באפריל 1850 הוחלט „לפטור את תלמידי בית המדרש לרבנים מחובת גיוס, בתנאי שאם לא יסיימו את חוק לימודיהם יהיו חייבים בה”²⁹. בכך נסתיימו נסיונותיו של ועד-הקהילה להלחם בבית המדרש לרבנים בעזרת גורמים חיצוניים. לתקופה זו הושם קץ עם ביקורו בבית-המדרש של שר החינוך שרינסקי-שיחמאטוב בסתיו 1851. שרינסקי-שיחמאטוב, אחד מ„השחורים” בין שריו של ניקולאי הראשון, התר-

(24) „ווסחוד” 1881 חוב' 4, עמ' 86.

(25) שם, עמ' 88.

(26) מכתב בן-יעקב „פון נאענטן עבר” חוב' א', עמ' 31 (זכר „הכרם”, עמ' 44).

(27) מאמרו הנ"ל של דערעוואנסקי „ייווא בלעטער” כרך י', עמ' 16.

(28) שם, עמ' 18—19.

(29) החלטת „הועד לסידור היהודים” מ־16.4.1850 (הקובץ הרוסי על בתי הספר

הרשמיים הנ"ל, עמ' 326).

שם מאד מהשיגיו של המוסד בלימודים הכלליים. לפי זכרונותיו של ליבאנדה²⁸ אמר השר: "השבת כי בית המדרש לרבנים הוא בית ספר יסודי, שבו נלמדים חוץ מלימודי היהדות, תורת הקריאה והכתיבה הרוסית ותורלא. הנני תמה, לא צפיתי למראה עיני, והשר בא למסקנה, כי ההתפתחות הרוחנית אליה מגיעים התלמידים במוסד זה אינה מתאימה לתפקידים המיוחסים (הכשרת רבנים ומורים) שלהם חייבים הם להקדיש את עצמם בצאתם מן המוסד אל הקהילות היהודיות, ומשום כך אין היא מתאימה למטרותיה ולכוונותיה של הממשלה הרוממה. השר אינו יכול גם לשבת את רוח הראציונליות המערבי המסוכן המרגיש בחיבורי התלמידים, החייבים בשם לב לתפקידם הדתי, להתחנך ברוח אמונה חזקה וברגש נאמנות לבית המלכות, שרק הם מהווים תפארת אדם ואזרח, ולכן, למען יעקר רציונליזם מסוכן זה, יש צורך באמצעים מהירים ותקיפים".²⁹

במהרה הועבר הדירקטור החרוץ יתר על המידה לפנסיה³¹. המורים הנוצרים המשובחים הועברו לגימנסיות הרוסיות בעיר. לימוד השפה הלאטינית בוטל. בכדי לחסום בפני התלמידים את הדרך לבתי הספר הגבוהים³². במקומו של ואשקביץ בא לנהל את המוסד ק. פאבלובסקי. מורים חדשים, לא מן המשובחים, הובאו ללמד בבית המדרש, והוראה ניתנה להם לתורות את מקצועותיהם בתחום החומר הכלול בספרי הלימוד המאושרים עלידי השלטונות ותורלא. הספריה הרוסית במוסד נסגרה בפני ההנכים. הלימודים העבריים הוגברו ועל מפקח בית-הספר ועל המורים הוטל להשיג על התלמידים שיקימו את מצוות הדת כהלכתה.

ה

התקופה השנייה — היא תקופת ק. פאבלובסקי — התחילה בימים הקשים, ימי סוף מלכותו של ניקולאי הראשון. הגיוס המוגבר שנערך בקהילות ישראל, ביוחד בשנת מלחמת קרים, וגזירת ה"חטופים" שהתגברה אז, דחפו תלמידים רבים אל פתחי בית המדרש לרבנים, שהפך למעין עיר מקלט לנבחרים ועניים, שנחפסו להשכלה, והיו על כן ראשונים בתור להשלח לעבודת הצבא³³. מספר התלמידים הגיע ל-208 בשנת תרי"ג (1852/53) ול-251 בשנת תרי"ד (1853/54). בשנת 1856, עם מלכותו של אלכסנדר השני, הוחזר לקדמותו הקורס הגימנזיאלי (חוץ מלימודי השפות הצרפתית והלאטינית) וניתנה זכות לתלמידים להיכנס לאחר סיום למדיהם בכתה השביעית לאוניברסיטאות, בתנאי שיבחגו בשפות הג'ל. תקנה זו גרמה לגידול נוסף במספר התלמידים, שעלה מ-238 בשנת תרי"ז (1856/57) ל-300 בשנת תרי"ט (1858/59) ול-373 בשנת תרכ"ג (1862/63). יש גם להזכיר כי החל משנת 1858 הוגדל מספר ההנכים החיים על חשבון אוצר המלכות, הם "בעלי הסטיפנדיה", מ-50 ל-65, וכמה עשרות תלמידים נוספים קיבלו תמיכה חלקית לקיומם מכספי מכס הנרות.

בראשית תקופה זו עבר על בית המדרש לרבנים משבר קשה. שקבע סופית את גורלו ואת דמותו כמכון להכשרת רבנים בישראל. בשנת 1853 סיימו את חוק לימודיהם במחלקת הרבנים שני ההנכים הראשונים (שלמה מינור ויונה גרשטיין). לפי תכנית הלימודים היה עליהם לעבור שנת לימוד נוסף ובשאלות ותשובות הלכה למעשה אצל אחד מרבני ווילנה, כדי לקבל ממנו סמיכות לרבנות.

(29) "נשף המסכות" (רוסקי ייבריי" 1882, ג'ל' 17, עמ' 646).

(30) שם, עמ' 729.

(31) ר' הודעה על פטוריו של ואשקביץ מ-16.1.1852 בקובץ הרוסי הג'ל על. בתי הספר הרשמיים, עמ' 377.

(32) "נשף המסכות" (רוסקי ייבריי" 1882, עמ' 729).

(33) וכן כותב י. בן-יעקב: "כל אשר הוסיפו בשנים האחרונות להרים אגשים לצבא, כן מלאו החדרים בבית-הספר מתלמידים" (פון נאענטן עבר, חוב' א', עמ' 31, וכן "הכרם" תרמ"ח, עמ' 43).

אם היו ליהודי חילנה ספקות קשים לגבי טיבו של בית המדרש לרבנים לפני היחסו, אנה במשך שנות קיומו הראשונות כבר היה סיפק בידם לראות ולהתבונן בחניכיו ולהוכיח כי מתוכם הם סכנה רצינית לקיום אורה החיים המסורתי בקהילות ישראל, ובקיצוניותם דחו אף חלק מן המשכילים המתונים בעיר. „בלכתם ברחובות קריה בעתות מרגעה להסיף לקח לשעות — מספר עליהם המשכיל י. בן־יעקב — אז יתאצצו בכל עוז להיכבד מבני עמם, ואם מבלי משים יבואו בתוכם לפעמים אז ימלאו פיהם שחוק ולעג על היהודים ועל כל אשר ביהדות מקורו, — בבית הזה לא יחסרון גם אחדים אשר זה המירו את דתם ואשר מקרב התלמידים באיששערי יצאו להתכחש לצור מחצבתם ולעזוב את אמונת ישראל“³⁴.

את עזותם של חניכי המוסד הגבירה כוונת הממשלה בימי ניקולאי הראשון לכפות את בוגריו כרבנים על קהילות ישראל. החניכים „החלו לראות את עצמם עוד בכתלי בית הספר כפקידי השלטון לעתיד לבוא“³⁵, בהיותם בטוחים בתמיכת השלטונות לא טרחו להסתיר את השקפותיהם על טיב פעולתם בעת שיגיעו למשרתם. „המלחמה“ (борьба) לא סרה משפתי חניך בית־המדרש לרבנים, שראה את עצמו כשליח־מצוה הנתמך על־ידי הממשלה במאבקו עם בני דתו קשייה־עורף. הקהילות היהודיות לא יכלו, כמובן, להיות שור־נפש ביחס להשקפות אלה — — וכך הוכרזה המלחמה עוד לפני שעזבו התלמידים את סף בית־הספרם³⁶. תחילתה של מלחמה זו היה נסיון למנוע את סמיכתם של ה„רבנים“ הראשונים — פרי־ביכוריו של המוסד.

המורה־הוראה בוילנה, ר' ישראל גורדון, שעמד בראש המשלחת שניהלה משא ומתן עם השלטונות על כיוון בית המדרש לרבנים בימיו הראשונים, הסתלק לאחר נסיון קצר של כמה חודשים מלהיות אחראי להדרכתם של שני המועמדים לרבנות, ושום רב המכבד את תורתו לא היה מוכן לתת את ידו להסמכתם של בוגרי המוסד שהיה שגור על כל שלומי אמוני ישראל, כסופו של דבר נמצא בפרבר אנטאקוליה הסמוך לחילנה מגיד ומורה תוראה צעיר ועני בשם לייב לוריא, שי. בן־יעקב מכנהו בשם „קאוזיראבי“ (רב פדומה)³⁷ והוא שקיבל על עצמו לסמוך ידו על שני ה„רבנים“ הראשונים וגם על ה„רבנים“ שיבואו אחריהם, ובזכות זאת צורף לחבר עובדי המוסד וקיבל שכר צנוע, כך נפתרה שאלת „סמיכתם“ של ה„רבנים“ חניכי המוסד.

נסיון נוסף של החרדים ושל המשכילים המתונים בוילנה להביא שינוי בסדרי בית־המדרש לרבנים ולהכניס בו משטר של „תורה ויראת ד' עם חכמה ודעת“³⁸ נעשה באביב 1856. יוזמיו של נסיון זה פנו אל ראש משכילי רוסיה ריב"ל שיתערב לטובת שינוי זה, אך פקיד השלטון הגבוהים באזור וילנה לא היטו אונם לבאי כוח הקהילה, שהיו בעניניהם נציגי ההתבדלות וה„פאנאטיזם“ היהודיים, בה בשעה שנציגי בית־המדרש לרבנים, שבאו מקרב בוגריו, דברו רוסית צהה³⁹ והבטיחו לשרת את הממשלה במאמציה להעביר את פריניותה לגבי היהודים באזור המערבי של המדינה.

אולם במהרה התברר כי נצחונם של המשכילים היה מדומה בלבד, במאבק הנסתר

34) מכתבו הנ"ל של י. בן־יעקב — „פון נאענטן עבר“ ח"א, עמ' 31 (וכן „הכרם“, עמ' 44).

35) מ. מרגלית, Вопросы еврейской жизни, עמ' 170.

36) שם.

37) „פון נאענטן עבר“, עמ' 34 (וכן „הכרם“, עמ' 48).

38) מכתבו העברי של י. בן־יעקב לריב"ל מ־12.7.1856 („הכרם“ תרמ"ה, עמ' 41).

39) וכן כותב בן יעקב במכתבו לריב"ל: „הלא שפתנו אין אתנו לברר לו כל דבר ודבר בשפת רוסיה“ („פון נאענטן עבר“, חוב' א', עמ' 39, וכן „הכרם“ תרמ"ה, עמ' 58).

בין המשכילים הקיצוניים לבין ראשי החרדים הצליחו האחרונים להשפיע על הממשלה שלא תכפה על קהילות ישראל את חניכי בית-המדרש לרבנים ותרשה להן לבחור רבנים. מטעם הממשלה מבין היהודים המשכילים לפי שיקול-דעתם ולפטרם אם לא ישאו חן בעיניהם. הרב מטעם הפך לפקיד הקהילה הנסבל עלי-יד בני-קהילתו כל עוד אינו חורג מתחום תפקידו כרושם בפנקסיו את הנולדים, את המתים ואת הנשואים, וכמחלק תעודות מתאימות על-כך לכל דורש. אפילו זכות השחרור מן הצבא של חניכי המוסד הוגבלה בתנאי שיקבל הבוגר משרת רב או מורה, וכך איבד המושג של רב משכיל מטעם הממשלה את כל זהירו. הטובים שבין החניכים שאפו להחליץ מן הקריירה הדלה של מורה יהודי ממשלתי או הבלתי-מסובדת של רב מטעם, וחישו דרכים להגיע לאוניברסיטה הרוסית, רק תנשוש נשאר בשירות הממשלה כמורים או כרבנים מטעם.

1

כשלונו של בית-המדרש לרבנים לרכוש את אמונו של הציבור היהודי קבע את דמות המוסד בשנים הבאות. בני המעמד הבינוני, לא נמשכו אליו ורק דלים ועניים מלאו את כתליו. בשנת 1858 כותב יעקב גורלאנד, אחד מן התלמידים, בספרון תעמולה, שיצא לרגל שנת העשור לקיום בית המדרש לרבנים (כבוד הבית וילנה תרי"ח)⁴⁰: "מדוע לא יתנו גם הגדולים והנדיבים בעם איש את בנו בבית הזה, ומדוע ירחקו ממנו וכל יאבד לתת לו כבוד ולשים עין ולהשגיח בעין אהבה וידידות? האם לא טוב לשמוע לקח ותורה מפי מורים גדולים ומפארים בלי כל כסף ובלי כל מחיר?"⁴¹. התעוררה התנגדות אילמת, וקהל — מתאונן שבע שנים לאחר מכן ש.י. פין — שמצאה ביטוי בהשתמטות משליחת ילדים לבתי-המדרש לרבנים — בהתנגדות לבחירת חניכיהם לרבנים, בקבלת פנים עוינת למורים שמונו על ידי משרד החינוך וביחס של אי-אמון לרבנים שנבחרו בהשפעת השלטונות⁴².

וברבנים המוסד ירד מעמד לימודי היהדות מטה מטה. הגורם הראשון לכך היה ההבדל הרב בין המורים הנוצרים ובין חבריהם היהודים. "מחיצת זרות קיימת בין המורים הנוצרים וחבריהם היהודים, ואין איש מהם עובר אותה — כותב אחד החניכים — כל חלק וחלק מחבר המורים חי בפני עצמו. האחד — עוטה חור בדרגות המשרה שלו ואינו רוצה להשגיח ממרום שבתו ביצורים אלה המחוסרים כל דרגה והמשתתפים עמו בעבודה אחת. והשני — כתיבתו כבוד לחבריו המאזנים ממנו, אינו משתדל לעשות צעד ראשון להתקרבות, וכך מפרידה תחום ללא גשר בין המורים באותו מוסד, והם מתחלקים לשני מחנות שאינם אויבים ואינם אהבים, אלא שווי-נפש לחלוטין האחד לגבי רעהו. — סדר זה מטביע את חותמו גם על היחס בין התלמידים למוריהם. בראשונים רואה התלמיד בעלי-זכויות, שלישים, גדולי העולם הזה, המוכים אותו בתשומת לבם, ומאליים לרדת ממרום שבתם ולטפל במוחו הרופס: של הילד היהודי. האחרונים נראים לו כשניים במעלה, ולמחוסרי-השפעה בהשוואה לראשונים. השקפה זו עוברת גם ביחס למקצועות שהם מורים אותם"⁴³.

(40) על השפעת הספר הזה על צעירים בעירות ליטא הקטנות מספר א.א. פפירנא (Пережитое) כרך ג', עמ' 336—337). החרדים קראו לספר זה בשם "בית הכבוד" (שם, עמ' 336).

(41) "כבוד הבית", עמ' 55. חניך בית המדרש לרבנים ג. וירבלובסקי מתאונן ב"הכרמל" הרוסי מ'14.6.1861 כי "המעמד העשיר של יהודי וילנה לא השתמש עד כה בבית-המדרש לרבנים הקרוב אליו והמתאים. כפי הגראה, לנער יהודי הזקוק לחינוך יהודי-חדיש". (42) "הכרמל" הרוסי מ'21.7.1865.

(43) גובוסיליזקי — "על בחי המדרש לרבנים" — "ראסוויטני" 1860, עמ' 447. תמונה חיה על ההבדל בין יחס התלמידים למוריהם הרוסים לבין יחסם ליהודים מצויר א.י. פפירנא בזכרונותיו (כל כתבי פפירנא, עמ' 278—279).

במכתב אנונימי שהתפרסם בעתונו של פליפסון, אלעזריעו צייטונג דאס יודענ' שומט" מתאונן הכותב כי המורים היהודים, שרובם הם חסרי השכלה או אוטודידקטים, אינם יכולים לתאם את לימודי הקודש עם למודי החול, ובמקום לקדש את אלה האחרונים מחללים הם את הראשונים. התלמיד מתרגל להרצאה השיטתית והמסודרת של המורה הנוצרי ותוך בחילה עמוקה נאלץ הוא להקשיב ללשונו הנלעגת של המורה היהודי. הוא מואס בתורה משום שאין הוא מכבד את מורהו, וכך מספקים בתי המדרש במקום אנשים דתיים, במקום לוחמים קנאים לדת ישראל, רק אויבים המכוונים את בושם נגד מחנכיהם⁴⁴.

המורים הנוצרים קיבלו משכורת גבוהה יותר והיו בעלי הכשרה פידגוגית כל שהיא. המורים היהודים — משכורתם היתה נמוכה — רובם היו משכילים אוטודידקטים, גדושים בידעית היהדות, אבל מחוסרי־כשרון למסור את ידיעותיהם בצורה שיטתית, ולמעשה לא היו שיטותיהם שונות בהרבה מדרכי הלימוד של מלמדי הגמרא בעיר, ואפילו הגרמנית שבה התימרו, היתה קרובה לאידיש, והתלמידים היו קוראים לה בלעג — „סמארנאנער דייטש“⁴⁵. רק הצנוור היהודי בעיר, וולף טוגנהולד, שהיה מיוצאי גרמניה, הקריא את שעוריו בתולדות ישראל „בשפה אשכנזית ברורה ונקיה“⁴⁶, אלא שרוב תלמידיו לא הבינו ולא הקשיבו להרצאותיו היבשות.

תולשתם והתבטלותם של המורים היהודים בפני חבריהם הנוצרים במוסד, שהיה צריך להיות יהודי לפי כל מהותו, היתה מחרידה ומשפילה, ועדות לכך מוצאים אנו במכתב שנשלח עליידי המורים היהודים ל„חברת מפיצי ההשכלה“ בראשית 1864. בשנה ההיא הועלה בשליש שכרם של המורים במדינה, אבל בבית המדרש לרבנים חלה העלאה זו רק על המורים הנוצרים. הנימוק לכך היה כי התקציב אינו מאפשר העלאה אלא למורים הראויים לכך, וברוכות שהתפתח במוסד טענו המורים הנוצרים: „אנחנו הראויים והנכבדים בכל בית־הספר, אנחנו מורי לשון ותולדות־הימים וחשבון, ומה זה לפני אלה כל כבוד הלימודים העבריים?“⁴⁷. במכתבם מציגים המורים היהודים כי „מלבד החמס וגולי המשפט“ שיש באפליה זו מביאה היא את התלמידים „להבנות את מוריהם — ולא יתנו עוד און קשבת למוריהם ולכל אשר יצוהו, ואם יאיצו בהם לשמוע בלימודים יתנו כתף סוררת“.

ההנהלה אף היא הביסה בעין רעה על המורים הותיקים. הם התהלכו במוסד בעלי זקנים ופאות, כיפותיהם על ראשיהם ושפתם הגרמנית המשובשת בפהם — ואיזה קשר יכול היה להיות ביניהם לבין „יועץ סתרים“ ודירקטור רוסי? תהליך דחיקתם של מורים אלה מכתלי המוסד החל עוד בשנת הלימודים תרס"ו (1854/55). כאשר פוטר ייחודה כנהאק ואלהו שטראשן ובמקומם באו שני הבוגרים הראשונים למחלקת הרבנות שלמה מיגור ויונה גרשטיין. אחריהם צורף לחבר המורים בוגר המוסד מדרכי נמור, שהיה „מורה מקראי קודש ויסודי דקדוק לש"ע בכתות הנמוכות“⁴⁸ ולפי עדות מאוחרת⁴⁹ היה כוחו בלימודים אלה דל להפליא. עד שאלה מתלמידיו, שבאו למוסד ותלמודם בידם, היו מקפחים אותו בשאלות קלות במקרא ובדקדוק, מבלי שיוכל לענות עליהן.

תפקיד עולב ומגוחך מלאו מורי המקצועות העבריים — מספר בזכרונותיו ג. פרויאנסקי, שלמד במוסד בראשית שנות הששים — עולב היה תפקידם ביחס להנהלה —

(44) AZJ מ" 2.3.1857, עמ' 126.

(45) מ. לגנדא מילנה (המליץ 1868 גל' 23, עמ' 167).

(46) „כבוד הבית“, עמ' 44.

(47) י. ל. רונטל „תולדות חברת מפיצי ההשכלה“, ח"ב, עמ' 28. באוקטובר 1866

חזרו המורים היהודים על טענותיהם אלה (שם, עמ' 176).

(48) „כבוד הבית“, עמ' 44.

(49) ג. פרויאנסקי Пережитое („ווסחור“ 1904 חוב' ב', עמ' 46).

ועוד יותר עלוב ביחס לתלמידיהם — ואמנם, איך יכלו התלמידים להתחסס ברצינות למקצועות היהדות, כשכולם ידעו כי למקצועות היהודיים אין כל השפעה על ההעברה מכתה לכתה, ואם טובים הם ציוניו של התלמיד במקצועות הכלליים, אז, גם אם יקבל אך ציונים בלתימספיקים בלימודים העבריים, יעבור לכתה הבאה⁵⁰. במהרה הגיע הדבר לידרי כך. שלא היה מקום גוה יותר ליהפך בו מיודעיתורה לעם־הארץ⁵¹ מבית־המדרש לרבנים, „היו מקרים שמסימי המוסד (אם לא הביאו עמהם לבית ספרם ידיעות בלמודי היהדות), קראו בקושי בספר עברי⁵².”

י

בשנות כהונתו של פאבלובסקי התגבשה דמותו של ה„שילצר” — תלמיד בית־המדרש לרבנים, שחפס במהרה את מקומו ברקמה הסואנת של חיי עיר היהודים הגדולה. התלמידים התחלקו לשני סוגים: „סטיפנדיאנטים” ותלמידי־חוץ. הזכות להכנס לפנימית המוסד ניתנה רק לתלמידים מהכתה הרביעית ואילך, וזכות בכורה היתה לאלה „אשר אין לאל ידם, או יד הוריהם, לכלכלם בביתם, ומשפט הבכורה נתנה הממשלה ליתומים ולבני המורים אשר בכל בתי־הספר במדינה⁵³.” 65 ה„סטיפנדיאנטים” היוו חלק ניכר מבין תלמידי־הכיתות הגבוהות, מצבם החמרי היה מובטח, ושאר התלמידים קנאו בהם ובמעמדם. הכניסה לחוג מאושרים זה היתה תלויה בחסדי ההנהלה, ורבים מהם היו „קהי תפיסה מוגבלים, חמורים נושאי ספרים, היודעים להתניף לאיש הראוי לכך ולהסתגל לכל התנאים, אולם צריך היה לראות את „החכמים הקאזיוניים” הללו, בעת שהיו מהלכים מגולחים, שתקנים, וקופי ראש, במלבושיהם הדומים לאלה של חניכי הסמינריה הקתולית⁵⁴.”

ה„סטיפנדיאנטים” היו נתונים למשטר חמור, ושלוש משגיחים, אחד מהם נוצרי, השגיחו על כל צעדיהם, כשהם מחלקים ביניהם את היממה לשלוש משמרות. שלוש פעמים ביום היה עליהם להתפלל בצידור בהשגחת משגיח יהודי. מאכליהם היו מזינים ומספיקים, על כל פנים לפי הטבלת שהיתה תלויה על קיר חדר האוכל, והתפריט היה צריך להתחלף בכל שבוע ושבו. אך למעשה היה הסיכון הממונה על הבית, הוא, עוזריו ושותפיו, שמים ידם במצרכים והחניכים היו נאלצים למלא את מחסורם בסת לחם יבשה⁵⁵. בחדר המיטות ישנו החניכים על „יצוע שק מלא מספוא הנחלף פעמים ושלוש בשנה⁵⁶” ואת כלי המיטות עם הלבנים היו מחליפים להם „מדי שבוע בשבוע.”

היציאה מן המוסד היתה אסורה עליהם בימות החול ואך בשבתות ובמועדים ניתן להם הרשיון לצאת העירה לשם ביקורים בבתי קרוביהם ומכריהם. מניעת זכות זו שימשה אמצעי עונש לגבי תלמידים שסרחו במשך השבוע. פעמים בשבוע היו ה„סטיפנדיאנטים” יוצאים, לפי התקן, בסך שנים־שנים, „לשוה בשדה או בעיר, למען ישאפו רוח צח ויחלישו כוח⁵⁷.” ה„שילצרים” במעליהם הקצרים „כשהם מסופרים ואפילו מגולח־זקן וכסיות על ידיהם⁵⁸” היו מתבלטים בין שאר עוברי הרחובות היהודים ומושכים את עיני הצעירים אל אותה „השכלה” מסתורית ואסורה.

(50) שם, חוב' ב', עמ' 32.

(51) שם, חוב' ב', עמ' 39—40.

(52) שם.

(53) „כבוד הבית”, עמ' 32.

(54) נ. סרנו־אנסקי — „ווסחוד”, 1904, חוב' 6, עמ' 82.

(55) ר' זכרונותיו של ליבאנדה — „רוסקי ייבריי”, 1882, עמ' 642.

(56) „כבוד הבית”, עמ' 63.

(57) שם, עמ' 66.

(58) זכרונותיו של ה. הרכבי Пережитое כך ד', עמ' 275.

בין התיבות הבלתי-נעימות שהוטלו על ה"סטיפנדיאנטים" היתה חובת הביקור בבית הכנסת שבמוסד בכל יום ויום בוקר וערב, אלא שכרזיל נמצאו הדרכים לנצל זמן זה לקריאה ולהכנת שעורים. אגב, המוסד סיפק מקהלה מתלמידיו, ושם טוב יצא לה בולגא, המקהלה שרה קודש וישרים רוסים-פטרייכים ועממיים ולפי עדות מאוחרת עשתה לה שם בנגינותיה וביפי קולותיה. "עד כי כמה פעמים נתבקשה בכבוד אל במת בית משחק (סהעאטער-סצענע) לשורר שירי עם ומלך, ולפני שרים וגדולים התייצבה ותנחל תהילה ותפארת"⁵⁹.

כל אחד מה-סטיפנדיאנטים התחייב לשרת כמורה או כרב בשירות הממשלה במשך עשר שנים, אולם מאחר שרשת החינוך היהודית-ממשלתית והרכנות מטעם הממשלה לא התפתחו בהתאם לתכניתיה של הממשלה, ניתנה האפשרות לרבים מהם לקבל את ויתורה של הממשלה על שנות השרות המגיעות לה ולעבור ללימוד בבתי ספר גבוהים.

התלמידים גריד-החזק היו אף הם נתונים לפיקוחו של משגיח נוצרי מיוחד, שתפקידו היה, להתחקות על שרשי רגליהם, ללכת אל מקום מגוריהם, לדעת הנסיבה אשר עצרתם מבוא אל בית-הספר יום או יומים, אם היא פרי עצלותו או נסיבה אחרת, ולכתוב זאת בספר הזכרון ("זורנאל")⁶⁰. מצבם של תלמידים אלה היה קשה, רובם התפרנסו בדחוק משעורריבית בעברית, ברוסית ובמדיעם שונים, בשנת 1860 הוקמה ביזמת התלמידים ובזמרת המורים קופת תמיכה בתלמידים העניים, שאספה תרומות בחוגי המשכילים והנוסים אליהם בעיר ויילנה ובערים אחרות בליטא⁶¹, בעיקר באמצעות חניכי בית-המדרש ששרתו כרבנים או כמורים בערים אלה.

כבר בימים ההם ראו תלמידים רבים את עתידם בהמשכת לימודיהם בבית-ספר רוסי גבוה, ומאשר הכריזה ממשלת הצאר בסוף 1861 על מתן זכויות ליהודים בעלי השכלה גבוהה שלחו תלמידי בית-המדרש לרבנים משלחת אל הגנרל-גוברנסור נאזימוב להביע לפניו את רגשי תודתם לקיסר על נדיבות ליבו⁶².

ח

במצב זה נמצא המוסד בעת שהגיעו לויילנה ימי הרוסיפיקאציה, שבאו אחרי דיוכי המרד הפולני בשנת 1863. בעצם ימי המרד עמד בית-הספר, מוריו ותלמידיו בנאמנותם לממשלה, ומנהלו הנוצרי ציין לאחר זמן כי "בית הספר יוכל להתפאר בגאון, כי בחומותיו לא היה מימיו אף אחת ספלט למתפרצים"⁶³.

בסיון 1864 ביקר במוסד שליח משרד החינוך א. פ. פוסטילס, ששלח למסור דין וחשבון על כל מערכת החינוך הממשלתית ליהודים, הוא שהה במוסד חמישה ימים תמימים⁶⁴ ונילה בדרך כלל שביעות רצון ממראה עיניו. בדיוח שהגיש לשלטונות ציין פוסטילס כי הישגי התלמידים בלשון הרוסית במחלקות ההכנה מניחים את הדעת, אם יושם לב אל הקשיים הגדולים בלימודה מסיבת מיעוט ידעם של החניכים בשפה זו עם כניסתם למוסד ומיעוט השעות המוקדשות ללימודה (שלוש שעות בשבוע), "החניכים קוראים בשטף או

(59) מ. לנדא — "המליץ" 1868 גל' 24, עמ' 174.

(60) "כבוד הבית", עמ' 64.

(61) ראוי להזכיר כי אגודה זו הוציאה לאור בשנת 1863 את החלק השלישי ל-עיס צבוע" לאב. מאפו, בתקוה, "להחיות בתבואות מכרו נפשות בני עניים, תלמידי בית המדרש לרבנים" ("הכרמל" תרכ"ג גל' 47, עמ' 373).

(62) "וחסוד" השבועי 1888 גל' 11, ימ' 242—243 (מאמר ראשי לזכר א. ל. ליבאנדה).

(63) "המליץ" 1865 גל' 46, עמ' 693.

(64) "הכרמל" תרכ"ד, גל' 40.

כמעט בשטף, מקפידים על המבטא ועל הבנת התוכן. — חניכי המחלקות הגבוהות קוראים ספרים רוסים, ואצל כמה מהם הפכה הקריאה לתאור. — קשה למורים לנסול את החניכים מן הדרגון, כי בבית וביניהם לבין עצמם הם מדברים ז'רגונית ובכוח ההרגל הזה נמחק שם כל מה ששמעו בעת השעורים⁶⁵.

לעומת זאת לא היה פוסטילס שבערצון מרמת ההכשרה הפידוגנית של המורים חניכי בית המדרש, שעם זכרים מהם נפגש בעת טוריו בבתי הספר הממשלתיים באיזור הלימודים של ווילנה. הוא נזכר לדעת כי רק אלה מביניהם שהיו להם כשרונות פידוגניים טבעיים הגיעו לשיטות ודרכי לימוד משלהם. השאר התחבטו בדרכי עבודתם וגששו באפלה. פוסטילס המליץ להגביר את עבודתם המעשית של המועמדים להוראה, כן תבע להכניס בתכנית לימודיהם קורס בפידוגגיה. על מצב לימודי היהדות לא יכול היה פוסטילס לחוות דעתו. המצב נשאר בעינו, כשכל הצדדים, ההנהלה הגוצרית, המורים היהודים והתלמידים מעוניינים להעלימו מעיני זרים.

שנת הלימודים הבאה (1865) עברה בסימן רוסיפיקאציה מוגברת של המוסד. המנהל הקודם הורחק, במקומו בא חוקר הספרויות הסלאביות פ. בינסונוב, מורים רוסים החליפו את המורים המקומיים (שרובם היו ממוצא פולני או גרמני). בינסונוב, "יהיה אבן פינה להענקת מקראי קודש ודקדוק לשון עבר ללשון רוסייה"⁶⁶, ובשנה הזאת בעת הבחינות כבר "השיבו תלמידים על כל השאלות כמעט בכל הלימודים בלשון רוסייה, ואך בלימודים התלמודיים, וגם בזה לא בכל הלימודים, השתמשו בלשון היהודית והאשכנזית. — למען הגיע למטרה הזאת — התכוננו מורי הלימודים הנזכרים וחיללים גברו בארבעה חדשים לפני הבחינה והגדילו תרש"ה⁶⁷.

לאחר שמיאל בינסונוב את תפקידו⁶⁸, הועבר לתפקיד מכוּבד יותר כמנהל הגימנסיה הרוסית בעיר. במקומו מונה לדירקטור נ. סובצ'אקוב, "שהיה כמה שנים מורה ראשון לתלמוד לשון רוסייה והליטעראטור שלה בבית המדרש לרבנים"⁶⁹. המוסד נכנס לתקופתו האחרונה — התקופה ה"רוסית".

ט

בראשית התקופה ה"רוסית" בא שינוי מכריע בהרכב המורים היהודים במוסד. המורים הוותיקים המשכילים האוטודידקטים ירדו אחד אחד מן הבמה, מהם פרשו מבית המדרש לרגל מתלחם או זקנתם⁷⁰, ומהם הלכו בדרך כל בשר⁷¹. במקומו של המפקח הראשון בא בנו חיים לייב קצולגוביגן, ששימש שנים רבות מורה במוסד, במקום אד"ם הכהן בא חתנו, חניך המוסד, יהושע שטיינברג ובמקום יהודה שרשבסקי — בנו אליהו שרשבסקי. בשנת 1868 יכול היה סופר "המליץ" לציין, כי כל מורי בית המדרש לרבנים חוץ מאחד (מרדכי פלונגיאן) הם חניכי המוסד⁷².

המורים הללו היו בני הדור החדש. בידיעותיהם ביהדות לא הגיעו רובם לקרטולי

65 ד"ח של פוסטילס (רוסית) פטרבורג 1865, עמ' 12—15.

66 "הכרמל" תרכ"ה, גל' 40, עמ' 271.

67 שם, גל' 30.

68 וכן מעיד "המליץ" על בינסונוב ש, עמל בו (בבית המדרש לרבנים) בחריצות

שבעה ירחי משמרתו וישנהו לטוב" (1865, גל' 46, עמ' 692).

69 "הכרמל" תרכ"ה, גל' 39.

70 כמו המפקח צ. ה. קצולגוביגן ואד"ם הכהן, שפרשו מצבודתם ב"1866.

71 ר' גרשון קלאצקא וולף סיגנהוילר ב"1864, י. א. שרשבסקי ב"1866 וש. זאליקנד

בשנת 1868.

72 ר' "המליץ" 1868, גל' 17, עמ' 269.

המורים הקודמים להם, אבל לעומת זאת ידעו את השפה הרוסית, הלכו מגולחים וגלויי ראש ולבשו בגאווה את המנדיר הממשלתי, ובודאי קימו קשרים, חיצונים לכל הפחות, עם חבריהם להוראה הנוצרים. "החל משנת הלימודים תרכ"ז (1866/67) — מציין עתון מסדר ההיגיון ברוסיה — נלמדו כל המקצועות היהודים, אפילו התלמוד והפוסקים — ברוסית⁷³, "ר' יהושע שטיינברג — מוסר אחד התלמידים — מגביר חיילים בשפה העברית בשפת רוסיה נעימה וקלה, ההכם ר' אליהו שערשעווסקי — — מורה תנ"ך בלשכת הרבנים, ישא מדבריתיו בשפת רוסיה צחה וברורה. ר' א. ביילין ור' פ. שרייבער, מורה התלמוד והמשנה מעתיקים (מתרגמים) מאמרי חז"ל לשפת רוסיה וזכה ונקיה, קורות הימים לעם ישראל יורה המשכיל השלם הורביץ בשפת המדינה. — — כולם יעוררו בלבנות התלמידים אהבה נאמנה לעמם, לשפתנו, לשפת רוסיה ולמדברים בה"⁷⁴.

אולם אידיליה רשמית זאת לא שקפה את המצב לאמיתו, מעמד העברית ולימודי היהדות לא שופר, "לשא יקראו זה שנים לא מעטות מוריגו המשכילים כדברים האלה — כותב התלמיד אליעזר פארמאן — 'שמעו, תלמידי, למדו לשון העברית, היא תובילכם אל הצלתהכם', — — אין מקשיב ואין שומע, כמעט אין אחד אשר שלח ידו לכתוב שפת עברית, כולם פונים לה עורף ולא פנים, — — כולם שכס אחד יענו ויאמרו כי ידיעת שפתנו לא תביא שום תועלת. גם התלמידים מהלשכות הגבוהות אשר על כס הרבנות מיחלים, גם הם השליכו אחרי גוים שפתנו הנעימה ואך במעט ידיעתם בשפת המדינה יתפארו"⁷⁵. בשנת 1869 מציין ה"דיין" האודיסאי את "גועל הנפש הכללי המפותח בין חניכי המוסד לגבי מקצועות היהדות. — — בעברם את הבחינות כחובה שאין מנוס ממנה בעזרת מלמדים נשכחים המוזמנים לשם כך משביעים התלמידים בידיעותיהם הקלושות את רצון מוריהם הותרנים לגבי עצמם ולגבי אחרים, ומקדישים את עיקר כוחותיהם ללימוד הלימודים הכלליים והלשונות האירופיות הדרושות לכניסה לאוניברסיטה"⁷⁶.

דווקא בימים ההם גדל בית המדרש לרבנים ומספר תלמידיו עבר במהרה את המאה הרביעית והתקרב ל־500 איש⁷⁷. סיבת שגשוגו של המוסד נעוצה בשגיו שחל ביחסם של רבים מיהודי חילנה ל"השכלה" וללימודים הכלליים. באותה ווילנה שכשנות החמישים לא הגיעו בה מספר התלמידים היהודים בגימנסיה המקומית אפילו למנין אחד⁷⁸, למדו עתה מאות נערים יהודים בבתי־ספר תיכוניים שונים⁷⁹. בית המדרש לרבנים היה מעין דרך לאוניברסיטה לבני דלת העם, שלא יכלו לשלוח את בניהם לגימנסיה, והתלמידים רובם ככולם באו אל המוסד לעבור בו את חוק התלמידים הכללי, אשר יכשירם לעמוד בבחינות לאוניברסיטה, ומאחר שהיה עליהם נוסף על כך להשלים את לימודיהם במקצועות הנדרשים לפי תכנית הגימנסיות הרוסיות ושלא נלמדו בבית המדרש לרבנים, ראו בלימודים היהודיים מעמסה כבדה, שנזאה ומיותרת.

אי אפשר היה להסתיר את הסוד בין כתלי המוסד. מבין קרוב ל־500 תלמידים היו אך 12 מורים ו־5 רבנים מסיימים בממוצע את חוק לימודיהם מדי שנה בשנה. מעמדו ותכליתו של המוסד הועמדו בסימן שאלה. יהודים ונוצרים כאחד עוררו את בעית קיומו.

(73) לפי Дерб 1869, גל' 17, עמ' 269.

(74) "המליץ" 1867, עמ' 133, וכן במאמרו הנ"ל של מ. לנדא ("המליץ" 1868

גל' 24), בו הוא מזכיר נוסף למורים אלה גם את המורים א. וואהל ונמאר.

(76) "המליץ" 1865, גל' 24, עמ' 371.

Дерб 1869, גל' 6, עמ' 82.

(78) בשנת הלימודים תר"ל (1869/70) — 485 תלמידים, בשנת תרל"א (1870/71) —

496, בתרל"ב — 493, ובשנה האחרונה לקיום המוסד — 442 תלמידים.

(79) לפי עדותו של ד"ר מ. מאינדלשטם (לוח, אחיאסף תר"ס, עמ' 339).

(80) ר' וייסטינק רוסקיר ייברייב" 1873, עמ' 615.

באוקטובר 1866 הגיש ועד „חברת מפיצי ההשכלה“ תזכיר למשרד החינוך ובו ציינו כי „בתי המדרש האלה (בוילנה ובויטומיר) אינם ממלאים את תעודתם. האדוקים דורשים מהרבנים שידעתם בתלמוד תהיה עמוקה ורחבה ודרך תהיה דרך אמונה וענות צדק. אזהביתחוקנים דורשים מהרבנים מלבד ידיעה עיקרית בתלמוד עוד השכלה אשר תמצא בבתי הספר הגבוהים וכשרון להסיף ולנאום נאום בשפת לימודים. וחגיגי בית המדרש לרבנים אינם ממלאים חפץ שניהם כאחד“⁸¹.

אותה שנה הגישו כמה מראשי בעליהבתים בוילנה תזכיר לגנרל-גוברנור נאומוב בו הצהירו כי „בתי המדרש לרבנים לא יצליחו למלא את תעודתם ומטרתם. וכי הם נכונים לשלוח עוזיליהם לבתי הגימנאזיום. וטוב טוב להם כי יקשיבו בניהם לקח מפי מורים אשר לא מבני ישראל“⁸².

ומבין הרוסיפיקאטורים הרוסים בא הקול כי אין טעם לקיים מוסד נבדל ליהודים. בשעה שילדים יהודים גוהרים כבר לבתי-ספר כלליים. עצם קיומם של מוסדות כאלה מסייע ל„רוח הכדלנות היהודית“⁸³, ואין הם אלא „גימנסיות יהודיות-לאומיות שאין לסבול אותן“⁸⁴. „בתי הספר היהודים המיוחדים — טען מפקח אזור הלימודים הוילנאי א. קורנילוב — מפתחים ומגבירים את הסיפריזם בין היהודים. — טוב היה לעורר את היהודים לשלוח את ילדיהם למוסדות כלליים ולהפוך את בית המדרש לרבנים לגימנסיה רגילה, שבה יתנו, לרוצים בכך, שעורים בשפה העברית“⁸⁵. כן התנגד קורנילוב ללימוד התלמוד במוסד, וטען כי „המלמדים מסוכנים פחות מהיהודים „מלומדים“, בראש המתנגדים לבתי המדרש לרבנים עמד שר-החינוך דימיטרי טולסטוי, שנכנס לתפקידו בשנת המפנה 1866 והיה מפורסם בהשקפותיו הריאקציוניות. „איראדתו למוסד נבעה בעיקר מתוך שהתלמידים סטו מכיוון המוסד ומתפרצים הם לאוניברסיטאות“⁸⁶.

מנהל המוסד נ. סובצ'אקוב, שהתלמידים קבלו את מינויו בשמחה מתוך שזכרו את יחסו הטוב אליהם בהיותו מורה השפה הרוסית, ניסה לפתור כמה מבעיות המוסד ולסתום את פיות המקטרגים בשיטות אדמיניסטרטיביות, שכוונתן היתה למנוע את התלמידים מלהשתמש במוסד כשלב-מעבר לבית-ספר רוסי גבוה, ולכוונם בעל כרחם לכיתות המורים והרבנים. תלמידים שנחשדו ברצון לעבור לאוניברסיטה קיבלו ציונים מכשילים בסיים הכתה הגבוהה. התעודות לגומרי הכתה השביעית (הכתה המסיימת בגימנסיה הרוסית בשנים ההן) ניתנו רק לאחר מועד ההרשמה לאוניברסיטאות⁸⁷ ובסוף שנת 1868 נדחו בחיצות הכניסה לשנה אחת — לסיים שנת הכשרה הפיזיולוגית.

שיטות אלה לא השיגו את מבוקשן. תלמידים אחדים נבחנו במוסדות אחרים בעיר, והמנהל עודד רק כעס ושנאה כלפיו מצד תלמידיו, ובמאמצים אנונימיים בעתונות היהודית-רוסית שפכו עליו את חמתם, אף האשימוהו בפעולה מיסיונרית השאית, בשיתוף פעולה עם יעקב בראפמן ובעזרה להוצאת „ספר הקהל“ שלו⁸⁸.

(81) י. ל. רוזנטל — „תולדות חברת מפיצי ההשכלה“ ח"ב, עמ' 90.

(82) ש. מנדלקין „המליץ“ 1867, עמ' 166.

(83) דברי קורנילוב לפי א. צ'יריקובר „תולדות חברת מפיצי ההשכלה“ (רוסית).

עמ' 194.

(84) לפי „וייסטניק רוסקין ייברייב“ 1873, עמ' 234.

(85) לפי ספרו „הנ"ל של צ'יריקובר, עמ' 193.

(86) ממכתבו של א. שרשבסקי לי. ל. גורדון, שם, עמ' 196.

(87) День 1870, עמ' 256. גם לאחר סיום לימודיהם, בעבדם כמורים, היו בוגרי

המוסד נתקלים אז ברדיפות אדמיניסטרטיביות בהשתדלם לעבור ללימודים באוניברסיטאות (Преступное желание של מורה בשם

День 1869, גל' 33, מכתבו של מורה בשם

שם, עמ' 367.

אותה שעה נשמעה גם בין היהודים הדעה כי אמנם יש להפוך את המוסד לגימנסיה רגילה, ולהעביר את הלימודים היהודים לכתות הגבוהות המיועדות למורים ולרבנים. ב־1868 הגישה קבוצת יהודים בוויילנה בקשה למשרד החינוך להרחיב את תכנית הלימודים בבתי המדרש לרבנים ולהתאימה לתכנית של הגימנסיה הכללית⁸⁰. לאחר שהעביר הנרף ד. טולסטוי בשנת 1871 את הריפורמה החינוכית הירדעה שלו, לפיה הותנתה הכניסה לאוניברסיטאות בלימוד מוגבר של השפות היוונית והלטינית ובמעבר בחינה בהן, הגישו לפניו כמה מיהודי וויילנה בקשה להכניס לימוד שפות אלה לתכנית הלימודים של בית המדרש לרבנים⁸¹. השלטונות ראו בפניות אלה הוכחה שהיהודים „אינם מסתפקים בסילוף מטרות של מוסדות אלה די־פאקטו, אלא רוצים הם לאשר אנומליה זו, שהתגובה אליהם, גם דה־יורה”⁸².

נוסף על כל אלה נראו בבית־המדרש לרבנים בראשית שנות השבעים סימנים הראשונים של התנועה המהפכנית ברוסיה. לימוד השפה הרוסית שימש לבחורים היהודים מפתח לספרות הרוסית הרחבה, ויחד עם ספרים „כשרים” הגיעה לידיהם גם „ספרות אסורה” והשפעתה על בני הנוער היהודים התוססים ומחוסרי הזכויות היתה רבה. הנהלת בית המדרש, המורים הנוצרים והיהודים והמשגיחים עמדו על המשמר, הגבירו את הפיקוח על התלמידים בכלל ובפרט על הסטיפנדיאנטים. חקירות, דרישות וחיסולים נערכו מפעם לפעם בין כתלי המוסד, ולפעמים נאסרה היציאה אל העיר על החניכים במשך כמה וכמה שבועות⁸³. ההנהלה עודדה מלשינים ומוסרים מקרב התלמידים וליבאנדה מצוין בזכרונותיו כי „הריגול, השוחד, הזיופים, ההלשנה ושאר המעשים הטובים חגגו את חגם כדי לספק בכל מחיר הוכחות למה שגדרש אי־שם”⁸⁴.

גם זקני המשכילים ה„אוטודידקטים”, שהרחקתם מעבודה מהשפעה על בית־המדרש לרבנים לא עברה מבלי להשאיר בלבם רגשי־מרירות כלפי יורשיהם הצעירים ה„מדופלמים” הצטרפו למקטרגים ולפי עדותו של מ. מרגלית השמיעו קולם בועדות שדנו בגורל בית המדרש לרבנים וטענו כי הניכי מוסדות אלה „נגועים בראדיקליזם של המלומדים היהודים במערב, ומוכנים להצטרף בכל שעה לאלמנט המהפכני”⁸⁵, ויש לסגור אותם על מנת להציל את הנוער היהודי מנגע הניהיליזם והסוציאליזם.

ואמנם היה יסוד של ממש לחששות אלה. בשנת 1867 סיים את חוק לימודיו במחלקת המורים א. ש. ליברמן, ולאחר ארבע שנות הוראה ונדודים חזר לוויילנה וכאן ייסד חוג סוצי־אליסטי ב־15 איש, רובם מתלמידי בית המדרש לרבנים (ביניהם אהרן זונדלביטש ולאדימיר יוכלסון, שמלאו לאחר זמן תפקידים חשובים באוני ה„נאורודנאיה ווליה”)⁸⁶. בשנת 1872 גלתה ההנהלה בין כתלי המוסד ספריה בלתי־לינאלית. התלמיד יעקב אבא פינקלשטיין, שהיה אחראי לספריה זו, גורש מבית הספר⁸⁷.

80. וייסטינק רוסקיר ייברייב” 1873, עמ’ 663.

81. שם.

82. שם.

83. Денъ 1870, עמ’ 255.

84. „רוסקי ייברייב” 1882, עמ’ 495.

85. מ. מרגלית — ב„יברייסקאיה ביבליותיקה” כרך ג, עמ’ 337 וכן עמ’ 340.

86. החוג של ליברמן התגלה רק ביוני 1875, שנתיים לאחר סגירת בית המדרש

לרבנים.

87. בוכבינדר — „געשיכטע פון דער אידישער ארכייטער באוועגונג”, עמ’ 19—21.

יש לשער כי מתנגדיו של המוסד הרימו על גס תופעות אלה, שהוכיחו כי ריכוזם של מאות בני נוער יהודי, דל, מרוד ומרדני, בוילנה מהווה קרקע נוח להתפשטות של השקפות מהפכניות ולארגון חוגים בלתי-ליגליים, וגם ענין זה הוסיף משקל להשפעתם ולטענותיהם של שוללי קיום המוסד.

בסוף שנת 1872 החל הדיון הסופי בגורל בתי הספר היהודיים הממשלתיים בכללם, וביניהם גם בתי המדרש לרבנים. באוקטובר 1872 בא בוילנה שר החינוך עצמו הנרף ד. סולסטוי לבדוק על המקום את מצב העניינים. חסידי המוסד התנחמו כי הצורך בקיומו עוד לא חלף וכי „אין יסוד לחשוש לסגירתו“⁹⁷. אבל לועדה שנתמנתה לחקור את הענין, התברר כי „רוב החניכים אינו שואף כלל וכלל לאותן המטרות אשר הותוו למסודות אלה, אלא למטרה אחרת, שלא הובאה בחשבון בעת יסודם“⁹⁸ ומאחר שהקורס הגימנזיאלי בבית המדרש לרבנים לא היה שלם — לא השיגו החניכים את מטרותם בשלמותה, והתוצאה: „בזבזו בלתי יעיל של 53143 רובל על שני בתי-ספר שבמקום רבנים טובים ומכובדים נותנים לנו מספר רב של תלמידים שלא סיימו את חוק לימודיהם (недоучки) המחדפקים לשווא על דלתות אולמי הבחינות של בתי הספר הגבוהים“⁹⁹.

לשוא השתדלו מורי בית הספר וכמה מה„משכילים“ שתמכו בהם, לבטל את רוע הגזירה. באביב 1873 בא לסימו במשרדי הממשלה הויכוח הממושך. השלטונות באו לכלל מסקנה כי „הנסיון הוכיח כי בתי המדרש לרבנים אי-אפשר לכוונם וליסדם באופן שיגיעו בשלמות אל האחת מהתכליות המיוחדות להם, והוא — להכין מלבד מורים לבתי הספר לבני ישראל גם רבנים“¹⁰⁰, והמסקנה מכאן כי יש להפוך מוסדות אלה לבתי-מדרש למורים בלבד. כן הוחלט לצמצם את מספר שנות הלימוד לארבע, ואת מספר החניכים ל-80. כל אלה עתידים היו להתגורר בפנימית המוסד כשהם נתונים להשגחתם הקפדנית של מורי וּמְשִׁיחֵיהֶם.

ב־16 במאָרֶס 1873 נחתמה פקודת הרוממות בדבר השינויים במערכת בתי הספר ליהודים ובה הוכרו גם על סגירת שני בתי המדרש לרבנים בוילנה וב״טומיר. הגזירה ירדה כרעם ביום בהיר על מורי בית המדרש לרבנים, שרובם פוּטְרוּ מעבודתם, ועל מאות תלמידיו, שרובם נאלצו להפסיק את חוק לימודיהם באמצעיתו. אבל חוץ משני חוגים אלה, שנפגעו ישירות עקב הפקודה החדשה, לא התאבלו רבים על סיומו של ניסיון בישי״ מול זה, בו ניסו הממשלה הצארית ושותפיה מבין ה„משכילים“ לכפות הנהגה רוחנית חדשה ליהודים ברוסיה.

יא

במשך מחצית-יובל שנים עמד במרכז ווילנה היהודית, בפינת הרחובות טריקסקאיה ואואלנאיה בנין בית המדרש לרבנים. תקוות רבות תלו בו בשנותיו הראשונות שני שותפיו: שליטי רוסיה ו„משכילי“ ישראל. הקיסר אלכסנדר השני ביקר במוסד בעברו בוילנה ביום הכפורים תר״ט (1858)¹⁰¹ ושנתים לאחר מכן בא בשעריו אחי הקיסר הנסיך הגדול מיכאל¹⁰². שרי החינוך שירינסקי-שיחמטוב וקובלבסקי באו לראות בהישיביו¹⁰³.

(97) „וייסטיק רוסקיי ייבריב“ 1873, עמ' 235.

(98) „וייסטיק רוסקיי ייבריב“ 1873, עמ' 663—664.

(99) שם.

(100) „פקודת הרוממות“ מ־16.3.1873 (לפי „וייסטיק רוסקיי ייבריב“ 1873, עמ' 366).

(101) „המגיד“ 1858, גל' 39.

(102) „הכרמל“ תרכ״א, גל' 40.

(103) „המגיד“ 1859, גל' 28, כן בקרוהו בשנת 1867 הפרוסטור יעקב גולובאצקי

וההיסטוריון דמיטרי אילוביסקי („המליץ“ 1868, גל' 23, עמ' 167).

בעיני חסידיו מן המשכילים היה „משכן ההשכלה אשר הוקם על במחנה העברים“¹⁰⁴.
אדם כהן, שרבים משייריו לעת מצוא הוקדשו למאורעות שאירעו בבית־הספר, כתב עליו
ביום חג העשור:

בית ספר זה הוקם על בינינו
הבן בו מורים עם רבנים טלה.
ידעו לשון וספר לנביאנו
ולחכמי חכמה ופני כבלה —
ויקדשו חסד לתורה הפתח
גלות אור לקה ממשכני סתר (105)

אבל למעשה נזר דינו של המוסד בהיסטוריה מראשיתו, ועוד בשנותיו הראשונות
התנבשה דמותו, דמות מזוהה של מוסד־אנדרוניגוס, שכל מהותו עומדת בסתירה למטרה
שלמענה הוקם כביכול.

„שום מוסד — כותב בזכרונותיו ג. פרוינסקי — אינו יכול להיות יעיל ומתאים
למטרתו אם שיטתו למעשה עומדת בניגוד לתפקידו היסודי“¹⁰⁶, וכלום יכול היה להיות
נגוד משוער יותר בין מטרתו המוצהרת של המוסד להקים דור של רבנים משכילים ומור־
דת נאורים ליהודים לבין השיטות בהן התנהל?

בית המדרש לרבנים בחילנה לא זכה, אמנם, למנהל משומד, כפי שהיה הדבר במוסד
המקביל לו בויטומיר, אבל עצם העובדה שבכל שנות קיומו לא מצאה הממשלה לאפשרי
להעמיד בראשו מנהל יהודי, ואיש נוצרי היה חותם על התעודות שהסמיכו את בוגריו
לעסוק ברבנות ובחינוך ילדי ישראל, די היה בה להרוס כל שמץ של אימון בנאמנותם של
חניכיו לתעודתם, ואם יש להתמלא על טמטומה של הממשלה הרוסית, אין להבין פודע
לא יכלו להסביר לה זאת משכילי רוסיה, ורק בשנת 1866, בשנה ה־19 לקיום המוסד,
הרהיבה „חברת מפיצי ההשכלה“ עוז בנפשה וחתמה דעתה בפני שר־החינוך הרוסי כי
„לעורר בלבבות עצמו החפץ לבתי מדרש לרבנים ולחניכיהם ולהסות לבם נחוץ למסור
פשרת ההנהגה של בית־המדרש לרבנים רק בידי עברים אשר גמרו חוק למודים בבתי
הספר הגבוהים ובבתי מדרש לרבנים, היורעים למלאות בהשכל ובדעת את תנאי הדברים
הנדרשים לזה, ואשר הפיקו רצון וימצאו חן ושכל טוב בעיני קהילות ישראל“¹⁰⁷.

בצדק ראו החרדים והמוני העם ב„רבנים“ ובמורים, חניכי המוסד, מתעתעים המת־
קשטים בעטרת שאינם ראויים לה. לא במקרה היה אחד מחניכי המוסד ומוריו משה הורביץ,
שאותו של י. בראפמן המפורסם לגנאי. הורביץ זה השתמד לאחר זמן והמשיך לכהן כמורה
לשפה הרוסית במוסד שנים לאחר השתמדותו, למרות מאתתה של קהילת חילנה, שתבעה
את הרחקתו מבית המדרש למורים כדי שלא ישמש „דוגמה, אשר תזעזע את יהדותם של
בני הנעורים“¹⁰⁸. להורביץ זה, ששינה את שמו לניקולאי גורייב „בכדי להכחיד את סימני
פוצא שפאס בו כנראה — לא היה די טאקס לעזוב את משרתו שלא הלמה אותו“¹⁰⁹,
רוח רעה שררה גם בין תלמידי בית־המדרש, כבר ראינו לעיל מה שהעיד עליהם

(104) ח"י גורלנד „המגיד“ 1859, גל' 19.

(105) „המגיד“ 1857, גל' 54.

(106) „ווסטווד“ 1904, חוב' ג', עמ' 29.

(107) י. ל. רונטל — „תולדות חברת מפיצי ההשכלה“ ח"ב, עמ' 100.

(108) AZJ 1869, עמ' 375. על פרשה זו מספר גם גרשון בן גרשון (ג. לישיץ)

ב„ראוסביט“ 1880 גל' 49, עמ' 1934.

(109) ע. סולוביצ'יק (День) 1869 עמ' 308.

בשנת 1856 המשכיל המהון י. בן־יעקב. בתקופה מאוחרת יותר (1864) מתאר ג. פרווֹנְסְקי את "חבובותיו" של ה"שילער", והן: "הראשונה — מרגע שנכנס לחברה עליו לגרוש מן השימוש את שפת האדיש ולהחליפה בשפה הרוסית. אין זה חשוב מה טיבה של שפת רוסיה זו, ולו גם תהיה ברברית ביותר ובלבד שתהיה רוסית. השניה — חרם חל על הכובע. ה"שילער" — חייב ללכת בגילוי ראש, לא רק בביתו, אלא עליו להסיר את כובעו בכל מקום בואו. השלישית — יש לגלות חריפות מוח ולדעת להלעג לכל מנהגי ההבל היהודיים. לשים ללעג את התלמוד, את הרבנים, את הצדיקים, ולדעת לספר עליהם אנקדוטות ממולחות"¹¹⁰. עישון סיגריה גרושה בשבת ואכילת נקניק חויר פסול שבפסולים היו נערכים בסתר (מחמת המשגיחים) במין סכס חגיגי. היה זה ניהיליוס מן הסוג הגס ביותר. היהדות המסורתית נחשבה למחנה האויב וכל האמצעים היו כשרים להלחם בה. מבחינה זו היו תלמידי בית־המדרש לרבנים עצם מעצמה של תנועת ה"השכלה" בגילוייה הראדיקליים ביותר. פרווֹנְסְקי מספר איר ויטו. הוא וחבריו, בהסכמתם ובעזרתם של קלמן שולמן ומשה רוזנצון, כרוז של רבני ווילנה, שהתיר, כביכול, מאכל ומשקה ביום הכיפורים בימי החולירע שהשתוללה בימים ההם בוויילנה¹¹¹. עוזריו של בראפמן בחרגום פנקסי הקהילה במינסק לרוסית, שבו השתמש המשומד כיסוד לכתיבת "ספר הקהל" היו אף הם מן ה"שילערס"¹¹², אם כי להצדקתם טענו כי לא ידעו בודאות מה יהיה הפירוש שיתן בראפמן לפנקסים אלה. ההנצינים (חוף ממעטים יוצאים מן הכלל) — כתב אחד מראשי משכילי אודיסה ע. סולוביצ'יק — עוזבים את בית הספר לרבנים כשהם משכילים אך למחצה. התופעה הבולטת ביותר בדמותם המחדשת של רבנים צעירים אלה היא לזולל גמור בחלק המנהגי של הדת, זאת אומרת לאותו חלק שעליו שמים לב לרוב בני הקהילות היהודיות, ושאליו יכול לרוחש רגשי כבוד אדם משכיל המבין לרוח אנוש, שאינה מסתפקת אך במושגים מופשטים"¹¹³.

המורים היהודים ידעו אמנם את הלך הרוח בקרב צאן פרעיתם, אבל מתוך שוין נפש ויאוש התעלמו ממנו. התנהלה והמורים הנוצרים לא מצאו כל ענין לדאוג לרוח ה"יהודית", והמסקה עם המורים היהודים, "ניסו בתחילה לרמות את עצמם, בהתחמס כי ממלאים הם תפקיד ידוע ויש תורן למעשיהם. אחרי־כן ניסו לרמות את המנהלים הנוצרים ולהוכיח להם כי הכל מתנהל אצלם כשורה, ובעיקר ניסו לרמות את תלמידיהם"¹¹⁴. ואנו התלמידים — כותב פרווֹנְסְקי — ניסינו לרמות את כולם; רימינו את המורים, את הרוסים ואת היהודים, הצמדנו פנים כאילו מתיחסים אנו ברצינות למשחק המפקחים היהודים. לענו לכל זאת, ועשינו את אשר מצאנו לנחוץ לעשות. כולם היו שבעי רצון איש מחברו, איש לא רצה לראות מה עלובה היא הקומדיה בה הם משתקים"¹¹⁵.

יב

מה היה "יבולו" של בית המדרש לרבנים בוויילנה? יש לשער כי קרוב ל־2000 איש עברו בו ב־26 שנות קיומו¹¹⁶. רבים מהם שהו בכתליו מספר שנים ועזבוהו. רבים עברו לבתי ספר רוסים אחרים. 224 איש סימחו כמורים ו־76 כרבנים. לא כל הבוגרים שימשו

(110) "ווסחוד" 1904, חוב' ג', עמ' 24—25.

(111) שם, חוב' ה', עמ' 94—105.

(112) День 1870, עמ' 471, 503.

(113) ע. סולוביצ'יק, День 1869, עמ' 308.

(114) ג. פרווֹנְסְקי, "ווסחוד" 1904, חוב' ג', עמ' 33—34.

(115) שם.

(116) ידוע כי במשך עשרת שנותיו האחרונות נכנסו למוסד 1050 תלמידים (המקסר

בשנת 1856 המשכיל המתון י. בן־יעקב. בתקופה מאוחרת יותר (1864) מתאר ג. פרוֹוֹנסקי את "חבובותיו" של ה"שילער", והן: "הראשונה — מרגע שנכנס להברה עליו לגרש מן השימוש את שפת האדיש ולהחליפה בשפה הרוסית. אין זה חשוב מה סיבה של שפת רוסיה זו, ולו גם תהיה ברברית ביותר ובלבד שתהיה רוסית. השניה — הרם חל על הכובע. ה"שילער" — חייב ללכת בגילוי ראש, לא רק בביתו, אלא עליו להסיר את כובעו בכל מקום בואו. השלישית — יש לגלות חריפות מוח ולדעת להלעג לכל מנהגי ההבל היהודיים. לשים ללעג את התלמוד, את הרבנים, את הצדיקים, ולדעת לספר עליהם אנקדוטות ממולחות"¹¹⁰. עישון סיגריה גרושה בשבת ואכילת נקניק חויר פסול שבפסולים היו נערכים בסתר (מחמת המשגיחים) במין סכס חגיגי. היה זה ניהיליזם מן הסוג הגס ביותר. היהדות המסורתית נחשבה למחנה האויב וכל האמצעים היו כשרים להלחם בה. מבחינה זו היו תלמידיו ביהודה־מדרש לרבנים עצם מעצמה של תנועת ה"השכלה" בגילוייה הראדיקליים ביותר. פרוֹוֹנסקי מספר איד ויטו, הוא וחבריו, בהסכמתם ובעזרתם של קלמן שולמן ומשה רוזנצון, כרוז של רבני ווילנה, שהתיר, כביכול, מאכל ומשקה ביום הכיפורים בימי החולירע שהשתוללה בימים ההם בוויילנה¹¹¹. עוזריו של בראפמן בתרגום פנקסי הקהילה במינסק לרוסית, שבו השתמש המשומד כיסוד לכתיבת "ספר הקהל" היו אף הם מן ה"שילערס"¹¹², אם כי להצדקתם טענו כי לא ידעו בודאות מה יהיה הפירוש שיתן בראפמן לפנקסים אלה. ההגויים (חוץ ממעטים יוצאים מן הכלל) — כתב אחד מראשי משכילי אודיסה ע. סולוביצ'יק — עוזבים את בית הספר לרבנים כשהם משכילים אך למחצה. התופעה הבולטת ביותר בדמותם המחדשת של רבנים צעירים אלה היא זלוזל גמור בחלק המנהגי של הדת, זאת אומרת לאותו חלק שעליו שמים לב לרוב בני הקהילות היהודיות, ושאליו יכול לרחוש רגשי כבוד אדם משכיל המבין לרוח אנוש, שאינה מסתפקת אך במושגים פופשטיים"¹¹³.

המורים היהודים ידעו אמנם את הלך הרוח בקרב צאן פרעיתם, אבל מתוך שויון נפש ויאוש התעלמו ממנו. התנהלה והמורים הנוצרים לא מצאו כל ענין לדאוג לרוח ה"יהודית", והמסקה עם המורים היהודים "ניסו בתחילה לרמות את עצמם, בהתחמסם כי ממלאים הם תפקיד ידוע ויש תורף למעשיהם. אחרי־כן ניסו לרמות את המנהלים הנוצרים ולהוכיח להם כי הכל מתנהל אצלם כשורה, ובעיקר ניסו לרמות את תלמידיהם"¹¹⁴. ואנו התלמידים — כותב פרוֹוֹנסקי — ניסינו לרמות את כולם; רימינו את המורים, את הרוסים ואת היהודים, הצמדנו פנים כאילו מתיחסים אנו ברצינות למשחק המפקחים היהודים. לעצנו לכל זאת, ועשינו את אשר מצאנו לנחוץ לעשות. כולם היו שבעי רצון איש מחברו, איש לא רצה לראות מה עלובה היא הקומדיה בה הם משתקים"¹¹⁵.

יב

מה היה "יבולו" של בית המדרש לרבנים בוויילנה? יש לשער כי קרוב ל־2000 איש עברו בו ב־26 שנות קיומו¹¹⁶. רבים מהם שהו בכתליו מספר שנים ועזבוהו. רבים עברו לבתי ספר רוסים אחרים. 224 איש סימחו כמורים ו־76 כרבנים. לא כל הבוגרים שימשו

(110) "ווסחוד" 1904, חוב' ג', עמ' 24—25.

(111) שם, חוב' ה', עמ' 94—105.

(112) День 1870, עמ' 471, 503.

(113) ע. סולוביצ'יק, День 1869, עמ' 308.

(114) ג. פרוֹוֹנסקי, "ווסחוד" 1904, חוב' ג', עמ' 33—34.

(115) שם.

(116) ידוע כי במשך עשרת שנותיו האחרונות נכנסו למוסד 1050 תלמידים (המקסר

בתפקידים להם הכינו את עצמם. קרוב ל-200 איש הגיעו אל האוניברסיטה¹¹⁷, כמה מהם פלאן תפקידי "יהודים סלומדים" במשרדי הגוברנטורים הרוסים בתחום המושב¹¹⁸, כמה פתניכי בית המדרש לרבנים, ביוחד מבין הראשונים שבהם, היו בין ראשי הפעילים למען יציאת ספרות ועתונות יהודית-רוסית. בנייהם בראש וראשונה — א. ל. ליבאנדה (שסיים את חוק לימודיו כמורה ב-1854), אחרי אדולף לנדאו, מייסד השנתון "הניכיליותקה העברית" בשפה הרוסית, וה"ווסחוד", שהיה עתונם הראשי (ובמשך שנים רבות אף היחיד) של המשכילים היהודים דוברי הרוסית וקוראיה.

בין אלה שהתמסרו לחקר תולדות ישראל בכלל, ולחקר תולדות היהודים ברוסיה בולטים א. א. הרבני וח"י גודלנד ("לקורות הגוירות בישראל"), יהושע שטיינברג הצטיין בחקר המקרא (משפט האורים) ובדקדוק העברי ("מערכי לשון עברי"), במסד זה למדו הסופרים המשכילים א. י. פרידמאן, א. ש. ליברמן, שלמה מנדלסון (בעל "היכל הקודש"), י. ל. קנטור (שסיים את חוק לימודיו בבית המדרש בויטומיר), כרבים מטעם הממשלה בקהילות רוסיה החשובות גודעו שלמה מינור (מוסקבה), שלמה פוחר (מיטאבה וריגה), א. א. פומפיןסקי (ריגה), אברהם דרבקין (פטרבורג)¹¹⁹.

אין להגיד כי רב הוא "יבול" זה, אבל בתולדותיה של ה"השכלה" בין יהודי רוסיה פילאן חניכי בתי-המדרש לרבנים תפקיד חשוב, בהיותם בין חלוצי המעבר מן ההשכלה ה"ברלינית" שינקו את השראתה מתרבות גרמניה, אל ה"השכלה" שדגלה ב"התקרבות" (сближение) וב"התמזגות" (слияние) עם העם הרוסי, אם ברכה היתה בתהליך זה או קלה — על כך נחלקו הדעות מאז ועד עתה, אבל ברור הדבר שתהליך זה על תוצאותיו החיוביות והשליליות היה מחוייב המציאות המדינית הכלכלית של הימים ההם, ובו פילא בתי-המדרש לרבנים בחילנה, כאחיו בויטומיר, את תפקידו ההיסטורי, אם כי לא פילא את התקוות שתלו בו "המשכילים" הראשונים, להיות בית היוצר לנשמתה המחודשת של יהדות רוסיה.

עשרים שנה לאחר סגירתם של בתי-המדרש לרבנים, כתב ה"ווסחוד", שעורכו היה חניך המוסד בוילנה, במאמר ראשי: "אין להכחיש את ערכם ההשכלתי הכללי של בתי המדרש לרבנים לשעבר, אין להכחיש כי מבין כתליהם של מוסדות אלה יצאו עסקנים אחדים מועילים וישרי לבב... אבל מוסדות אלה לא היו בתי-מדרש לרבנים במובן האמיתי של מלים אלו: הם לא נתנו לנו רועים רוחניים בעלי-סמכות, לא יודעי תורה ודת ישראל¹²⁰."

המשורר יצחק רבינוביץ איש קובנה, בבואו לחתום את תקופת ההשכלה, פסק אף הוא את סטורו:

מוס — 180 תלמיד — בשנת הלימודים תר"ל 1869/70 והמינומם — 58 תלמידים — בשנת תרל"ב 1871/72.

117 המספר הוא משוער. ידוע כי בשנות 1863—1872 עברו 92 מבוגרי המוסד לאוניברסיטאות (וסטניק רוסקיך ייברייב" 1873, עמ' 863).

118 בהם י. ל. ליבאנדה וי. גרשטיין — בוילנה. אהרן מאנדלשטם במוהילב, אהרן צייטלין בקיוב, אליעזר גויקס (שסיים בשנת 1858) באודסה.

119 בין שאר חניכי המוסד ראוי להזכיר את אחיו של א. א. קובנר, שאול (סיים ב-1860) ויצחק (גם קובנר עצמו למד זמן קצר במוסד), את המשומד הסרגי יוסף טורקין שתרנס לרוסית את "אפס דמים" לריב"ל ואבד עצמו לדעת ב-1886, את איש בילין שלמה יפה ואת אחיו של יל"ג — אברהם גורדון (יל"ג, "דבר יום ביומיו" עמ' 148).

120 ה"ווסחוד" השבועי 1893 גל' 11, עמ' 282.

בית מדרש זה, יסודו הממשלה!
 קנאות קאפל, בעיני או עולה —
 לו גדולות קיטוי, קמים על קנים,
 כי יתן לנו תורה וחסד גם יחד; —
 רבנים חביתו! — רוח עטם ירעו
 ענים מרי שיתם, כינו ישמעו —
 רבנים נאורים — יודעים את התורה,
 לתפסת עטם, יתנו משפט הזכרה,
 ושל מי מנחות, אובדות ינהגו,
 היות לסו קטח, ולמחסורם יראו —
 תתנו בהפכה בקשת רמיה
 ובקמינו עליו סודי הנסן נכרית — —
 בית מדרש הרבנים, לו גדולות קיטוי,
 כי יראה סילו על בנינו —
 הראה לרפת, כי נחשים קיינו,
 כי אף רב אחר לא ירא, כאשר עם לבנו. (121)

(121) י. רבינוביץ — „עולם הסוד“ („הכרם“ תרמ"ח, עמ' 38—39).

יהודי רוסיה בימי ה"דומות"

1. פרעות ביאליסטוק בריוני הדומה הראשונה

תוצאות הבחירות לדומה הממלכתית הראשונה עוררו רגשי אכזבה בקרב המוגארי כיסטים וההוגים הלאומניים והריאקציוניים. ס. ס. אולדנבורג, מנאמני בית המלכות, בציינו את העובדה הזאת בספר זכרונותיו אומר: "בלי משים עלתה השאלה: לאן נעלמו, איפוא, כל אותם ההמונים באלפיהם הרבים, שהתקוממו באוקטובר נגד התנועה המהפכנית ובעידת המוגאריסטים במוסקבה בראשית אפריל 1906 דנו בשאלה זו, אך תשובה לכך לא מצאנו"¹.

והתשובה היתה, בעצם, פשוטה: לא היתה כאן תנועה עממית המונית נגד המהפכה, אלא אירגון מלאכותי של כנוסיות "המאות השחורות", שכוון היה בעשיית פרעות ביהודים, בתמיכת הממשלה וההוגים הריאקציוניים. וכאשר ניתנה האפשרות לעם להביע רצונו, בחר הוא ברוב של אנשי האופוזיציה לשלטון האבטוקראטי.

יום פתיחת הדומה, 27 באפריל 1906, הפך לחג עממי כללי בפטרבורג. בתי הספר, בתי המסחר ומשרדי הממשלה היו סגורים. רוב בתי החרושת שבתו מעבודתם באותו יום. הרחובות הוצפו בהמוני עם. פטרבורג הבירה צהלה ושמחה. על הבתים התנוססו דגלים ועל פני האנשים — שמחה נסוכה. בתארה כך את יום פתיחת הדומה מוסיפה העסקנית הליבראלית, חברת מרכז מפלגת הקד"טים (קונסטיטוציונאליסטי-דמוקראטים) הגב' סירקובה: "היתה אז אמונה תמימה בעצמו, בעתיד, ברוסיה"².

אולם שמחה זו לא האריכה ימים: הדומה הראשונה, שנתכנסה ב־27 באפריל 1906, פוזרה בפקודת הצאר ניקולאי ב־8 ביולי, על שהיתה אופוזיציונית יתר על המידה.

במצבם של היהודים לא חל כל שינוי לטובה גם לאחר ה"מאניפסט" מ־17 באוקטובר 1905 ומתן ה"קונסטיטוציה". הדבר היחידי, שיהודי רוסיה קיבלו, היה זכות הבחירה לדומה. ואמנם ניצלו היהודים זכותם זו בפעילות רבה. נבחרו 12 צירים יהודים ואלה הם: (1) ל. בראמסון (פלך קובנה), (2) ג. ברוק (פלך ויטבסק), (3) מ. וינאור (פטרבורג), (4) ג. יולוס (פלך פולטובה), (5) ניסן כנולסון (לינאוחה-ליבאו, פלך קורלאנד), (6) שמריהו לחין (וילנה), (7) מ. אוסטרונורסקי (פלך גרודנה), (8) שמשון רוזנבאום (פלך מינסק), (9) זכריה

(*) תאריך זה, כמו שאר התאריכים להלן, במידה שאין הערה מיוחדת, הוא לפי הלוח הישן, היוליאני.

1. С. С. Ольденбургъ, Царствование императора Николая второго, Томъ II. Издание Общества Распространения Русской Национальной и Патриотической Литературы. Белградъ 1939, стр. 343.

2. А. Тыркова-Вильямс, На путях к свободе. Издательство имени Чехова. Нью Йорк 1952. стр. 263.

פרנקל (פלך קיוב), 10 צ'רוננקיס (פלך קיוב), 11 מ. שפסל (פלך ייקאטרינוסלאב), 12 בנימין יעקובסון (פלך גרודנה).

במלואת עשר שנים להתכנסות הדומה הראשונה גילה מ. וינאוור במאמר לזכר המאורע, כי הסטאטיסטיקה הרישמית של הממשלה קבעה לגבי הנבחרים היהודים מספר של 13. באשר היהודי המומר, הקד"ט גרצנשטיין רשם את עצמו כ"יהודי בן הדת הפראבוי סלאבית". אולי מציין הדבר את יחסו של גרצנשטיין ליהדות גם אחרי התנצרותו, אך הוא לא השתתף בענייני היהודים בדומה, וגם הנבחרים היהודים לא צירפוהו לחבורתם.³ בין 12 הנבחרים היו 5 ציונים: שמריהו לוין, שמשון רוזנבאום, ג. ברוק, ג. כצנלסון ובנימין יעקובסון. לפי השתייכותם הכללית לסיעות הדומה היו 8 קד"טים (ביניהם 4 ציונים), 3 "עמלנים" ("טרודוביקים" קרובים לסדרים, ביניהם ציוני אחד — יעקובסון), אחד (אוסטרובורסקי) בלתי מפלגתי, נשאר מחוץ לכל סיעה, אף כי היה קרוב לקד"טים.

ב־15 במאי 1906 הוגשה בדומה הצעת חוק בדבר שינוי אזרחי וביטול כל חוקי ההפליה מבחינה דתית ולאומית. על ההצעה חתמו 151 נבחרים. הריכוזים על החוק החלו ב־5 ביוני. פתח בויכוח חבר סיעת הקד"טים הפרופסור קוקושקין ותמכו בהצעה חברי סיעתו פטרונקביץ וצ'עקין. נגד ההצעה יצאו אנשי האגף הימני, הגראף היידן והנסקי וולקונסקי. לבסוף נבחרה ועדה בת 33 לעיבוד החוק. אולם עבודת הוועדה לא ראתה אור, בגלל פיזור הדומה, שהתחיל ב־8 ביולי 1906.

בעת הדיונים במליאת הדומה בהצעת החוק הני"ל הגיעו הידיעות הראשונות על הפוגרום בביאליסטוק, שנמשך שלושה ימים רצופים (1—3 ביוני 1906). הפוגרום נסתכס ב־80 הרוגים יהודים ובמאות פצועים, מלבד ההרס והשוד ברכוש יהודי. הנואמים, שתמכו בהצעת החוק, שילבו בדבריהם את ענין הפרעות. הליבראליסטים איוואן פטרונקביץ, מאכסיס קובאלבסקי, קוקושקין, רודיציב ועוד השמיעו דברים בוטים בגנות הפרעות.⁴ הענין עורר סערת רוחות בקרב סיעות האופוזיציה. הדומה מינתה פה אחד ועדת חקירה בת שלושה: צ'עקין, אראקאנצב והנבחר היהודי יעקובסון. לאחר שהועדה הגישה לדומה (ב־23 ביוני) דו"ח מחקירותיה במקום, לא היה עוד כל ספק, שאת הפוגרום בביאליסטוק אירגנו וביצעו הצבא והמשטרה.

בקטריקטיני חיל-המצב בביאליסטוק הופצו כרוזים אנטישמיים. שקראו בגלוי לעשות "שפטים ב"זידים", שונאי הצאר הפראבוסלאבי והמולדת רוסית. על גבי אחד מהכרוזים האלה היתה הערה דלקמן: "הורשה על ידי הצגורה. אודיסה 14 ביאנואר 1906. בית-דמוס המטה של הגליל הצבאי האודיסאי".⁵

ביום 1 ביוני יצאו בביאליסטוק שתי תהלוכות דתיות-נוצריות, אחת קתולית ואחת פראבוסלאבית. במהירות בלתי רגילה הופצה שמועה (שנתמכה גם באורח רשמי), שמתכננים יהודים הטילו שתי פצצות בתהלוכות אלה ומתוצאה מכך נהרגו כומר קתולי, כוהן פראבוסלאבי ואשה צלינית; וכן נאמר, שהיהודים ירו באיקונין וכו'. כעבור זמן קצר נתגלה השקר והוברר, שאיש לא נהרג ואיש לא ראה את "זורק" הפצצות; אבל המלאכה כבר נעשתה, הפוגרום בוצע.

האירוגים המהפכניים בביאליסטוק הנימו את הטענה הרשמית, נציגי הסוציאליסטים

3. Еврейская неделя № 18, 1-го мая 1916, стр. 6.

4. Первая Дума о евреяхъ, Речи депутатовъ. Извлечение изъ стенографическихъ отчетовъ. С. Петербургъ 1908, стр. 1—9.

5. М. Горев, Против антисемитов. Москва — Ленинград 1928, стр. 82—83.

דיבולוצינירניס-מאכסימאליסטיס והקבוצות האנרכיסטיות. צורנויה זנאמיה" (הדגל השחור) ("חליאב אי ווליה" (לחם וחירות) ייפו כוחו של הסופר היהודי שלמה אנסקי למסור בשמם הודעה מיוחדת בדבר עלילת-שוא זו. אנסקי פירסם את ההודעה בשבועון "חשודני, זוה לשונה:

הננו מודיעים בזה קבל עולם, שאיש מקבוצותינו, אף אחד מהסוציאליסטים ריבולוציונרים או מן האנרכיסטים לא הטיל שום פצצה ולא ירה אף יריה אחת עד התחלת הפוגרום, מלבד זאת, שאנו בתור מהפכנים, לעולם לא נוכל להטיל פצצות או לירות בהמון של אנשים אוהבי שלום, לא יכולנו לעשות זאת במקרה דנן, שכן ידענו גם ידענו, כי מעשה כזה יעורר פוגרום, הרצוי כל כך למשטרה".⁶

לאחר שמיעת הדו"ח המפורסם של ועדת-החקירה הפארלאמנטרית, שהראתה בעליל, כי את הפוגרום בביאליסטוק ערכו וביצעו השלטונות הצבאיים והאזרחיים, הוגשו ב־29 ביוני שתי הצעות-החלטה: אחת מטעם הקד"טים ע"י קוקושקין והשניה מטעם הסוציאלי-דמוקראטים ע"י הנבחר מקאווקאז דו'אפארידזה. ההצעה הראשונה גינתה את הממשלה והשניה, גוסף על הממשלה, — גם את בת־הדין.⁷ אולם אף אחת משתי ההצעות הללו לא הועמדה כלל להצבעה, שהרי כעבור זמן קצר פוררה הדומה, לפי פקודתו של הנצר ניקולאי.

2. פיזור הדומה הראשונה והכרוז הייבורגני

כשנבחרו הדומה בא, למחרת מתן הפקודה מטעם הנצר ניקולאי על פיזור בית־הנבחרים, מצאו את הבית סגור ועל גבי הדלתות הנעולות התנוסס ה"מאניפסט" של הנצר ובו נאמר, בין השאר, כי הדומה "ססתה לתחום לא לה ועסקה בחקירת מעולות השלטונות, שנקבעו על ידינו".

מנהיגי הקד"טים היו, כנראה, בטוחים, שהממשלה לא תעזי לפזר את הדומה הנבחרת, הם סמכו על תמיכת האוכלוסיה, שהצביעה בהמוניה בעד מפלגת הליברלים. אולם היתה זאת הערכה מוטעית, ופיזור הדומה עבר בשקט גמור, בלי שיעורר תגובה על שהיא מצד המוני הבוחרים, שהצביעו בעד מועמדי הקד"טים, התברר, איפוא, שמאחורי המפלגה הזאת לא עמד שום כוח עממי רחב ומאורגן, סבילות זו של ההמונים עוררה את שלטונות האבטוקראטיה, שהמשיכו אח"כ לחסל בהדרגה את סמכויותיה של הדומה.

אכן, ההמונים גילו אדישות להתנקשות האבטוקראטיה בבית הנבחרים, אבל הצבוריות האופוזיציונית המאורגנת היתה חייבת למצוא צורה מתאימה למחאה, והנה התכנסו בעיר ויבורג (פינלאנד) כ־200 צירי הדומה מסיעות האופוזיציה (קד"טים, "סרודוביקים" וסוציאלי-דמוקראטים), ביניהם גם הנבחרים היהודים, כדי לדון ולהחליט על צורת התגובה. במסך יומיים (9–10 ביולי 1906) דנו והתווכחו על הקוליקורא לעם, שאותו חיבר מנהיג הקד"טים ס. נ. מיליקוב, הסיסמה העיקרית של הכרוז היתה: "אף חייל אחד לצבא, אף פרוטה אחת לאוצר המלוכה".⁸ העם נקרא, איפוא, להשיב על פיזור הדומה בסירוב לשלם מסים ובאי-

6. Восходъ № 23 — 1906.

יו. Лавриновичъ, Кто устроил погромы въ России? יהוה: Berlin, Buchnen- und Buchverlag russischer Autoren. F. Ladischnikow. S. 171 (שנת היצאה אינה מסומנת).

7. Ю. Лавриновичъ, Кто устроил погромы въ России? Спр, 284—286.

8. Выборгский процессъ. С. Петербургъ, Типография «Об-

הליכה לצבא. אולם עד מהרה הוברר למחבר הכרוז ולחוקמים עליו, שהיה זה צעד בלתי מחושב ופזיז, שהרי שום כוח עממי רציני לא עמד מאחוריהם. על כן גם לא הביא הקול-קורא את התוצאות, שיומיו קיזו להן. הוא לא היה, בעצם, אלא הפגנה פוליטית, ואולי אף הפגנת חוסר אונים. הכרוז רק שימש נשק יעיל בידי ממשלת הצאר, לדון ל"מוות" פוליטי את ראשי הציבור האופוזיציוני.

עם פיזור הדומה, נתמנה סטולין ראש המיניסטרים, במקום גורימקין. סטולין, שהיה קודם לכן שר-הפנים, הוסיף כמקודם לנהל ולקבוע גם את הפוליטיקה הפנימית של הממשלה. לאחר הכינוס בוויבורג, הטיל סטולין על מיניסטרי-המשפטים שצ'ולוב'יטוב (נתפרסם במיוחד לשימצה בימי משפט בייליס 1911—1913), למצוא דרך לשלילת זכויותיהם הפוליטיות של החתומים על הקול-קורא הויבורגי. אמנם, העניין לא היה כל כך פשוט מבחינה משפטית. ראשית, היה מספר החתומים גדול מדי (קרוב ל-170); שנית, נעשה מעשה בטריטוריה של הנסיכות הגדולה האבטונומית פינלאנד, ושם פעולות כאלה לא חזו אסורות. ולפי החוקים הרוסיים, אי-אפשר היה להטיל עונש על אנשים, אם הם עשו מעשה בפינלאנד, שאיננו אסור שם, גם אם ברוסיה גופה היה מעשה כזה אסור. שליטת, לא נתפסו ברוסיה אנשים בהפצת הכרוז, שרק טופס אחד מסנו היה בידי הממשלה.

אף על פי כן מצא שצ'ולוב'יטוב תהבולה, כדי להטיר מדרכו את כל המכשולים המשפטיים, וב-16 ביולי 1906 נתבעו לדיון 169 מהחתומים על הקול-קורא. מטרתו של סטולין לא היתה, בעצם, להעניש את אנשי האופוזיציה, אלא להרחיק את הפעילים ביותר שבהם מן הבחירות לדומה השניה. העונש שהוטל עליהם היה קל למדי, הם יידונו רק לשלושה חדשי מאסר, אבל המטרה העיקרית הושגה: מסיעות האופוזיציה, במיוחד ממפלגת הקד-טים, "התזו" הראשים, כי מהגידונים למאסר נשללו זכויותיהם הפוליטיות ולא יכלו עוד להבחר לדומה. כך נשללה זכות זו גם מהנבחרים היהודים, הריונים התנהלו בלשכת המשפט הגלילי ("סודבנאיה פאלאטה") בסטרבורג בימים 12—18 בדצמבר 1907, כלומר, בימי הדומה השלישית. שמונים נבחרים הדומה השלישית שלחו מכתב עידוד ל-169 נבחרים הדומה הראשונה, שישבו על ספסל הנאשמים⁹. אגב, מן הראוי לציין, שהקטיגור במשפט אמר לנאשמים, בין השאר: "אתם טוענים, העם הצדיק אתכם, העם מאמין לכם; אולם אילו היה העם מאמין לכם, הרי היה הולך אחריכם, אך העם אחריכם לא הלך"¹⁰. בואת ביקש פרקליט המדינה להוריד כבודם וערכם הציבורי של אנשי האופוזיציה ולהשפילם בעיני העם.

3. נסיון להקלת מצב היהודים, שפובל ע"י הצאר ניקולאי

בסוף שנת 1906, בסרק הזמן שבין פיזור הדומה הראשונה לבין התכנסותה של הדומה השניה, ניסתה מועצת המיניסטרים בראשותו של סטולין להכניס הקלות אחדות במערכת החוקים האנטייהודיים וקיבלה על כך החלטה מתאימה. נראה, שהממשלה המרכזית עדיין לא השתחררה מהשפעת המהפכה וחששה מפני התחדשותה, למרות התאוששותם של כוחות הריאקציה. סטולין היה סבור, שתקינים קלים בחוקי ההפליה עשויים להרחיק את היהודים, במיוחד את המתונים שבהם, מהשפעת התעמולה המהפכנית. הואיל והיהודים הם חומר מהפכני תוסס וחלקם בתנועה האופוזיציונית רב למדי, הרי

«... общественная польза». Стенографический отчет о заседаниях суда. 1908, стр 5—7.

9. שם, ע' 173.

10. שם, ע' 105.

הרגעתם על ידי הקלת מצבם המשפטי-אזרחי תביא עמה ממילא גם ירידת המתח המהפכני במדינה כולה. גוסף על כך קיווה סטולין, שהקלה חלקית זו, עוד לפני התכנסותה של הרומה השנייה, תאפשר לממשלה להמתין ולא להודרו בביטולס הגמור של כל חוקי ההפליית וההגבלה לגבי היהודים.

אולם מלבד המניע הפוליטי הזה, היה עוד גורם חשוב, שהדריך את מועצת המיניסטרים בענין זה והוא — הגורם הפינאנסי. יש רגלים לדבר, שהיומה לכך באה מצד שר האוצר ו. קוקובצב. אשר נתקל בקשיים במאמציו להשיג מלווה בשביל הממשלה הרוסית בצרפת. תואיל ודבר מתן ההלוואה היה תלוי בהרבה ברצונו ובהסכמתו של בית רוטשילד, צריך היה לפייס את אנשי הממון היהודים במערב ולהרגיע את דעת הקהל הליבראלי במדינות אירופה. עדות לכך מוצאים אנו באיגרותיו של השגריר הרוסי במאריס נייידוב לממשלתו בפטרבורג.¹¹

עוד בחודש מארס 1905 כתב נייידוב, כי בענין המלווה מעדיף הוא להתקשר עם בית רוטשילד. אולם הוא משער מראש, כי רוטשילד יתנה, בודאי, את השתתפותו בענין המלווה בהקלת מצבם של יהודי רוסיה, על ידי ביטולם של כמה מחוקי ההפליה. אמנם, אין רוטשילד דורש, כתנאי להשתתפותו, את פתרון הסופי של שאלת היהודים ברוסיה. נייידוב משוכנע, שרוטשילד יסתפק רק במתן זכויות מסוימות בלבד, כדי שתהיה לו הצדקה לתת ידו לטובת הפינאנסיס של רוסיה. נייידוב כתב, שידוע לו „מסקור מהימן בהחלט, כי לפני שבועות אחדים הכחיש רוטשילד בכל תוקף את הדעה הרווחת, שהוא מתכוון להוסיף לפינאנסיס של רוסיה, כדי להכריח את ממשלתו לתת ליהודים זכויות רחבות יותר. כפי שהוא אמר לאיש מהימן בהחלט, הריהו, כאזרח צרפתי, מוכן לשרת את רוסיה, אבל הוא נמנע מכך, בגלל ההאשמה שטופלים עליו בחוגים יהודיים, שהוא כאילו שואף לרכוש לעצמו רווחים על גבם של בני דתו. ברוסיה הוכרנה כעת, ואף מוצאת לפועל, פרוגרמה שלמה של דרישות בדבר חירויות. לכן, אילו היו מבטלים שם את ההגבלות הלחוצות במיוחד, שהונהגו לגבי היהודים, הריהו, רוטשילד, שוב היה רואה עצמו חפשי, לעסוק בעניינים הפינאנסיים של רוסיה ובמלווה בשבילה“.

במסרו את הדברים הללו, שכאילו אמרם רוטשילד, מסיים השגריר הרוסי את סקירתו כך:

„אם אמנם עומדים להנהיג הקלות לגבי היהודים, הרי יכולנו להפיק מכך תועלת בשביל הפינאנסיס שלנו, שכן בדרך זו נבטיח לעצמנו את חמיכתו של רוטשילד, שבעקבותיו ילך גם כל העולם הפינאנסי הבינלאומי“.

המאמצים להשגת מלווה בצרפת נמשכו. בינתיים התחוללה ברוסיה מהפכה. פורסם „מאניפסט“ מ־17 באוקטובר 1905, ואחריו באה התגברות הריאקציה. האופוזיציה כלל לא היתה מעוניינת בכך, שבמסיבות אלה תקבל ממשלת הצאר מלווה בצרפת ותתחזק על ידי כך. לכן, כפי שמודיע נייידוב, התקשרו הליבראליס הרוסים עם החוגים הליבראליים הצרפתיים ועשו הכול, כדי להפריע בהשגת המלווה. אבל הם לא הצליחו בפעולתם זו. השגריר שמח מאד להודיע, שעלה בידו להפריע צעתם ולסכל מיזמיהם של הליבראליס הרוסים. הוא השיג מלווה גדול בסך שניים ורבע מיליארד פראנק, שהם — 843.750.000 רובל. ובמכתבו מחודש אפריל 1906 כתב נייידוב:

„המהגרים הרוסים שבכאן, אשר ניסו, לפי הוראות שותפיהם הפטרבורגיים, להכשיל את המלווה, נכשלו עצמם כישלון חרוץ. דבר זה, המוכיח כי אהדתה האמיתית של

11. Красный Архив № 11—12, стр. 425—426, 432.

אוכלוסיית פאריס נתונה לנו, מן ההכרח שיהרוס את התקוות, שתלו בקרב המהפכנים הרוסים בתמיכתה של צרפת הרפובליקאית וממשלתה".

לבסוף מביע השגריר את שמתו על כך, שעלה בידו להשיג את המלווה בלי כל תמיכה או השתתפות מצד אנשי הממון היהודים. ומכיוון שכך, הריחו שוב אינו רואה צורך בהקלת מצבם של היהודים, כאמצעי לשיפור מצבה הכלכלי של רוסיה, וכך אומר הוא: „לראשונה עלה בידנו לבצע פעולה כספית בממדים כה גרועים, בלי תמיכתם, ואף בלי כל השתתפותם, של הרוטשילדים ושאר הבתים היהודיים הגדולים, בשם לב לקשיים של פתרון שאלת היהודים, הרי יש לייחס חשיבות רבה למצב הדברים, שנוצר כתוצאה בלתי ישירה מן המלווה, שעתה זה בוצע, שכן מצב זה לסובחנו הוא".

אף על פי כן, הפריז, כנראה, השגריר הרוסי בהערכתו האופטימית את „התוצאה הבלתי ישירה" של ביצוע המלווה, שכן גם בחוגים של אנשי הממון הצרפתיים ראו את מצב היהודים ברוסיה כגורם מפרע, על כך מעידה חליפת המכתבים שבין מיניסטר הפינאנסים ו. קוקובצב לבין אחד מאנשי הממון החשובים בצרפת, הבנקאי אדוארד גצלין, אשר יגור בהרבה בהשגת המלווה לרוסיה והשקיע בעסק זה לא מעט מכספו הוא. גצלין זה מעיד על עצמו, שאינו מחבב ביותר את היהודים. אף על פי כן, מיעץ הוא למיניסטר הרוסי, לבטל את חוקי ההפליה ולהשוות את היהודים בזכויותיהם לשאר האזרחים, כי הדבר נחוץ למען הצלחת הענין של תמיכת צרפת בממשלת רוסיה.⁽¹²⁾ במכתבו אל קוקובצב מיום 28 (15) ביולי 1906 מדגיש גצלין, כי הוא מבין שהממשלה הרוסית לא יכולה או לא רצונה להענות לדרישותיה של הדומה הממלכתית הראשונה, כי דרישות אלו היו בלתי שקולות ובלתי מבוססות. אולם אילו היתה הממשלה מוציאה כעת לפועל, לפי יזמתה היא, חלק מן הריפורמות הנדרשות, הריהו, גצלין, משוכנע, כי מעשה זה היה מפור את והתנגדות לרוסיה, המורגשת כעת במערב. „דובר על שוין כל האזרחים לפני החוק, בלי להוציא גם את היהודים. אין ספק, כי ריפורמה זו עשויה ליצור רושם חזק ביותר בחוגים הליבראליים שלנו. רום מעלתו יודע, שאינני רוחש כלל חיבה ליהודים, וכמובן, לא הייתי רוצה לפגוש רגשות חיבה אליהם גם אלצך. אף על פי כך סבורני, כי מתן שוין זכויות ליהודים, דבר שיאפשר להם לסחור באופן חפשי ולצבור נכסים חמריים, היה הופך אותם עד מהרה מ„מהפכנים" ל„שמרנים". ודבר אחרון זה חשיב בשים לב למספרם הרב".

לבסוף שואל גצלין את קוקובצב, אם אין הוא סבור, כי מתן חופש יתר לכשרונותיהם המסחריים של היהודים עשוי גם להועיל לפתרון הבעיה האגרארית ברוסיה, המסובבת כל כך.

בתשובתו לגצלין כותב קוקובצב במכתבו מיום 10 באוגוסט (28 ביולי לפי הלוח היוליאני) 1906 את הדברים האלה:

„בענין רב קראתי מחשבותיך, שהבעת בשאלת היהודים. מבחינה עקרונית שותף אני להשקפותיך. ברם סבור אני, כי שורש השאלה היהודית הוא כה עמוק, ועצם השאלה היא כה סבוכה, עד שאף אם אפשר היה להצביע על אמצעי, שיהפוך מיד את כל היהודים ממהפכנים לשמרנים, והאמצעי הזה הוא השוואתם בזכויותיהם לשאר האוכלוסייה, — הרי בכל זאת לא יוסרו על ידי כך כל הקשיים". האשמת היהודים בניצול שאר חלקי האוכלוסייה — ממשיך קוקובצב — אינה מופרזת כל עיקר. את זאת יודע כל מי שמכיר מקיבוץ את מצבה של שאלת היהודים ברוסיה. וכן אין קוקובצב סבור, כי הבלתי זכויותיהם של היהודים היא הסיבה היחידה לפעילותם הבלוטת בתנועה המהפכנית ולעמידתם בראש

כל האידיגונים המהפכניים וכל הפעולות נגד הממשלה. ואשר לעצם השאלה של שויון זכויות ליהודים, הרי השקפותי לגופו של הענין ידועות לך. אתה יודע, שאני כלל אינני מתנגד מבחינה עקרונית למתן שויון זכויות ליהודים, וכן, שלפי יוספתי אני, עוד בסתיו 1904 בוטלו כמה מן ההגבלות המוטלות עליהם. גם כעת דעתי היא, כמו, דרך אגב, דעתם של רוב חברי מועצת המיניסטרים. — שזה כבר הגיעה העת, לבטל את החלק הנדול ביותר של חוקי ההפליה לגבי היהודים.

אף על פי כן סבור קוקובצב, כי ביטול גמור של כל ההגבלות לא יהיה למוכתם של היהודים. במיוחד בשאלת הקניין והבעלות על הקרקע: שכן מתן שויון זכויות ליהודים בתחום זה היה, ללא ספק, מקומם נגדם את האיכרים. דבר שעלול להביא לידי התנגשויות קשות ביניהם. אולם מלבד שאלה זו, היהיו מסכים, שצריך להסיר מעל היהודים את כל הכבלים, המיצרים את פעולתם.

בזמן הקרוב ביותר עומד אני להגיש הצעה למועצת המיניסטרים בדבר ביטול כל ההגבלות לגבי היהודים במובן התעסקותם במסחר, במפעלי תעשייה, בענין השתתפותם בחברות-מניות וכן בדבר ביטול החוק מ-3 במאי 1882 („התקנות לפי שעה“ של המיניסטר איגנאטיב מימי אלכסנדר השלישי — המעתיק), הידוע לשימצה בקרב היהודים הממזורים בהם התמרמרות כה רבה.

אמנם, הוא, קוקובצב, אינו בטוח, אם מועצת המיניסטרים תסכים לבצע את השינויים האלה מיד, אבל כשלעצמו סבור הוא, שיש מקום לבצעם ללא דחייה, בלי להכות לכיסותם של הדומה הממלכתית השניה. הוא גם בעד ביטולו של תחום המושב, אבל כאן הוא מציג, שהממשלה תעבד קודם לכן הצעת חוק ותביא את ההצעה לאישור במסד המחוקק, כדי להבין לזה את דעת הקהל (כוונתו, כמובן, לחוגים הימניים, שהרי את הליבראלים ואת הסוציאליסטים לא היה כל צורך „להכין“ לכך — המעתיק).

בתשובתו לקוקובצב כותב הבנקאי הצרפתי נצלין במכתבו מיום 23 (10) באבגוסט 1906, כי אמנם מבחינה עקרונית מסכים הוא לעמדתו בשאלת היהודים, אף על פי כן סבור הוא, שהממשלה הרוסית צריכה ללכת לויתורים בנוגע לזכויות היהודים כבר עתה, בלי לדחות את הענין, שכן נזאת היא תשפיע לטובתה על הבחירות לדומה השניה. נוסף על כך ידוע לו מפגישותיו ומשיחותיו עם כמה מיהודי צרפת, שהם בעד שויון זכויות מלא ליהודי רוסיה.

הגנו רואים, אפוא, ששר-האוצר הרוסי קוקובצב מעיד כאן על עצמו, שהוא עומד להגיש למועצת המיניסטרים הצעה בדבר הקלת מצבם של היהודים, ויתכן מאד, שהוא גם היה היום לדבר, שהרי ברוח זו אף קיבלה מועצת המיניסטרים את החלטתה. שעליה דיברנו לעיל.¹³

אולם כאשר הידיעה על הצעת המיניסטרים חרגה מתחומי הממשלה וחדרה לציבור ולעיתונות, עורר הענין התנגדות נמרצת בחוגים הריאקציוניים. באותו זמן עצמו התקיימה הועידה השניה של אידיגוני האצולה המאוחדת, שבתוכה היתה השפעה רבה לאנשי „אגודת העם הרוסי“ (אידיגון „המאות השחורות“). הועידה קיבלה בשאלה זו החלטה, שגם קבעה את גורלה של הצעת מועצת המיניסטרים, וזה לשון ההחלטה:

„השמועות על כך, שעומדים לבטל את חוקי ההגבלה בנוגע ליהודים, עוררי באורח סבבי דאגה רבה בדעת הקהל. — — — ויתור כלשהו לתביעותיהם של היהודים עלול

13. A. C. Tarep, Царская Россия и дело Бейлиса. Огиз — 1933, стр. 42.

להתפרש בתודעתו של העם כגילוי חולשה מצד הממשלה. על כן מציגה הועידה את דרישתה לממשלה, "לגדור את האומה הממלכתית מהשפעתה ההרסנית של היהדות".¹⁴ ניקולאי ייחס חשיבות רבה להחלטת ועידת האצילים, שכן אותם ראה כמשענתו העיקרית (מועצת האצילים נקראה בפי הציבור בשם "הממשלה השנייה"). והוא סירב לאשר את החלטת מועצת המיניסטרים. לשוא התאמץ סטולפיץ לשכנע את הצאר בנימוק, שהציבור והיהדות יוכלו עתה לומר, ובצדק, שמועצת המיניסטרים החליטה פה אחד לבטל כמה הגבלות לגבי היהודים, ואילו הקיסר התנגד לביטול זה. ניקולאי לא זע ולא נע מסירובו. אגב, התהלכה גם שמועה, שהצאר ניקולאי השני כאילו אמר לסטולפיץ: "כל זמן שאני מולך, לא יתיה ברוסיה שויון זכויות ליהודים".¹⁵

חליפת המכתבים בין סטולפיץ ובין הצאר ניקולאי, שנשתמרה בארכיונים ופורסמה אחרי מהפכת 1917, משקפת את המשא ומתן שביניהם בענין זה.¹⁶

ב-10 בדצמבר 1906 החזיר ניקולאי לסטולפיץ את הוצרנאל (פנקס הפרוטוקול) של מועצת המיניסטרים בשאלה הגידונה, ובמכתב הלוואי כתב:

"פיוטר ארקאדייביץ' (סטולפיץ — המעתיק), אני מחזיר לך את הוצרנאל בשאלת היהודים בלי אישור. עלי לומר, שזמן רב עוד לפני שהגשתי לי אותו, הגיתי והרהרתי בשאלה זו יומם ולילה. למרות הראיות המשכנעות ביותר לסובת קבלת החלטה חיובית בענין זה, הרי קול פנימי אומר לי בהתמדה ובמספיע יותר ויותר, שלא אקח את ההחלטה הזאת על עצמי. עד כה מצפוני מעולם לא התעני. על כן גם במקרה דגן יש בדעתי לנהוג לפי ציוויי. ידעתי, שגם אתה מאמין, כי "לב-מלך וביד ה'". יהי כן, אני נושא, לכל השלטונות שהפקדתי, באחריות גדולה ונוראה לפני האלהים, ואני מוכן בכל עת לתת את הדין על כך בפניו. וצר לי רק על דבר אחד בלבד: אתה וחבריך בעבודה עמלתם זמן כה רב בענין, שאת תוצאותיו דחית".

אכן, "המצפון המלכותי" של הצאר ניקולאי השני מעב בעדו לאשר הצעת המיניסטרים בדבר ביטולם של כמה מהוקי ההפליה, הרובצים על יהודי רוסיה, משעבדים ומדכאים אותם. במצפוניו נמצא רק מקום צר ומצומצם לצערמה על עמלם של סטולפיץ וחבריו, שהיה עמל שוא.

בו ביום (10 בדצמבר) השיב סטולפיץ לניקולאי מכתב-תשובה, וזה לשונו:

"הוד מלכותו, האימפראטור,

עתה זה קיבלתי את פקודתך להשאיר את הוצרנאל בשאלת היהודים בלי תוצאות. להוד מלכותו ידוע, שכל מחשבותי ושיפוטיותי מכוונות לכך, שלא ליצור לך קשיים ולשמור עליך, הקיסר, מכל אי-נעימויות שהן. משום כך, ולא מתוך רצון לבקש שינויים כל שהם בצעם החלטתך, מעין אני לכתוב להוד מלכותו, את שאלת היהודים העליתי, מפני שבהתאם לעקרונות של שויון אזרחי, שהעניק המאניפסט מ-17 באוקטובר, יש להם ליהודים יסוד חוקי לשאוף לשויון זכויות מלא; ומתן הנחות חלקיות כעת היה מאפשר לדומה הסמלכתית לדחות פתרונה של השאלה הזאת בהיקפה המלא לזמן ארוך (ההשעמה שלנו — המעתיק). נוסף על כך חשבתי להרגיע את החלק הבלתי מהפכני של היהדות ולשתרר את מערכת החוקים שלנו מן השכבות שנעזרו עליה, המשמשות מקור למעילות לאין ספור".

14. שם, שם.

15. С. М. Дубнов, Евреи в России в царствование Николая второго, Петроград 1922, стр. 71.

16. Красный Архив № 5 стр. 105—107.

17. Большая Советская Энциклопедия, Москва 1930, Том XVIII, 294—308.

להלן מסביר סטולפיץ במכתבו לניקולאי, כי נוצר מצב בלתי נעים למדי. הוא מציין, שמועצת המיניסטרים שמרה מכל משמר על סודיותו של הענין. אולם הואלי ובחיבור הז'ורנאל ובהדפסתו השתתפו אנשים רבים, חדרו הידיעות על כך לציבור ולעתונות. וכעת יוכלו הציבור והיהדות לשערן כך: מועצת המיניסטרים הביעה דעתה פה אחד בעד ביטולן של כמה מן ההגבלות, ואילו הקיסר הפץ בקיומן. וסטולפיץ מוסיף לדבר על לבו של ניקולאי בזה הלשון:

„הוד מלכותי, אין לנו הרשות להעמידך במצב כזה ולהסתתר מאחוריך“.

סטולפיץ היה נתון במבוכה: מצד אחד ייפגע כבודו של הצאר, כשיודע בציבור, שהוא דחה את הצעת מועצת המיניסטרים, ומן הצד השני תסבול גם הפרסמיה של הממשלה, שהרי הקיסר הביע לה, כאילו, אראמן בסירובו לאשר את ההחלטה.

מועצת המיניסטרים הציעה לפרסם את החוק בדבר ביטול ההגבלות, על סמך הסעיף 87 של חוקי היסוד. הנתון רשות לממשלה (באישור הקיסר, כמובן) לחוקק חוקים „בזמנים בלתי רגילים“, בלי להביאם קודם לכן למוסד המחוקק. בנקודה זו של החצעה חפץ עתה סטולפיץ מוצא של כבוד בשביל שני הצדדים כאחד — בשביל הצאר ובשביל הממשלה. הוא הציע לניקולאי שתי דרכים אלטרנטיביות, כדי לצאת מן המיצר. (1) האימפראטור יכול לשים את הריוולוציה שלו על הז'ורנאל בכתבו, שהוא, אמנם, אינו מתנגד לעצם ההחלטה, אלא שהוא סבור, כי אין צורך לפרסם את החוק בדרך הבלתי רגילה על סמך הסעיף 87. והנימוקים לכך הם: (א) השאלה כשלעצמה סבוכה למדי; (ב) יש צורך לעבדה עוד בפרטיה: (ג) אין היא כה דחופה, כדי לדרוש את פתרונה מיד ולאחר, חדשים ימים לפני התכנסותה של הדומה הממלכתית השניה.

(2) אולם אם דרך זו אינה נראית לו לצאר, מציץ סטולפיץ מוצא אלטרנטיבי: הואלי ודבר החזרת הז'ורנאל על ידי הקיסר טרם נודע לאיש, מלבד סטולפיץ עצמו. הריהו נכון לשנות את החלק הריוולוטיוני של ההחלטה באופן כזה: בלי לעמיד על כך, שהחוק יפורסם על סמך הסעיף 87. תבקש מועצת המיניסטרים את חותמיה של הצאר — אם להביא את השאלה לדומה הממלכתית, או לפתרה בדרך הבלתי רגילה. והיה אם הצאר לא יסכים אף לאחת משתי הדרכים הללו, הריהו, סטולפיץ, מבקש מאת הוד מלכותו רשות להופיע לפניו לשם שיחה בעל פה על הנושא הנידון ביום רביעי בשעה 9.30 בערב.

על כך ענה לו ניקולאי במכתבו מיום 11 בדצמבר 1906 בדברים אלה:

„משתי הדרכים שהצעת מעדיף אני זו, האומרת לשנות את החלק הריוולוטיוני של הז'ורנאל במובן זה: להביא את השאלה לדומה, או לפתרה בדרך של הסעיף 87. זהו המוצא הפשוט ביותר, תוכל לבוא אלי בכל עת שתמצא, אשמח לשוחח אתך. ניקולאי, מאחר שהשינויים הוכנסו כמדובר לעיל, אישר ניקולאי את הז'ורנאל, הערוך מחדש בחלקו הריוולוטיוני. כך הושם לאל, בהתערבותו האישית של ניקולאי, הנסיון הצנוע, להקל, ולו במקצת, את מצבה המישפטי-אזרחי של יהדות רוסיה. אך תהיה זאת טעות לחשוב, שמצבם הקשה של היהודים הדריך את מנוחתו של סטולפיץ. לא הדאגה לצדק אלמנטארי לגבי האוכלוסיה היהודית הגיעתהו לפעול למען ביטולן החלקי של ההגבלות; אלא שהוא רצה בזה למנוע מהמשר המלוכני זעזועים נוספים. אך ניקולאי, תוך קוצר ראייתו ועקשנותו של אנטישמי „בחסד עליון“, שם קץ למאמציו של סטולפיץ בנידון זה. וסטולפיץ לא הוסיף עוד לעשות נסיונות כלשהם לביטול חוקי ההגבלה נגד היהודים. הוא ראה, שניקולאי נכנע לחלוטין להשפעתה של „הממשלה השניה“ (מועצת האצולה הפאודלת), שנקטה קו ריאקציוני בפוליטיקה הכללית וקו אנטישמי מובהק לגבי היהודים. סטולפיץ התאים, איפוא, את עצמו ל„רוח הזמן“.

4. הדומה השניה ופיוזורה

הבחירות לדומה השניה עברו באוירה של ערנות ציבורית גדולה. המפלגות הסוציאל-ליסטיות, שהחרימו את הדומה הראשונה, החליטו להסיר את החרם והופיעו הפעם בבחירות בפעילות רבה והציגו מועמדיהם¹⁸. עם פיוזור הדומה הראשונה קיווה ניקולאי, כפי שהבטיחו לו יועציו, שהשניה תהיה צייתנית יותר, אולם היה זה חשבון מטעה. למרות הלחץ הבלתי גביל של האדמיניסטרציה על הבוחרים ועל אף הטרור המאורגן של „המאות השחורות“, יצא ההרכב של הדומה השניה שמאלי ואופוזיציוני הרבה יותר מן הראשונה. אמנם, כוחם של הקדטים ירד באופן ניכר (במקום 180 נבחרו הפעם רק 98 צירים משלהם), ועל חשבונם התחזקו סיעות הימין, אולם לעומת זאת נבחרה נציגות חזקה של חורמים הסוציאליסטים, ובסיכום היו סיעות האופוזיציה רוב מוחלט בדומה השניה. מתוך המספר הכולל של כ־500 צירים נבחרו מסיעות האופוזיציה: קדטים — 98, „טרודוביקים“ — 104, סוציאליסטים עממיים — 16, סוציאליסטים-ריבולוציונרים — 37, סוציאלידמוקראטים — 65 (בתוכם 15 בולשביקים)¹⁹.

גם הציבור היהודי גילה פעילות רבה בבחירות לדומה השניה, אבל התוצאות היו עומות. במקום 12 צירים שבדומה הראשונה, נבחרו לשניה רק שלושה נציגים של האוכלוסיה היהודית. העסקנים היהודים הפעילים, שנפסלו בגלל תמיכתם על הקולקורא-הויבורגי, לא יכלו עוד להציג את מועמדותם בבחירות, ואלה שנבחרו לא היו ידועים בציבור כעסקנים: אברמסון (פלך קובנה), רבינוביץ' (פלך ייקאטרינבולאב), שפירא (פלך קורלאנד), גוסף על שלושת אלה נבחר מסיביר (אירקוטסק) היהודי הסוציאלידמוקראט, ד"ר ויקטור מאנדלברג, אבל לא כנציג האוכלוסיה היהודית. הוא הצטרף בדומה לסיעת הסוציאלידמוקראטים²⁰.

סיבת כשלונם של המועמדים היהודים בבחירות היתה בכך, שגוסף על הלחץ החזק מצד האדמיניסטרציה על הבוחרים, התנהלה בתחום המושב היהודי הסתה אנטישמית מזגברת בקרב האוכלוסיה הנוצרית מצד הכמורה והחוגים הריאקציוניים. ולפי הטכניקה של חוק הבחירות, לא יכלו יהודים להבחר, בלי תמיכתם של חוגים מסוימים מן האוכלוסיה הנוצרית. הואיל והדומה השניה היתה, כאמור, שמאלית עוד יותר מן הראשונה, עוררה היא את חמתו של הצאר ביתר שאת ולא האריכה ימים. היא נתכנסה ב־20 בפברואר 1907 ופזורה על ידי ניקולאי ב־3 ביוני אותה השנה.

באזורים, שלמועמדים היהודים לא היו סיכויים להבחר, תמכו הבוחרים היהודים במועמדיהן של מפלגות האופוזיציה הרוסיות. ציוני רוסיה החליטו הפעם להציג את מועמדיהם באופן עצמאי ועוררו בזה התנגדות חריפה מצד חורמים האנטי-ציוניים שבקרב הציבור היהודי. אלה ניהלו נגד הציונים והציונות תעמולה נמרצת. הצטיינו בזה במיוחד

18. הסיעות הקטנות של הסוציאלידמוקראטים וה„טרודוביקים“ בדומה הראשונה: הורכבו מנבחרים, שהופיעו בבחירות כבודדים, ולא בשם מפלגות.

19. משתי התנועות המהפכניות הגדולות השתתפו אחר כך הסוציאלידמוקראטים גם בדומה השלישית והרביעית, ואילו הסוציאליסטים-ריבולוציונרים, אחרי פיוזור הדומה השניה, לא הופיעו עוד בבחירות לדומה בתור מפלגה, עד מהפכת 1917.

20. הד"ר ויקטור מאנדלברג, גיסו (בעל אחותו) של מר מ. גובומיסקי (ירושלים) הגיע אחר כך לארצנו ופעל כרופא בקופת חולים. עד יום מותו נשאר נאמן לדרך כסוציאלידמוקראטי-אנטרנאציונליסט. התחבב כאישיות נעלה ואדם נוח לבריות על ציבור העובדים ועל הישוב בארץ.

אנשי „הקבוצה העממית“ היהודית („גארדנאיה גרופה“), שכראשה עמדו פ. וינאוור, אחד מנהיגי הקדטים, והעסקן הציבורי הנודע ג. ב. סליוברג.

באיוור פטרבורג קראו הציונים את הבוחרים היהודים להצביע לא בעד הקדטים, אלא בעד הבלוק של ה„סודוביקים“ (עמלנים, סוציאליסטים עממיים וסוציאליסטים-ריכר לוציונים). את עמדתם זו הסבירו הציונים ביחסם של מנהיגי מפלגות האופוזיציה השונות לשאלת היהודים. הם טענו: הפרוגרמה של הקדטים, אמנם, טובה היא, אך למעשה הם אינם פועלים במידה מספקת למען זכויותיהם של היהודים. בין החברים היהודים שבמפלגת הקדטים ישנם לא מעטים גם מן הטיפוס של קדטים רוסיים „בני דת משה“, שעניי האוכלוסיה היהודית וצרכיה הלאומיים לא היו קרובים ללבם ביותר. ואשר לסוציאלי-דמוקראטים, הריהם כלל לא הכירו ביהודים ככאומה מיוחדת, הם, אמנם, תמכו בדרישה של שיוון משפטי-אזרחי ליהודים, אולם לדרישותיהם הלאומיות התיחסו בשלילה. לא כן הסוציאליסטים-ריכוזיונים והורמים הקרובים להם מן הבלוק של ה„עמלנים“, כל אלה גילו יחס חיובי לדרישותיהם הלאומיות של היהודים, בעוד אשר הקדטים תמכו ביהודים, במידה, שהדבר היה נוגע בזכויות אזרחיות, ואילו עמדתם בשאלה הלאומית לא הניחה דעתם של ציוני רוסיה²¹).

תרעומת רבה עורר בחוגים הציוניים מאמר-ההספד, שכתב מנהיג הקדטים פ. מיליוקוב לזכרו של העסקן הקדטי היהודי יולוס, שנרצח בידי אנשי „המאות השחורות“, הנקרולוג נדפס בבטאונה של מפלגת הקדטים „יאסטניק גארדוני סבובודי“ מס. 12, 1907. בעל המאמר העלה על נס את אישיותו של המנוח, על שהיה מסור בלב ונפש לעם הרוסי ולתרבות הרוסית והיה רחוק מן ה„התבדלות“ היהודית הלאומית. יולוס יצג את הטיפוס היהודי החיובי, כתב מיליוקוב, אבל רדיפות היהודים משנות ה-80 והתחזקו מ-3 במאי 1882 גרמו לכך, שנוצר טיפוס יהודי בלתי חיובי, ואותו מתאר מיליוקוב כך: „היהודי משנות ה-80 וה-90 השתדל לעקור מלבו את האהבה לארץ שבה הוא נולד. הוא ביקש להמירה בשנאה, במשטמה לוחטת, ואילו את אהבתו העביר על הרעיון של העתיד הלאומי המזהיר בציון המתחדשת. יולוס לא היה שייך לדור זה“.

כך פירש מנהיג הליברלים הרוסיים את כיסופי הגאולה של בני דור התחייה הלאומית היהודית, שאותם ראה כמייצגים את הטיפוס היהודי השלילי, העתון הציוני בלשון הרוסית, „ראסוויט“ הגיב על הדברים האלה בחריפות²².

אכן, מיליוקוב משבח את המתבולל היהודי, הגאה על השם רוסי, אך הוא לא הבין, כי בן-ישראל, המתנכר לעמו ומתכחש לשם יהודי, הוא תופעה בלתי חיובית ולא יפה. לעומת זאת, סברו ציוני רוסיה, כי יהודי כזה איננו פאטריט רוסי, אלא רינגאט יהודי, מסתבר, איפוא, שמנהיג הליברלים הרוסיים, המכיר בזכות ההגדרה העצמית הלאומית לכל אומה אחרת, שולל זכות זו מאת האומה היהודית, כי לגביה התווק, כנראה, באותו הכלל, שקבעה האבסטרקטיה הרוסית — „קרומיה ייבריאב“ (פרט ליהודים), את החזיון המביש של התבוללות בקרב האינטליגנציה היהודית העלה מיליוקוב על נס. כי הוא עצמו נמצא במצב של השבע, שאינו מבין לרוחו של הרעב. מובן מאליו, שבדעות כאלה היו מנהיגי הקדטים דוחים מעצמם את חוגי האינטליגנציה היהודית הלאומית-סורגורביית.

21. Разсветъ 1907 № 5, № 11.

22. А. Гольдштейнъ, Апофеоз ассимиляции, Разсветъ № 12, 1907.

А. Давидсонъ (Идельсонъ), Кадетский сюрпризъ, Разсветъ № 14, 1907.

הדומה השניה נתכנסה ב־20 בפברואר 1907. הציבור תלה בה תקוות רבות, והאנשים האמינו, שהיא תאריך ימים, שלא כמו הדומה הראשונה. אמנם, עד מהרה נפוצו שמועות, שהצאר ניקולאי אומר לפזר גם את הדומה השניה, אך שמועות אלו לא נתקבלו תחילה ברצינות בקרב הציבור. גם הציבור היהודי קיחה, שפעולת הדומה השניה תהיה נורמאלית, פוריה וממושכת ושהיא תדון ותחליט בחיוב בשאלת היהודים. אבל האכזבה לא אחרה לבוא. הממשלה הגישה לדומה הצעת־חוק על „חופש המצפון“, בדבר ביטולן של כל ההגבלות מבחינת הדת; אבל היא הוסיפה את ה„קלאוולה“, את ההסתייגות המסורתית — „פרט ליהודים“, כלומר, דרשה להשאיר לגבי היהודים את ההגבלות גם להבא. סיעות האופוזיציה לממשלה דרשו, אמנם, למחוק את הפסקה, המוציאה את היהודים, אבל הדומה פורזה בטרם הספיקה לסיים את הדיון ולהחליט על החוק.

הדומה הממלכתית השניה, השמאלית ברובה לפי הרכבה, היתה כצנינים בעיני הצאר ניקולאי והממליה שלו. על כן חיפשו הם כל מיני תחבולות, תואנות ואמתלאות, כדי לקצר קיומה, ככל האפשר, ולפזרה בהקדם. יגעו — ומצאו²³.

ב־17 באפריל 1907 עמדה בדומה לדיון הצעת־החוק על גיוס סירוגים. לפי דרישתו של שר הבטחון, היתה הישיבה סגורה בפני הקהל. באולם הישיבות מורגשת היתה מתיחות בלתי רגילה. כבר קודם לכן התהלכו בציבור שמועות, כי סיעות הימין והביורוקרטיה תחתיות תחת קיומה של הדומה ומכינות פרובוקציה, כדי לדחוף אותה לשעוריה, שתשמש עילה לפיזוריה. והנה גיתנה הדמגוגות נוחה לכך באותה הישיבה.

על במת הנאמים עלה הציר הסוציאלי־דמוקרטי הארמני זוראבוב. הוא דיבר רוסי במבטא זר, ועצם הופעתו היה בה כדי להרגיז את ה„פאטריסטים“ מסיעות הימין. העובדה שעל הצבא הרוסי ועל משרד הבטחון מדבר בן עם נכרי, ועוד בצורה חריפה מאד, עוררה את החלק הריאקציוני של הדומה לתגובה בלתי מרוסנת ביותר. הנבחרים הימניים הקימו רעש גדול ותפריעו לנואם לדבר. הרעש והצעקות הגיעו לשיא, כאשר זוראבוב יצא משיווי משקלו והכריז, שהצבא הרוסי מסוגל רק להלחם בסוציאליסטים, במהפכנים ולגרש את הנבחרים של הדומה, אבל במזרח (במלחמת יפו) הוא נחל תבוסה וינוחל תבוסות גם להבא. יושב ראש הדומה, הקדוש פיודור גולובין לא יכול עוד להשתלט על הרעש ונאלץ להפסיק את הישיבה. אנשי סיעות הימין והמיניסטרס טענו, שזוראבוב פגע קשה בכבודו של הצבא הרוסי, ואילו הדומה והיושב ראש שלה עברו על כך בשתיקה. גולובין היה נתון במבוכה. הוא הבין, שהימין מבקש לנצל את „תקרית זוראבוב“, כדי להגיע את ניקולאי לפזר את הדומה. על כן עשה מאמצים, למען הצלתה של הדומה, אולם מצבו כיושב ראש היה קשה מאד: אם הוא יציע להוציא את זוראבוב לישיבה אחת או שתיים בתורת עונש על דבריו החריפים, — לא יצביעו השמאליים בעד הצעתו, והיא תיכשל. אז ייווצר מצב, שהדומה מודה עם דברי זוראבוב, ותהיה אפוא, סיבה פורמאלית לפזרה. אם הוא לא יציע שום הצעה ועבור לסדר היום, תתפרש

23. Государственная Дума, Большая Советская Энциклопедия 1930, Том XVIII, 294—308; Думская социалдемократическая фракция Большая Советская Энциклопедия, Москва 1931, XXIII, 597—609; Разгон второй Государственной Думы, Красный Архив № 43, стр. 55—91; К истории ареста и суда над социалдемократической фракцией второй Государственной Думы, Красный Архив № 16, стр. 76—117; Записки Ф. А. Головина, Красный Архив № 19, стр. 122—125, 139—149; А. Тыркова — Вильямс, На путях к свободе, стр. 361—362.

שתיקתה של הדומה לגבי תקרית זוראבוב שוב כהנדהות עמו, ואויבי הדומה יצליחו לפזרה. בצר לו המציא גולובין תחבולה: כשהישיבה נפתחה שוב לאחר ההפסקה, הודיע היושב ראש לבית, כי הוא מביע נזיפה לזוראבוב ונוטל ממנו את רשות הדיבור. עם זאת ביקש הוא מאת הדומה, לאשר פעולתו זו בתור יושב ראש. הסוציאליסטים, שהתכננו להצעה אחרת, כלומר, על הוצאתו של זוראבוב מכמה ישיבות בתורת עונש על פגיעתו בכבוד הצבא, הופתעו מהצעתו של גולובין ויצאו את האולם. הואיל ובישיבה היה „קבורס” גם בלי השמאליים, קיבלה הדומה פה אחד את ההצעה, והתקריט כאילו חוסלה. אבל אויבי הדומה לא ישבו בחיבוק ידים והוסיפו להתור תחתה. סטוליפין ביקש, אמנם, תחילה לשמור על הדומה, ולא מפני דאגתו למשטר פארלאמנטארי, אלא מתוך חשבונות של הקאריירה האישית שלו. אבל בראותו, שהדומה בין כך ובין כך תלויה על חוט השערה, עבר למתנה אויבית ונתן ידו לפיזור.

חודש מאי עבר, כאילו, בשלום, ואפשר היה לחשוב, כי חלפה הסערה. אבל ניקולאי חפץ לפזר את הדומה השמאלית ויהי מה. מקורביו, שיעצו לו קודם לכן לפזר את הדומה הראשונה, הבטיחו לו, שהשניה תהיה נוחה יותר לפי הרכבה. אולם כשהבטחתיים לא נתקיימו, נראו בעיני הצאר כמתעים. על כן נאחזו הם כל כך בתקריט זוראבוב, שנודמנה להם בהסת הדעת, כדי לתקן את ה„מעוות”. אך ברגע האחרון השכיל היושב ראש גולובין בתכסיסו המוצלח לסכל מזימתם. אז נימנו וגמרו הריאקציונרים לחפש ולמצוא תחבולה אחרת. כדי לספק את דרישתו התקיפה של ניקולאי בדבר פיזור הדומה, תיכנן סטוליפין, בשיתוף עם הדפארטאמנט של המשטרה, פרובוקאציה: על כמה מפקידי ה„אוכראנה” (הבולשת הפוליטית) הוטל תפקיד מיוחד, לסבך את הסוציאליזמוקראטים כך. שאפשר יהיה להאשים את כל הסיעה שלהם בדומה בקשר צבאי נגד הצאר, הממשלה, והצבא. אמנם, איש לא האמין באמיתות ההאשמה, ואף על פי כן חוסלה בדרך זו הדומה השניה. הקשר היה מבוזבז, והפרובוקאציה אף נתגלתה כעבור זמן לא ארוך. בדומה השלישית והרביעית הוגשו אחר כך שאילתות בענין זה, על ידי אנשי האופוזיציה, אבל לא היה כבר ערך ממשי לדבר.

ב־1 ביוני 1907 נתקיימה ישיבה של הדומה, שהייתה אף היא סגורה בפני הקהל, והפעם לפי דרישתו של ראש המיניסטרים סטוליפין. הוא דרש בשם הממשלה מאת הדומה, להסיר מעל הסוציאליזמוקראטים את חסינותם הפארלאמנטארי ולחסגרים למשפט. הדומה לא נתנה הסמכתה לכך, וסירובה זה שימש לצאר ולממשלה עילה פורמאלית מספקת, כדי לפזרה. פקודת ניקולאי על פיזור הדומה ניתנה ב־3 ביוני 1907, ומיד אחרי כן נאסרו כל חברי הסיעה הסוציאליזמוקראטית והועמדו לדין. הם נידונו לעבודת פרך ולשילוח כל הזכויות, אחדים — לגירוש וחלק מהם זוכו.

ביום פיזור הדומה השניה (3 ביוני 1907) פירסם ניקולאי חוק בחירות חדש, המבטל את חוק הבחירות הקודם מ־1 בדצמבר 1905, אשר על אף חסרונותיו הרבים מבחינה דמוקראטית, נתן בכל זאת אפשרות של נציגות לשכבות העשירות ולמיעוטים הלאומיים, החוק החדש, שהוצא בניגוד לקונסטיטוציה ולמאניפסט מ־17 באוקטובר 1905, שלל למעשה את הזכות לשלוח נבחרים מאותם החבלים, שמהם היו באים בעיקר נציגי האופוזיציה והעמים המדוכאים. על ידי כך הבטיח החוק רוב ריאקציוני ושמרני בדומה מקרב בעלי האחוזות, העירוניים האמידים והכמורה.

פיזור הדומה השניה ופירסום חוק הבחירות החדש נחשבים בתולדות המהפכה הרוסית הראשונה כהפוכה קונטר־ריבולוציונית, שבוצעה על ידי האבטוקראטיה וחומכיה. ב־3 ביוני 1907 נכנסה רוסיה האבטוקראטית לתקופה חדשה של ריאקציה מוגברת, אשר פגעה במיוחד באוכלוסיה היהודית, שעליה ניתנו הגבלות אדמיניסטרטיביות ורדיפות

גוספות לאין ספור והציף אותה גל עצום של משטמה והסתה אנטישמית גסה מעל במת הדומה (השלישית והרביעית) וברחוב.

5. להתהוותן של „המאות השחורות“

לא בבת אחת גילתה האבטקראטיה את טלפיה וקלפיה. תחילה נעשה הדבר בסתר ובצנעה. „המאניפסט של החירויות“ מ-17 באוקטובר 1905 לא היה אלא תרמית מצד ניקולאי והפמליה שלו, כדי להוליך שולל את הציבור ולפורר את התנועה האופוזיציונית על זרמיה השונים, שהיתה מלוכדת בהתנגדותה למשטר האבטקראטי. הריאקציה לא אחרה לבוא. והיא פנתה קודם כל ובראש וראשונה ב„שעיר לעזאזל“ ההיסטורי — היהודים. כבר למחרת יום ה„מאניפסט“, ב-18 באוקטובר, הציף נחשול של פרעות את כל חלקי רוסיה, שבהם ישבו יהודים. שמחת ה„חופש“ לא האריכה ימים; השלטון האבטקראטי התאושש עד מהרה, והריאקציה החלה משתוללת בלי מצרים. אז התהלך בקרב העם שמון סאטירי לגבי ה„מאניפסט“ בזה הלשון:

„הקיסר נבחל וחוציא משער:

למתים — חירות, ותחיים — למאסר“²⁴).

האבטקראטיה גמרה אומר, „להטביע את המהפכה בדם היהודים“, והדבר עלה בידה. תכנית הפרעות היתה מתוכננת מראש על ידי אירגוני הלאומנים המקורבים למלוכה. הדבר נתגלה ונודע ברבים כבר אז, באותם הימים, אף כי המעורבים בו ביקשו, ככל האפשר, להכחיש שייכותם לכך. והנה כעבור שלושים שנה באה גם „עדות בעל־דין“. שאישרה את העובדה במפורש ובצורה שאינה משתמעת לשתי פנים: ה„קולוניה“ של האמיראנטים הרוסים ה„לבנים“ בבלגראד (יוגוסלאביה) ערכה ב-1935 אספת אזכרה לראש מפלגת ה„אוקטיאבריסטים“ גוצ'קוב. כאספה זו נאם הלאומני שולגין, שאמר בין השאר: על ידי הפוגרומים ביהודים הפסקנו את המהפכה הראשונה“²⁵).

שלושנות הצאר טענו אז, כי הפוגרומים אינם אלא תגובת העם הרוסי על „תעלולי המהפכנים היהודים“. ממשלת ניקולאי השני שוב לא נודקה להסבר „כלכלי“ של „ניצול“ האוכלוסיה הנוצרית בידי היהודים, כמו ממשלת אלכסנדר השלישי בימי פרעות שנות ה-80. „עתה בקשו ליצור רושם, שה„קונטרריבולוציה“ פרצה בקרב העם מאלה, באופן עצמי (ספונטאני), ללא הדרכה כלשהי. הסבר רשמי זה בא לידי ביטוי בולט ביותר בדו"ח של שני הסינאטורים טורא וקוזמינסקי, שעליהם הוטל לחקור את סיבות הפוגרומים בקיבו (טורא) ובאודיסה (קוזמינסקי). בסקירה זו נאמר בין השאר:

„ההתרגשות והמהומות של חודש אוקטובר פרצו בגלל סיבות, שאופיין הוא מהפכני בהחלט. מהומות אלה נסתיימו בפרעות ביהודים רק משום כך, שבני האומה הזאת היו הפעילים ביותר בתנועה המהפכנית. אופן התנהגותם המתגרה הביא את החלק הרוסי של האוכלוסיה העירונית למצב של חמת-זעם עד להשחית“²⁶).

על אותם הדברים חזר, כעבור 34 שנים, המונארכיסט־אמיגרנט ס. ס. אולדנבורג, ממכנת את פרעות־אוקטובר — „התלקחות זעם העם נגד היהודים“ באותם החבלים, שבהם

24. «Царь испугался, издал манифест: Мертвым — свобода, живых — под арест».

25. И. В. Герценъ, Въ двухъ векахъ, жизненный отчетъ. Берлинъ — Париж 1937, стр. 219.

26. Ю. Лавриновичъ, Кто устроил погромы въ Россіи? стр. 3.

מילאו הם תפקיד פעיל ביותר במהפכה: ואילו השלטונות — כך טוען הוא — לא אירגנו את הפוגרומים²⁷.

בחודש מארס 1917 רשם הלאומני שולגין ביומנו את הדברים האלה: „את מהפכת 1905 ניהלה היהדות כ„חזית באוחדת“ ללא הכדל מעמד ומפלגה“²⁸. ומכיוון שכן, צריך היה „להפסיק את המהפכה על ידי פרעות ביהודים“, כפי שהודעה אותו שולגין בנאומו בבלגרד ב־1935. והכוח הריאקציוני, שביצע את המשימה הזאת היה האירגון המונארכיסטי הקיצוני „אגודת העם הרוסי“ („סיון רוסקאוו נארווא“), שייסד את „המאות השחורות“ פלוגות טורפים, שעמדו לרשותם ולשירותם של השלטונות ושל התנועה הקונטר-ריבולוציונית.

ניתן לומר, שאירגון „המאות השחורות“ צמח כאנטייתוה לתנועה האופוזיציונית והמהפכנית. הקצב המוגבר והמחיר של גידול תנועת השחרור הרוסית בסוף שנת 1904 ובראשית 1905 עורר דאגה רבה בקרב הביורוקראטיה המרכזית והמקומית וכן בחוגים הריאקציוניים של הפקידות הממשלתית, האצולה, החוגים הימניים של „הזמסטר“, הכהונה והעירונים. כל אלה חששו להמשיך קיומו של יתרון מעמדם, שממנו נהנו עד כה, פן יתבטל נוכח חולשתו של הכלטון, שעמד חסר-אונים מול תנועת השחרור ולא גילה כל יכולת לדכאה. על רקע זה החלו צומחים וצצים בכל ערי הפלכים ובערים רבות של הגלילות אירגונים של „המאות השחורות“, שנשענו בכל מקום על החלקים החשוכים ביותר של האוכלוסייה, אף על פושעים וחלאת אדם. לעומת זאת היו המנהיגים אנשים מן „החברה הגבוהה“, היו מקומות, שבראש „המאות השחורות“ עמדו שרי פלכים וסגניהם. האירגונים האלה נתמכו על ידי המשטרה הגלויה והחשאית, לשירותם עמדו בלשים, מרגלים ופרבוכ-קאטורים, שהיו מגייסים ומאספים אנשי העולם התחתון, מתוך בתי מרוח ומערות פריצים, על ידי הכטחות ותשלומים²⁹.

בראש „אגודת העם הרוסי“, שברשותה היו גם אמצעים כספיים גדולים מאד, עמד הד״ר דובובין, שהשכיל לרכוש את אמונו ותודתו המיוחדת של הצאר ניקולאי. הקיסר הסכים לקבל באורח רשמי מידי דובובין את סמל האגודה בשביל עצמו ובשביל יורש העצר, במעשה פומבי זה הביע ניקולאי את הכרתו המלכותית ב„מאות השחורות“, כבמסד מועיל לממלכה ומותאם לתכליותיה. מכאן ולהלן הועמדו הפוגרומים ומעשי הרצח לגבי „אויבי הצאר והמולדת“ תחת חסותו והגנתו של הכתר. בבית-הדפוס החשאי של דפארטאמנט המשטרה נדפסו כרוזי-הסתה נגד היהודים והופצו במספר רב של טפסים בערי השדה, שהפוגרומים ומעשי רצח ברודים היו מודרכים שם ומאורגנים על ידי קציני הלאנדארמיה ושרי הפלכים. הופעתן של „המאות השחורות“ עודדה את הצאר ניקולאי ועוררה בו תקוות, להשבת הסדר הישן על כנו. ב־23 בדצמבר 1905 קיבל הקיסר משלחת מטעם „אגודת העם הרוסי“ עם ד״ר דובובין בראש, בקבלו מידיו את סמל האגודה אמר ניקולאי: „התאחדו אנשי־ירוסים, אני סומך עליכם“, אחד מאנשי המשלחת שאל: „האם צודקים אנחנו, הוד מלכותך, בזה שהגנו נאמנים לאבטוקראטיה?“

27. С. С. Ольденбургъ, Царствование императора Николая второго стр. 318—319.

28. В. В. Шульгин, «Дни», Записки, Ленинград 1927, Издательство «Прибой», стр. 154.

29. Ив. Ил. Петруневичъ, Изъ записок общественнаго деятеля. Воспоминания. Архивъ Русской Революции, Томъ 21-ый, Берлин 1934, стр. 406, 440.

על כך השיב ניקולאי: „בקרוב, בקרוב תעלה שוב ותזרח שמש־האמת עלי ארץ רוסיה, ואז כל הספקות ייעלמו“.

הצנוורה של החצר הטילה איסור מוחלט על פירסום השיחה הזאת, והיא, אמנם, לא הופיעה בגלוי ובאופן חפשי בעתונות. רק עתון אחד, העתון הימני „אובידינייה“ („אחיד“) פירסם את השיחה במלואה. אף כי העתון נתבע לדין על הפרת תקנות הצנוורה, אך תיכף השיתה בכל זאת לא הוכחש. הדבר הזה היה רק כחדשים אחרי מתן ה„מאניפסט“, וב־16 בפברואר 1906 קיבל ניקולאי משלחת מטעם המפלגה המונארכיסטית־אבטוקראטית מהעיר איזאנובווונסנסק. הצאר ביקש מאת אנשי המשלחת למסור לשולחיהם, כי את התקונים, שהכטיח ב„מאניפסט“, הוא אמנם יבצע, אך עם זאת הדגיש: „אף על פי כן האבטוקראטית שלי תישאר, כפי שהיתה לפני“³⁰.

אולם לא עבר זמן רב, וניקולאי הכריז בפומבי, ללא הסתייגות כלשהיא, על התקשרותו עם „המאות השחורות“, היה הדבר מיד אחרי פיזור הדומה השנית. אז הוא כבר היה בטוח, שהנחית מכה ניצחת למהפכה, ששוב לא תוסיף קום, ואין לו מה לחשוש עוד מפני דעת הקהל. ב־5 ביוני 1907 נתפרסם בעתונם של „המאות השחורות“, „רוסקיה זנאמיה“ מברק מאת הצאר אל הד״ר דוברובין בזה הלשון:

„סלגראמה מלכותית. ליושב ראש אגודת העם הרוסי דוברובין. — מסור־נא לכל היושבים ראש בסניפים ולכל חברי אגודת העם הרוסי, אשר שלחו לי הבעת רגשותיהם. המפעמים בהם, — את תודתי הלבבית על מסירותם ונכונותם לשרת את כסא המלוכה ולעשות למען המולדת היקרה. בטוחני, שכל הבנים הרוסים האמיניים הנאמנים באמונה האוהבים בלי גבול את מולדתם, יתלכדו עתה ביתר שאת; ובהרחבותם בכל יום תמיד את שורותיהם יעזרו לי להשיג את התחדשותה השלווה של רוסיה שלנו הגדולה והקדושה ואת השתלמות הווי החיים של עמם הגדול. תהא, איפוא, אגודת העם הרוסי לי למשען ולמכסת. תשמש לכול ובכול דוגמה ומופת של חוקיות וסדר. ניקולאי“³¹.

6. הדומה השלישית, מהותה ושאלת היהודים בה

בזאת הכריז ניקולאי בגלוי ובפומבי קבל עם, שהוא מבטל את כל הבטחותיו, שנתן ב„מאניפסט“ בלחץ המהפכה, ועתה מחדש הוא ימיה של האבטוקראטיה קדמם. תוצאות הבחירות לדומה השלישית לא היו אלא תוצאותיו של החוק החדש מ־3 ביוני 1907. נוצר רוב ימני־ריאקציוני מן הצירוף של הסיעות המונארכיסטיות הקיצוניות עם המרכז השמרני — סיעת ה„אוקטיאבריסטים“. מאחר שהדומה לא היתה עוד כמקודם מוסד פארלאמנטארי, השואף להגביל את האבטוקראטיה של הצאר, אלא הפכה למעשה כלי שרת בידי שלטון היחיד, שוב לא באה כל התנקשות בקיומה מצד ניקולאי והמפלגה שלו; הדומה השלישית לא פוררה כעבור זמן קצר. כמו שתי הדומות הראשונות, אלא התקיימה מ־1 בנובמבר 1907 עד 9 ביוני 1912. כל סיעות האופוזיציה ביחד, על זרמיה השונים, מנו לא יותר מ־25% מתוך המספר הכולל של הנבחרים: קד־טים — 52, „טרודוביקים“ — 14 (הס־רים, כאמור לעיל, לא הופיעו עוד בבחירות), סוציאלי־דמוקראטים — 14, פרוגר־סיסטים — 30. וכל זה מתוך המספר הכולל של 440 נבחרים בערך³².

30. С. С. Ольденбургъ, Царствование Императора Николая второго, стр. 331, 341.

31. Дневник Суворина, Москва — Петроград 1923, стр. 338.

32. Большая Советская Энциклопедия, Москва 1930, Том XVIII, 294—308;

צירים יהודים ב"דוכנות" הרוסיות :

ב.דומה" הראשונה :

לאון ברמסון

ד"ר צבי ברוק

משה אוסטרוגורסקי

ע"ד בנימין (ולדימיר) יעקבסון

צבי (גריגורי) יולוס

מקסים זינאבר

פ. צ'רבוניטקי

צ. פרנקל

ד"ר שמריהו לוין

מיכאל שפטל

ד"ר שמשון רוזנבוים

ד"ר ניסן קצגלסון

ב. דומה השניה:

י. שפירא

לזר רבינוביץ

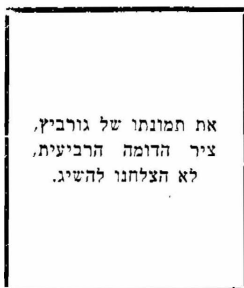
ד"ר אביגדור (ויקטור) מנדלברג

עו"ד שכנא אברמסון

ב. דומה הרביעית:

ב. דומה השלישית:

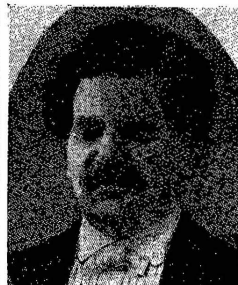
גורביץ

ד"ר מאיר בימ"ז

עו"ד נפתלי פרידמן
(נבחר גם לדומה הרביעית)

לזר ניסלוביץ

מספר הנבחרים היהודים בדומה השלישית היה עוד פחות מאשר בדומה השנייה — שניים במקום שלושה. נבחרו: פרידמאן מפלך קובנה וניסלוביץ' מפלך קורלאנד. גם הם לא היו ידועים כעסקנים ציבוריים, עד בחירתם. אף על פי כן גילו פעילות ניכרת בדומה והשתדלו, ככל האפשר, למלא שליחותם בנאמנות, למרות האוירה העוינת, ששררה לגבי היהודים בתוך בית הנבחרים, ועל אף התקפותיהם הקשות והתדירות של נציגי הימין הקיצוני, שביניהם התבלטו במיוחד באנטישמיות גסה ובסגנון של רחוב חברי הדומה פורישקביץ' (מבסאראביה) ומארכוב השני (מקורסק). הנציגים היהודים נשענו, כמובן, על סיעות האופוזיציה: הם היו קשורים עם הקדטים, אשר תמכו, אמנם, בענין היהודי, אולם עוררו לא אחת תרעומת בקרב הציבוריות היהודית הלאומית. הקדטים לא גילו פעילות מספקת בדומה לטובת היהודים, בעוד שרוב הבוחרים היהודים היו גותנים להם את קולותיהם באותם האזורים, שבהם האוכלוסיה היהודית לא יכלה לזכות במאנדאט, ומעט הנבחרים היהודים בדומה הצטרפו לסיעת הקדטים.

אחרת העריכו הקדטים אנשי "הסחר" והחברים היהודים במפלגה זו. כגון, מ. וינאוור ואחרים. הם טענו, כי סיעת הקדטים בשתי הדומות הראשונות מילאה בנאמנות את חובתה כלפי היהודים, ואשר לדומה השלישית, מסביר ג. ב. סליוברג את חוסר הפעילות מצד הקדטים בענין היהודים, על ידי הקשיים שסיעה זו נתקלה בהם, וכך אומר הוא בספר זכרונותיו:

"האנטישמיות הרשמית מצאה לה תמיכה בהסתה ובפעולה האנטייהודית המאורגנת של „אגודת העם הרוסי" וכן באירצונם של ה„אוקטיאבריסטים" (המרכז השמרני — המצחיק) לנתק, בגלל שאלת היהודים, את קשריהם עם החלק הריאקציוני של הדומה. התעלולים האנטישמיים הבולטים של מנהיגי הריאקציה, מארכוב השני ופורישקביץ' היו מקבלים תכופות אופי של שערוריה. סיעת הקדטים בתור מיעוט של הדומה, לא גילתה יזמה בשאלת היהודים, מפני שלא רצתה לנחול תבוסה, שהייתה באה עליה מצד הרוב של הדומה. דבר זה עורר תרעומת רבה בקרב ההמונים היהודים, והעתונות היהודית לא חסכה התקפות כלפי הקדטים ומפלגתם"³³.

גם הקדטים עצמם לא יכלו להסתיר או להכחיש את העובדה של חוסר פעילות מצדם בתחום שאלת היהודים. הדי"ח, שהסיעה פירסמה על פעולתה בדומה השלישית בעד התקופה של הכנס הראשון, מציין, בין השאר, גם את הופעותיהם של נציגי הקדטים כנגד התקפות הימין על היהודים בשאלות שונות, כגון, דרישתם של הריאקציונרים להוציא את היהודים, ככלתי נאמנים למולדת, מן הצבא הרוסי וכו'. עם זאת מודים מחברי הדי"ח, שהם נרתעו מלהעלות, לפי יזמתם הם, את שאלת היהודים בדומה, כי חששו מפני תבוסה, שינחיל להם הימין, ואלה דברי הדי"ח:

"ואשר להעלאת שאלת היהודים מצד הסיעה כאופן עצמאי, לפי יזמתה היא, מצאת הסיעה, כי נוכח הלחצו הלאומי האנטישמי, הבולט כחלק ניכר של הדומה, הרי הקרקע ליזמה כזאת אינה נאותה כל עיקר"³⁴.

טאקטיקה זו לגבי שאלת היהודים עוררה אירצון גם בקרב מנהיגי הקדטים עצמם. למשל, בועידת המפלגה, שנחנכה במוסקבה ביאנואר 1909, הועלתה שאלת היהודים ונמתחה ביקורת על הפוליטיקה של הסיעה בשאלה זו. ועד הסניף המוסקבאי דרש בספניע

33. Г. Б. Слюозбергъ, Дела минувшихъ дней, записки русского еврея, Томъ 3-ий. Парижъ 1934, стр. 247.

34. Разсвѣтъ 1908 № 26, стр. 4; Д. Заславский, Кадеты и евреи, Петроградъ 1916, стр. 12.

שינוי הקו ומלחמה פעילה למען זכויות היהודים. כעבור ימים מספר מצא רודי'צ' ב הזדמנות להודיע מעל במת הדומה, שהקדטים דורשים שיוון זכויות ליהודים ויגנו על דרישתם זו בכל תוקף. החלטת הועידה באה במידה מסוימת גם כתוצאה מן הלחץ של דעת הקהל היהודית. מ. וינאוור והד"ר יחיאל צ'לנוב הסבירו לראשי הקדטים, כי הפוליטיקה של שתוקה בשאלת היהודים, אשר אחזה בה סיעת הקדטים עד כה, עוררה כנגדה בכל מקום התמרמרות רבה בדעת הקהל היהודית, והציבור היהודי דורש פוליטיקה גלויה ופעילה למען שיוון הזכויות. על כך ענו הקדטים, שאין זו אשמתם, כי הם לא ידעו כלל, מהי עמדתם של היהודים בדבר הטאקטיקה של סיעתם בדומה. אבל הם מוכנים לשנות את הקו, אם זוהי דרישתם של היהודים³⁵.

כאמור, לא היתה הדומה השלישית, בדרך כלל, גורם עצמאי בחיי המפלגה, אלא עשתה דברה ורצונה של הממשלה ושל הריאקציה השלטת. רק בתחום אחד גילתה הדומה ברובה רצון עצמאי יומה — בשאלת היהודים. בית המחוקקים הריאקציוני היה חלוץ ומדריך, מורה-דרך ומכוון של האנטישמיות הציבורית, שהיתה מסוכנת לא פחות — ואולי אף יותר — מן האנטישמיות הרשמית. מנהיגי הימין הקיצוני, מארקוב השני, פורישקביץ' וזאמיסלובסקי הכניסו לדומה סגנון אנטישמי גם של הרחוב והשוק, ובכל הזדמנות היו מעליבים את הנבחרים היהודים ופוגעים בכבודו של העם היהודי כולו. הם אף היו קוראים תכופות מעל במת הדומה, לעשות פרעות ביהודים. למשל, בישיבת המליאה ב-2 בפברואר 1910, בשעת הויכוחים על התקציב, אמר מארקוב השני בנאומו: "בין השאר: את הגרוזינים, הפולנים והארמנים אי-אפשר להכות, אותם אפשר רק להרוג; להכות אפשר רק את היהודים".

כוונתו של הצורר היתה שקופה וברורה: היהודים הם הבזויים ביותר בין כל העמים המיעוטים, היושבים בתחומי האימפריה הרוסית. על קטע זה מנאומו חזר מארקוב כמה פעמים, ויושב-ראש הדומה לא זו בלבד שלא הפסיק את גידופיו, אלא אף לא מצא לנחוץ להעיר לו הערה כלשהי. דבריו אלה של מארקוב והתנהגותו הבלתי הוגנת של היושב ראש עוררו התמרמרות רבה וסערה על ספסלי האופוזיציה. הקדטים, הטרוידובקים והסוציאלי-דמוקראטים הגישו בכתב מחאה חריפה לנשיא-הדומה בנה התוכן:

"הואיל ודבריו של מארקוב השני מכילים בתוכם עלבון לאומה שלמה ותעמולה חסרת בושה לאלימות נגד ולעשית שפטים בעם היהודי, ועל כן דברים אלה לא ייתכנו במוסד המחוקק העליון של האימפריה, — אנו החתומים מטה מביעים מחאתנו על התנהגותו של היושב ראש, אשר לא קרא את הגואם מן הימין הקיצוני לסדר"³⁶. ואין צריך לומר, שלמחאות כגון אלה לא היה ערך ממש, אלא מוסרי בלבד, שכן הרוב הריאקציוני של הדומה לא התחשב כלל בדעתה של האופוזיציה.

ויכוחים בשאלת היהודים היו מתנהלים בדומה השלישית לעתים קרובות, על פי רוב בעקבות הדיונים בשאלות קונקרטיות שבתחומים שונים, כאשר אנשי סיעות הימין וה"אוקטיאבריסטים" או נציגי הממשלה היו מגישים את ההסתייגות המסורתית — "פוט ליתודים". בחודש מרץ 1910 היה דיון על התקציב של האקאדמיה הרפואית הצבאית. הועדה לענייני בטחון קיבלה, לפי יזמתו של ראש ה"אוקטיאבריסטים" גוצ'קוב, משאלה שצורפה להצעת התקציב, שיהודים לא יתקבלו עוד כתלמידים למוסד זה³⁷. מארקוב השני עוד הרחיק לכת ודרש, כי לא רק אנשים מבני הדת היהודית, אלא גם ממוצא יהודי,

35. העולם 1909, מס. 5, ע' 9.

36. Разсветъ 1910 № 9, стр. 18—19.

37. Разсветъ 1910 № 13, стр. 19—21.

לא צריך לקבל כתלמידים לאקאדמיה הרפואית הצבאית. לממלכה הרוסית מוזקים כל אלה, שבעורקיהם נוזל דם יהודי, גם אם הם נעשו נוצרים באורח רשמי.

היסוד הנוצרי הזה שבאנטישמיות הרוסית בא לידי ביטוי לא אחת בדיני הדומה. פארקוב צוד גילה, כי הספר הקדוש של היהודים ה"שולחן ערוך" אוסר עליהם לרפא נוצרים אף בכסף. ליהודים — כך אבר — יש מושגים משלהם על המוסרי ועל הבלתי מוסרי.

כנגד ההגבלה הנאת יצאו הנבחרים היהודים פרידמן וניסלוביץ', שנתמכו ע"י נואמי סיעות האופוזיציה, אך הצעת הועדה נתקבלה בקולות הימין הקיצוני והמרכזי האוקטיאבר דיסטרי. מצב זה היה חוזר בכל הענינים, ועניבת החנק על צווארה של יהדות רוסיה היתה מתהדקת והולכת.

מלבד במת הדומה עמדו לרשותם של מנהיגי הריאקציה עתונים, שעסקו באופן שיטתי בהסתה אנטי-יהודית. עתונים אלה נתמכו בסתר בכספי הממשלה.³⁸

מצב היהודים נעשה באותם הימים קשה יותר ויותר. הסכרי הסינאס הרחיבו את תחום תחולתם של חוקי ההפליה לאין שיעור, והשלטונות המקומיים הוסיפו עוד מצדם הם פירושם ורחיבים להסברים אלה. גירושים המוניים של יהודים מערים ומכפרים נמחזו לתחום היו לחזון רגיל, למעשה של יובליות. אלפי משפחות יהודיות נהרסו מבחינה כלכלית ונשבר מטה לחמן. עסקני ציבור יהודיים ניסו להשתדל בפני סטולפיץ, שיקל על מצבה של האיכלוסיה היהודית. הם השבו למצוא אצלו און קשבת בזכרם, שעוד בשנת 1906, לאחר פיזור הדומה הראשונה, אמר סטולפיץ לבטל כמה מן ההגבלות לגבי היהודים, אף כי הדבר לא עלה אז בידו, בגלל התערבותו האישית של הצאר ניקולאי (ראה לעיל). אולם השתדלותם לא נשאה פרי, שהרי סטולפיץ בשנת 1910 כלל לא היה מוכן לחדש את הקו לגבי היהודים, שאותו כבר נטש בסוף 1906.

ועדת הרבנים הרשמית, שמונתה ע"י הממשלה ליעוץ בעניני הדת היהודית, ערכה כינוס של עוסקים ונכבדים יהודים. שם הוחלט, בין השאר, לשגר לסטולפיץ משלחת בהרכב דלקמן: יושב ראש הכינוס הבארוך דוד גינצבורג (בנו של הבארוך הוראצי גינצבורג, שנפטר בפטרבורג ב־1910). יושב ראש ועדת הרבנים הרב צירלסון, הרב המוסקבאי יעקב מנאה, העסקן והעשיר היהודי פוליאקוב וכן הרבנים: סלוביציץ, גרודנסקי, חן, פולניקובי סקי ושינאורסון. המשלחת נתקבלה אצל סטולפיץ ב־16 במרץ 1910. המיניסטר התעניין במהלך הדיונים של הכינוס ושאל, אם לא עוסקים שם גם בשאלת המצב הכללי של יהודי רוסיה, מלבד עניני הדת, שרק לשם כך נקראה הועדה.

הרב צירלסון, כיושב ראש ועדת הרבנים הרשמית, הורה למיניסטר על צריכת הכינוס ועל דאגתו להסדרת ההווי הדתי-משקי של היהודים. עם זאת הביע הרב את תקוותו, שפעולת הכינוס תביא עמה גם הקלת מצבם הכללי של היהודים, ולא רק הטבת

38. דבר זה הוכח בעליל אחרי מהפכת פברואר, כשמארקוב השני הורה בכך בפני ועדת החקירה המיוחדת של הממשלה הזמנית בישיבה מ־24 ביולי 1917. הוא גילה, שממשלת סטולפיץ נתנה תמיכה כספית קבועה לאירגונים הריאקציוניים ולעתונות שלהם. החל משנת 1909 היה מארקוב מקבל מדי חודש בחדשו מידי סטולפיץ 12.000 רובל, כלומר, 144.000 רובל מדי שנה בשנה. מן הסכום הזה היה הוא מפריש לעתון, "זמשצינה" (אחד הבטאונים של "המאות השחורות") 9 אלפים רובל לחודש. תמיכה זו ניתנה לו באופן קבוע עד שנת 1916. הכסף נלקח מן הקרן המיוחדת בעלת 10 מיליונים רובל, שנמצאה ברשותו של הצאר ניקולאי לצרכים כאלה.

Падение царского режима, под редакцией П. Е. Щеголева. Москва — Ленинград 1926, Томъ 6-ой, стр. 181—184.

ההווי הדתי, על כך השיב סטולפיץ, כי שאלת הטבת מצבם הכללי של היהודים חורגת ממסגרת הכינוס, שהרי ענין זה נוגע לשאלות פוליטיות ואזרחיות כלליות. ועוד העיר סטולפיץ, כי היהודים, בהשתתפותם במהפכה, בעצמם קילקלו להם את מצבם, ושה"בונד" השאיר אחריו "משקע גרוע". יהדות רוסיה זנחה בחלקה הגיכר את "הברית הישנה", זאילו ל"ברית החדשה" לא הצטרפה, אם היהודים יתנוכו להבא ברות הדת ובנאמנות לכסא המלוכה, אפשר יהיה לצפות להטבה הדרגתית של מצבם, אף כי ערובות לכך אין הוא יכול לתת. יושב ראש הוועידה הבארוך דוד גינצבורג העיר, כי הסענה בדבר השתתפותם של היהודים במהפכה יש בה הפרזה רבה³⁹.

שיחה קצרה זו של סטולפיץ עם המשלחת היהודית היתה אופיינית ומאלפת. תכנת הזכיר את שיחתו של פלוה בשעתו עם משלחת הנכבדים היהודים. אך הפעם היה גם חידוש בצד החיצוני של קבלת המשלחת, שהעיד על רוח הזמן ועל הלך-הרוחות שבאותם הימים: השליחים, לאחר שהוכרחו לחכות זמן רב למדי בחדר ההמתנה, נתקבלו כשהם עומדים על רגליהם, בלי שהמיניסטר יזמין אותם ויציע להם לשבת⁴⁰.

7. הצעת-החוק על ביטול תחום המושב

בראשית שנת 1910 החלו חברי הדומה היהודים לטפל בדבר הגשת הצעת-חוק על ביטול "תחום המושב"⁴¹. הם התיאשו מן הנסיונות להגיש הצעת חוק כלל על ביטול כל ההגבלות ועל קביעת שויון זכויות ליהודים. על כן הוחלט סניף-סוף להעלות הצעה של חוק חלקי — בדבר ביטול תחום המושב. אמנם, העסקנים היהודים לא הישלו את נפשם, הם ידעו, כי נוכח ההרכב הריאקציוני של הדומה השלישית, אין לצפות לתוצאות ממשיות בענין זה, אבל היתה זאת בשביל יהדות רוסיה שאלה עקרונות ושאלה של כבוד לאומי, פעל הרבה בנידון זה גיסלוביץ. הוא בא במגע עם מנהיגי הקרטיס מאקלאקוב, רודיצ'ב, קאראאולוב, בוביאנסקי ואחרים, ובהסכמתם התחיל לאסוף חתימות להצעת-החוק.

ב-31 במאי 1910 הוגשה לדומה הצעת-חוק על ביטול תחום המושב ביזמתו של חבר הדומה גיסלוביץ' ובתמיכתו של החבר היהודי השני — פרידמן. הדבר נתקבל, בדרך כלל, בציבור היהודי בקורת רוח, אף כי בחוגי הציונים מתחו ביקורת על כך, שלא הוגשה הצעה על חוק כלל, לביטול כל חוקי ההפליה. טענתם היתה, שבלאו הכי אין סיכויים ממשיים לקבלת החוק, וערכה של הצעה הוא מוסרי והפגנטי בלבד; על כן צריך היה להגיש הצעה מלאה ולא חלקית. מבחינה עקרונית היה, אמנם, דצק בטענה זו, אולם לזכותם ולהגנתם של שני הנבחרים היהודים יש לומר, שעל חוק כללי לא יכלו להשיג מספר חתימות, שהשיגו על חוק חלקי. חתמו על ההצעה 166 נבחרים, מהם: 136 חברי סיעות האופוזיציה, 24 אוקטיאבריסטים (שנתנו "יד חפשית" בענין זה לחבריהם), 2 אוקטיאבריסטים ימניים, 4 בלתי מפלגתיים מתונים, הראשון בחתומים היה הקרטרס קאראאולוב, אשר צריך היה, לפי המקובל, להופיע כמנמק ההצעה, עם פתיחת הדיון עליה בישיבת המליאה של הדומה.

והנה איתרע מזלה של יהדות רוסיה, שאף הצד המוסרי המקוה לא הושג במידה הראויה: הוא לא בא לידי ביטוי מתאים, כי בטרם הובא החוק לדיון במליאת הדומה.

39. Разсветъ 1910 № 12, стр. 28—29.

40. Разсветъ 1911 № 4, стр. 11.

41. Разсветъ 1910 № 7, стр. 9—10; № 9, стр. 6—7; № 23, стр. 7—9; № 46 (המאמר הראשי), № 7, 1911 (המאמר הראשי), № 6. Новый Востокъ 1911 № 6.

שת קאראאולוב (בגיל 56) באופן פתאומי בסוף שנת 1910. העתון הציוני „ראוסוויאס“, שלא היה מהיר ונחפז ביותר למתן מחמאות לגוצרים „טובים“, כינה את קאראאולוב בשם „המגן על זכויותיו של העם הנודף“⁴²). הציבור היהודי התאבל מאד על מותו. אירגונים יהודיים, מערכות עתונים וקהילות שונות שלחו מברקי תנחומים למשפחת הנפטר ולמפלגת הקד"סים. קהילת פטרבורג ערכה ביוכ השלושים למוות תפילת אוכרה בכית הכנסת. קאראאולוב היה מאתם מנהיגי הקד"סים, שהיה עקיב בדרכו ונאמן למלחמתו על זכויות היהודים גם כאשר הקו הכללי של מפלגתו לא הניח את דעתה של הציבוריות היהודית. הוא היה אחד מלוחמי החירות הותיקים ברוסיה ואחד המנהיגים הבולטים ביותר של האופוזיציה בדומה השלישית. על פעילותו בתנועת השחרור נידון בשעתו לעבודת פרך. באחד מנאומיו האחרונים לפני מותו אמר בין השאר:

„אני עומד אל עבר פני קבר ובקרוב אתייצב לפני דיין האמת. וחפץ אני, שתהיה לי הזכות לומר לו, כי לפי מצעוני ובמידת יכולתי, השתדלתי לתקן את המעוות, שעיוותה האנושות כלפי העם היהודי“.

כעבור פחות מחדשים אחרי מותו של קאראאולוב, הובאה הצעת החוק לדין במליאת הדומה, ואז הזכיר הציבור היהודי שנית את הנפטר, כי הורגש העדרו מאד. ב־9 בפברואר 1911 הועמדה ההצעה לביטול תחום המושב לדין ביישיבת המליאה של הדומה השלישית⁴³). באלם הישיבות שררו מתיחות, ערות והתרגשות רבה. כוננות מיוחדת הורגשה בקרב סיעות הימין, שהתייצבו בהתנגדות חריפה ומוחלטת כלפי הצעת החוק. הדיון נמשך ארבע שעות. היתה זאת הפעם הראשונה בתולדות הדומה הממלכתית, ששאלת היהודים, שעד כה היו דנים בה רק דרך אנב, בקשר לתוקים אחרים, הועלתה על הפרק כבעיה עצמאית. עצם העובדה הזאת דיה היתה, כדי לעורר את חמתם של הריאקציונרים והאנטישמיים. לאחר הויכוח נערכה הצבעה שמית ותוחלט ברוב דעות להעביר את ההצעה לוועדה לענייני חופש אישי. בעד ההצעה הצביעו 208, נגדה — 130, נמנעו — 8 (חתמו עליה, כאמור, 166). אולם ניכר היה, שהאוקסיאבריסטים (אף אלה שהצביעו בעד העברת ההצעה לוועדה) לא היו מעוניינים בקבלת החוק, שכן הם הצביעו נגד ההצעה להגביל את הדיון בוועדה בפרק זמן של הודש ימים; וכן הצביעו נגד והכשילו את הצעת הסוציאל-דמוקראטים, שדרשו להחליט על הפסקת כל גירושי היהודים עד קבלת ההחלטה הסופית בדומה בדבר ביטול תחום המושב.

בציבוריות היהודית ראו בתוצאות ההצבעה ניצחון מוסרי, אף כי איש לא הישלה את נפשו ולא חשב, שיש ערך ממשי לדבר. ההצעה על הגבלת הדיון בוועדה להודש ימים אמנם נתקבלה, אך למעשה שקעה הצעת החוק בוועדה, שם הוסיפו להתווכח עליה בלי סוף ובלו גבול, ולישיבת המליאה של הדומה לא הגיע הענין עוד לעולם.

מאחר שקאראאולוב נפטר, הטילה סיעת הקד"סים, את תפקיד ההגמקה של הצעת החוק על ואסילי מאקלאקוב. אולם נאום הפתיחה שלו היה בלתי מוצלח ביותר ועורר אירצון ותרגומת רבה בקרב הציבור היהודי. הוא דיבר כעורר-דן (זה היה מקצועו), בצורה ריסורית נאה ובהגיון, אבל בלי „נשמה“, היה מורגש, שהענין אינו גונע

42. В. А. Карауловъ (1854— 1910), Разсветъ № 52, 24-го декабря 1910.

43. Государственная Дума, третий созывъ, сессия 4-я, заседание 54 9 февраля 1911 г.

Стекографические отчеты 1911 г. Сессия четвертая, Часть 2-я. С.-Петербургъ государственная типография 1911. Стр. 1543 - 1614.

ללבו. הוא פנה בדבריו בעיקר לספסלי הימין וביקש להוכיח להם, שאף כי מותר להיות אנטישמי, אך עם זאת צריך להתנגד לקיום תחום המושב, באשר הוא סותר את היסודות המשפטיים של חיי מדינה מודרניים. להלן כמה קטעים מנאומו הארוך, לפי הדריח הסטנוגרפי:

„האנטישמיות קיימת, היא תופעה שבהווייהחיים. אולם מה שעלינו להתחילס הריהי זה, באיזו מידה רשאית האנטישמיות להשתקף בהנהגת הממלכה. אנטישמי יכול להיות כל אחד, אך את האנטישמיות שלו רשאי הוא להביע אך ורק בתחום היחסים האישיים: או הציבוריים. רשאים כל שונאי ישראל להתנכר ליהודים ולהחריםם ביחסים אישיים. ועסקיים, הם אף רשאים להרחיק לכת בפוריטאניות שלהם ולהסב פניהם מן הפסלים של אנטוקולסקי ולאטום אזניהם מפני המוסיקה של רובינשטיין. זוהי זכותו של כל אחד. אבל המדינה אין לה רשות להיות אנטישמית, לשנוא את היהודים ולבקש רעתם. שכן עליה מוטלת חובה כלפי כל נתיניה, הממלכה רשאית להיות רק תופעה חוקית“.

בהמשך דבריו ציין מאקלאקוב, שגם באמריקה יש אנטישמיות, אבל שם אין אי-שויון במדינה. „הפרדת האנטישמיות מן המדינה“ — צריכה להיות שאיפתם של האנטר-שמיים ברוסיה, שכן רק מתן זכות ליהודים יתן לאנטישמיים זכות מוסרית להיות אנטישמיים.

אכן, הליבראל הרוסי מאקלאקוב הכריז על זכות מוסרית להיות אנטישמי. את דבריו אלה ניצלו בהצלחה נציגי הימין, שבנאומיהם „הודו“ לנציג הקדטים על הכרתו בזכותם זו, ולא עזר לו למאקלאקוב הטון ה„אובייקטיבי“ בהנמקת הצעת החוק: כשסיים את נאומו, הראה לו אחד מאנשי הימין ארנק, כלומר „נמכרת ליהודים“...

כאמור, עורר נאומו של מאקלאקוב תרעומת וביקורת קשה בציבוריות היהודית. עם זאת סברו המבקרים, כי היה זה מקרה בלתי מוצלח, פשוט כשלון של הגואם. אבל במידה, שנעקוב אחרי פעולתו והתפוצותו של מאקלאקוב גם בשנים שלאחר דיון זה, ניווכח לדעת, שלא היה זה מקרה כל עיקר, אלא גישתו העקרונית באה כאן לידי ביטוי. בידוע היה ואסילי מאקלאקוב אחד מסניגוריו של מגדל בייליס במשפט עלילת הדם (1913). הוא ביקש להוכיח, שבייליס חף מפשע, אבל הוא כלל לא היה בטוח, שאין היהודים משתמשים בדם נוצרים לצרכי הפולחן הדתי שלהם. את זאת מגלה לנו מאקלאקוב בספרו זכרונותיו, שבו אומר הוא בין השאר:

„ניתן להשקיף באופן שונה על עצם הנחת קיומה של כת יהודית. הנהגת רציחות פולחניות, זכורני, איך עורר-הדין המוסקבאי היהודי הנודע והעסקן הציבורי גולדבס קי כעס עלי, כשאמרתי לו, שמבחינה עקרונית מוכן אני להניח דבר כזה. הלא אין הדת אחראית לכתות, העלולות להיווצר בתוכה, כשם שהנצרות אינה אחראית לכת „המסרסים“ ושאר כתות“.

אגב, מאקלאקוב מספר בעצמו, שמהיג הקדטים פ. מיליוקוב אמר עליו: „בדומה השלישית העביר מאקלאקוב לתוך הפוליטיקה את דרכי המקצוע של עורכי-הדין“⁴⁴. וניתן עוד להוסיף, שלא רק בדומה השלישית. אלא אף בדומה הרביעית נשאר מאקלאקוב יותר עורר-דין, מאשר מדינאי⁴⁵.

44. В. А. Маклаков, Из воспоминаний. Издательство имени Чехова, Нью-Йорк 1964, стр. 256—257; 386.

45. בישיבת הדומה ה-4 מיום 4 במארס 1916 נשא הריאקציונר זאמיסלובסקי נאום אנטישמי והשתמש בביטויים מעליבים נגדם לגבי היהודים. ביטויים בלהי. פארלאמנטריים בהחלט. הסוציאל-דמוקראט הגרוויני צ'הנקלי שיפץ אותו פעמים מספר, אך זאמיסלובסקי

יותר פשוטים ואנושיים היו דבריהם של שאר המגינים על הצעת החוק. למשל, הסוציאליזמוקראט פוקרובסקי תיאר בנאומו כמה עובדות מזעזעות, שהן פרי שלילת זכות הישיבה מאת יהודי רוסיה. בין השאר סיפר הוא:

בפטרבורג נכנס יהודי מוסר לעבוד בשירות המשטרה. מתפקידו היה גם רישום הדרכונים של התושבים, והנה בשעת עבודתו נחקל האיש במקרה בדרכונה של אחותו היהודיה, שנרשמה בתור זונה. הדבר עשה עליו רושם איום, והוא איבד את עצמו לדעת בהשאירו פתק, שבו נאמר: „אני הולך למקום, שאין שם לא תחום המושב, לא יהודים ולא זונות“.

נחברר אחר כך, שאחותו נרשמה כזונה, כדי לקבל זכות ישיבה בעיר הבירה, והיא נכנסה לסטודנטית לקורסים גבוהים לנשים, בידוע היתה הפרוסטיטוציה „מקצוע“, שהיה מקנה ברוסיה הצארית לצעירות יהודיות זכות ישיבה מחוץ לתחום המושב, אף בפטרבורג הבירה ובמוסקבה הבירה הקדושה, בעוד אשר לנערה יהודיה הגונה היתה הישיבה אטורה שם.

כשנודע לסטודנטית דבר התאבדותו של אחיה, שלחה אף היא יד בנפשה. דברים אלה הושמעו ב־9 בפברואר 1911 מעל דוכן הנאומים בדומה הממלכתית השלישית ברוסיה בימי מלכותו של הצאר ניקולאי השני, והדומה הריאקציונית לא נודעוועה. הדברים רשומים שחור על גבי לבן בדו"ח הסטנוגראפי, לדראון עולם.

דיברו עוד בישיבת המליאה הנבחרים היהודים פרידמן וניסלוביץ, אבל אנשי סיעות הימין כל הזמן הפריעו להם לדבר בקריאות גסות ומעליבות, ורוב דברי הנאומים כלל לא נשמעו באולם. בגלל צעקוניהם הבלתי פוסקות של הצוררים.

באותו יום עצמו, כלומר, ב־9 בפברואר 1911, כשבדומה הממלכתית דנו והתווכחו על הצעת ביטול תחום המושב, נחכנסה בפטרבורג הועידה השביעית של איגודי האצילים המאוחדים⁴⁶). הועלתה שם תכנית בשאלת היהודים, שהוגדרה בדרך כך: „לא לבטל את תחום המושב, לא להטילא עליו סלאים, אלא לטהר את אדמת רוסיה מהיהודים כלי, לטהר ללא רתעה וסטיות, צעד אחרי צעד, לפי תכנית מעובדת מראש“.

היתה זאת חשובתה של הריאקציה על הנסיון הצנוע להקל את מצב היהודים ברוסיה. ראש המדברים בוועידה בשאלה זו היה אותו מארקוב השני, שביטא את עמדת האגף הימני במליאת הדומה, וכה היו דבריו: „עם היהודים ברוסיה צריך לגמור. — — צריך לגרשם מכל מקום, לאסוף ולדחוק אתם לתוך תחום המושב. זוהי הפעולה הראשונה, וכשהיא תבוצע, צריך לגשת לפעולה השניה — לגרש את היהודים לגמרי מרוסיה“.

הגירוש הטוטאלי של היהודים הוא התכנית־מאכסימום. בתורת מינימום צריכה הועידה לדרוש מאת הממשלה: להשאיר בתקופם את כל חוקי ההגבלה לגבי היהודים ואת תחום המושב, לאסור על היהודים לשמש רופאים, עורכי־דין, בעל־מלאכה, שופטים־מושבעים ועובדים בשירות המדינה; להוציאם, כיסוד הורס, מן הצבא ומכל מקום ציבורי וממלכתי, כל זה חל רק על היהודים בני דת משה וישראל, אלא גם על חומרים. ברוח זו ובתיכן

היסיף ביתר שאת להשמיץ את היהדות. אז קרא לו צ'תנקלי בשם „חוליגאן“. היושב ראש הציר, בתור עונש, להוציא את צ'תנקלי לישיבה אחת. בעד ההצעה הצביעו 93. נגד — כל האופוזיציה (40). אולם ואסילי מאקלאקוב הצביע עם הרוב, שכן את הביטוי „חוליגאן“ חשב הוא ללא־נסבל בפארלאמנט.

Еврейская неделя № 11, 13-го марта 1916 г., стр. 18—19.

46. А. С. Тагер, Царская Россия и дело Бейлиса, стр. 47—48; Разсветь 1911 № 7, стр. 32—33; № 8, стр. 18—20.

זה נתקבלו ההחלטות בוועידה. החלטות אלה הועלו כסם שכנגד החלטת הדומה בענין ביטול תחום המושב. אמנם, הכול ידעו, ולא געלם גם מהיראקציונרים, כי להחלטת הדומה אין ערך ממשי; אבל עצם העובדה, שהדומה יכלה לקבל החלטה כזו, שימשה הוכחה, שבית הנבחרים מניח אפשרות של ביטול תחום המושב. וגם זה כבר היה יותר מדי בשביל „הממשלה השנייה“ — האצולה המאוחדת ו„אגודת העם הרוסי“ הקשורה עמה. ברוח זו גם כתב העתון „זמשצ'ינה“ בגליון מס. 559 מִ13 בפברואר 1911: „עצם העלאת השאלה בדבר שיוון זכויות ליהודים על סדר יומה של הדומה אינה אלא התגרות מחוצפת באצולה הרוסית, ודווקא בו ברגע, כאשר בפטרבורג מתכנסים רוב נציגיה“. ואם נזכור, שהעתון „זמשצ'ינה“ היה מקבל בסתר תמיכה כספית קבועה מאת הממשלה, כפי שהראינו לעיל, הרי יתברר לנו, כי היתה זו למעשה עמדתה הרשמית של ממשלת ניקולאי השני. בוועידה השביעית של האצולה המאוחדת הוכרז בפומבי, כי ביטול תחום המושב הוא בניהד במלכות. מארקוב השני ביקש בנאומו להטיל פחד־יהודים על הכינוס ואמר: „אנחנו נלחמים, וכל ממלכות העולם נלחמות בסוציאליזם; והלא הסוציאליזם אינו אלא זרע של היהודי המשחית מארכס. — — — מהפכה שניה ממששת זכאה עלינו. כבר נשמעים קולות רעמים חדשים. בתי־הספר הגבוהים הם התלוצץ הראשון, אחרתם יבואו הפועלים ואחר כך אולי גם האיכרים“.

בוועידה נאם גם העורך־דין א. ס. ש. מ. א. ק. ב. מי שהיה סניגורם של הפורעים בהומל במשפט נגד אנשי ההגנה העצמית היהודית (5—1904) ואחר כך, יחד עם זאמיסלובסקי — חובע אורחי נגד מנדל בייליס במשפט עלילת הדם בקיוב (1913), שמאקוב טען, שהיהודים, על פי תורתם ומצוות דתם, צריכים לרצוח נוצרים, והם אף עושים זאת. לצירי הוועידה חולקה „סקירה“ מקיפה על השתמשות היהודים בדם נוצרים לצרכי הדת. כתיב־פולסטר זה הוכן במיוחד לקראת הוועידה. מכאן אנחנו למדים, שהיראקציה גמרה אומר להעלות את הנושא של עלילת דם, כדי להוכיח, שאראפסר לתת ליהודים זכויות שוות. בזאת התכוונו קודם כל לשים לאל את האפשרות של ביטול תחום המושב. ואמנם עלה הדבר בידי מועצת האצילים, שפעלה בקשר הדוק עם „המאות השחורות“. הצעת־החוק על ביטול תחום המושב נקברה בוועדה, וכעבור חודש נודמן הרצח בקיוב של הנער הנוצרי אנדריי יושצ'ינסקי, שמכאן צמחה פרשת הוועדה של עלילת הדם. נגד מנדל בייליס.

8. רצח ממוליסין בירי היהודי בהגרוב.

השתוללות היראקציה, רדיפות היהודים על ידי הממשלה המרכזית והשלטונות המקומיים, ההסתה האנטי־יהודית הענפה המאורגנת מצד האיגודים האנטי־שמיים במרכז ובמקומות — הניעו לממדים מבהילים בשנת 1911. רצח הנער הנוצרי אנדריי יושצ'ינסקי, בן למשפחה שהשתייכה לכנוסות גנבים ורוצחים בקיוב, נוצל על ידי אירגוני „המאות השחורות“ והממשלה, כדי ליצור משפט עלילת דם נגד היהודי מנדל בייליס ובכך להושיב על סוסל הנאשמים את היהדות כולה. בקרב האוכלוסיה היהודית השתרר דיכאון גדול. דהנה בסתיו אותה השנה נפל דבר, אשר הסעיר את רוסיה כולה והטיל אימה ופחד על היהודים: בקיוב נורה ונפצע פצעי מוות ראש המיניסטרים פיוטר סטוליצין.⁴⁷

47. Новый Востокъ 1911 № 38; Разсветъ 1911 No. 37, 38—39; Ежегодникъ газеты «Речь» на 1912 г., Хроника, стр. 614; Г. Е. Слюзбергъ, Дела минувшихъ дней, Записки русскаго еврея. Том 3-ий, Парижъ 1934, стр. 249; А. С. Тагер, Царская Россия и дело Бейлиса, стр. 121—122. 36. 35. 33. 32.

הצאר ניקולאי בלוויית בני ביתו והמיניסטר סטוליצין באו לקיבו, כדי להשתתף בגילוי מצבת זכרון לצאר אלכסנדר השני (בשנת 1911 מלאו חמישים שנה לשחרור האיכרים המשועבדים, ע"י "הצאר הגואל"). ב־1 בספטמבר נערכה הצגה חגיגית בתיאטרון הקיבו לכבוד האורחים הגבוהים. על בנין התיאטרון ובתוכו הופקדה, כמובן, שמירה מעולה מאנשי המשטרה וה"אוכראנה" (הבולשת הפוליטית). לאולם ההצגה הורשו להכנס אך ורק אנשים בעלי כרטיסי־כניסה, שהוצאו להם מראש. תוך בחירה קפדנית, איש מהממונים על השמירה, וכן מתוך קהל המסתכלים, לא חשש, איפוא, שבמסיכות כאלה תהא נשקפת סכנה כלשהי לאורחים הגבוהים, והנה בשעת ההפקה, כשבאולם הודלק האור, ניגש אל סטוליצין אדם צעיר, לבוש חלבושת־ערב, הוציא אקדה וירה בו יריות מספר. סטוליצין כרע נפל פצוע אנוש מתבוסס בדמו. משעברה התדהמה של הרגעים הראשונים, התגפלו אנשים מתוך הקהל על המתנקש, תפסוהו, הפליהו ארצה והיכוהו באכזריות. גברות מן התכרה הגבוהה רמסוהו ברגליהן.

המתנקש נלקח למשטרה, ושם נתברר, שהיה זה צעיר יהודי בן 23 בשם דמיטרי בוגרוב. האיש שירת ב"אוכראנה" כסוכן־מרגל וקיבל את כרטיס־הכניסה שלו לתיאטרון מירי ראש המשטרה הפוליטית ההשאית בקיבו, ה"פודפולקובניק" (סגן־אוף) קוליאבנקו. דמיטרי בוגרוב היה נכדו של הסופר־הבלטריסטן היהודי־רוסי גריגורי בוגרוב או באגרוב (בהרב), הידוע בחיבוריו "רשימותיו של יהודי" ("זאפסקי ייברייא"), "כתבי־יד עברי" ("ייברייסקי מאניסקריפט" — תורגם בידי י. גרונובסקי לעברית והופיע בשנת 1900 בתוצאת "תושיה") ועוד שורה של כתבים בלטרסטיים על נושאים יהודיים בלשון הרוסית. גריגורי בוגרוב־בהרב התנצר חדשים אחדים לפני מותו. בנו של הסופר, אביו של המתנקש, היה עורך־דין ידוע בקיבו. בצעירותו התנצר אף הוא. אולם עם הוצאת החוק "על הסובלנות הדתית" (17 באפריל 1905) חזר לחיק היהדות.

דמיטרי בוגרוב השתייך לחוגים מהפכניים (אנארכיסטים־קומוניסטים מן הזרם של פ. קרופוטקין) ונכנס בשעתו לעבוד בבולשת הפוליטית מטעמים מפלגתיים, כדי לשרת בזה את צרכי המהפכה. אך כרגיל במקרים כאלה, הסתבך והסגיר לא מעט מפעילי המהפכה לידי המשטרה. מה, בעצם, הגיע את בוגרוב לעשות את מעשהו הנועז והגואש? משערים, כי יסרהו מצפונו על מעשי הפרובוקאטיביים כלפי חבריו ושאר מהפכנים, והוא גמר אומר לכפר על עוונותיו אלה על ידי מעשה־סירור קיצוני, שיוצע את הציבור ויעלה אותו, את המתנקש, בעיני התנועה המהפכנית כגיבור. לשם כך ניסה להתקשר תחילה עם מנהיגי הסירים ואירגוניה הסירוריסטיים וביקש לבצע את ההתנקשות על דעתם ובשמם. אך הסירים לא נתנו הסכמתם לכך ודחתהו.

אחרי רצח סטוליצין פירסם הוועד המרכזי של מפלגת הסירים בפאריס בעתון "וומאניטה" הודעה ובה נאמר, כי להתנקשותו של בוגרוב בחיי סטוליצין אין כל קשר ושייכות למפלגה או לאיזה אירגון אתר שהוא מאירגוניה. בוגרוב לא השג, איפוא, את מבוקשו, כלומר, את מטרת הריאהביליטאציה. יש אומרים, שהדבר עורר בלבו אכזבה מרה ודיכא אותו מאוד. הוא עלה על הגרדום לא כגיבור־מהפכן, אלא כסוכן־מרגל של ה"אוכראנה", אשר מעל בתפקידו, ואף הכשיל בזה את הממונים עליו. ראש הבולשת הפוליטית בקיבו קוליאבנקו, אשר נתן לו את כרטיס־הכניסה לתיאטרון, הודח בשל כך מכהונתו.

ב־5 בספטמבר 1911 מת סטוליצין מפצעיו. בקיבו השתרר הלך־רוח של פוגרום. אנשי "אגודת העם הרוסי" ושאר האירגונים השחורים מסוג זה דרשו דמם של היהודים, חיכו בכל רגע, שתפרוץ שפיכת דמים איומה, שיעשה טבח ביהודים בנוסח בוגדאן חמלניצקי. אבל ברגע האחרון של המתחיות הגדולה התערב בדבר מיניסטר־הכספים

קוקובצב, שנתמנה אחרי רצח סטולפיץ במקומו כראש המיניסטרים ומנע את הפגורים בקיבו, שכבר היה מוכן ומאורגן על ידי „המאות השחורות“. קוקובצב הוציא פקודה נמרצת לכל השלטונות המקומיים, הוא שלח חזר לגוברנאטורים, לגנרל-גוברנאטורים ולשרי-הערים וציווה עליהם לנקוט האמצעים ההרפיים ביותר לדכוי כל ניסיון של פרעות. כהתאם לכך הודיע הגנרל-גוברנאטור הקיובי, כי במקרה של פגורים יאחז באמצעים החמורים ביותר נגד הפורעים. הוא עוד הוסיף, כי רצונו הוא זה של הצאר ניקולאי עצמו, שלא תיעשה שום מהומה ושלל יופר הסדר.

במובן זה הרגיע קוקובצב גם את נכבדי היהודים, שהתייצבו לפניו, אולם למרות כל הרגעותיו, היו יהודי קיוב אחוזי אימה ופחד, וכשמת סטולפיץ מפצעיו ב־7 בספטמבר, תקפתם בהלה אימה, יהודי קיוב החלו עוזבים את העיר בחפזן ונמלטים על נפשם לכל ארבע רוחות השמים. ב־7 בספטמבר, כלומר, יומיים אחרי מות סטולפיץ, עזבו את קיוב 12,000 יהודים, הרבנים „מטעם“ בערים שונות ערכו תפילות אשכבה פומביות להעלאת נשמתו של סטולפיץ ושלחו מברקי תחומים. אחרים היו מחטטים בניירותיו של דמיטרי בוגרוב, מתוך תקווה, אולי ימצאו שם תעודה כלשהי, המעידה על התנצרותו. לעומת זאת ביקשו האירגונים הריאקציוניים-האנטישמיים למנוע מאת היהודים כל אפשרות של הנעת הסתייגות פומבית ממעשה הרצח ושל שאיפתם להסיר מעליהם את האחריות למשע של בן עמם ודתם. ב־8 בספטמבר פורסמה בעתונות הודעה, כי הועד הקיובי להקמת חצבת זכרון לסטולפיץ החליט פה אחד שלא לקבל תרומות מאת היהודים.

האווירה היתה רוויה מתיחות של פרעות. חיל ורעדה אחזו את האוכלוסיה היהודית. אך כאמור, מנע קוקובצב את הפגורים, מה הניע אותו לכך? — כי בינתיים כבר הוחלט במקום שהוחלט לביים משפט עלילת הדם בקשר לרצח אנדריי יושצ'ינסקי, ולא היה עוד צורך בפגורים פשוטו כמשמעו. במקום זה נערך „פגורים משפטי“ (דובוב), שנמשך שנתיים רצופות (פרשת בייליס 1911—1913).

דמיטרי בוגרוב הועמד בפני בית-דין צבאי. מסרו, כי בכל עת בירור משפטו היה שקט ברוחו והשיב תשובות ברורות ומדויקות על כל השאלות, שהשופטים הציגו לפניו. העתון הריאקציוני והאנטישמי „גובויה ורמיה“ כתב, שבוגרוב סיפר, כי בלכתו אל התיאטרון, לא ידע עדיין, במי מאנשי-מעלה ירים ידו, כדי לרצחו נפש.

אגב, זכור היטב הרושם הכביר והמדכא כאחד, שעשה עלינו, יהודי רוסיה, מעשה זה של בוגרוב. הוא נחשב, משום מה, בעיני היהודים לגיבור לאומי ולגוסם נקמת דם אחיו השפוף, אף כי רחוק מאד היה האיש מקשר כלשהו עם היהדות. בקרב הציבור היהודי התלחשו אז ומסרו מסה לאוזן, כי בשעת מאסרו אמר, כאילו, בוגרוב: „חפצתי לקרוע גבוה יותר (הכוונה לצאר ניקולאי עצמו — י. מ.), אך חששתי מפני פגורים יהודי“.

אמנם, לא היתה אז, ואין גם עתה, כל הוכחה ממשיה לכך, שברבים אלה אי דומיהם יצאו מפי בוגרוב; ואין כלל יסוד להניח, שהוא ביצע את ההתנקשות מתוך מוטיבים יהודיים. מכל מקום, עצם השמועה על כך מעידה על הירחורי לבם של יהודי רוסיה באותם הימים, שנפל לבם עליהם ורחב כאחד מפחד ומסיפוק, לשמע הידיעה על רצח סטולפיץ, צורך היהודים, בידי מתנקש יהודי.

דמיטרי בוגרוב נידון למוות בתליה. ב־12 בספטמבר הוצא פסק-הדין לפועל. בשעת ביצוע פסק-הדין נמצא במקום גם הרב הקיובי. מסרו, שלפני מותו ביקש בוגרוב לומר איזה דבר לרב, אבל מיד אחרי כן חזר בו מחפצו זה.

שלושים איש מפעילי „אגודת העם הרוסי“, ובראשם סיפר „גובויה ורמיה“ סאוינסקי, ביקשו מאת השלטונות, כי יורשה להם להיות נוכחים ולראות את תלייתו של בוגרוב, בקשתם זו נימקו הם ברצונם להיווכח, כי אמנם יוצא להורג ממש בוגרוב, ולא אינו בובת

שהיא, שתובא למקום האכסעוציה על ידי ה"אוכראנה", שכן אין הם נותנים עוד אמן בה, מאחר שקוליאבנק הכניס כמו ידין את הרוצח לתיאטרון, הרשיון המבוקש ניתן להם, וכאשר הקצין הממונה והמפקד על השמירה שאל את ה"פאטריוטים" אם מכירים הם, שהוא בוגרוב, — אישרו אלה בשמחה, כי אמנם זהו אותו האיש, שהם כבר "הרביצו" בו כהוגן בתיאטרון.

כשהוצא בוגרוב לתליה, קידמו אנשי "המאות השחורות" את פניו בשריקות־כזז ובקריאת־לעג. גם בשעת קבורתו, לאחר שנתלה, לא פסקו אלה מלהמטיר עליו כל מיני חרפות וגידופים, ובלכתם לקחו אתם כל אחד חתיכה קטנה מחבל־התליה בתור, "סגולה להצלחה".

לרצח סטוליפין היה, כמובן, גם הד בדומה, הוגשו שלוש שאלות בדבר ההתנקשות⁴⁸). ביניהן היתה שאלתה של ה"אוקטיאבריסטים", והראשון בתחומים עליה היה מנהיג הסיעה גוצ'וב. שאלת זו התבלטה במגמתה האנטישמית המובהקת; היא הדגישה במיוחד את יהדותו של המתנקש בוגרוב, חבר הדומה היהודי ניסלוביץ' הגיב בהריפות על כונתם זו של ה"אוקטיאבריסטים" ואמר, בין השאר:

"עד, ונתה סבורים היינו, שרק הימניים מבקשים להטביע בדם היהודים את עיקרי ה"מאניפסט" מ־17 באוקטובר. לא עלה כלל על לבנו, שגם ה"אוקטיאבריסטים" שואפים וצמאים לדם יהודים. עתה הוכרר לנו, מתוך נוסח השאלתה, שהראשון בתחומים עליה הוא גוצ'וב, כי ניטשעשו לגמרי הגבולות בין ה"אוקטיאבריסטים" ובין הימניים. עתה ניתן לאחדם לקבוצה אחת ולומר: הנה האנשים, המבקשים לבטל את ה"מאניפסט" מ־17 באוקטובר ולחסלו".

גוצ'וב השיב לניסלוביץ' והתקף אותו קשות באמרו: עד שהוא מאשים אותו ואת מפלגתו באנטישמיות, ילך ויאשים במעשה אנטישמי את בוגרוב היהודי, אשר ברצחו את סטוליפין עורר בכל הלבבות שנאה אל היהודים, ילך־נא ניסלוביץ' וימסור ליהודים, שלא יתנו מבניהם לא לטירוריסטים ולא לפרובוקאטורים.

הזר ניסלוביץ' והשיב תשובה לגוצ'וב לאמר: לחינם מטיף גוצ'וב מוסר לנבחרים היהודים ודורש מהם, כי ימסרו דבריו לאחייהם. כלום בוגרוב הוא בא־יכוחם של היהודים? הלא ידוע הדבר, שאביו זקנו היה יהודי מומר, אביו אף הוא ממיר דתו, ולו לעצמו לא היה כל קשר ושייכות ליהדות. אין כל יסוד וצורך לפנות בדברי מוסר אל היהודים, בדברים כאלה — הוסיף ניסלוביץ' — צריך לפנות אל הממשלה, הנגי מוכן ומזומן להתום בשתי ידי על הדרושה, שלא יוסיפו עוד לקבל יהודים אל הבולשת כלל, או שינהיגו שם, לכל הפחות, בשביל היהודים, "מיכסת האחוזים", מה טוב היה, אילו ביטלו את המיכסה בשאר מוסדות, כגון, בבתי־הספר והיו קובעים אותה בבולשת, לא באנטישמיות היו ה"אוקטיאבריסטים" צריכים לעסוק, אלא חובתם היא לתת דעתם על כך, כיצד להגשים ולבצע את ה"מאניפסט" מ־17 באוקטובר, דבר שמנוהיגיהם ועסקניהם הבטיחו לעשות בשעה שנבחרו אל הדומה, או דיברו הם גבוהה גבוהה על שויון זכויות, ועתה מעלילים הם עלילות־שוא על היהודים. יהודי־נא ה"אוקטיאבריסטים" מלרדוף את היהודים ולהסית נגדם, ואז לא יצטרכו לפנות אל היהודים בהטפת מוסר, אם רוצים ה"אוקטיאבריסטים" באמת ובתמים, שמעשי רצח, כמו זה שנעשה באחד בספטמבר, לא יישנו עוד. עליהם להשתדל קודם כל להשכיח ברוסיה משפט־אמת וחוקים צודקים, וכל זמן שלא ישלטו במדינה משפט צדק, לא תשקוט הארץ (מחזאות כפיים מצד שמאל).

גם נציג הקדטים רודיצ'ב השיב לגוצ'וב תשובה קצרה, אבל תקיפה וחריפה

מאד, רודיצ'ב הוקיע את התכסיס הנפסד של ה"אוקטיאבריסטים", אשר במקום להאשים את הכולשת, תולים הם את הקולר רק ביהודים. בוגרוב — סייס רודיצ'ב — היה סוכן מרגל יותר משהיה יהודי.

תגובתם של ניסלוביץ' ורודיצ'ב על התקפתם האנטישמית של ה"אוקטיאבריסטים" היתה, אמנם, תקיפה למדי, אך גימוק אחד עקרוני חסר היה כדברי שניהם, כלומר, שאין להטיל על כל היהודים את האחריות למעשי יהודים מבני עמם. במקום לדחות את דרכם של שונאי ישראל בכל זמן ובכל מקום, להטיל על העם היהודי "אחריות קולקטיבית", נגדרו למעשה שני הנואמים אחרי גירסתם זו הנפסדת של האנטישמיים והתאמצו להוכיח, כי לא היתה לו לבוגרוב שייכות ליהדות.

אולם כלום האמינו מחברי השאילתא עצמם, שמוטיבים יהודיים הניעו את בוגרוב להתנקש בחיי סטולפיץ? נראה שלא. קרוב לודאי, שהיה זה מצדם אך תכסיס מחושב, כדי להבליט את האופי ה"פאטרוני" של סיעתם ולקנות בזה את הכרתן של סיעות הימין הריאקציוני. מאלפים, במובן זה, הם הדברים, שנתגלו לאחר מהפכת פברואר 1917, שש שנים אחרי רצח סטולפיץ.

כִּי בִּאֲבֻגֻסֶט 1917 נחקר גוצ'קוב בועדת החקירה המיוחדת של הממשלה הזמנית⁴⁹, הוא העיד שם, כי ידוע לו, שהשלטון העליון היה מעונין בסילוקו של סטולפיץ. על הש"א, אם אנשי שלטון גבוהים שיתפו פעולה באירגון הרצח של סטולפיץ, השיב גוצ'קוב, אם לא השתתפו בפעילות, הרי בסבילות נתנו לדבר להתרחש, ואילו ראש ה"אוכראנה" בקיוב קוליאבנקו וראש מחלקת השמירה שבחצר הקיסר ספירידוביץ' היו מעורבים בדבר בסועל.

על השאלה, האם לא אמר הצאר ניקולאי עצמו, שסטולפיץ נמאס עליו, והאם לא נתנו דבריו אלה יסוד לחשוב, כי חפץ הוא להפטר מראש המיניסטרים שלו, רודף השררה, — השיב גוצ'קוב: "בטוחני, שסטולפיץ נמאס עליו, אך אינני סבור, שהוא רצה לסלקו על ידי יריה מידי בוגד של מפלגה מהפכנית. ידעתי, שבחרשים האחרונים (לפני מותו של סטולפיץ — המעתיק) חיפשו סמם מוצא מן המצב, כיצד להפטר מן האדם הזה, הפרדן ורודף השלטון".

על כך שסטולפיץ כבר היה למעמסה על ניקולאי, מוצאים אנו עדות מסייעת גם ממקור אחר⁵⁰, אלכסיי בוברינסקי, אחד מאנשי סיעת הימין בדומה השלישית ומפעילי מועצת האצולה המאוחדת, שהיה גם ממקורבי הצאר, כותב ביומנו (מרס 1911), כי סטולפיץ כבר נמאס מאד על ניקולאי, בגלל התנהגותו השרירותית, והקיסר כלל לא היה מתנגד להפטר מראש המיניסטרים שלו. את הדברים האלה רשם בוברינסקי כחצי שנה לפני הרצחו של סטולפיץ.

בישיבת ועדת החקירה המיוחדת של הממשלה הזמנית הוברר, בין השאר, שקוליאבנקו נתן לבוגרוב את כרטיס הכניסה לתיאטרון לא ככה סתם, כלאחר יד, בלי שיקול־דעת, וגם לא על דעת עצמו, אלא לאחר התייעצות עם כמה מאנשי שלטון גבוהים, וכך היה הדבר:

הגנרל ספירידוביץ', ראש מחלקת השמירה בחצר ניקולאי (כיהן במשרה זו מ־1906—1916), ליווה את הצאר במסעו לקיוב. שם נפגש עם ראש ה"אוכראנה" קוליאבנקו — גיסו, בעל אחותו. בביתו של קוליאבנקו נערכה שיחה עם דמיטרי בוגרוב, אשר בא להזהיר את ראש ה"אוכראנה", כי לקיוב הגיעה, כביכול, קבוצת טרוריסטים סריים במטרה לרצוח

49. Падение царского режима VI, стр. 280—281.

50. Дневник А. А. Бобринского, красный Архив №26, стр. 149.

את סטולפיץ. אצל קוליאבנקו היו אותה שעה גם ספירידוביץ, קורלוב — סגן מיניסטר הפנים וכן פקיד גבוה מהדפארטמנט של המשטרה — זייריגין. כל אלה התייעצו אחר כך, שלא בנוכחותו של בוגרוב. וקוליאבנקו הסביר, שבוגרוב משמש לו אינפורמאטור בעיקר בענייני הסוציאליסטים-ריבולוציונרים. עם זאת הוסיף קוליאבנקו, שעל בוגרוב אפשר לסמוך, או סוכם להכניסו לתיאטרון, כדי שימנע התנקשות אפשרית בסטולפיץ מצד הסדרים.⁵¹

כל העניין הוא, איפוא, סתום מאד. השתתפותם של ספירידוביץ, שומר ראשו של ניקולאי ושל קורלוב, סגנו של מיניסטר הפנים, בהתייעצות זו — חשודה למדי, במיוחד אם נביא בחשבון, כי למקורבי הצאר היה ידוע, שהוא לא היה מתנגד כלל להסטר מראש המיניסטרים שלו.

9. פרשת רצח יושצ'ינסקי והשאלתא בדומה

הוכרנו לעיל, שבאותו יום עצמו, כאשר בדומה השלישית נידונה ההצעה על ביטול תחום המושב (9 בפברואר 1911), נתקיימה גם הועידה השביעית של איגודי האצולה המאוחדת. שם הועלתה שאלת עלילת הדם כנימוק מכריע נגד מתן זכויות ליהודים. והנה כעבור חודש ימים, ב־12 במרס, נעלם בקיוב הנער הנוצרי אנדריי יושצ'ינסקי, שנרצח, כפי שנתברר אחר כך, בידי אנשי כנופית גנבים ושוודדים, שבראשה עמדה האשה הרוסית זיארדא ציבריאק. האירגונים האנטישמים השחורים עשו על מקרה זה כמוצאי שלל רב וניצלו אותו לצרכי ההסתה האנטייהודית.

בינתיים נתגלתה גופתו של ההרוג ובה 47 דקירות, שנעשו במכשיר חד. בלי לחכות אף להתחלת החקירה בענין הרצח, פתחו העתונים האנטישמיים בהסתה פרועה אנטייהודית. הם התנבאו כולם בסיגנון אחד וקבעו מיד, שיש כאן „עובדה של רצח דתי“ מצד היהודים. הגדילו לעשות בזה העתונים של האירגונים השחורים — „רוסקויה זנאמיה“, „יושצ'ינה“ והעתון הקיובי „דבולאבי אוריל“⁵². במשך כל חודש מרס ובמחצית אפריל צעקו העתונים האלה על הצורך להתגונן מפני „הגזע היהודי הפושע“. מן הרגע הזה נעשה ענין רצח יושצ'ינסקי הנימוק העיקרי בכל העתונות הצוררת נגד מתן זכויות ליהודים. הם הדגישו והבליטו את היסוד הגזעני-אנטרופולוגי וטענו, שהיהודים מכניסים ריקבון ומזחל לכל חברה בריאה, שנתנה להם לחדור לתוכה.

מאחר שכבר „הוברר“ להם, כי היהודים עינו ורצחו את אנדריושה (צורת חיבה לשם אנדריי) יושצ'ינסקי, הרי אין עוד כל ספק, שהצעת ביטול תחום המושב לא תתקבל, „אפילו בדומה המפלכתית“, ושאלת מתן זכויות ליהודים תידחה עתה לזמן בלתי מוגבל. אבל כל זה עדיין לא הניח דעתם של בטאני האירגונים השחורים, והם דרשו בתוקף, לשלול סאת היהודים כל אפשרות ללמוד מלאכה, טכניקה או כל מקצוע חפשי שהוא ובכלל — לחסום בפניהם את הדרך לקבלת השכלה. כך נוצל רצח יושצ'ינסקי כנשק במלחמתם של האנטישמיים נגד כל נסיון של ביטול חוקי ההפליה האנטייהודיים. החלוצ בענין זה היה החלק הריאקציוני של הציבור הרוסי, ואחריו חחרו החוקי שרי הממשלה והצאר ניקולאי בכבודו ובעצמו, הם שילבו את פרשת הרצח במערכת השאלות של הפוליטיקה הגבוהה.

ביום הלחייתו של אנדריי יושצ'ינסקי, ב־27 במרס 1911, הופצו בקיוב כרוזים.

51. Показания Спиридовича перед чрезвычайной следственной комиссией. Падение царского режима III, стр. 38—44.

52. А. С. Тагер, Царская Россия и дело Бейлиса, стр. 51—52, 298.

הקוראים לעשות פרעות ביהודים; ועל גבי המצבה שהוצבה על קברו נחרתה כתובת. כי הוא עונה ונרצח בידי היהודים. את ההסתה בקיבו ניהל בעיקר האיגון המונארכיסטי הקיצוני „דבולאבי אוריל“ (זה היה גם שם העתון של האיגון). שבראשו אמר הסטודנט ולאדימיר גולוביוב ועור על ידו הכומר פיודור סינקביץ'. בספרבורג הבירה היו ראשי המעלילים מנהיגי סיעות הימין בדומה — פורישקביץ', מארקוב השני וזאמיסלובסקי.

ב־17 באפריל הוכן פוגרום בקיבו. ההכנות נעשו בידיעתם של השלטונות החלוניים ושלטונות הכנסייה הפראבוסלאבית. על כך ידעו הגוברנאטור הקיובי, הבישוף פאול והפרוקורור של לשכת המשפט הגלילי („סודבנאיה פאלאסה“) צ'אפלינסקי, שעליו הסיל מיניסטר־המשפטים צ'גלוביטוב את ההשגחה האישית על חקירת ענין רצח יושצ'ינסקי⁵³). בארכיונים הסודיים, שנתגלו אחרי מהפכת 1917, נמצאו דינים והשבונוות של הפרוקורור צ'אפלינסקי למיניסטר המשפטים צ'גלוביטוב, שבהם הוא מודיע, כי ראש האיגון „דבולאבי אוריל“ הסטודנט גולוביוב פנה אל הגוברנאטור בדרישה, לגרש 3000 יהודים מקיבו. אחר כך פנה הוא גם אל הבישוף פאול ודרש ממנו, שיעזור לו להגיש בקשה אל הצאר ניקולאי עצמו בדבר גירושם של כל היהודים מן העיר. אבל שני אלה שיכנעו אותו, שיסתלק מתכניתו זו, שכן ראו אותה כבלתי מעשית. נוסף על כך זודיע צ'אפלינסקי, שגולוביוב מכין פוגרום ליום 17 באפריל, אך הם הצליחו לשכנעו, שידחה את הפוגרום עד לטתיו, כי בספטמבר יבוא לקיבו הצאר ניקולאי עם משפחתו, כדי להיות גוכחים בגילוי מצבת זכרון לאלכסנדר השני, ויהיה זה מאד לא נוח, לערוך פוגרום לקראת בואו של הצאר. מוטב, איפוא, לדחות את ביצוע הפוגרום עד לאחר צאתו של האימפראטור מקיבו. צ'אפלינסקי מודיע בסיוע, שגולוביוב קיבל את הגימוקים האלה והסכים „לדחות את הכאת ה„יהודים“ עד „סתיו“.

כך הציל ניקולאי, בלא יודעים, את יהודי קיבו מן הפוגרום, שכבר היה מוכן ומאורגן, אף על פי שהאימפראטור כלל לא התנגד לפוגרומים בממלכתו.

בשיחה זו עם גולוביוב השתתף, מלבד צ'אפלינסקי, גם ליאדוב, השליח המיוחד של מיניסטר־המשפטים. בשיחה אחרת עם ליאדוב, בנוכחותו של צ'אפלינסקי, השתתף גם הפרופסור פיתנו, עורך העתון הימני „קובליאנין“. פיתנו העיר, כי גיפוח הגירסת הדתית של רצח יושצ'ינסקי עלול לעורר פוגרום בקיבו. על כך ענה צ'אפלינסקי, שהוא כלל אינו מתנגד לכך, ש„ירביצין“ קצת ביהודים. כך התבטא פרקליט המדינה, אדם הממונה על שמירת החוק והסדר.

ב־29 באפריל 1911 נערך בדומה דיון על השאלתא, שהגישה סיעת הימניים למיניסטר הפנים ולמיניסטר המשפטים בדבר רצח הנער אנדריי יושצ'ינסקי⁵⁴). על השאלתא התמו 37 חברי הדומה מסיעת הימין, ביניהם 12 כמרים. בראש התומכים היו פורישקביץ', מארקוב השני וזאמיסלובסקי. החלק הכללי, המגמק, של השאלתא הכיל, בין השאר, גם סקירה על משפטי עלילת דם שונים, שהיו בדורות קודמים בארצות קאטוליות וברוסיה עצמה, כגון: וליז' (1823), סאראטוב (1852), משפט בלונדס בוילנה (1900) ועוד. השאלתא מסכמת בשתי נקודות:

(א) האם ידוע למיניסטרים, כי ברוסיה קיימת כת שושעת של יהודים, המשתמשת

53. שם, ע"ע 58—59, 79—80, 85.

54. Разсветъ 1911, No. No. 18, 19; А. С. Тарер, Царская Россия и дело Бѣлиса, стр. 56, 77—78; העולם, 17 מ' 1911, תוספות מיוחדות, לפי הדריך הסטנוגרפי משיבת הדומא מיום 29 מרס 1911.

לקצת ממנהגיה הדתיים בדם נוצרים, וכי חברי הכת הזאת עינו עד למות בחודש מרס 1911 בעיר קיוב את הנער יוש'צ'ינסקי, לפי מה שהודיעו העתונים?

ב) אם דבר זה ידוע להם, מה, אישוא, האמצעים, שהם אומרים לנקוט, כדי להסל לגמרי את קיומה של הכת הזאת ואת מעשי חבריה וכן כדי לגלות ולמצוא את אלה מהם אשר השתתפו בעינויו וברציחת נפשו של הילד יוש'צ'ינסקי?

על השאלתא יצא להגן צורך היהודים הידוע לשימצה פורישקביץ', שאמר בין השאר:

„זיכרונא, רבותא, כי אפשר שלא היום, אלא מהר, לא בפסח הקרוב לבוא, אלא בפסח אחר, עלול להיות כך גורל בנו של כל אחד ואחד מאתנו. ומכיוון שכך, התיחסרנא בתשומת לב רבה לשאלתא זו“.

בפנותו אל הקרטיים ולשאר סיעות האופוזיציה, ובהזכירו במיוחד את שמו של מנהיג הקרטיים רודיצ'ב, המרבה כל כך להגן על היהודים, וכן את שמו של חבר הדומה היחודי ניסלוביץ', אמר פורישקביץ': אם יפרצו כעת פוגרומים ברוסיה, הרי תחול האשמה על ראש השמאליים, אשר מבקשים לטשטש את האמת וזאת מעוררים בקרב העם את ההרגשה הצודקת, כי אין לו לתפס צדק בדומה, אלא בכוחות עצמו ובדרכו הוא.

קריאה גלויה זו לפרעות מעל במת בית המחוקקים עוררה מחאות חריפות על ספסלי האופוזיציה. פורישקביץ' המשיך ודרש מאת היהודים, שיבואו ויוכיחו במיסמכים, שאין כת כזאת קיימת אצלם.

יצא להשיב לו ניסלוביץ', הוא קרא בפני הדומה את הקולקורא, שהאירגונים השחורים בקיוב הפיצו בשעת הלווייתו של יוש'צ'ינסקי, פורישקביץ' וחבריו צעקו ממקומותיהם: „הנדידים בעצמם הפיצו את הכרוז, הוא נכתב בסיעת הקרטיים: הם עצמם כתבו, וכעת הם קוראים“. דברי ניסלוביץ' שוסעו תכופות על ידי אנשי הימין, שלא נתנו לו לדבר. יש לציין, שהופעתו היתה, בדרך כלל, חלשה, ובמקום להתקין, כיאות במקרה זה, נשא הוא גאום אפולוגטי, ובדבריו נשמעה כעין הצטדקות. לכן שוסע נאומו כמה פעמים גם מצד אנשי האופוזיציה, שקראו אליו: „אין צורך להצטדק!“

רודיצ'ב, שהגיב על דרישתו של פורישקביץ', שעל היהודים להוכיח במיסמכים, כי לא קיימת אצלם כת, המשתמשת לצרכים דתיים בדם נוצרים, אמר, בין השאר: הדומה היא הארלאמנט היחיד במינו, שמעל במתו מטילים את חובת הראיה על הצד, שטושלים עליו אשמה ועלילת-שוא. הלא פורישקביץ' דגש מאת היהודים, שיבואו ויוכיחו, כי אין הם משתמשים בדם נוצרים לצרכיהם הדתיים, במקום שהוא עצמו יוכיח את טענתו, שהם משתמשים, הנואם מוכיר, שכרומא העתיקה האשימו עובדי האלילים את הנוצרים באותם הדברים עצמם, באותן הברדות ועלילות-השוא, שכיום שומעים מפי „נוצרים“ כלפי היהודים. גם הם דרשו אז מאת הנוצרים, שיוכיחו את צדקתם ויסתרו את העלילות. רודיצ'ב קובע, שבשנים האחרונות נהוג ברוסיה, שאם מישזה מחברי „אגודת העם הרוסי“ קם בימי חורף ומתנאב, כי גל של פוגרומים עומד לפרוץ בקרוב, כי אז יתגלה בימי הפסחא באיזה מקום שהוא „רצח דתי“ (פורישקביץ' קורא ממקומו: „חוצפה!“). דברי רודיצ'ב שוסעו תכופות על ידי קריאות שיטנה מצד אנשי הימין, שאחד מהם קרא לעומתו: „כמה חקבל בעד דברייך?“

חרפת העלילה הנתעבה על היהודים — המשיך רודיצ'ב — מוטלת לא על העם הרוסי, אלא חרפה זו חלה על ראש „אגודת העם הרוסי“ (קריאות הסכמה ומחאות כפיים משמאל). „רבותא, אם אפשר היה להגיש שאלות כאלה, הרי אנשים, אשר שם אדם יקר להם, האם לא ייטיבו לעשות, אם יפנו הם אל מיניסטר המשפטים בשאלתא על דבר קיומה של כת כזו ברוסיה, החושבת כמו בימי הביניים, שרציחת איש יהודי היא מעשה,

שמותר לעשותו ושגם ראוי לעשותו (קול מימין: „ראוי!“ רעש מצד שמאל). האם ידועה לו למיניסטר כת כזו, המקבלת ומאספת כסף לצורך זה? האם ידוע לו, שכת זו עוסקת במיוחד בהפצת הרעיון, שהיהודים משתמשים, כביכול, בדם נוצרים?¹

הנאם מזכיר להלן את פרעות קישינב, שהחלו בעלילת הדם בעיירה דובוסארי; שנתגלתה עד מהרה כבדווא. מזכיר את משפט בלונדס, שגילה את התככים של המעלילים ואומר: „אם בימי הביניים, לפני חמש מאות שנה, היו עלילות כאלה, הרי האמינו אולי אז בדבר בלבב שלם, אבל כיום הזה הדבר אינו אלא דיבת פוגרום וקריאה לפוגרום (קול מימין: „ראוי!“). — — — בשם כבודו של העם הרוסי צריך לדחות את השאילתא הזאת“.

כשסיים רודיצ'ב את דבריו, ליוו אותו במחיאות כפיים לא רק אנשי האופוזיציה, אלא גם חלק מסיעות הימין, שלא היו שלמים עם העלילה ועם השאילתא.

מאריךוב השני פנה אל אותם מאנשי הימין, שעתה זה מחאו כף לרודיצ'ב ואמר: „אל-נא תמהרו למחאו כף, אתם האנשים הרוסים“. עם זאת קרא קטעים מתוך כתב-שיטנהרופלסטר נגד היהודים בענין השתמשות בדם נוצרים, כתב שהופיע ב־1911 ושמהברו היה הוומר הקאטולי פראנאטיס (האישי שהיה אחר כך „אכספרט“ במשפט בייליס). לאחר השמעת גידופים ודברי השמצה כלפי היהודים, אמר מאריךוב בפנותו אל השמאל:

„נאנחנו עוצרים בעד ההמון מעשות פוגרומים, אולם יש ביכולתנו לנהוג כך, כל זמן שיש לנו זכות מוטריית להבטיח לבעלי ברייתנו, כי יש אמת בארץ הזאת, כי יש דין ומשפט, וכי אפילו היהודים, ששחטו ילד נוצרי וסחטו ממנו את דמו, יישלחו סוף-סוף לעבוד עבודת-כפייה, אם לא ייגמר דינם לתליה, אבל ביום שייזכר העם הרוסי, בעזרתכם אתם, כי לא אמת הדבר, כי לית דין ולית דין, כי אין אפשרות לגלות עקבותיו של יהודי השוחט ילד נוצרי ומוציא את דמו ממנו, כי לא יועילו לא הדיינים ולא פקידי המשטרה, לא הגוברנאטורים ולא חוקרי-הדין, לא המיניסטרים ולא בתי-המחוקקים העליונים, — בו ביום, רבותי, יהיו פוגרומים; אבל לא אני אגרום לכך ולא אגודת העם הרוסי (ניסלוביץ' ממקומו: „אתה עושה את הדבר עכשיו!“). אתם תגרמו לכך, ואותו פוגרום לא יהיה כמו אלה, שהיו עד עתה, לא פוגרום על כרים וכסתות של ה„זידים“ יהיה זה, אלא את כל ה„זידים“ יהרגו עד אחד, ולא יישאר מהם שריד ופליט. ואתם תהיו אשמים בדבר, אני מזהיר אתכם, כי סתימת דוד־קיסור זוהי פוליטיקה גרועה, אל תצילו רוצחים, פושעים „זידים“, העושים מעשי פשע, שכן כזה תמיטו אבדון על כל עם ה„זידים“. ואם באמת רוצים אתם בטובתו, קבלו שאילתות כאלה, דירשו חקירות ודרישות, גלו את האמת“.

מארקוב עוד דרש, שהדומא תוציא חוק, אשר ימנע את היהודים לשחוט ילדים נוצרים ולסחוט את דמם מהם. ואם לא יעשו דין צדק כאן, הוסיף הנאם, „נעשה אנחנו את שלנו במקום אחר“ (רעש מצד שמאל). הממשלה נוהגת ביהודים סלחנות יתרה ורכות, ואילו אנשי האופוזיציה, הליבראלים הסוציאליסטים, הם עבדים, שנשכרו ונמכרו ל„זידים“, בשם סיעת ה„טרודוביקים“ דיבר בולאט. הוא הוקיע את השקר הנתעב והנפשע ודחה את הדיבות, שמוציאים תמיד מעל ספלי הימין ועל העמים המעונים ועל המפלגות השמאליות. הנאם מרגיע את היהודים באמרו, שכל „האדונים הללו“, השקרנים ומוציאי הדיבה אינם ראויים לכך, שהיהודים ייפגעו מדבריהם.

ב־7 בנובמבר 1911 הוגשה שאילתא שניה על ידי אנשי הימין. היה זה כבר אחר־מאסרו של מנדל בייליס (בלילה מ־21 ל־22 ביולי). מארקוב השני וזאמיסלובסקי נשאר שוב נאומי שיטנה וקראו לפרעות ביהודים.

כל הציבור המתקדם ברוסיה וכן חלקים גדולים מן הציבור השמרני גילו התנגדות חריפה וחריפה להסתת עלילת-הדם. בסוף נובמבר 1911 הוצא קול-קורא נגד עלילת-הדם, החתום בידי ולאדימיר קורולנקו, ליאנויד אנדריאב, מבסס גורקי, מאכסיס קובאלבסקי ושוורה של מלומדים, סופרים ועסקני ציבור מזרמים שונים — למעלה מ־150 איש⁵⁵). הכרוז הוצא בימתו של קורולנקו, אשר פירסם אחר כך גם כמה מאמרים על נושא זה.

10. רדיפת היהודים בסוף הדומה השלישית

כאמור, היתה הדומה השלישית מכשיר בידי הריאקציה הפוליטית, היא שירתה את האינטרסים המעמדיים הצרים של בעלי האחוות ושל הבורגנות העירונית הגדולה, נציגי שני המעמדות הללו היוו את הרוב בבית-הנבחרים, שהרכבו הריאקציוני נקבע למעשה מראש, על ידי חוק הבחירות מ־3 ביוני 1907. הדומה שימשה המקור העיקרי גם להסתת אנטישמית ולתעמולה לחיכול שריוי ה„חירויות“ של ה„מאניפסט“ מ־17 באוקטובר, כך נסתלק ונסתאב עצם הרעיון של הקונסטיטוציה והפארלאמנטאריות, על ידי המוסד המחוקק עצמו, שמתפקידו היה לשקוד על הגשמת הרעיון הזה בהיים.

רדיפת היהודים ברוסיה הגיעה לממדים רחבים מאד בשנת 1911, היא השנה הרביעית לפעולתה של הדומה השלישית⁵⁶). שלושה דברים עמדו אז במרכז ההסתת האנטישמית: א) עלילת-הדם בקשר לרצח אנדריי יושצ'נסקי (או טרם נקראה בשם פרשת בייליס, לפני החקירה המשפטית נגדו), ב) רצח סטולפיץ בידי היהודי בוגרוב, ג) שאלת הוצאתם של היהודים מן הצבא. היום של הענין האחרון היה איש סיעת הלאומנים בדומה קרופנסקי. הצעתו על הוצאת היהודים מן הצבא היתה חזונית וגשנית משך שנים מספר בדומה השלישית ותמכו בה פורישביץ', מארקוב השני, זאמיסלובסקי ושאר מנהיגי הריאקציונרים בכל פעם היתה ההצעה הזאת מעלה מחדש גל עכור של הסתת אנטישמית ארסית, עד שסוף־סוף בראשית שנת 1912 הורדה מעל הפרק על ידי המחבר עצמו⁵⁷).

כל אלה שימשו נושאים מרכזיים לנאומים ולוויכוחים בדומה השלישית הריאקציונית, אשר ברדיפת היהודים הלכה יד ביד עם הממשלה, מטר של גזירות אדמיניסטרטיביות, הגבלות נוספות על ידי הסברי הסיגנט והוקי הפליה חדשים ניתן על ראשי היהודים בתחומים של זכות הישיבה, השכלה, עבודה במקצועות חפשיים וכו'. הפקודות, החוקים והפירושים של הסיגנט והאדמיניסטרציה צימצמו עוד יותר את זכויותיהם הפוליטיות והאזרחיות של היהודים, המוגבלות בלאו הכי. היהודי היחיד שבין כל חברי בתי-הדין ברוסיה יעקב טייטל, שהיה כצנינים בעיני הריאקציונרים, פוטר אף הוא מכהונתו, וכך נעשה בית-המשפט הרוסי לגמרי „נקי מיהודים“.

החוק בדבר תחולת מיכסת האחוזים גם על ה„אכסטרינים“ היהודים הופעל בקפדנות, והשפעתו האכזרית נתגלתה עד מהרה. למשל, באחת הגימנאסיות בויטומיר הגישו בקשות לבחינות חיצוניות („אכסטריניות“) שבעה רוסים ותשעה יהודים. לפי המיכסה של 15% (מבספר הרוסים) הירשה רק יהודי אחד לגשת לבחינות. השלטונות המקומיים, בלכתם

55. Разсветъ 1911, No. No. 49, 50.

56. „Жекодинокъ газетъ «Речь» на 1912 г.: И. Клейманъ, Антисемитизмъ въ Россіи въ 1911 г.; Владимиръ Набоковъ, Принципы законности въ администраціи, суде и Государственной Думе; М. Ганфманъ, Законодательство; А. С. Изгоевъ, Жизнь провинции; Хроника русской жизни (стр. 601—615); Разсветъ 1912 № 1 (המאמר הראשי).

57. Новыѣ Восходѣ 1912 № 11.

לפי קו הכיוון של השלטון המרכזי, ערכו ממש ציר על יהודים שכוחות ישיבתם נמצא פגם כלשהו — אמיתי או מדומה. יהודים גורשו בהמוניהם מכסרי הפלכים צ'רינגוב, סמולנסק ועוד. בקיבוץ היו עורכים כלילות היפושיתפתע בבתי יהודים, ופקידי המשטרה היו מתפרצים אף להדרי שינה של נשים, חיטטו במיטותיהן, כדי לגלות שם "פושעים" היושבים בעיר שלא בהיתר. הסרדיוטים הפרינציפאליים היו מגיעים בהריצותם ה"פאסי דיוטית" עד כדי כך, שהיו אף מגרשים ממקומות שלטונם יהודים שישבו שם בהיתר. למשל, שר הפלך באסטרלאחאן הוציא צו גירוש על מהנדס יהודי ועל עורך-דן יהודי, ששניהם היו בעלי זכות ישיבה, והחוק היה על צדם אך הגוברנאטור הכול-יכול ניצח את החוק, ושני היהודים גורשו מן העיר.

באודיסה ישב אחד "פאטריוט" גדול, הגנרל סולמאצ'ב, הוא בחר לו תפקיד "לאומי" חשוב ו"נעלה" — לשקוד על ביצוע החוק "בדבר השמות" (משנת 1893), האוסר על היהודים לשאת שמות רוסיים, שלא בהתאם לתעודותיהם ומטיל על ה"עבריינים" עונשים חמורים. סולמאצ'ב זה הציף ממש את בתי-הדין באודיסה בתביעות משפטיות נגד יהודים, שקראו לעצמם "איטאק", במקום "איציק", "מיכאיל" במקום "מושה" וכד'. בדרך כלל הפך הוילוזל בחוק להחיי ברוסיה באותם הימים, ועיוות הדין ושרירות אדמיניסטרטיבית — למעשה יומיום. קו זה, שראשו נעוץ היה בצמרת האבטוקראטיה, נמשך דרך בתי-הדין, האדמיניסטרציה המקומית ועד לאחרון השוטרים הגיע.

בית-הדין המחוזי בקיבוץ קבע מיכסה של 10% לגבי יהודים עוורים לעורכרדין מושבעים. נוסף על כך הופעל הסעיף של התקנות, הקובע שעוור, אשר לא אושר כעורך-דן מושבע במשך 7 שנים, מוצא באופן אבטומאטי מן הרשימה ואינו רשאי עוד לעסוק במקצוע. בואת נפסל עורכרדין יהודים במספר רב מאד, שכן רובם גאלצו אחרי גמר האוניברסיטה לעבוד כל ימי חייהם בתור "עוורים", שהרי יהודי היה מתקבל כעורכרדין מושבע רק באישורו של מיניסטר המשפטים (לפי החוק מ"8 בנובמבר 1899), שבדרך כלל לא היה מאשר אותם, פרט למקרים בודדים, יוצאים מן הכלל. אגב, כעבור זמן קצר (12 במרס 1912) השיג מיניסטר המשפטים שצ'גלוביטוב הסבר מן הסינאט, כי סדר זה (של אישור ע"י המיניסטר), הקיים לגבי עורכרדין מושבעים יהודים, חל גם על העוורים. האוירה האנטישמית הדחוסה, ששררה ב"1911 ברוסיה, משתקפת גם בכרוניקה היבשה מאותם הימים, להלן כמה דוגמאות:

1911.

16 בפברואר. מתחומי פלך צ'רינגוב גורשו יהודים במספר רב.

18 במרס. בקיבוץ נתבעו למשפט פלילי מאתיים יהודים, היושבים בעיר על סמך תעודות בעלי מלאכה, אך עוסקים במסחר (אגב, מכירת תוצרתם העצמית וחשבה לעיסוק במסחר).

3 במאי. הסינאט המושל ביאר, כי היהודים, הנתנים מזכות ישיבה בכל רחבי רוסיה בתנאי התעסקותם במקצועם, אסור עליהם לרכוש נכסי דלא ניידים מחוץ לתחום המושב. 18 במאי. הגוברנאטור בניצ'יגובגורוד אסר על היהודים להתגורר בקייטנות באזורים כפריים.

13 ביולי. מרעצת המיניסטרים לא מצאה אפשרות להרשות ליהודים לבוא ליריד בסיביר.

16 ביולי. בסימבירסק הוחל בגירוש היהודים.

9 באוגוסט. חמש מאות יהודים נצטוו לעזוב את היריד בניצ'יגובגורוד. מפני שאין להם זכות ישיבה.

אלה הן רק דוגמאות בודדות, אפס קצתו של גל השרירות האדמיניסטרטיבית

והרשעות המשפטיות, שהציף את יהדות רוסיה בשנת 1911. ועל כל אלה יש עוד להוסיף את השתוללות האנטישמיות הפוליטית — הלאומנית וה„פרוגרסיבית“ כאחת. כך חברו יחד המשעבדים והמשועבדים. הריאקציה הרוסית והציבור הפוליטי, כדי לדחוף את היהודים לתהום של הרס כלכלי, התרוששות, השפלת כבוד האדם ויאוש. נוסף על כך, או כתוצאה מן הריאקציה החיצונית, חלה ירידה פנימית והשתרר רפיון בקרב יהדות רוסיה עצמה. ירד המתח הלאומי בתוך האינטליגנציה היהודית. התבוללות, התנכרות והתכחשות ליהדות נעשו לחזיון רגיל. התנצרות ושמד רוחני למען נוחות וקאריירה אישית הציפו את המשכילים היהודים ואת הנוער היהודי האקדמאי. בשנות הגאות הציבורית הכללית היתה ניכרת תופעה הפוכה — שאיפתם של מומרים לתווך לחיק היהדות. מיום שהוצא החוק על סובלנות דתית (17 באפריל 1905) עד 1 ביאנואר 1909 עברו מן הדת הפראבוסלאבית לאמונת היהודים 409 אנשים⁵⁹. היו אלה סוחרים שהזרו ליהדות. ואילו בשנת 1911 הושמעה בציבור היהודי הלאומי זעקה מרה על מגפת השמד, שהקפה במיוחד את הנוער היהודי המתלמד⁶⁰. העתון הציני „ראוסוויאט“ ייחד לבעיה כאובה זו שורה של מאמרים ודרש לנקוט אמצעים ציבוריים, כדי להקים סכר בפני הגל של התנצרות, שהציף את האינטליגנציה היהודית, במיוחד בדורים רוסית.

מקרי השמד רבו בפרט באודיסה, והמגיע העיקרי לכך, כמו כמעט בכל המקרים, היה הקארייריזם. דבר זה, שהכניס רעל של דמוראליזציה בקרב הציבור היהודי, עורר גם יחס של אי־כבוד מצד הנוצרים אל היהודים. מעשה בסטודנט יהודי בפאקולטה למשפטים באוניברסיטה, שהמיר דתו סמוך לבחינות הגמר, כדי להסיר מכשול מדרכו להיות עורך־דין עם חוס חוק לימודיו, חבריו הנוצרים הגיבו קשות על מעשה מחפיר זה, הם פנו לו עורף וסירבו להושיט לו יד. מקרים כאלה של תגובה חריפה מצד נוצרים היו רבים. השמד נמשך גם בשנים הבאות. לפי ידיעות רשמיות מטעם הסינוד הקדוש קיבלו את הדת הפראבוסלאבית בשנת 1912 — 1362 יהודים ובשנת 1913 — 1147 יהודים⁶¹. ויש לזכור, שמספרים אלה אינם כוללים את מקרי ההתנצרות של יהודים בדת הפרוטסטנטית, הקאתולית וכו'.

כיצד הגיבו על כך החוגים הרוסים הריאקציוניים? הם ראו גם בזה תחבולה מצד ה„וידיים“, לעקוף את החוקים, כדי ליהנות מזכויות, שאינן מגיעות להם. מכאן הנעימה החדשה הגזענית, שהושמעה בהופעותיהם ובהצעותיהם של אנשי סיעות הימין בדומה הממלכתית; הם החלו דורשים להרחיב את תחולת חוקי ההפליה גם על מומרים יהודים או כפי הנוסחה שלהם — על „אנשים שנולדו ביהדות“, ולא רק בני הדת היהודית. ימים ספורים לפני צאתה, ב־3 ביוני 1912, עוד הספיקה הדומה השלישית (שיצאה ב־9 ביוני 1912) לקבל החלטה, שלפי תכנה הרחיקה לכת, במובן האנטישמיות, אף מרונה התחיקה האנטי־יהודית, שהיתה קיימת ברוסיה⁶². הדיון נסב על הצעה, שהיתה לכאורה פחותה ערך, — בדבר קביעת 25 סטיפנדריות לסטודנטים בפאקולטאות לרפואה, אבל ההחלטה שנתקבלה היתה בעלת אופי עקרוני: הדומה החליטה, כי את הסטיפנדריות האלה אינם יכולים לקבל אנשים, „שנולדו ביהדות“. בואת קבעה הדומה לגבי היהודים תקדים של הגבלה לא רק מבחינה דתית, כמו עד כה, אלא מבחינה גזעית. קודם לכן היו כל ההגבלות

58. העולם, 1911 מס. 18—19. ע' 31.

59. Разсветъ 1911, No. No. 41, 43, 44, 48, 51.

60. Разсветъ 1914 № 17, стр. 37.

61. Ежегодникъ газеты «Речь» на 1913 г.: Немановъ, еврейский вопросъ; Разсветъ 1912 № 23.

לגבי היהודים חלות על אנשים בני דת משה וישראל, ואילו יהודים שהתנצרו השתחררו בעצם כניסתם לחיק הכנסיה הפראנוסלאבית. או לכנסיה נוצרית אחרת, מכל ההגבלות האלה. החלטה זו הניחה, איפוא, יסוד לפוליטיקה נזענית לגבי היהודים ברוסיה, כי היא חלה גם על מומרים, כאשר הם „גולדו ביהדות“.

העתון הציוני „ראסוויט“ בהביאו את היריעה הזאת לא גילה הבנה מספקת לשינוי העקרוני ולחידוש, שהיו כאן בגישה לשאלת היהודים. בעל המאמר אף הביע את קורת רוחו על כך וציין, שחוק זה יפחית להבא את מספר מקרי השמד בקרב היהודים המשכילים, שכן לא יהיה עוד „כדאי“ להתנצר. ולא הבין האיש, כי לא לחינם שאפו הימניים בדומה ובמועצת האצילים זה כמה שנים, לקבוע את היסוד הנזעני לגבי היהודים, את החידוש הזה תפס דווקא הקד"ט הרוסי שינגאריוב, אשר אמר בעת הויכוח בדומה, כי לראשונה הוכנס לתחיקה הרוסית המונח החדש — „אנשים שנולדו ביהדות“. הגבלות כאלה לא ידעה התחיקה הרוסית עד כה: היא היתה מסתפקת רק בהגבלות מבחינה דתית: ואילו כעת — הוסיף הנואם — עלה בית המחוקקים על הדרך של בילוש בתחום יחסי המשפחה, נוסף על ההגבלות הבלתי צודקות והאוויליות כאחת.

11. הבחירות לדומה הרביעית

לקראת הבחירות הפעילו השלטונות המקומיים לחץ כבד על הבוחרים ורדפו את הזרמים האופוזיציוניים, כדי לחזק בכך את נציגות הימין. אף על פי כן ירד בדומה הרביעית כוחם של הלאומנים והימין הקיצוני במידה מסוימת. במיוחד הפסידו ה„אוקסי-אבריסטים“, שירדו מ־146 ב־60 נבחרים. לעומת זאת זכו הקד"טים בכמה מאנדאטים נוספים. אף על פי כן היתה גם הדומה הרביעית ריאקציונית ברובה והמשיכה לפעול ברוחה ובכיוונה של הדומה הקודמת. הדומה הרביעית נתכנסה ב־15 בנובמבר 1912 ונתקיימה עד 25 בפברואר 1917, כלומר, עד המהפכה⁶². מתוך המספר הכולל של 430 נבחרים נמנו עם סיעות האופוזיציה:

קד"טים	—	55	(בדומה השלישית 52 מתוך 440)
פרוגרסיסטים	—	45	(" " 30 " ")
סוציאלי-דמוקראטים	—	14	(" " 14 " ")
טרודוביקים	—	10	(" " 14 " ")

הפרוגרסיסטים נבדלו במידה מסוימת מן הקד"טים, שמתוכם, בעצם, יצאו בשעתם הם היו פחות רדיקאליים וחלקו על הקד"טים במיוחד בשאלת עצמאותה של פולין (הם התנגדו להפרדתה מהאימפריה הרוסית). בכל זאת דרשו גם הפרוגרסיסטים מדיניות ליברלית בשאלה הלאומית.

מן האוכלוסיה היהודית נבחרו הפעם שלושה נציגים: פרידמן מקובנה (היה גם בדומה השלישית), ד"ר מאיר בומאש מלודו וד"ר גורביץ' מקורלאנד. ניסלוביץ', שהיה הפעיל ביותר בין שני הנציגים היהודים בדומה השלישית, לא נבחר. בומאש וגורביץ' לא היו ידועים קודם לכן כעסקנים ציבוריים. ד"ר גורביץ' עבר בקורלאנד בדרך של התקשרות סכנית עם החוגים הגרמניים הבאליטים, מה שעורר רוגז רב בקרב הלאסבים, שיזיחו רוב האוכלוסיה בחבל זה. הדבר נוצל אחרי כן על ידי תועמלנים אנטישמיים, שהצליחו להסית את הלאסבים נגד היהודים וליצור בנפה הבאליטית אירורה אנטישמית דחוסה. מן הראוי לציין, כי האנטישמיות שבהווי היתה תמיד נפוצה בקרב החמונים הלאסביים.

62. Большая Советская Энциклопедия, Москва 1930, Том 18-ий, 294—308.

פרשה מיוחדת, כאובה מאד והרת חוצאות מסוכנות בשביל היהודים היתה מלחמת הבחירות בפולין⁶³). בקרב מפלגת הלאומנים הפולנית (ג'דקים) חל פילוג, בגלל חיכוכים פנימיים. בראש הפלג האחד עמד רומאן דמובסקי, שביקש להתפשר עם השלטון הרוסי האבסטרקאטי, ואילו בראש הפלג של המתנגדים לפיוס עמד ההיסטוריון יאן קוכארובסקי. מבחינת יחסם אל היהודים לא היה, בעצם, כל הכדל בין שני הפלגים, אלא שהאחרון הסית נגד היהודים בסגנון מתון יותר.

בידוע היו הבחירות לדומא בלתי ישירות, כלומר, בעלי זכות הבחירה היו בוחרים אלקטורים (בוררים), אשר היו מתוכם בוחרים אחר כך את צירי הדומא. בלודו ובוארשה היה מרוכז מספר גדול של יהודים, על כן היתה להם שם השפעה ניכרת על הבחירות. בוארשה הכשילו היהודים את רומאן דמובסקי אף בתור בורר. מתוך המספר הכולל של 80 בוררים, שנבחרו בוארשה קיבלו היהודים 46, כלומר רוב מוחלט. עתה יכלו יהודי פולין לראשונה לשלוט לדומא נבחר משלהם. אולם בשים לב למתיחות הרבה, ששררה ביחסים בין היהודים ובין הפולנים, הוחלט שלא להציג מועמד יהודי בבירת פולין, כדי לא לפגוע ברגשותיהם הלאומיים של הפולנים. אולם לגבי לודז' (שגם שם השיגו היהודים רוב מוחלט) סוכם להציג מועמד יהודי, ושם נבחר הד"ר מאיר בומאש.

מאחר דמובסקי נכשל בוארשה, הציגו שני פלגי הנדקים את קוכארובסקי ותבעו מאת היהודים שיצביעו בעדו. אולם היהודים דרשו שיציגו מועמד אחר, שכן אין הם יכולים להצביע בעד אנטישמי מובהק. הפולנים לא הסכימו לכך, ואז הצביעו יהודי וארשה בעד הסוציאליסט הפולני (פ.פ.ס. שמאל) ייבני יאגילי, פועל פשוט מתעשיית המתכת. הפולנים לא סלחו זאת ליהודים והכריזו עליהם „בויקוט“, כלומר, הטילו חרם כלכלי על היהודים, שגרם להם צרות צוררות, ואף הגיע לפגיעות גופניות ביהודים ולמקרי רצח. למעשה היתה קיים ההרס הזה עוד לפני כן (1909—1910), אבל אחרי הבחירות לדומא, הוכרו באופן כללי, ובימי מלחמת העולם הראשונה עשו הפולנים יד אחת עם השלטונות הרוסיים ברדיפות היהודים והציקו להם מאד.

בדומא הרביעית גילו סיעות האופוזיציה יתר פעילות בשאלת היהודים. שינוי זה חל בעיקר לאחר משפט בייליס, שפקח עיני רבים בקרב הציבור הרוסי, אף בחוגי השמרנים. לגבי הסכנות שהאנטישמיות הרשמית נושאת בחובה לא רק ליהודים, אלא לרוסיה עצמה, יחסם זה של אנשי האופוזיציה חיוק ידי הנבחרים היהודים, שאף העזו להצביע נגד התקציב.

לעומת זאת לא חל כל שינוי בהתנהגותו של הרוב הריאקציוני בדומא, על אף כשלונה המוסרי של הממשלה בפרשת בייליס. החזית האנטייהודית המלוכדת עמדה איתנה כמקודם.

12. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה

ההתעוררות הגדולה של הציבור הרוסי בימי משפט בייליס ועמידת רוב הציבור הזה לימין היהודים בצרפת זו, עוררו בלבם תקוות חדשות לאפשרות של עתיד טוב יותר ולהקלת מצבם בקרב. אולם הציבור היהודי נוכח לדעת עד מהרה, כי לא היו אלה אלא תקוות-שוא. הכוחות החשובים אירגנו וסידרו שורותיהם מחדש, הרימו ראש והגבירו פעולתם האנטישמית. ממשלת האבסטרקאטיה והאדמיניסטרציה שלה לא למדו לקח מן המחאה הכללית של הציבור הרוסי נגד רדיפת היהודים, שהביאה בצורה כה מחפירה

63. Ежегодникъ газеты «Речь» на 1913 г., стр. 229—230; М. Рафес, Очерки по истории Бунда, Москва 1923, стр. 238—240.

לחילול כבודה של רוסיה והבאישה ריתה בעיני העולם התרבותי כולו. הרדיפות והנגישות נגד האוכלוסיה היהודית לא זו בלבד שלא פחתו, אלא אף גברו עוד יותר, ומצבם המשפטי והאזרחי של יהודי רוסיה על סף מלחמת העולם הראשונה הלך הלוך רוע.

הפרופסור בן ציון דינור צירף, לפי הכרוניקה של העתונות היהודית והרוסית שורה שלמה (50 במספר) של גזירות ופקודות שונות, — כלליות ואינדיבידואליות — שניתכו על ראש יהדות רוסיה סמוך למלחמת העולם הראשונה⁶⁴ במשך חודש אחד בלבד, גזירות אלה באו דרך כל הצינורות של השלטון הממלכתי, כגון: חוקי-הגבלה חדשים והצעות-חוקים, פעולות המיניסטריזמים, הגוברנאטורים, מינהלות הפלכים, מוסדות הרשות השופטת, שלטונות החינוך וההשכלה וכו', נביא לדוגמה אחדות מן הגזירות האלה:

1. מיניסטר ההשכלה הגיש הצעה למועצת המיניסטרים, לשלול את זכויותיהם (כנוצרים) של ילדי יהודים, שהתנצרו לפני כניסתם לבתי-הספר, אם גם הזורים לא התנצרו.
2. המיניסטריזם להשכלה הסביר, שכל בית-ספר תיכון פרטי, בעל זכויות תלמידיו, מפסיד את זכויותיו אלה, עם מותו של בעל בית-הספר או עם העברתו של המוסד לידיים אחרות.

3. המיניסטריזם לענייני פנים הבהיר, כי העיר ניקולאייב נמצאת מחוץ לתחומי המושב היהודי.

4. שר הפלך בחרסון לא הירשה הרצאה (של הד"ר וייסנברג), על פלשתניה והאוכלוסיה שלה.

5. שופט השלום דן ארבעה יהודים מפרברת של העיר קיוב למאסר של שלושה חדשים על שהם גרים ביום בקיוב (כשהענין נתברר מחדש, וזכה אחד מן הנידונים, ואלו על השאר הוטל קנס של עשרה רובלים על כל אחד).

6. היהודיה אקוביץ, ילידת אוריסה, שגמרה שם בית-ספר תיכון, גורשה לרומניה כנתינת רומנית; אולם משם הוחזרה לרוסיה, באודיסה נאסרה ונמסרה למשפט. בית-הדין דן אותה לשלושה חדשי מאסר ולגירוש לרומניה.

7. מהעיר ליבאוה (ליבאו, פלך קורלאנד) החלו מגרשים בהמון את האומנים היהודים, שישבו בעיר זו כבר 15—20 שנה.

8. הרב הקיובי צוקרמן, אשר שימש בכהונתו זו 25 שנים וישב בקיוב קרוב ל-50 שנה, גורש משם כאיש שאין לו זכות ישיבה.

9. תשע משפחות יהודיות, שישבו שנים רבות בערים שונות בפילנד, פנו אל הסינאט הפינלנדי (ממשלת האבטונומיה הפינית) בהשתדלות לחדש את רשיונם לשבת שם. הסינאט דחה את בקשתם ופנה אל שרי הפלכים בחוזר, המטיל עליהם, לגקוס אמצעים, שיהודים אלה יעזבו במשך חודש ימים את הארץ, ואם לא יצאו עד אז — לגרשם בכוח.
10. על פי פקודת האדמיניסטרציה נידונו כמעט כל האומנים היהודים בקיוב (כ-6000 משפחות) לגירוש, אף על פי שמשפחות אלה גרות שנים רבות בקיוב על יסוד תעודות.

11. המפקח על בתי-הספר העממיים בגליל והלין פקד על רב העדה בעיר קובל, לקבל התחייבויות מן המלומדים, שב"הדריזם" לא ילמדו את הלשון הרוסית.

12. ב.אודיסה החדשה נפתחה ספריה על ידי ה"זמסטבו" המחוזית של חרסון, הנהלת הספריה הנהיגה "מיכסת אחוים" ביחס לקוראים יהודים.

64. ב. דינבורג, היהודים ברוסיה בימי ניקולאי הראשון עד מלחמת העולם הראשונה. לקט מקורות בשביל התרגיל לתולדות ישראל בדורות האחרונים. האוניברסיטה העברית בירושלים, חשי"א, ע"ע 44—47.

ועוד גזירות ופקודות כהנה וכהנה הוצאו נגד יהודי רוסיה. בזה היה עסוק שלטון האבסטרקראטיה במשך חודש יוני 1914. וב־20 ביולי הוציא הצאר ניקולאי השני „מאניפסט“ אל העם, בו הודיע, שגרמניה הכריזה מלחמה על רוסיה; וב־26 ביולי „מאניפסט“ שני בדבר הכרזת מלחמה על רוסיה מצד אוסטריה⁶⁵. במאניפסט הראשון נאמר בין השאר: „בשעה הנוראה של נסיון יישכחורג כל המריבות הפנימיות. תתחזק ותתהדק עוד יותר האחידות שבין הצאר לבין עמו, ותקום רוסיה כאיש אחד ותהדוף את ההסתערות המהופפת של האויב“.

השבועון היהודי-רוסי „נובי ווסחוד“, בטאונס של חוגי האינטליגנציה היהודית הליברלית (האנטי־והבלתי־ציונים), פירסם מאמר בסגנון פאטריסטי לוחט, ובצטטו את הדברים הנ"ל מתוך ה„מאניפסט“ של הצאר ניקולאי כתב:

„פחות מכלום חושבים ברע גורלי זה על המריבות הפנימיות יהודי רוסיה. בהתעוררות הכללית להגנת המולדת עומדים הם כתף אל כתף עם כל שאר האוכלוסיה של רוסיה. בהתנהגותם האמיצה יראו היהודים, כי לא עת עכשיו לריבות פנימיים, לא עת עכשיו לחשוב על העצלות ועל העלבונות הקשים, שנגרמו ונגרמים לנו. ברוסיה נולדנו ובה גדלנו. כאן שולך עפר אבותינו. בקשרים בל ינתקו קשורים אנחנו, יהודי רוסיה, עם רוסיה, ואת זכרה שומרים בלבם ומחוננים אותו כל ימי חייהם אחינו, אשר גורשו על ידי הגורל המר אל מעבר לאוקיינוס. אנחנו, יהודי רוסיה, בתור שומרי מצוות אבותינו ובהיותנו הגרעין של היהדות העולמית, — קשורים בעת ובעונה אחת קשר בל ינתק עם הארץ, שבה חיים אנו זה מאות בשנים וממנה שוב דבר לא יפרידנו — לא גנישות ולא רדיפות“.

העתון מדבר להלן על הפאטריסטים הנאמן והמסור של יהודי רוסיה אל ארץ־מולדתם, קורא לכל יהדות רוסיה להגן על המולדת בפני האויב המתקף ואומר:

„יהדות רוסיה תצא באומץ לב אל שדה־הקטל ותמלא את חובתה הקדושה“.

בקראו את יהודי רוסיה לגלות מעשי גבורה בקרבות מוסף העתון: „על היהודים הנקראים להגן על ארץ־האבות מוטלת, מלבד החובה למולדת, עוד חובה נוראה אחת: החובה העם. ה„יהודים־החיילים ישפכו דמם בשדות־הקטל הן בעד המולדת הכללית והן בעד כבודו וערכו של העם היהודי, הם יהיו חלק מצבא המולדת, ובעת ובעונה אחת — פלוגת הקרב של העם היהודי“⁶⁶.

יש בו טעם לפגם במאמר זה של „נובי ווסחוד“, אמנם, יהודי רוסיה היו אנוסים לענות „אמן“ בעל כרחם, אך כאן כבר מורגשת אמירת „אמן“ לתיאבון. הדומא הממלכתית קיימה ישיבה מיוחדת ב־26 ביולי 1914 בענין הכרזת המלחמה. בישיבה זו יצא חבר הדומא היהודי נ. מ. פרידמן, בשם יהדות רוסיה, בהצהרה דלקמן:

„בגורלי גפל הכבוד הגבוה, להביע את הרגשות, המלהיבים ברעג היסטורי זה את העם היהודי, בהתעוררות הלהטת הגדולה, אשר הקימה את כל השבטים והעמים של רוסיה הגדולה, יופיעו היהודים בשדה־הקרב, כתף אל כתף עם כל עמיה, בתנאים משפטיים קשים לאין ערוך חיינו וחיים אנחנו, היהודים, ואף על פי כן הרגשנו את עצמנו תמיד כאזרחי רוסיה, תמיד היינו בניו נאמנים למולדתנו, ושום כוח לא יפריד בינינו ובין מולדתנו — רוסיה, לא יקרע אותנו מעל הארץ, שבה קשורים אנו בקשרים הקיימים מזהר. להגנת מולדתנו בפני התנפלות האויב מבחוץ נצא לא רק מתוך חובת מצפוננו, אלא גם מתוך התקשרותנו העמוקה למולדת. בשעת נסיון זו, בלכתנו אחרי הקריאה,

65. Разсветъ 1914 No. No. 30, 31.

66. Разсветъ 1914 № 31

שהושמעה מרום כיסא־המלוכה, אנחנו, יהודי רוסיה, נתייצב כאיש אחד תחת דגלי רוסיה ונאמץ את כל כוחותינו למען הדפת האויב (תשואות סוערות של כל הדומא הממלכתית, באופן הפגנתי מוחאים כף צירי הימין והלאומנים). העם היהודי ימלא חובתו עד הסוף (תשואות סוערות)⁶⁷.

בתכורות על גבולות עמיתם להגן על מולדתם־רוסיה יצאו בישיבה זו גם נציגי הפולנים, הלאטבים, האסטונים והליטאים.

לעומת המאמר הנ"ל של "גובי ווסחוד", הכתוב בסגנון זכרון של פאטריוטיזם רוס־ללא תנאי, נכתבה ברוח אחרת תגובתו של השבועון הציוני "ראוסוויאט", שבאה לביטוי במאמר ראשי⁶⁸. במסרו את חוכן הצהרתו של פרידמן ובדברו על הישיבה של הדומה ועל הכרזותיהם של נציגי שאר העמים־המיעוטים, מעריך בעל המאמר את הישיבה כנקודת מפנה בהתפתחותה הפנימית העתידה של רוסיה הגדולה, המורכבת מעמים ואומות שונים. עם זאת מצא העתון גם את הצורה המתאימה, להזכיר את תביעותיהם של היהודים בדבר זכויות אזרחיות ולאומיות, וכך הוא אומר:

"ישיבה זו גילתה באופן מלא, מנקודת השקפה ממלכתית, את חוסר הטעם של הכיוון הפוליטי, אשר שרר בזמן האחרון לגבי העמים־המיעוטים. בפרט נידונה במוחלט לכף חובה הפוליטיקה הלאומנית בשאלת היהודים, פוליטיקה שבסיכומה האחרון היתה מתבססת בשאיפה לסלק את היהודים מכל האינטרסים והתפקידים, המהווים את החוג הבלתי אמצעי של יחסים אורחיים הדדיים. הוכחה משכנעת לחוסר הטעם הפנימי של שאיפה זו סיפקו עתה החיים עצמם במובן אותו הערך, שיש כעת, ברגע קשה זה, לתחום המושב־היהודי. הלא הוא הזירה העיקרית של הפעולות המלחמתיות, והאוכלוסיה היהודית של החבל המערבי מקבלת על עצמה בתור ראשון את הסתערות האויב על רוסיה.

ברם, את אחדות האומות אי־אפשר לצמצם אך ורק בקביעת עובדת הסולידאריות ברגע של סכנה ישירה, המאיימת מבחוץ. הבעת גבולות למלא חובה אזרחית ולצאת להגנת בטחונה של הממלכה (דוק! בעל המאמר אינו משתמש בביטויים, כגון, "מולדת", "ארץ אבות" — המעתיק) — זהו רק השלב הראשון לקראת אחדות פוליטית אמיתית וסולידאריות אזרחית של האומות. אחדות זו, כפי שמראה הנסיון של כל המדינות והעמים, אפשר להשיג אך ורק על יסוד שוויון זכויות וחובות ויחס של כבוד לזכויות המיעוט הלאומי. תודות להכרה בעקרון זה והגשמתו בחיים, חזקות באחדות הפנימית המדינות, בעלות בריתה של רוסיה, הנושאות ברגע זה, יחד אתה, בסבל המלחמה הכלל־אירופית.

אנו תקווה, כי מאחר שנעבור דרך הנסיונות הקשים, שאנו צפויים להם, תתקרב רוסיה לעקרון ממלכתי יסודי זה. אנו מאמינים, כי בכור המצורף של היסטורים, הנשקפים לנו בימים הממששים ובאים, תתחזק האחדות האמיתית של כל עמי רוסיה, על יסוד ההכרה הנכונה בזכויותיהם של כל אחד מהם".

היתה זאת הבעת תקווה זהירה ומסוייגת מאד, ללא התלהבות יתרה וכלי פאטריוטיזם רוס־מוערן.

בימים הראשונים של הכרזת המלחמה קמה התעוררות גדולה ברוסיה. בכל הערים ובשאר יישובים מרוכזים נערכו הפגנות פאטריוטיות, שהיו פותחות, כרגיל, בתפילה פומבית חגיגית בכנסיה ומסתיימות בתהלוכה המונית בחוצות. תוך שירת ההימנון הלאומי ושאר שירים פאטריוטיים, כשבשורות המסגינים נושאים את תמונתו של הקיסר ודגלי־הקודש, הפגנות כאלה ותפילות בתי־הכנסת ערכו גם היהודים. הפגנות היהודים והפגנות הנוצריים

67. שם שם.

68. שם שם.

היו נפגשות תכופות ברחובות ומתמזגות להפגנה אחת משותפת. כאותם הימים נקטה אף העתונות האנטישמית סגנון אחר וטון אחר כלפי היהודים. „גבוייה ורמיה“ נתן תיאור מן „מאניפסטאציה“ (הפגנה פאטריוטית) של יהודי פטרבורג, שיצאו החוצה מבית הכנסת, לאחר תפילה פומבית ותגייגית, למען נצחון הנשק הרוסי, ואלה דברי העתון הריאקציוני והאנטישמי:

„המון יהודים, שיצאו מבית הכנסת, פגשו בדרך אל כיכר הארמון ב„מאניפסטאציה“ של הרוסים; וכאן, תוך קריאות התלהבות כלליות, נתמזגו שתי ההפגנות לאחת שלמה זבלתי נפרדת. רגעים כאלה אינם נשכחים. כל גילוי אמיתי של שאיפה לאחזה מצד האומות היושבות ברוסיה ישא פירות יקרי-ערך לא רק לרוסים ולא רק בזמן קשה זה. תחלוף הסופה, תזרח שמש השלום על פני המולדת. — והעם הרוסי לא ישכח את אלה, אשר ביום הפקודה הלכו באומץ לב בצדו כתף אל כתף“⁶⁹.

השבועון „ראסוויאט“ הכניאו את הדברים האלה העיר: למרבה הצער עדיין לא יבשה הדיו, בה נכתבו מעל עמודי „גבוייה ורמיה“ שורות אחרות לגמרי, ואמנם צדק הבטאון הציוני, שלא נודרו להתפעל מן הדברים האלה. עד מהרה הוברר, כי היתה זאת רק אפיוודה קצרה, שבאילו לא היתה, כל ההבטחות, ש„העם הרוסי לא ישכח“ וגו' נשכחו חיש מהר, ובתולדותיה של יהדות רוסיה נפתח פרק חדש של עינויים ויסורים, רדיפות ונגישות, השפלת הכבוד ועלילות שוא, גירושים המוניים ופרעות, האשמה כוללת בריגול ומיתות בית דין שלישדה לגבי יהודים תפים מפשע וכל זה — בליווי של הסתה אנטישמית ארסית בעתונות, מעל במת הדומה וליבוי היצרים השפלים בקרב ההמון החשוד נגד היהודים בהדרכת השלטונות הצבאיים והאזרחיים כאחד.

הבעת רגשי נאמנות ונכונות להלחם בעד מולדת-רוסיה לא עמדה ליתודים ביים עברה. המטה הראשי של הצבא הרוסי צירף את היהודים למחנה האויב ופתח במלחמה נגד האוכלוסיה היהודית האזרחית בעת ובעונה אחת עם המלחמה בגרמניה ובאוסטריה, והחיילים היהודים היו צריכים להסתכל בשפטים, שחבריהם לנשק עשו באחייהם בני עמם (ותכופות אף בבני משפחתם) בלי שיוכלו לנקוף אצבע לעזרתם, המפקד הראשי של הצבא הרוסי, הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאייביץ' (דודו של הקיסר המולך) וראש המטה שלו, צורר היהודים המובהק, גנרל יאנושקביץ', החלו מגרשים את התושבים היהודים משטח פעולות המלחמה. היהודים הוכרו כמסוכנים, באשר יש ביכולתם, מפאת קירבת הלשונות איריש וגרמנית, לבוא בדברים עם האויב הגרמני ולסייע לו. על התבוסות שהרוסים היו נוחלים בקרבות עם האויב היו הם מפצים את עצמם בשפטים ובפרעות ביהודים. מפולין הרוסית החלו הגירושים כבר באבגוסט-ספטמבר 1914. הפולנים, שהמלחמה השיגתם בעיצומו של „בויקוט“, הוסיפו לרדוף את היהודים בעזרתה של הריאקציה הרוסית, שגאות גששם, הם העלילו על היהודים בפני מפקדי הצבא הרוסי והאשימום בריגול ובסיוע לאויב, בעוד אשר רבים ממנהיגיהם של הפולנים עמדו עצמם בקשר עם אוסטריה ועם גרמניה (השוא דוכנוב). זה גרם לפוגרומים, שנערכו בידי החיילים הרוסים וכן להוצאה להורג של יהודים רבים תפים מפשע על ידי בית דין שלישדה. באביב 1915 יצאה סקודה, לגרש את כל היהודים מהפלמים המערביים: פולין, ליטא, קורלאנד, בסך הכול — קרוב ל-200 אלף נפש. בשעות הנסיגה היו אנשי הצבא הרוסי מתנקמים ביהודים ועושים בהם פרעות. גל של פליטים זרם לפליטים הפנימיים של רוסיה, והממשלה האבסטרקטית היתה נאלצת לבטל באופן זמני את תחום המושב ולהתיר לפליטים היהודים את ישיבתם במקומות, שעד כה היה אסור עליהם לשבת. נציגי האופוזיציה בדומה יצאו כנגד הגירושים האלה.

חבר הדומה היהודי פרידמן, שזה לא כבר הכריז את הכרתו בשם יהדות רוסיה על-
נאמנותה למולדת וזכה לתשואות רמות אף מצד הימין האנטישמי, יצא בדומה במחאת
נגד גירושי היהודים, הפרעות ועלילות השוא. אך הפעם כבר לא זכה לתשואות ולמחאות.
כפיים מצד „הרוסים האמיתיים“, אלא שוב לגידופים, עלבונות בסגנון האנטישמי הגס של
השוק. נפתח, אפוא, פרק חדש במאסרירולוגיה של יהדות רוסיה.

בסוף אבגוסט 1915 נוצר בדומה „הבלוק הפרוגרסיבי“, שאיחד את הוגי המרכז,
כגון, ה„אקסטיאביריטטים“, את הלאומנים ה„פרוגרסיביים“ עם שולגין בראשם, את הפרוג-
רסיסטים ואת הקדטים. היה בכך ביטוי לאי-שביעות-הרצון, התולכת וגדלה בקרב הציבור
הרוסי, מדרכה של האבסטרקטיזם. אולם היהודים לא נעזרו בהרבה מן ה„בלוק“ החדש
הזה, שכן החלק הימני שבו היה מעכב ועוצר בעד פעילות אופוזיציונית כלפי הממשלה
בשאלת היהודים. והקו הריאקציוני של הממשלה נעשה קיצוני עוד יותר. בסוף יאנואר
1916 הודח גורמיקין, ובמקומו נתמנה לראש המיניסטרים שטירמר, ריאקציונר לא
פחות, אלא אף יותר ממנו — חברו לשעבר של פלוה.

בישיבת הדומה מ־10 בפברואר 1916 פירסם הסוציאליזמוקראט צ'חאידזה חולך
חשאי, שדפאראמנט המשטרה שעל יד מיניסטריון הפנים שלח ב־9 ביאנואר לכל „הגובר-
נאטורים, שריהגרים, שריהגלילות ולמינהלות הז'אנדארמים“, תוכן המיסמך הרשמי הזה,
שראו בו „יצירה“ מובהקת של מיניסטר הפנים חבוסטוב, ממנהיגי הימין הקיצוני של
הדומה אינו אלא הסתה לשחיטת יהודים, האשמים, כביכול, בהאמרת המחזירים לצרכי
המחיה ובכלל בכל האסונות הפוקדים את רוסיה. היהודים עוסקים כעת — נאמר בחזון —
בתעמולה מהפכנית מוגברת באמצעות אירגונים שבמחתרת. הם מנהלים הסתה פושעת
בצבא, במרכזי התעשיה הגדולים של האימפריה ומעוררים את הפועלים לשביתות. לשם כך
„בחרו להם היהודים עוד שני גורמים חשובים מסייעים: התיקרות מלאכותיות של מצרכי-
המחיה הראשוניים והעלמת מעות-המתכת מן המחזור⁷⁰“. בכל אלה רואים הם דרך „להשגת-
ביטולו של תחום המושב“.

פירסום המיסמך צ״י צ'חאידזה מעל במת הדומה עורר תדהמה גדולה ומחאת מצד-
נציגי האופוזיציה. פרידמן גשא נאום גדול וסיים באזהרה: „להוי ידוע לכול, אם יישפך
דם יהודי כתוצאה מהפעולה הפושעת של סוכני הממשלה, יפול הדם הזה על ראשה של
הממשלה“.

ב־25 בפברואר 1916 הוגשה בדומה, לפי יזמתם של הנבחרים היהודים, שאילתא
בקשר לתחור-ההסתה מ־9 ביאנואר ושאר פעולות אנטי-יהודיות מצד השלטונות. על
השאילתא חתמו אנשי סיעות האופוזיציה: הקדטים, הפרוגרסיסטים, הסטרודוביקים
והסוציאליזמוקראטים. אך מה נדהמה יהדות רוסיה כולה, כאשר כעבור שבועיים הורידו
הנבחרים עצמם את השאילתא מסדר-היום⁷¹. הם נרתעו, מפני שהאגף הימני של ה„בלוק
הפרוגרסיבי“ איים להכשיל את השאילתא, ואף הקדטים לחצו ויעצו ליהודים להתנתק,
שכן לא ראו סיכויים לקבלת השאילתא. במצב זה נסוגו הנבחרים היהודים מן המערכה,
והיתה זאת נסיגה של אי-כבוד, שעוררה התפרפרות רבה בקרב הציבור היהודי ובמיוחד
בקרב הדור הצעיר.

היה זה „נצחונה“ של הריאקציה והאבסטרקטיזם על היהדות, „נצחון פירוס“ שבא
כפיצוי על תבוסתה של רוסיה בתויתות המלחמה. כעבור שנה פוצה המהפכה ובא הקץ
על האימפריה של בית רומאנוב.

70. Еврейская неделя № 8. 21-го февраля 1916 г. стр. 10—16.

71. Еврейская неделя 1916 No. No. 12, 13.

ד"ר ישראל קלוזנר

תזכיר על בעיית היהודים ברוסיה מאת שר הפלך הוילנאי פאלן

(מבוא)

בימי ניקולאי השני שעלה על כסא המלוכה בשנת 1894, המשיכה ממשלת רוסיה במדיניות הדיכוי והגבלת הזכויות של היהודים, שהחל בה בימי אלכסנדר השלישי „התקנות הזמניות“ מחודש מאי 1882 של שר הפנים איגנטייב נשארו בתקפן ונשמרו בקפדנות. היצאת היהודים מהכפרים שבתחום המושב ודחיקתם אל הערים והעיירות נמשכו. מסירת המנופולין על מכירת יי"ש לסוכנויות ממשלתיות בשנים 1896–1898 הגבירה את נדידת היהודים מהכפרים ומהפונדקאות אל הערים. נוצר „תחום מושב“ בתוך „תחום המושב“. המצב הכלכלי של היהודים, שהצטופפו בערים ובעיירות, הלך ורע. ההגבלות על קבלת תלמידים יהודים בבתי ספר תיכוניים וגבוהים, וההגבלות על התעסקות עורכי דין ורופאים יהודים במקצועם פגעו קשה בנוער ובאינטליגנציה היהודית. המצב הכלכלי הקשה וההגבלות גרמו לתסיסה מהפכנית בקרב הנוער האינטליגנטי והפרולטריון.

את הצורך להתיר ליהודים לצאת מתחום המושב ציין בתזכיר שלו על מצב פלך וילנה הגוברנאטור הוילנאי בשנת 1895. הגוברנאטור העיר, שהגירה פנימית כזאת של היהודים, המהווים רוב בערים בצפון-מערב המדינה, תגרום „להחלשת השפעתם המזיקה“. ניקולאי השני רשם בשולי התזכיר את החלטתו: „אינני מסכים כלל ועיקר לדעה זאת“¹.

המצב הכלכלי הלך והחמיר ויחד אתו גברה התסיסה המהפכנית. מפלגת ה„בונד“ התארגנה בוועידתה בוילנה בשנת 1897 והשפעתה הלכה וגדלה. נתרבו השביתות וההפגנות המדיניות, ומצד שני הגבירה את פעולותיה המשטרה, שנעזרה בכולשת ובצבא. מפגינים, שיצאו להפגין בוילנה ביום האחד במאי 1902, נתפסו והולקו לפי פקודת הגנרל-גוברנאטור פון-ואל, התעללות אכזרית ומחפירה זו גרמה לפעולות נקם. ליריות בגנרל-גוברנאטור מצד הסנדלר היהודי הירש לקרט. המתנקש נתפס והוצא להורג על-ידי תלייה. במלאות שנה להוצאתו של לקרט להורג קרא ה„בונד“ לשביתה במשך יום אחד „לשם הבעת אהדה לגיבור ושנאה לאויבנו ממשלת הצאר“². ארגון השביתה הזאת לא הצליח. השלטונות הגבירו את השמירה והבילוש. משטרה וקוזאקים חיפשו ביערות והיו נוכחים בכל מקום ציבורי, בתיאטרונים, בזמן הלוויות מתים וכד'³.

בקרב ראשי הציבור היהודי בוילנה החלט לנסות לבוא בדברים עם השלטונות

1 ש. דובנוב: דברי ימי עם עולם י', עמ' 103.

2 „ידעות אחרונות“ (ברוסית) של ועד ה„בונד“ בחו"ל, גל' 132, יוני 1903.

3 שם, גל' 133, 135.

בדבר הקלת מצבם של המוני היהודים על-ידי פתיחת הכפרים והישובים, שבתחום המושב, לפנייהם, ועל-ידי הקלות אחרות. שר-הפנים פלווה הרשה ביום ה'10 במאי 1903 ליהודים לגור במאה ואחד ישובים שבתחום המושב, מקומות, שבהם אסור היה להם לשבת לפי „התקנות הומניות“ מחודש מאי 1882.⁴ הקלה קטנה זו עודדה את ראשי הציבור היהודי בוילנה והם הגישו בסוף חודש מאי 1903 תזכיר מפורט לשר-הפנים באמצעות הגנרל-גוברנאטור ובו בקשה לבטל את האיסור על התיישבות בעלי-מלאכה יהודים בכפרים שבתוך „תחום המושב“. בתזכיר הודגש, שהעוני של בעלי-המלאכה (קרי: של העובדים בכללם, הפועלים ואחרים) בערים ובעיירות משפיע לרעה על הדור הצעיר שלהם, שאינו רואה לפניו דרך למצוא את פרנסתו. נוצר באופן כזה ייסוד בלתי מרוצה, המשמש קרקע נוח לתעמולה נגד הממשלה.⁵ הממשלה ראתה בעין רעה לא רק את ההתנגדות מצד ה„בוזר“, אלא גם את הליכוד הלאומי של היהודים על-ידי התנועה הציונית. הד"ר הרצל נסע אז לרוסיה בחודש יוני 1903 חוזר סודי נגד התעמולה הציונית. הד"ר הרצל נסע אז לרוסיה להשתדל בדבר הפסקת הרדיפות על התנועה הציונית. קבלת הפנים הנלהבת, שנערכה להרצל בוילנה למרות אמצעי המניעה מצד המשטרה, הראתה, שהציונות הכתה שרשים עמוקים בלבבות יהודי המדינה.

הממשלה החליטה למנות ועדה, ש„תכניס סדר“ בחוקים הנוגעים ליהודים, בהגבלות ובגזירות, שנצטברו לרוב במשך השנים. בחודש אוגוסט 1903 שלח שר-הפנים חזרזר אל כל הגוברנאטורים, שבו נתבקשו להביע את דעתם בדבר הדרכים להכנסת שיטה וסדר בחוקים אלה. בתשובה על חזרזר זה נתקבלו תשובות מהגוברנאטורים. התשובה של הגוברנאטור הווילנאי בפועל פאלק, המשתרעת על 49 נקודות דפוס גדולות, נקראת „תזכיר על בעיית היהודים בפלך וילנה“. אולם היא נוגעת לא רק לפלך וילנה, אלא למצבם התחוקתי של יהודי רוסיה בכללם. הדפסת התזכיר נסתיימה בבית-הדפוס הממשלתי בוילנה ביום ה'30 בספטמבר 1903 והוא הוגש לממשלה בחודש אוקטובר של אותה שנה.⁶

בתזכיר מתח פאלק ביקורת על החוקים הקיימים בנוגע ליהודים והציע הצעות לתיקון המצב. בתזכיר ידיעות חשובות על המצב הכלכלי ועל הזרמים הפוליטיים ברחוב היהודים, ידיעות שנאספו על-ידי השלטונות המקומיים באופן שיטתי ועובדו במשרד הגוברנאטור.

התזכיר המתפרסם כאן בתרגום עברי מאת מר ברוך קרוא. מכיל את הפרקים הבאים: 1. פתיחה; 2. המצב החוקי, ובו פרק א' „סקירה היסטורית על החוקים בנוגע ליהודים בפולין וברוסיה“, שהושמט בתרגום העברי, ופרק ב' „החוקים הקיימים בנוגע ליהודים“; 3. המצב הכלכלי; 4. הזרמים המדיניים בקרב היהודים; 5. סיום.

בפתיחה עמד הגוברנאטור על רצינות הבעיה והצביע על התסיסה המדינית בקרב המוני היהודים, ביחוד בקרב הנוער והפועלים. תסיסה זו היא בלי ספק תוצאה מהמצב החוקי והכלכלי של היהודים, ומצב זה בא כתוצאה מהחוקים, המגבילים את היהודים. הוא ראה איפוא את הצורך בתיקונים במערכת החוקים, הנוגעים ליהודים, כדחוף.

(4) ש. דובנוב: היהודים תחת שלטון ניקולאי השני (ברוסית), פטריגראד 1922.

עמוד 40.

(5) „ידיעות אחרונות“ הנ"ל של ה„בוזר“, גל' 138.

(6) התזכיר נמצא בבית-הספרים הלאומי בירושלים.

בתזכיר ניתנת סקירה היסטורית על היהודים בפולין וברוסיה. צויין בו, שבפולין נהגו היהודים בראשונה מהזכות לגור בכל רחבי המדינה. לרכוש ולחכור קרקעות בכל מקום. פרט לאי־אלה שטחים של אנשים פרטיים ושל הכנסייה, ולסחור ולעסוק במלאכה באופן חפשי בערים ובכפרים. הם נהגו גם משלטון עצמי בענייניהם הציבוריים ברוח דתם ומנהגיהם. הגוברנאטור הביא בוודאי דברים אלה בתזכירו, כדי להראות, שלא תמיד הגבילו את זכות הישיבה ואת השלטון העצמי של היהודים, אלא שאלו הן תופעות מאוחרות מתקופות, שבהן התחילו לדרוש את היהודים. מצבם של היהודים הורע בפולין במאות ה־17–18 בהשפעת הקלירוס הקאטולי והעירונים. גם ברוסיה היה בתחילה היחס אליהם ליברלי. כשכבשה רוסיה חלקים מפולין ומליטא, שאפה ממשלת יקאטרינה השניה לבטל את ההתבדלות האורחית של היהודים. כוונות כאלו היו גם לתקנות משנת 1804 של אלכסנדר ה־1. לו היו מגשימים את התקנות האלו, מציין הגוברנאטור, היתה בעיית היהודים נפתרת כבר מזמן ברוח שוויון מלא של היהודים לשאר האזרחים. בכל זאת חל שינוי ביחס ליהודים. התקנות משנת 1835 של ניקולאי ה־1 הגבילו באופן חמור את „תחום המושב“. חוקים אחרים של אותו צאר הקטינו את שטח פעולתם של היהודים אפילו ב„תחום המושב“ על־ידי גירושם מהגבול במרחק חמישים ויירסטאות וכד. בשנת 1844 בוטלו שרידי השלטון העצמי של הקהל, בלי שהוקם במקומו מוסד אחר, שינהל את ענייניהם הדתיים ואת מוסדות הצדקה שלהם, ושיתאים יותר לדרישות הממשלה. בגלל שיטות ההגבלות, שנקטה בה הממשלה, לא יכלו להצליח הנסיונות להפיץ בקרב היהודים השכלה רוסית כללית. רק בימי אלכסנדר השני, כשנעשו הקלות ליהודים בנוגע לתחום המושב ובשטחים אחרים, התחילו היהודים להתקרב להשכלה הרוסית. שינוי חל שוב בשנת 1882. כשהוצאו „התקנות הזמניות“, שאסרו על היהודים להתיישב בתחום המושב מחוץ לערים, וכן לרכוש או לחכור בכפרים ובישובים קרקעות. אחרי תקנות אלו באו הגבלות אחרות, שהן מהוות יחד עם החוקים המגבילים הקודמים את מכלול החוקים הקיימים במדינה ביחס ליהודים.

הגוברנאטור פאלן דרש לבטל את התקנות של איגנאטייב מחדש מאי 1882. שיצרו „תחום בתוך תחום“ וצמצמו בתשעים אחוז את השטח, שבו מותר ליהודים לגור. לפי הסטטיסטיקה שבידי הגוברנאטור ירד מיספר היהודים, הגרים בכפרים בפלך ווילנא, מששה־עשר (16.33) לעשרה אחוזים ממיספרם הכללי. האיסור להשתקע בכפרים גרם לדלדולם של בעלי־המלאכה והפועלים היהודים, אוהבי העבודה.

הגוברנאטור מתאר בצבעים קודרים את מצבם הכלכלי של יהודי וילנא, שבה מצטופפים כמאה אלף יהודים, ומחציתם רעבים, ללא עבודה קבועה או מקבלים שכר־עבודה נמוך ביותר.

הוא עומד בהרחבה על התסיסה המהפכנית בקרב תנועת היהודי. ממשלות רוסיה עודדו את ההשכלה בקרב היהודים במשך דורות, עד שהיהודים התחילו נזהרים לבתי־הספר הכלליים בימי אלכסנדר השני. אחר־כך באו חוקים, המצמצמים את מספר התלמידים היהודים בבתי־הספר התיכוניים והגבוהים והמגבילים את אפשרויות העבודה של בעלי השכלה גבוהה. נוצר פרולטריון משכיל, שאינו מרוצה מהמצב, רבים מבני הנוער המשכיל יצאו לחוץ־לארץ ללמוד, ושם קיבלו השפעה מהמהגרים המהפכנים. היושבים שם, ההמון המדולדל היהודי ניתן בקלות להשפעה של ה„כונד“.

הגוברננטור דן בבעיית חינוך הדור הצעיר של היהודים. את ה"חדר" יש להשאיר, כי הוא משמש מנוף עצום להשכלת היהודים, אולם יש לפקח על המלמדים. בתיהספר למתחילים המוחזקים על-ידי מס ה"קורובה", אינם ממלאים את תעודתם. מהם יוצאים אנשים, יהודים את השפה הרוסית, אבל אין הם יכולים להמשיך בלימודיהם בגלל ההגבלות, מהם יוצאים אנשים בעלי-השכלה למחצה ומסוכנים מבחינה מדינית. בתיהספר התיכוניים הממשלתיים, שבהם לומד אחוז מסויים של יהודים, אינו משפיע לטובה על הנוער היהודי. הוא מרגיש את עצמו לא-טוב, עליו לבוא לבית-הספר בשבת, לשמוע דברי לגלוג על דתו וכד'. כנגד זה יש לתלמידים היהודים השפעה רעה על התלמידים הנוצרים במובן המדיני. הגוברננטור מציע איפוא להוציא את התלמידים היהודים מבית-הספר הכלליים ולפתוח בשבילים בתיהספר עצמיים ותיכוניים יהודיים בהנהגת מורים נוצריים.

הגוברננטור סובר, שביטול הקהל היה משגה. הקהל היה מוסד מאתה, שהסדיר את העניינים הרוחניים של היהודים והוא דרוש גם עכשיו. הוא קיים למעשה, אם כי לא בגלוי, וללא אפשרות של ביקורת עליו מצד הממשלה.

הגוברננטור מתח בקורת על ה"רבנים מטעם", שלא קיימו את התקוות, שתלתה בהם הממשלה. הם הפכו לפקידים, המנהלים את פינקסי הרישום של האוכלוסיה היהודית. יש צורך ברבנים בעלי השכלה. משום כך מביע הגוברננטור את צערו על סגירת בית-המדרש לרבנים בוילנה ושיבת ולוזין. הוא מציע להקים בפלך וילנה בית-ספר גבוה לרבנים, כלומר ישיבה, את העניינים הדתיים של היהודים הוא מציע לארגן בצורת קונסיסטוריה. את ה"רבנות מטעם" הוא מציע לבטל.

בדברו על הזרמים המדיניים בקרב היהודים, מקדיש הגוברננטור פרק גם לתנועה הציונית, הוא רואה בה שאיפה מדינית טהורה. גם היא כמו ה"בונד" פרי המצב הבלתי-יתקין של היהודים ברוסיה. ברחוב היהודים נאבקים על הגמוניה הציונים וה"בונד". במקום שהציונות גוברת, נחלש ה"בונד", ויש שה"בונד" נעלם שם לגמרי. — תופעה, שהורגשה בוילנה בשנה האחרונה, המתנגדים הפועלים ביותר בקרב הציונים ל"בונד" הם "פועלי ציון", הרוצים לפעול למען שיפור מצבם החמרי של הפועלים על-ידי עזרה עצמית מאורגנת, אבל חוקית (מודגש בתזכיר).

הגוברננטור הוילנאי דרש איפוא לבטל חוקים, המגבילים את היהודים, בראש וראשונה בנוגע לתחום המושב, והציע הצעות לתיקונים בחיי היהודים. היו גם גוברננטורים אחרים, כמו אורוסוב מפלך בסרביה, שהציעו להתחיל במדיניות ליברלית יותר. ראשי השלטון, והקיסר בראשו, לא נטו לשום שינוי לטובת היהודים. בראשית שנת 1904 התכנסה בפטרבורג הוועדה לתחיקה בענייני היהודים. הוועדה התחילה לדון לא בהצעות התיקונים, אלא בהכנסת סדר בחוקים הקיימים. פעולות הוועדה נפסקו כשפרצה המלחמה עם יאפאן.

על מחבר התזכיר, הגראף פאלן עצמו, אין לי ידיעות מפורטות. הוא בלי ספק ממשפחת הגראפים והבארונים פאלן מהארצות הבאלטיות, מקורלאנד. אחד ממשפחה זו היה קונסטאנטין בן איוואן פאלן, שהיה שר-המשפטים וישב בשנות 1883—1888 בראש "הוועד העליון לביקורת החוקים הקיימים בנוגע ליהודים". הגוברננטור הוילנאי בפועל פאלן שירת לפני בואו לוילנה בפלך ווארשא.

התזכיר היה פנימי וסודי ונדפס כאמור בבית-הדפוס הממשלתי בוילנה. טופס של התזכיר נפל לידי אנשי ה"בונד", שהבריחוהו לחוץ-לארץ והדפיסוהו בג'ניבה בחודש מארס 1904 בארבעת אלפים טפסים בשם "תזכיר סודי מפורט של

אגוברנטור ווילנאי על מצב היהודים ברוסיה".⁷ במבוא שלהם לחוברת ציינו אנשי ה"בונד" את העובדה שמחבר התזכיר, אחד הפקידים הגבוהים ביותר של הממשלה, מוכרח היה לקבוע, שהמצב התחוקתי של היהודים ברוסיה הוא בלתי תקין. לפי נציגי ה"בונד" בחוק־לארץ נקטה הוועדה הממשלתית בעמדה דומה לזו שבתזכיר המדובר וחיוותה את דעתה בעד ביטול תחום המושב, אולם פלויה החליט לבטל את הוועדה ה"מרדנית" ולשים קץ לפעולותיה.

אנשי ה"בונד" ציינו גם את דברי התזכיר על היחסים בין ה"בונד" ובין האגף השמאלי של הציונות, כלומר "פועלי ציון". לדעתם הראה הגוברנאטור בשטח זה יותר הבנה מאשר בטאון הוועד המרכזי של הסוציאלי־דמוקרטים הרוסיים "אייסקרה".

נוסח התזכיר על בעיית היהודים בפלך וילנה

פ ת י ח ה

סטטיסטיקה של האוכלוסיה היהודית, היחס בין האוכלוסיה היהודית בערים ובעיירות של פלך וילנה מצד אחד ובכפרים מן הצד השני הוא: לפי נתוני הספירה הכללית של האוכלוסיה בקיסרות הרוסית בשנת 1897 (פלך וילנה חוברת ב') נמנו בפלך בסך הכל 204,673 יהודים (מהם גברים 98,186 ונשים 106,487), ומהם יושבים בערים 87,303 (גברים 41,676 ונשים 45,627) ובמחוזים בלי הערים 117,370 (גברים 56,510 ונשים 60,860). בין הגרים בערים נמנו רק היהודים היושבים בערי פלך ומחוז או בערים אחרות, ואילו היהודים היושבים בעיירות נמנו במדור היושבים במחוזות. מכיוון שהחוק (תקנות 3 במאי 1882) מרשה מגורי יהודים בערים ובעיירות ואוסר את המגורים בכפרים, חשוב לקבוע שני סוגי היהודים הללו. לפי נתוני הנהלת פלך וילנה שנאספו בשעת הספירה גרו בכפרים 33,435 יהודים (גברים 16,736 ונשים 16,699). אם לנכות מספר זה ממספר היושבים במחוזות נקבל את מספר היהודים היושבים בעיירות $117,370 - 33,435 = 83,935$ (גברים 39,774 ונשים 44,191) ובסך הכל ישבו בערים ובעיירות 171,138 ובכפרים 33,435, זאת אומרת שמכל מספר היהודים היושבים בפלך גרו בערים ובעיירות 83,67 אחוזים ובכפרים 16,33 אחוזים. מיד לאחר הספירה הכללית הונהג בפלך וילנה המנופולין על היי"ש ועל ידי כך ניטל מהמון יהודים שגרו עד אותה שעה בכפרים הרווח ממסחר היי"ש וחם עברו לערים. חוץ מזה בא בשנים האחרונות על ידי פירושים חדשים של החוקים הקיימים או על ידי ביטול החוקים (למשל בנוגע למוסקבה ולפלך מוסקבה ולגלילת הקוזקים) גירוש בהמון של יהודים מן הפלכים הפנימיים לתחום המושב. היהודים הללו נוסבו בחוקי החוקים הקיימים בערים. על ידי כך גרמו העובדות הנ"ל להגדלת מספר היהודים היושבים בערים ולהפחתת מספרם בכפרים, לפיכך נשתנה יחס האחוזים הנ"ל ויש להשוב, שכעת גרים בערים לא פחות מ־90 אחוזים ובכפרים לא יותר מ־10 אחוזים, מה שמתאשר על ידי הנתונים מטעם המשטרה. מספר היהודים היושבים בפלך, שהם כ־13 אחוזים של כל האוכלוסיה, וחלוקתם הכלתית תקינה בין הערים והכפרים הופכים את שאלת היהודים לחשובה מאד לפלך וילנה ביחד עם כל פלכי תחום המושב היהודי.

7) נדפס בצורת חוברת קסנה, 73 עמ'. ידיעה על ההדפסה ב"ידיעות אחרונות" (ברוסית) של ה"בונד" בחו"ל, גל' 169 מיום 21/2/53.1904.

רצינות השאלה, החוקים הקיימים על היהודים, שלעמים קרובות אין הם מותאמים אחד לשני, אף סותרים אחד את השני, ויש שהם ארעיים (התקנות הארעיות של שנת 1882, תקנות מס הנרות ועוד) או שאינם מתאימים למצב העניינים בהווה, הביאו לידי הכרה, שהגיעה השעה לבדוק את החוקים ולשם כך הוקמו לא פעם ועדות מיוחדות שלא הביאו לצערו שום תוצאות סופיות. כעת רואים לעתים קרובות ביותר בהמון היהודים, ביוחד בין הנוער והפועלים, תסיסה מדינית מאד בלתי רצויה, שהובאה אלינו מבהוץ, תסיסה זאת, המסוכנת כשהיא לעצמה, מסוכנת ביותר מאותה בחינה, שהיא מגבירה את התסיסה הרומה שהיתה קיימת מאז בחבל ארץ זה, הנוער היהודי, וביחוד הפועלים הנתונים על ידי דרגת התפתחותם הנמוכה ואי־שביעות רצון ממצבם להשפעת חוצמלים שונים, הם המפיצים את תורותיהם בין האוכלוסיה המקומית. התנועה המדינית האמורה היא בלי ספק תוצאה של המצב הזכויותי והכלכלי הבלתי תקין של היהודים, שנוצר על ידי חוקינו, ולפיכך אם לשעבר ראו צורך לגשת לבדיקת החוקים על היהודים הרי כעת יש לראות בדיקה זו בהחלט כדחופה מכיוון שכל דחייה מאימת בתוצאות מאד מסוכנות. —

המצב החוקי

החוקים הקיימים בנוגע ליהודים. בקיסרות הרוסית אין כל הנתינים נהנים מזכויות שוות. תחקקה שלנו מחלקת את כל מעמדות האוכלוסיה לשני סוגים ראשיים: (א) תושבים טבעיים, (ב) זרים, והזרים מחולקים מצדם לשני סוגים — כאלה שזכויותיהם מוגדרות על ידי חוקים המשותפים לכל התושבים הטבעיים וכאלה שזכויותיהם מוגדרות בחוקים מיוחדים. לסוג ראשון נמנים למשל הארמנים, היוונים, הטטרים ובכלל כל הזרים תושבי המדינה. לסוג השני — שבעה סוגים שונים של זרים, רובם אובדי אילים הנוודים בסיביריה ובמזרחיה של רוסיה, ובתוכם היהודים (סעיף 1762 וסעיף 16 מן החוק על הזרים, כרך 9). זאת אמרת שהיהודים אף על פי שהם יושבים מימים רבים בגלילות שצורפם לרוסיה מפולין לא זכו לזכויות של תושבים טבעיים והם כפופים לחוקים כלליים רק במקרים שלא נקבעו להם תקנות מיוחדות (סעיף 952, כרך 9). תקנות מיוחדות כאלה יש הרבה מאד והן מקיפות את כל המקצועות של החיים הציבוריים והכלכליים של היהודים ולפיכך יוצא שלמעשה כפופים היהודים הרוסים לחוקים הכלליים רק במקרים נדירים ועל פי רוב בלתי חשובים, ואילו במקום שהדבר ניגע לזכויות חשובות כפופים היהודים לחוקים יוצאים מהכלל. תקנות המגבילות את זכויות היהודים מפורזות בכל כרכי ספר החוקים של הקיסרות הרוסית עד שקשה לקבל מהם מושג שלם. חוץ מזה הן הוצאו בזמנים שונים בהשפעת כוונות שונים ועד היום לא הותאמו בינן לבין עצמן ולא עם החוקים הכלליים של הקיסרות. להלן נקצו בקיצור החוקים החשובים ביותר הקיימים כיום על היהודים שיש להם יחס במישרין או בעקיפין לגליל זה, והודגשו עד כמה שאפשר אותן הסתירות והחסוסים היוצרים מצב משפטי וכלכלי בלתי תקין של היהודים.

זכות הישיבה, זכותם של הנתינים הרוסים לגור בכל מקום בקיסרות, המוגבלת רק על ידי המשפט על עשיית מעשה פשע (סעיפים 48—49 של חוק העונשין) או בדרך מינהלית לפי החלטות החברה וכן גם בנוגע לאנשים שהוכרו כמיוקיים מתוך שיקולים מדיניים (חוק על מניעה ועונש של פשעים, נספח א' לסעיף א'), הוחלפה ליהודים ברשיון לישיבה. תדירה בכל מקום ב־5 פלטים (כרך 9 של חוק המעמד, 1895, סעיף 11) הנקראים בחוק תחום המושב של היהודים, עד לתנועה נגד היהודים בראשית שנות ה־80 הותר ליהודים באמת לגור בתוך תחום המושב בכל מקום ומקום חוץ מן הפלטים סמולנסק, וויטבסק, ומהולב והערים קיוב, ניקולאיב וסבסטופול, שבנוגע להם קיימות תקנות מיוחדות. אולם החל מיום 3 במאי 1882 נאסר ליהודים, כתקנה ארעית ועד לבדיקה כללית של חוקי-

היהודים, להשתקע בפלכי ישיבתם התדירה מחוץ לערים ולעיירות, וותורו בענין זה יוצאים מן הכלל רק לגבי המושבות החקלאיות היהודיות, שהיו קיימות עד שנת 1882 (כרך 9 של אותו החוק, הערה א' בסעיף 779, מהדורת 1899). על ידי כך יצר החוק החדש תחום בתוך תחום בלי לבטל את זכויות היהודים הקיימות לגור בכל מקום ומקום בתחום המושב, וצמצם בתשעים אחוזים לפחות את השטח שבו מותר היה ליהודים מאז לגור בלי מכלים דברי. להסברת התקנה הזאת הוחלט: א) מעבר היהודים מיישובים שגורו שם עד 3 במאי 1882 ליישובים אחרים אסור בהחלט; ב) את היהודים, שעברו אחרי 3 במאי 1882 עד יום פרוסום דעת המועצה הממלכתית שאשרה על ידי הקיסר ביום 29 בדצמבר 1887 מיישובים כפריים ליישובים כפריים אחרים בתוך תחום המושב, להשאיר לישיבה תדירה באותם הכפרים שבהם נמצאו ביום פרוסום דעת המועצה הממלכתית (כרך 9, הערה ב' לסעיף 1779). יהודים שהשתקעו בגד החוק מחוץ לערים ולעיירות יגורשו על ידי המשטרה למקומות שנקבעו למגורים תדירים של היהודים (כרך 9 הערה ג' לסעיף 12).

ביצוע התקנות הנ"ל גרם לאי־הבנות רבות, לתלונות ולהסברות של הסנט שלעתים קרובות לא התאימו ביניהן.

בזמן הראשון לאחר פרוסום תקנות 3 במאי לא נתחברו שום רשימות היהודים היושבים בכפרים, אבל אחרי כן, כדי למנוע השתקעות חדשה, נתחברו רשימות היהודים היושבים בכפרים והנהלת הפלך הוציאה צו לגרש שוב את היהודים שלא נכנסו לרשימות. אבל הסנט הסביר בהחלטתו מיום 22 בינואר 1887 ובהחלטות תבאית, שאי־הכנסת יהודי לרשימות אינה יכולה להיות עילה לגירוש, ואת עדותו על זמן השתקעותו יש לבדוק על ידי חקירה מיוחדת. בדיקה כזאת לא תמיד מביאה לידי ברור האמת, משום שהמעוניינים בדבר משפיעים על האוכלוסיה המקומית. כן הסביר הסנט לא פעם, שהעברת יהודים באותו כפר עצמו אין בה משום הפרת תקנות 3 במאי 1882, אבל הסברות הסנט על כך מה פירוש אותו יישוב כפרי עצמו אינן ברורות ואינן מתאמה, בכמה מקרים מסביר הסנט, שכל היישובים והמקומות באיוור חברה כפרית אחת יש לראותם כמקום כפרי אחד (הסברות הסנט מ"ב במאי ומ"ג בנובמבר 1901 מספרים 4840, 12177; 25 בספטמבר 1902, מספר 8990; 2 במאי 1903 מספרים 3737, 3739). במקרים אחרים נאמר שיש לראות כמקום כפרי אחד את כל השטח שבו אחוזה שבו מתנהל משק משותף (הסברות 17 בספטמבר 1910, מספר 9801). חוץ מזה הסביר הסנט כי שני כפרים הנמצאים לא רק בשתי חברות כפריות שונות אלא גם קרובות זו לזו יש לראות במקום כפרי אחד (5 בספטמבר 1903, מספר 7799). לפיכך אם לא יבטלו תקנות 3 במאי 1882 יש לפתור שאלה זו בהחלט על ידי חוק.

בשאלה מה הם סוגי היהודים שעליהם חל חוק 3 במאי הסביר הסינט, שהתחלה אין להרחיבה לפי סעיף 71 של חוקי היסוד על אותם סוגי היהודים (בעלי השכלה גבוהה), שלפי הזכויות המיוחדות שניתנו להם על ידי הקיסר בחסד יוצא מן הכלל מותר להם לגור בכל מקום ומקום בקיסרות (הסברות 2 באוקטובר 1885, 25 באוקטובר 1895 מספר 225). מה שנוגע לחיילים משוחררים וכן לבעלי מלאכה, מכונאים וכדומה הסביר הסינט, כי אף על פי שלבני הסוגים הללו מותר לגור מחוץ למקומות שמוחרג ליהודים לגור, הרי אין זה נוגע לתחום המושב, משום שבתקנות 3 במאי 1882 אין יוצא מן הכלל לאנשים אלה ולפיכך חלות תקנות אלה במידה שווה על כל היהודים (22 באפריל 1897, 1898 ועוד). יהודים שגרו בכפרים לפני הוצאת התקנות ויצאו משם לא מרצונם אלא לשם מילוי חובת עבודת הצבא אינם מאבדים לפי הסברת הסינט את הזכות לשוב למקום המגורים הקודם, משום שקיום חובה ממלכתית איננו יכול לגרום להם אבדן איזו זכות שהיא שהיתה להם לולא נקראו למילוי חובת הצבא (הסברות 23 במאי 1884 ר"ב 30 בינואר 1885). וכן חזרת

היהודי לאחר יציאה ארעית למקום ישובו הקודם אינה יכולה להיחשב כאיסור לפי תקנות 3 במאי (הסכרת 2 בנובמבר 1884). כן החליט הסינסי כמה פעמים ששהייה ארעית של יהודים בכפרים איננה אסורה לפי חוק 3 במאי אבל אין הסבר מדויק מה זאת שהייה זמנית וכמה זמן היא נמשכת.

להפחתת הצפיפות של האוכלוסיה היהודית בתחום המושב גורם, אמנם רק במידה זעומה, הרשיון הניתן לתבורות מסוימות של היהודים לגור מחוץ לתחום המושב. לפי החוקים הקיימים יש זכות כזאת לסוגים הבאים:

(א) יהודים שיש להם דרגת השכלה של דוקטור, מגיסטר או קנדידט רשאים לגור בקביעות בכל הפלכים והגלילות של הקיסרות כדי לעסוק במסחר ובתעשייה ומותר להם להחזיק לידם חוץ מבני משפחתם משרתים מבני דתם אבל לא יותר משנים, ואותם מהם שירשמו כסוחרים בעלי הגילדה השניה יוכלו הוץ מזה להחזיק עצור או לבלר אחד (כרך 14, חוק הדרכונים, 1895 סעיף 12). זכות כזאת של מגורים בכל מקום ניתנת לאנשים שסיימו חוק לימודיהם בבתי ספר עליונים, לרבות עוזרים לרופאים ולרוקחים, רופאי שיניים, חובשים ומיילדות, הלומדים רוקחות, חובשות ומיילדות (שם, הערה לסעיף 12). בחוק זה בולטת התמיהה שיהודים שקיבלו דרגות השכלה גבוהות מותר להם לגור בפלכים הפנימיים, "כדי לעסוק במסחר ובתעשייה". וכן אף תלמי של אנשים אלה ניתנת מצד אחד הזכות העליונה להתקבל לשיירות ממלכתי (פרק ג' סעיף 40) הרי מבחינה אחרת ניתנת להם עמדה נמוכה מבני דתם ממעמד הסוחרים. סוחרים בעלי גילדה ראשונה בין היהודים שמחוץ לתחום נהנים לפי החוק מכל הזכויות שישנן לסוחרים הרוסים ובתוכן זכות הרכישה של נכסי דלא ניירי בקיסרות. ואילו החוק הקובע את זכויות היהודים בעלי דרגות השכלה אינו אומר כלום על הזכות של רכישת נכסי דלא ניירי מחוץ לתחום. על ידי שתיקה זאת היו מקרים של סירוב עריכת חווי קניית נכסי דלא ניירי ליהודים כאלה. החוק הקובע זכויות הסוחרים וההיילים המשחררים היושבים בפלכים הפנימיים דאג למצב האזרחי בעתיד של ילדיהם, ואילו המצב בעתיד של ילדי היהודים בעלי דרגות השכלה לא נקבע לפי החוק עד שאין לדעת אם מותר להם כשיגיעו לבגרות להשאר לישיבה קבועה מחוץ לתחום המושב או לא.

(ב) ליהודים סוחרים הגילדה הראשונה, שלא נקבעו על ידי בית דין כעבריינים ולבני משפחותיהם, ניתנת הזכות להירשם לסוחרים הגילדה הראשונה כמעט בכל ערי הקיסרות הרוסית אם נמצאו לא פחות משנתיים בגילדה הראשונה עד לחוק 16 מרס 1859 או לא פחות מחמש שנים אחרי מכן החוק. הם זכאים לקחת אתם מבני דתם לא יותר מעוזר או מבלר אחד וארבעה משרתים גברים או נשים לכל משפחה. לפי הסכרת הסינסי יכולים הסוחרים לקחת עוזרים יהודים רק בשעה שהם עובדים, ואילו אחרי כן אינם זכאים לשכור משרתים מבין האנשים שאין להם זכות ישיבה עצמאית מחוץ לתחום. כיוצא בזה אין יהודי בעל בית זכאי למסור לעוזרו הנהלת עסקים מסחריים ומשקים מחוץ למקום מגורי בעל הבית. כשהיהודים יוצאים מאיו סיבה שהיא מתוך הגילדה הראשונה הם חייבים לחזור עם משפחותיהם ומשרתיהם לתחום המושב לא יאחר מאשר תוך שנתיים. ואם לאו הם מגורשים מסעם המסורה. אבל אותם היהודים שנמצאו בגילדה הראשונה מחוץ לתחום לא פחות מעשר שנים מקבלים זכות ישיבה לעולם ואפילו יצאו מתוך הגילדה. זכויות אלה אינן גם לאלמנות וילדים של סוחר, שמת לפני תום אותו מועד של עשר שנים, אם אוסיפו אחרי מותו להכניס את התשלומים לפי הגילדה הראשונה לפני עזר שנים מזמן צאתם מן הגילדה (כרך 14, חוק הדרכונים, פרק א' סעיף 12). בנוגע לחוקים אלה יש להעיר: עם מכן חוק מס המסחר ניטל מתעודות הגילדה כל ערך משום שבמקומן הוצאו תעודות מסחר, אבל החוק לא נתן ליהודים בעלי תעודות אלה זכות ישיבה מחוץ

לתחום, באופן שאותם מהם הרוצים ליהנות מזכות זאת מוכרמים לבחור יחד עם תעודת המסחר גם תעודת גילדה אף על פי שאין להם צורך בה למטרות מסחר.

ג) חיילים משוחררים, שעבדו בצבא לפי חוק עבודת הצבא, לא היו לפני כן זכאים להשתתף מחוץ לתחום המושב. יוצא מן הכלל בא בשנת 1860 רק החיילים ששרתו בחיל הגברדיה. ביום 25 ביוני 1867 אושר על ידי הקיסר חוק החיילים המשוחררים שלפיו ניתנה להיילים משוחררים יהודים הזכות לגור בכל מקום ומקום ולהצטרף עם נשיהם ובניהם לעדה העירונית והסוחרית. למעשה ניתנה זכות זאת רק לאותם החיילים, שנכנסו לשרות לפי חוק עבודת הצבא הראשון, ולא לאלה ששרתו לפי חוק עבודת הצבא משנת 1874. חוץ מזה חלה לפי הסכרת הסינט זכות זאת על בני החיילים, אבל אינה מהווה זכות עצמאית של הילדים ושייכות להם רק כשגרשמו מחוץ לתחום על ידי החיילים המשוחררים עצמם. אם דבר זה לא נעשה, הרי נישלת מהם הזכות ועל ילדים כאלה של חיילים חלות התקנות החוקיות לשייכות יהודים ברוסיה ולמעברם אל מחוץ לתחום (החלטת הסינט מיום 29 בינואר 1899).

ד) ליהודים מכונאים, מבשלי יי"ש ושיכר ובכלל לבעלי מלאכה מותר לפי חוק 28 ביוני 1865 לגור לפי דרכונים חוקיים בכל מקום ברוסיה ולהחזיק לידם את בני משפחותיהם, זאת אומרת נשים, ילדים, אחים ואחיות קטינים ולשם כך תיבנים בעלי המלאכה הנמנים על חבר מקצועי להציג תעודה שיש להם דרגת אומן או שוליה, ואלה שאינם באיגודים — תעודות מאשרות על ידי המשטרה מאת בעלי בתי חרושת שהם בקיאים במקצוע. יהודים שהם צעירים מגיל 18, אף על פי שאינם שייכים למעמד בעלי המלאכה, מותר להם לבוא לשם לימוד המלאכה למקומות שמחוץ לתחום, אבל אסור להם לשהות שם יותר מחמש שנים כל זמן שיחול החוקה שעשו עם האומנים שקיבלו אותם לשם לימוד. אלה מהם שסיימו את הלימוד ויקבלו תעודות יכולים להישאר למגורים מחוץ לתחום (כרך 14 חוק הדרכונים, הערה ג' לסעיף 157). יהודים חברי חבר מקצועי היושבים בפלכים הפנימיים יכולים להיכנס לגילדות ולתגות מן הזכויות השייכות להם (כרך 11 חלק ב' חוק המלאכה והתעשייה, סעיף 382). לפי התנאי שבאותו חוק, שיהודים בעלי מלאכה זכאים לגור מחוץ לתחום המושב לפי דרכונים חוקיים, זאת אומרת בלי הזכות להירשם לעדה במקום מגוריהם, נוצר מצב שכמה שיגור יהודי בעל מלאכה במקום מסוים בכל זאת הוא נחשב רק כאילו הוא גר באופן ארעי ותלוי תמיד בעדה הקודמת, שלעתים קרובות היא משתמשת לרעה בתלותו, למשל בחידוש הדרכון מוזמן לזמן, בהטלת מסים שונים וכדומה. ברור שסדר כזה איננו נוח והוא מעכב מאוד את העברת היהודים בעלי המלאכה לפלכים הפנימיים, דרישת תעודות דרגת אומן או שוליה מאת בעלי מלאכה תביא בקרוב לכך, שאיש לא יוכל להשתמש בזכות זאת, שהרי עם ביטול לשכת המלאכה בוילנה למשל השנה לא היה בכל הגליל מוסד המוסמך להוציא תעודות כאלה ולעתיד יוכלו להשתמש בזכות זאת רק אותם האנשים, שכבר קיבלו לפני כן תעודות כאלה, ואילו תעודות חדשות לא יוצאו. הזכות הניתנת לחברי חבר מקצועי להצטרף לגילדות נתפרשה למעשה משום מה — אף על פי שבחוק עצמו אין הגבלה כזאת — שיהודים בעלי מלאכה המצטרפים לגילדה זכאים לעשות מסחר רק בתוצרת עצמם. על ידי פירוש כזה ניטלה מכמה סוגי בעלי מלאכה לגמרי האפשרות להשתמש באותה זכות בתוקף סעיף 1171 של חוק העונשין, האוסר ליהודים באיום בעונש לעסוק מחוץ לתחום באיזה מסחר שהוא. דבר שבמקרים מסויימים הוא מותר להם לפי החוק. למשל, שען אסור לו לסחור בשעונים שהרכיב והחקק מחלקים בודדים של שעונים, הנעשים רק בבתי חרושת, משום שעונים אלה אינם תוצרת עצמו. כן אסור להם לסחור בדברים אחרים השייכים לכל הנות שעונים, למשל שרשרות, מפתחות, תלאים, במצב כזה נמצאים גם בעלי מלאכה רבים אחרים, למשל צורפים, זהב, אופטיקאים, עושי

מכשירים וכדומה, ועל מסחר כזה שהוא תקין בהחלט מגרשים, כידוע מפעולת בתי המשפט על סמך הסעיף 1171 של חוק העונשין, יהודים לתחום וסחורותיהם מותרות, מה שגורם להרס נמור שלהם.

זכות היהודים לרכוש נכסי דלא ניידי, ליהודים מותר בתחום המושב יבן בכל מקום שמותר להם לגור לרכוש נכסי דלא ניידי מכל הסוגים חוץ מאחוזות נושבות, שאסור ליהודים להיות בעליהן (כרך 9, חוק המעמדות סעיף 780). זהו הכלל חרגיל, אבל כעת הוא ניתן להגבלות רבות. הזכות הניתנת על ידי החוק הזה ניטלה מאת היהודים לפי צו 10 ביולי 1864. שנכנס אחרי כן כנספח לסעיף 780 של כרך 9, שלפי אסור לכל היהודים ללא יוצא מן הכלל לרכוש קרקעות מאת בעלי אחוזות ואכרים בתשעת פלכי מערב וכן לרכוש ולקחת למשכנתא נכסים שנרכשו לפי חוק 5 במרס 1864. הגבלות אלה הוגברו עוד יותר לפי חוקי 3 במאי 1882, שבהם ניתן צו הקיסר: בפלכי תחום המושב יש להפסיק באופן ארעי חתימת חווי קניית נכסי דלא ניידי על שם יהודים או משכנתאות מחוץ לערים ולעיירות (כרך 9, הערה ב' בסעיף 780). לפי צו ועד המיניסטרים, שאושר על ידי הקיסר ב־10 במאי 1903, נאסרה באופן ארעי בפלכים שאינם בתחום המושב עשיית חווי אלה בשם היהודים או למענם: (1) חווי לרכישת נכסי דלא ניידי או מליגתם מחוץ ליישובים עירוניים, (2) חווי הנותנים להם אפשרות לתת הלוואות תמורת משכנתאות, זאת אומרת זכויות היהודים ברכישת נכסי דלא ניידי גם בתחום המושב וגם מחוצה לו צומצמו כעת לזכות רכישת נכסים באלה רק בערים ובעיירות, שהרי בשאלה אם איסור חווי קניית נכסי דלא ניידי בתקנות 3 במאי חל רק על היהודים המשתקעים במקום זה אחרי הוצאת החוק או על כל היהודים, לדבות סחרי גילדה ראשונה, הסביר הסניג, שההגבלה חלה על כל היהודים במקומות ישיבתם התדירה (28 בנובמבר 1888 מספר 25). את השאלה אם מותר למסור ליהודים לפי צוואות נכסי דלא ניידי מחוץ לערים ועיירות השייכים ליהודים, תהליט הסיגס ב־20 באפריל 1889, מספר 14, בחיוב.

בנוגע לחכירת נכסי דלא ניידי בתחום המושב אמרים החוקים: היהודים זכאים לקחת לחכירה, חוץ מקרקעות וכל מיני מיתקנים, משקים, טחנות, אכסניות וכיוצא בזה, אבל לחכור אחוזות ממשלתיות או פרטיות מותר ליהודים רק לפי חוזה פורמאלי, ואפילו באותן האחוזות שנרכשו לפי חוק 5 במרס 1864 שבהן אסור ליהודים לחכור ולנהל את הטחנות ובתי החרושת לסוכר, לזכויות ומפעלים אחרים, שלהנהלתם יש צורך בידענות טכנית ובקצת הון. לפי תקנות 3 במאי 1882 הופסק באופן ארעי מתן תעודות חכירה על שם יהודי לנכסי דלא ניידי שמחוץ לערים ולעיירות וכן יפוי כת להנהלת הנכסים (כרך 10 סעיף 1699, כרך 9 סעיף 784 שתי הערות הראשונות). בשאלה אם חוק 3 במאי 1882 אוסר ליהודים לחכור כל נכסי דלא ניידי מחוץ לערים ולעיירות או רק מיתקנים מסויימים, ובייחוד אם החוק חל על בתי מבשל י"ש שחכירתם מותרת ליהודים לפי הערה א' בסעיף 119 מחוק המשקאות של שנת 1893 וכן על מפעלים מסחריים, הסביר הסיגס שהחוק אוסר רק חכירת קרקעות ומיתקנים חקלאיים ואינו חל על כל מיני מפעלים מסחריים וכן דירות ובנינים הדורשים למגורי היהודים ולעסקיהם המסחריים (1 במרס 1899 מספר 3).

זכויות בשירות ממלכתי וצבאי, לפי חוק השירות הממלכתי (סעיף 4) אין הבדל דת ולאום מפריע להתקבל לשירות אם הרוצים להתקבל יש להם זכות לכך לפי החוק. אבל בנוגע ליהודים נאמר שאסור לקבל אותם לשירות אורחי, חוץ מאותם היהודים שיש להם הזכות לפי סעיפים 40, 48, 49 (סעיף 9). באותם הסעיפים נאמר שלשירות מתקבלים רק היהודים הבאים: (1) בעלי דרגות דוקטור, מגיסטר או קנדידט וכן דרגות רופא או חירורג. אלה מתקבלים לשירות בכל המקצועות בלי הגבלת מגוריהם בתחום המושב. (2) בעלי תעודות חובש יכולים להתקבל לשירות רפואי בתחום המושב.

3) יהודים רופאים שאין להם דרגת השכלה רפואית עליונה יכולים להתקבל לשירות במיניסטריון ההשכלה או במיניסטריון הפנים בלי הגבלת מקום מגוריהם בתחום המושב. בשנת 1882 הוגבל מספר הרופאים הצבאיים, החובשים ותלמידי החובשים מן היהודים ב־5 אחוזים. זכות היהודים להתקבל לשירות אזרחי מוגשמת כיום למעשה לעתים רחוקות מאוד. לפי חוק בתי המשפט אין שום הגבלות ליהודים להיות עורכי דין אבל ב־8 בנובמבר שנת 1884 ניתן צו הקיסר שקבלת עורכי דין ועורכי דין פרטיים מבני הדתות הבלתי נוצריות לא תהיה עד פרסום חוק מיוחד אלא ברשיון מיניסטר המשפטים. למעשה לא היה מקרה שניתן רשיון כזה.

חוק הערים מיום 11 ביוני 1892 סילק את היהודים לגמרי מהשתתפות בשלטון העצמי העירוני. לפי הערה ג' בסעיף 24 נקבע, שעד בדיקת החוקים על היהודים לא יורשו יהודים להשתתף באספות הבחירה העירוניות לתפיסת משרות בשלטון העצמי העירוני או להנהלת מקצועות בודדים של המשק העירוני, בכל עיר ויישוב בתחום המושב מנהלת העיריה או מנהל ראש העיר רשימה מיוחדת של יהודים שלפי החוק העירוני הם זכאים להבחר לחברי מועצת העיריה. מתוך היהודים שברשימה בחרת הערכאה העירונית המקומית חברי עיריה וסגנים במספר לא יותר מן החלק העשירי של מועצת העיריה לפי תקנת מיניסטריון הפנים. על החלטות הערכאה בענין זה אין ערעור. כן אין היהודים רשאים לא לבחור ולא להיבחר ולא לשרת במוסדות השלטון העצמי שמחוץ לערים (סעיף 16. הערה ג', חוק המוסדות שמחוץ לערים).

בכלל אסור, שחברי העדות היהודיות יהיו יותר משליש באיזה מוסד שהוא. שני השלישים האחרים והיושב ראש צריכים להיות נוצרים. על השתתפות היהודים בהרכב המושבעים בבתי הדין קיימות בחוק הגבלות אלה: מספר היהודים הנרשמים ברשימת המושבעים צריך להתאים ליחס האחוזים של היהודים למספר כל האוכלוסיה במקומו. יושב ראש המושבעים צריך להיבחר מבין בעלי הדתות הנוצריות (חוק בית המשפט הפלילי, סעיף 670).

יהודים הממלאים חובת עבודת הצבא יכולים לעלות בדרגות סמל ולבלר. אבל אין להם זכות לדרגות יותר גבוהות. אין נותנים להם משרות מנצחי תזמורות. בתזמורות יכולים היהודים להיות רק לא יותר משליש כל המנגנים. היהודים אינם מתמנים לשירות הסגר ובספר, לחיל הים ולנוטרות.

חובת עבודת הצבא. חוק עבודת הצבא מן ה־1 בינואר שנת 1874 לא הכיל שום תקנות מיוחדות על היהודים. אבל לאחר זמן הונהגו כמה תקנות לשם מילוי חובת הצבא על ידי היהודים כהלכה. ואלה הן התקנות העיקריות: בקביעת הנחות לפי המצב המשפחתי למתגייסים מן היהודים יש למשרד הגיוס רשות במקרה ספק בנכונות ידיעות על הרכב משפחת המגוייס לדרוש המצאת ידיעות על המצב המשפחתי, שאושרו על ידי המשטרה. אבל המשטרה מוציאה אישורים כאלה רק לאחר שהמגוייסים יביאו הוכחות שאין בהן ספק (חוק עבודת הצבא, הערה לסעיף 123).

לזה הסביר הסינט, כי הוכחה מספיקה לזכות ההגנה מהווה אישור שהוצא על ידי מינהל המשטרה ולא על ידי פקיד בודד, וצריך שהאישור יכיל לא תוצאות חקירה על הרכב המשפחה, אלא ערבות מוחלטת של המוסד שהוציא את האישור, המבוסס על הוכחות שאין בהן ספק שהומצאו על ידי המגוייס.

אולם לא החוק ולא המעשה אינם קובעים מה הן ההוכחות היכולות להיחשב לבלתי מסופקות. הערכת הדבר נמסרת למשטרה עצמה. אם ההוכחה אינה מספיקה אין המגוייס זכאי לדרוש המשטרה אינה מחוייבת לעשות חקירה (הסברות הסינט מן ה־3 באוקטובר

1895, 6 במרס. 12 ביוני, 20 בנובמבר 1886 ועיד). בתנאים כאלה יש רבים מן היהודים המגויסים, שלמעשה יש להם זכויות להנחה אבל אינם ביכולתם ליהנות מהם. אם באיזור מסוים יש מחסור בבני דת ישראל שאין להם הנחה לפי המצב המשפחתי או שיש להם זכות להנחות מסוג ג' ר"ב מתגייסים יהודים שיש להם הנחה מסוג א' (חוק עבודת הצבא, סעיף 174).

משפחה יהודי שהשתמט ממילוי חובת עבודת הצבא נקנסת לפי החלטת משרד הגיוס. במכסת 300 רובל, אם אין ביכולת המשפחה לשלם את הקנס אין להחליף אותו במאסר (סעיף 395).

זכויות היהודים במקצוע ההשכלה וההוקים הנוגעים לדבר מפורטים להלן במדור "בונד".

ארגון חברות לתפילה. זכויות היהודים בהנהגת עניני דת מפורטות בחוק דתות חוץ, ואלה הן: "מותר ליהודים לערוך תפילות בציבור במקומות תחום המושב, אסור לאיש להפריע להם בזה לא בדיבור ולא במעשה". תפילות בציבור מתרחות בבנינים מיוחדים שנקבעו לכך, דהיינו: בבית הכנסת ובבית המדרש. בתי מדרש ובתי כנסת נקבעים ברשיון פקידות הפלך (בית מדרש לכל 30 בתים ובית כנסת לכל 80 בתים) במרחק מסויים מבתי תפילה נוצרים. מחוץ לתחום המושב תלויה עריכת בתי תפילה ליהודים: ברשיון מיניסטר הפנים. יהודים החייבים בעריכת תפילה בצבור ללא רשיון נקנסים במכסת של לא יותר מ־300 רובלים. כל היהודים המתאספים בקביעות בבית כנסת או בבית מדרש מסויים מתוודים חברת תפילה, הבוחרת לשלוש שנים הנהגה רוחנית לטיפול במבנה הפנימי ובמשק של בית הכנסת או בית המדרש. ההנהגה מורכבת ממלומד לשם הסברת הסיפיקות הנוגעים לתפילה בציבור או למנהגי הדת, גבאי וגזבר, הרבנים מטעם במקום נחשבים לפי תפקידם כחברים תדירים של ההנהגות הרוחניות. חברי ההנהגות כפופים למתן דו"ח כספי לפיקוח העירייה המקומית. אף על פי שלפי החוקים שלנו אין לדת ישראל שום מעמד דתי מיוחד, בכל זאת עומד בראש החברות הדתיות היהודיות מוסד הרבנים מטעם הממשלה. הרבנים מטעם הממשלה נבחרים על ידי החברה מבין בעלי דרגת השכלה לא פחות מבית ספר תיכוני, הרב נחשב למפקח ולפרשן של החוק היהודי, אבל איננו זכאי לענוש את היהודים בקנסות, בחרמות, בהוצאה מן החברה או לסרב למישהו בקיום מנהגי הדת. עליו מוטלות גם ההתחייבויות לניהול ספרי הרישום ורק הוא רשאי לערוך את מנהג ברית מילה. לקרוא בשמות לילדים, לסדר קידושין וגטין ולערוך קבורות. אחרים הממלאים תפקידים אלה וכן יהודים שפנו אליהם לשם זה כפופים לאחריות פלילית מיוחדת. את הרב מאשרת הנהגת הפלך והיא משביעה אותו. בחברות גדולות אפשר לבחור גם סגני הרב. על המשכורת לרבנים וסגניהם נערכים חוזים ביניהם ובין החברות, והם מתאשרים על ידי פקידות הפלך. הרבנים נהנים מזכויות הכבוד של הגילדה הראשונה. לאחר שמילאו התחייבויות ללא דופי במשך של לא פחות מעשר שנים, הם מקבלים לאות הצטיינות מדליות של זהב.

לשם פתרון הסיפיקות של הרבנים, בדיקת תלונות עליהם על שלא פתרו כראוי שאלות דתיות ולשם מילוי משימות אחרות השייכות לעניני הדת היהודית מצד מיניסטר הפנים, קיימת ליד מחלקת עניני דתות-חוץ ועדת רבנים מיוחדת. היא נבחרת על ידי סופרים ורבנים ויהודים מכובדים ברשיון שרי הפלך. אישור המועמדים תלוי במיניסטר הפנים. הפרוטוקולים של הועדה מוגשים למיניסטר, היכול — במקרה שאיננו מסכים לתוכן, — או לסרב או למסור את הדבר לבדיקת חדשה בועדה.

ועדת הרבנים מתכנסת לפי הצורך על ידי פקודת מיניסטר הפנים (כרך י"א, חלק א' של חוק דתות-חוץ, סעיפים 1299—1335).

זאת ואמרת, שעניני הדת של היהודים נתונים כיום כמעט מחוץ לחיטות ולקיצוב.

של הממשלה, לשעבר היה כל ההווי הרוחני של היהודים כל כך מכודל, עד שהיה מוחזק על ידי כוח הכובד של עצמו, המוסד היחיד לפיקוח הממשלה על העולם הרוחני של היהודים הוא כיום מוסד הרבנים מטעם. אולם החיים הוכיחו, שמוסד הרבנים מטעם אינו מתאים בשום אופן למסרתו, וביחוד ניטלה ממנו כל זכות קיום משעת חיסול בתי המדרש לרבנים, אותם בתי מדרש הוכרו כבלתי משיגים את מטרותם ולפיכך בוטלו זכויות אין כלל טיפוס של בית ספר שבו יכולים היהודים לקבל אותה השכלה כללית ויהודית מיוחדת הנחוצה לשם ייצוג האינטרסים הרוחניים של התכורות היהודיות, המוסד מתנוון לגמרי, והרבנים מטעם אינם כיום אלא רושמי לידות, נשואים ומקרי מוות, שום סמכות אין לרבנים מטעם לא בין בני דתם ולא אצל הממשלה, בעיני בני דתם אין לרבנים סמכות משום שלרב יכול להיבחר מי שיש לו דרגת השכלה כללית מסויימת, אבל שום דרגת השכלה דתית אינה נדרשת, יש דוגמאות שנבחרו לרבנים עוזרים לדוקחים, רופאים ואחרים שאין להם שום שייכות למשימה דתית, יש מקרים, שמחוסר מועמדים אחרים המספקים את הדרישות החוקיות נבחרים רבנים שאינם יודעים כלל לקרוא עברית, ולפיכך אינם מכירים לא רק את הספרות הדתית אלא גם את הדרישות היסודיות של הדת היהודית, ברור, שאנשים כאלה אין להם שום סמכות דתית או רוחנית בעיני בני דתם, לעתים קרובות אין הרבנים מטעם מקיימים בעצמם את מצוות הדת ולפיכך לא זה בלבד שאינם יכולים לנהל את החיים הדתיים של צאן מרעיתם אלא להיפך, לעתים קרובות הם מתנגשים ברגשות הדתיים של הקהל ומעוררים לעצמם יחס עויין מצד היהודים האדוקים. הקרע הגמור בין הרב מטעם והמון האוכלוסיה גורם בדרך הטבע לכך, שאין להם שום ערך לממשלה, כדי להשפיע על ההווי הציבורי והרוחני הפנימי של היהודים מוכרחים נציגי השלטון לפנות לעתים קרובות לא רבנים מטעם אלא לנציגי האוכלוסיה שאינם תופסים שום עמדה רשמית, אבל מכיוון שליהודים יש צורך במנהיג רוחני לסיפוק צרכיהם הדתיים קיים בצד הרב מטעם גם הרב הדתי, שאיננו תופס שום עמדה רשמית והפועל ללא פיקוח והדרכה מצד הממשלה, אבל יש לו השפעה עצומה וערך לבני דתו, המדריך האמיתי של קהל היהודים הוא דוקא הרב הדתי ולא הרב מטעם. אולם הרב הדתי, שאיננו מתאשר על ידי שום גוף, גמצא ללא כל מנע עם הממשלה, ואם מורגשת ההתבדלות של האוכלוסיה היהודית הרי היא נגרמת במידה רבה דוקא על ידי קיום מוסד הרבנות הדתית, שאינה מוכרת על ידי הממשלה ושהממשלה לגמרי מתעלמת ממנו. רק לעתים רחוקות יכולים הרבנים הדתיים להשפיע על חנוך הנוער היהודי. נציגי היהדות השמרנית, שלעתים קרובות היא קנאית, שאינם יודעים לא לדרב ולא לקרוא רוסית והרואים בתחזקת הקנאות את הסמכות העיקרית שלהם, מהחיים את הסיבה הראשית לאותה התבדלות שאינה רצויה בהחלט, הם נטילים כל השפעה על הנוער, שאין להם אתו שום מגע, ואין איפוא להתפלל שבין הדור הישן והדור החדש של היהודים רובצת תהום רבה מבחינת המגמות הדתיות, כיוצא בזה אין לרבנים מטעם שום השפעה על חנוך הנוער, והתוצאה של מצב זה היא שהנוער הזה גדל ללא כל השפעה דתית ואין לו שום משמעת מבחינה דתית או רוחנית.

המצב הכלכלי

א) סקירה היסטורית על המצב הכלכלי של היהודים כפולין וברוסיה, כפולין הישנה תפסו היהודים מצב לא רק של חבורה דתית ואתנית מתבדלת, אלא גם של מעמד כלכלי מיוחד — מעמד המסחר והמלאכה, בין בעלי האחויות והאכרים המשועבדים היו מעמד ביוני, מעמד זה היה מסיגר ומוגדר מיתר האוכלוסיה בתוקף סיבות טבעיות: דה, מנהג עממי, תבונות לאומיות וגם סיבות מלאכותיות: מצב משפטי מיוחד וזכויות מיוחדים שבאו במקום זכויות אזרחיות כלליות, כל זמן שליהודים, כחלוצי המסחר והמלאכה בפולין, לא

היו מתחרים הוקירה הממשלה אותם ופרשה את הסוטה עליהם. אבל כשנתגבר במאה השש עשרה היסוד הנוצרי העירוני בפולין (מתחילה גרמנים ואחרי כן עירוניים ובעלי מלאכה פולנים), נשתנה היחס ליהודים. הסוחרים ובעלי המלאכה הנוצרים, שנתמכו על ידי העיריות וחברות בעלי המלאכה, דחקו בכל האמצעים את פעולת בעלי תחרותם היהודים. הכמורה הקתולית העוינת ליהודים סייעה לכך עד שהתחרות הכלכלית לבשה לעתים קרובות צורה אכזרית של שנאה דתית. צירוף הגורמים האלה הביא לעתים קרובות להתנשטיות מעציבות ולהתקפות בהמון על היהודים.

במאה האחרונה של קיום פולין העצמאית התפתחה הירידה הכלכלית של היהודים במהירות והמון היהודים שהיה צפוף בשטח מסויים הולך ומתדלדל. המעבר לנתינות רוסית לא שיפר את מצבו הכלכלי משום שנשאר באותו איזור צפוף ולא היה לו מוצא לפליטים הפנימיים של רוסיה. משיכת היהודים לחקלאות, שנתמכה על ידי הממשלה מימי אלכסנדר הראשון, לא הצליחה בראשיתה ביותר מחמת הקושי הקיצוני להעביר עירוניים מדורי דורות לעבודת אדמה. אולם לאט לאט התפתחה החקלאות בין היהודים ובזמננו היתה אולי מצליחה לולא נתקלה במכשול הכביר של „התקנות הארעיות“ משנת 1882, האוסרות על היהודים להשתקע בכפרים אפילו לשם חקלאות.

דלדול המון היהודים ניכר ביותר למן הנהגת המנופולין לייש בפלכי תחום המושב (משנת 1896). רבבות משפחות, שהיו מתפרנסות מממכר היישוב בעיריות ובכפרים, אבדו את מחייתם ועברו לערים הגדולות של תחום המושב (אודיסה, קישינב, יקטרינוסלאב, וילנה, ווארשה, הומל ועוד). וכאן קם פרולטריון עירוני עצום, שמצבו הדל מתאשר לא פעם על ידי דו"חים רשמיים.

ב) המצב הכלכלי של היהודים בהוואה. מכל האוכלוסיה היהודית בפלך וילנה שמספרה הוא כאמור למעלה 204,673 נפש (או כשימינית כל האוכלוסיה) נמנים יהודים העוסקים בחקלאות בחלקות שלהם שנרכשו לפני 1865, במושבות וכן באדמות הנחכרות אצל בעלי אדמות 3,921, שהם כשני אחוזים למאה. מספר היהודים שאינם עוסקים בחקלאות הוא 98 אחוזים. 98 אחוזים אלה הם הם היסוד ללא קרקע המתפרנס בעיקר ממסחר, מסרירות, מעבודות בעלי מלאכה או פועלים או שאין לו כלל עבודה קבועה, ורק אחוז שכמוהו כאין מהוה את בני המקצועות החפשיים, מסקירה רשמית על פלך וילנה משנת 1900 נמצא כי מבין הסוחרים ובעלי המלאכה בפלך וילנה לפי תעודות של סוחרים ובעלי מלאכה ועוררי מסחר מהווים היהודים בתשכון ממוצע 83 אחוזים. בכלל הוצאו בשנת 1900 15,684 תעודות, ו.א. שהם היו יהודים 12,987, אוב, בשנת 1901 הוצאו 13,110 תעודות ו.א. פחות ב-2574 או קרוב ל-16 אחוזים, מה שגורם לפי שיוסבר למטה על ידי המשבר בבניה, ביערות ובכסף, ועל ידי כך הפסיקו כמה בתי מסחר ומלאכה את פעולתם. בין המפעלים המסחריים תופסים את המקום הראשון לפי המחזור משרדי הבנקאות והחלפנות. מ-10 משרדים בנקאיים שייכים 9 ליהודים, ושלשת משרדי החלפנות שייכים כולם ליהודים. כל המפעלים הללו אף על פי שעוסקים בעיקר בניכוי שטרות וכן גם במקח וממכר של ניירות ערך, הרי אחוז הרווח שלהם הוא מצומצם מאד. מכיוון שאין להם הון יסודי גדול ביותר, הרי הם מוכרחים לעשות ניכוי משנה, כמעט על כל השטרות, בסניף וילנה של הבנק הממלכתי או בבנק המסחרי הפרטי, המפעל כאן בהון של 2 מיליון רובלים, או בסניף הבנק המסחרי הפרטי של אריוול, במשרד הנוצרי הפרטי של הייסן ובבנקים בערים אחרות: בפטרבורג, במוסקבה, בריגה ובוארשה. והוא הדין במבצע הקרנות: הניירות הנקנים על חשבונם או הנלקחים במשכון ממושכנים מיד באותם הבנקים. חוץ מיוצא מן הכלל אחד לא נמצאו בתיק בנקאי יהודי בוילנה בזמן מן הזמנים אפילו ניירות ערך ב-100 אלף רובל המונחים בלי תצוה, למרות שהוא גם חייב על פי

פקדונות וחשבוניות עובר ושב ולקורספונדנטים. מכיוון שבצד בנקאים פרטיים אלה פעילים בולגה הסניפים האמורים של הבנק הממלכתי, הבנק המסחרי הפרטי, הבנק של אוריל ובית המסחר היימן ושותפיו שיש להם הון עצמי ניכר והם נהנים מזרימה הרבה יותר גדולה של פקדונות ומשלמים עליהם רבית יותר נמוכה, הרי הם יכולים לנכות שטרות בבכיון יותר נמוך ולפיכך מגיעים שטרות מסחריים בטוחים יותר במישרין לבנקים אלה, ובחלקם של תשעת הבנקאים היהודים נשארים אותם השטרות, שלעיתים קרובות הם חוזרים במהאות, ושטרות כאלה מצטברים במשך השנה לכל אחד בסכום עד 10 אלפים רובל ויותר, דמם אם לא כולם הרי לכל הפחות 30 אחוזים מהרום הפסד, על סמך כל האמור אפשר להגדיר את ההון היסודי הבינוני של בנקאים בולגה ב־50 אלף רובלים ושל כל תשעת הבנקים ושלושת משרדי החלפנות ב־700 אלף רובלים, ואת הרווח הבינוני מ־8 עד 10 אחוזים על ההון העצמי שלהם, זאת אומרת אותה מכסת הרווח הניכרת בשנים האחרונות בבנקים של מניות, העושים מכצעים מסחריים בהון פקדונות של מיליונים.

במצב לא יותר טוב נתונה התעשייה. מחמת מחסור יומה והון וכן גם מחמת העדר השכלה טכנית, מפותחת התעשייה בפלד וילנה בכלל מעט מאד. השתתפות היהודים במקצוע זה לא יכלה להתפתח כראוי גם מאותה סיבה, שבערים שיותר הון לרכוש ולחזור קרקעות אין מרשים להקים כל מיני בתי חרושת ומלאכה מחמת תנאי התברואה, ומחנץ לערים נאסר עליהם משנת 1865 לרכוש קרקעות, משנת 1882 נאסר עליהם לפי תקנות מאי לחזור קרקעות ולהשתקע בכפרים. בסך הכל היו בשנת 1901 בתי חרושת במספר 1540 ותוצרתם עלתה למכסת 15.377.153 רובל, ז.א. 9515 לכל מפעל, המקום הראשון בפלד לפי מספר המפעלים הוא לטיפוס התקלאי כגון של לבנים, קדרות, סיד וכדומה. בתי מלאכה משלושת הסוגים האלה, אף על פי שרובם הם של יהודים, הרי משעת משבר הבניה, שהתחיל בשנת 1900 ולא נסק עד כה, ירדו לגמרי, יצור חלבנים והרעפים, הסיד ובכלל חומרי בניה ירד עד מינימום, וכמעט אינו מביא שום רווח. בתי חרושת ומלאכה יותר גדולים יש בכל הפלך 159, בתוכם: בתי מלאכה לעור, שמכסת היצור שלהם היא 3.001.857 רובלים, בתי מלאכה לפרסות ולחוט ברזל — 20 ויצורם 900 אלף רובל. בתי חרושת לגייר כתיבה — 2 ויצורם 764.160 רובל ובתי דפוס 2 ויצורם 401.550 רובל. אם נוציא מכל מספר בתי החרושת 75 משרפות הי"ש שבהן אין היהודים משתתפים כלל ואם נניח ששמונים אחוזים של יתר בתי החרושת בעליהם הם יהודים נמצא שלחודים שייכים 1232 מפעלים שיצורם (אם נחשוב לכל מפעל כאמור למעלה בהשבון ממוצע 9515 רובלים) סך 11.704.000 רובלים, אם נניח שהרווח הבינוני לאחר ניכוי כל ההוצאות הוא ששה אחוזים של המחזור, הרי נמצא שסכום הרווח הכללי הוא 112.000 רובלים או 5.700 על כל בעל בית מלאכה. אבל אין להתעלם מן העובדה שרוב בתי החרושת והמלאכה שייך לחבורות או לשותפויות באופן שיש להגדיל את מספר בעלי הבתים לכל הפחות פי שנים, ז.א. $2 \times 1232 = 2464$, באופן שחלק כל אחד הוא לא יותר ממחצית הרווחים או 2.850 רובלים לשנה.

מכניסי רווחים יותר היו עסקי היערות, והייני קניית חלקות יער מבעליהן, חטיבת חלקן וטיפול בחלקן, או מכירה מקומית להסקה, לאדנים, לבניה ועל פי רוב להשלוח לנמל. דיגה ולנמלים בחו"ל. אבל בשנים האחרונות ירד גם מקצוע זה. אחת הסיבות הראשיות של התופעה היא שערבם של היערות ירד. מן הידיעות הסטטיסטיות הכלליות על המצב בפלד וילנה, שנדפסו בתוכיר הפלך בשנת 1892 (חלק שני, סעיף ה'), נראה שהחלק הגדול ביותר של שטח פלך וילנה והפלכים הסמוכים, שהיה מכוסה לשעבר יער הפך למרעה ולשדות. חוק שמירת היער שהוצא בשנת 1887 עיכב את חטיבת היערות בקנה מידה רחב. בהשפעת הנסיבות הללו ועוד יותר מחמת ההתחרות הבלתי רגילה בין יהודים, סוחרים יער, שמפני ההגבלות הזכויותיות בהקלאות, במכירת משקאות ובסוגי מסחר אחרים קפצו על עסק היער המותר

להם, הגיעו המחירים לחלקות יער לשיא. משבר הבנייה, שפרץ אותה שעה בוילנה ובערים אחרות ומלחמת אנגליה והבורים מצד אחד, וזמן הצד השני החלפת ההסקה בעצים, ברכבות, ובבתי חרושת, בפחם ובכבול, הפחיתו את הביקוש ומילא את מחירי השוק לחומר יער וביחוד לעצי בנייה ויצוא. כל זה גרם בשנות 1900—1901 משבר מיוחד במקצוע היער, המכביד ועד היום על השוק. מספר סוחרי יער יהודים אמידים שיש להם הון מ־100 עד 200 אלף רובלים יש בוילנה ובכל הפלך לא יותר מ־20 לערך. כל יתר סוחרי היער אינם אלא פונדקאים לשעבר, הקונים מסוחרי יער גדולים ומבעלי אחוזה קטנים עצים או חומר בניה ומוכרים אותם מיד ברווח קטן או מתווקים מחסני עצים קטנים למכירה על המקום. המחזור השנתי של האחרונים הוא מ־10 עד 15 אלף רובל, ברווח של 5 אחוזים ו.א. מ־500 עד 900 רובל בשנה. סוחרים כאלה נמנים בוילנה ובמחוזות עד 200.

בוילנה ובכל הפלך אין מעמד מיוחד או חבורה של קבלנים פרטיים הולקחים על חשבונם וסיכונם לבצע בשביל אנשים פרטיים בגין מסויים במחיר הקבוע מראש. והאספקות העירוניות, הממשלתיות וכן של הרכבת, מתרחקות בזמן האחרון לאט לאט מן היהודים. אספקת מזון לצבא נמסרת משנת 1898 במישרין לחקלאים ולחברות חקלאיות. או שהדבר נעשה בצורה משקית על ידי משרד האספקה הצבאי עצמו, בצורה משקית נעשות על פי רוב גם עבודות הבניה במקצוע ההנדסה והשלטון העירוני, ובאותן העבודות והאספקות הנמסרות על ידי מכרו נתקלים היהודים בתחרות חזקה לא רק בינם ובין עצמם, אלא בזמן האחרון גם עם הנוצרים. הרווח מעסקים כאלה, שלשעבר הגיע במקרים מסוימים עד 30 אחוזים ויותר, ירד עד 6 ופחות מזה. יש שבאספקת מזון עולה אחוז הרווח לפי מצב היכול באחוזים אחדים, אבל לעומת זאת יכול להיות גם הפסד. בדרך כלל הולך מספר הקבלנים היהודים ויורד משנה לשנה וכיום אין מספרם אלא בין 20 ל־30. מה שנוגע ללשכה הגלילית של התחבורה, שעברה לבאן אשתקד מקובנה, הרי מכיוון שעבודות המים והסלילה של הגליל נעשות מחוץ לפלך וילנה, אין יהודי הפלך משתתפים כלל באספקות. והוא הדין בנוגע לקו הרכבת ריבינסק—שדלץ.

במקצועות החפשיים ניכרת תופעה טיפוסית: ככל שהמקצוע יותר בטוח ומכניס, כן ירוד בו אחוז היהודים ולהיפך.

בתוכנם יהודים	1909 כולל	רופאים העובדים בצבא / ממשלתיים
—	53	רופאים אזרחיים
9	30	רופאים חפשיים
61	140	בתי מרקחת
7	42	בתי מרקחת כפריים
9	25	חנויות לתמרוקים
68	73	עורכי־דין
2	24	עוורים לעורכי־דין
8	21	עורכי דין פרטיים:
14	20	ליד בית הדין הפלכי
9	15	ליד בית הדין המחוזי
34	62	ליד ועידת השופטים
7	8	רופאי שיניים
54	60	מרפאי שיניים
27	52	מילדות
17	45	סוכני ביטוח

מורים בתלמוד-תורה ובישיבות, בבתי ספר פרטיים לבנות ובבית המדרש למורים – 91 מורים, 55 מורות ובסך הכל 147. למקצועות ההפשיים יש לצרף גם את המלמדות, רשמית נרשמו 496 מלמדים.

מכל הסוגים האמורים של יהודים יש לראות כאמידים: 13 בעלי משרדים בנקאיים וחלפניים, 2464 בעלי בתי חרושת ומלאכה ובתי דפוס, 20 סוחר יער, 30 קבלנים ולערך 160 בעלי מקצועות חפשיים, אם להוסיף על כך כ-200 בעלי מחסנים וחנויות יותר גדולים, הרי נסיים בזה את סיכום המעמד האמיד של יהודי וילנה, המספר הכולל הוא 2887, אם נחשב משפחה בינונית ב-5 נפשות יצא שהמספר הכולל הוא 14.435 או 7 אחוזים של כל האוכלוסיה היהודית בפלך וילנה. לאמידים צריך היה לצרף גם את מעמד בעלי הבתים, אבל כמעט שאין בתים השייכים ליהודים המשמשים להם מקור יחיד לפרנסתם מן הטעם הפשוט שכולם ממושכנים בבנק הקרקעי או אצל אנשים פרטיים ואפילו התשלומים על פי רוב אינם מבוטלים על ידי הכנסת הבתים.

כשאנו עוברים למשלוחי יד אחרים של האוכלוסיה היהודית יש להעמיד בשורה ראשונה לפי מספר העוסקים בו את המסחר הקמעונאי.

אם לנכות מן 12.987 תעודות המסחר של היהודים 1700 עסקים פחות או יותר גדולים, 13 משרדי בנקאות וחלפנות, 1362 בתי חרושת ומלאכה, 20 סוחר יער, 200 בעלי מחסני עצים, 30 קבלנים, 200 מחסנים סטוניים וגדולים) ועוד 3400 עוזרי מסחר מכל הסוגים, מתוך חישוב לערך 2 עוזרים לכל מפעל, הרי יישארו 7887 עסקים מסחריים קטנים, ובוילנה בלבד לא פחות מ-6 אלפים. בדרך כלל כמעט אין בית שלא יהיו בו כמה חנויות בשמות שונים כגון מכלת, מכירת פירות, מכירת סידקית, מכירת חלבושת וכדומה.

חנויות כאלה נפתחות על פי רוב על ידי יהודים פחות אמידים בעלי הון מאלף עד מאה רובלים. בנסיבות כאלה נטושה התחרות ולמרות יהודים הבאים ממקומות אחרים אין די לקוחות למספר סוחרים גדול כל כך.

חץ מזה סגורות החנויות היהודיות גם בשבת וגם ביום ראשון וכן בחגים נוצריים ויהודיים ז.א. ששנת העבודה ליהודים היא פחות במאה ימים לגבי הנוצרים. בזמן האחרון קמה על ידי חברות הצרכנים של קואופרציות שלונות ושל נוצרים פרטיים תחרות עצומה ליהודים בכל מקצועות המסחר והמלאכה. כדי לעמוד איך שהוא במאבק הנואש גם אתם וגם עם בני דתם, וכדי לשמור לפחות במקצת על הלקוחות שלהם, נוהגים הסוחרים היהודים כדי למכור את סחורתם ויהי מה להפחית את המחירים ולהסתפק ברווח שכמוהו כאין בנובה של 4 אחוזים למחיר הקניה של הסחורה, ולעתים אפילו למכור למטה ממחיר זה, מה שמביא לידי פשיטות רגל מרובות המשפיעות מצדן לרוע על המהזור המסחרי והגורמות לירידה רבה של אשראי בנקאי וכל אשראי אחר וממיתות באיבה כל יומה מסחרית.

במצב לא יותר טוב נמצאת גם המלאכה של היהודים. כמו במסחר הקמעונאי כך גם במלאכה בתחום המושב כבר הורגש בחוגי הממשלה מזמן אי-ההתאם בין ההיצע והביקוש, בתזכיר מיניסטר הפנים, שהוכנס בשנת 1865 למועצה הממלכתית, נאמר בין היתר, כי „בעלי המלאכה היהודים הצפופים במקומות יישובם הקבוע, באוכלוסית צניה על פי רוב, מכיוון שהם זקוקים להזמנות, דורשים דמי עבודה נמוכים ביותר, לרוע הטיב והמראה של העבודה, והם משתדלים רק שהזול של התוצרת יעשה אותה נוחה להמון הצרכנים. שאיפת בעלי המלאכה הנוצרים לאותה מטרה ובאותן הדרכים גורמת לתחרות מופרזת בינם ובין היהודים, מה שמפגיע לרעה על המצב הכלכלי של אלה ואלה, מאז במשך 38 שנה לא נשתנתה תמונת חיי המלאכה של היהודים בתחום המושב כלל: אותו עודף היצור ואותו זול לרוע הטיב והמראה של התוצרת בצורה עניוה, המגיעה לידי דלות,

הזכות שניתנה ליהודים בעלי מלאכה בשנת 1865 להשתקע מחוץ לתחום המושב לא יכלה להקיף חוג רחב של בעלי מלאכה יהודים, מצד אחד מחמת חוסר הכספים הדרושים לא רק למעבר ים המשפחה למקום אחר, אלא גם לציוד ראשון ולמחיה בזמן הראשון עד השנת לקוחות, מה שמצטבר ביחד להוצאה של לא פחות מאלף רובל, הון שאיננו כמעט לשום בעל מלאכה, ומן הצד השני על ידי הפורמאליות הלוחצת, שבה כרוכה זכות הישיבה של יהודי בעל מלאכה בפלכי הפנים. מן התלונות שהגיעו לסינס על פעולות השלטונות המקומיים ידועים מקרי גירושים רבים של יהודים בעלי מלאכה בתורם לתחום המושב על שלא קיבלו בעוד מועד דרכון, על שלא נמצאו בשעת העבודה, על מסחר בחפצים שלא מתוצרתו, על אי-עמידה במבחן בלשכת המלאכה וכדומה. אחרי כן, מראשית שנות השמונים, הלך השטח המותר לגור לבעלי מלאכה אלה ונעשה יותר ויותר מצומצם: מתחילה הוצאו על ידי תקנות מאי שנת 1882 מכלל המקומות המותרים למגורים כל הכפרים ב-16 פלכי תחום המושב, ואחרי כן גליל צבא הדרן, מוסקבה וכל פלך מוסקבה. בפלך עוסקים במלאכה 31.145 איש בתוכם אומנים 14.246, שוליות ופועלים — 9.726 ומתלמידים 7.173 או כ-2 אחוזים של כל האוכלוסיה, בעוד שלפי הנתונים באותו תזכיר של מיניסטר הפנים בשנת 1865 היו בפלכי ירוסלאב וקורסק בעלי מלאכה — בראשון לא יותר מאשר 1.9 אחוזים ובשני 0.8 אחוזים, בעוד שבוילנה עצמה נמנו 8.181 איש.

חוץ מבעלי מלאכה, המרוויחים את לחמם בעבודה גופנית, חוץ מסבלים ומשכירי יום נמנו בוילנה בלבד: עגלויי-משא 380, עגלויי נוסעים 352, טוענים ופורקים של עצים 480 ופועלי בתי חרושת 921.

אם לשים אל לב, שכל פועל במשפחה יהודית הוא על פי רוב גם המפרנס היחיד של המשפחה, הרי שני הסוגים האחרונים, המהווים יותר מ-10 אלפים בעלי מלאכה ופועלים, אם נחשוב על כל משפחה שלוש נפשות (אף על פי שמשפחה יהודית בינונית נחשבת כבעלת חמש נפשות, אבל מכיוון שבסטטיסטיקה גמנים לא רק ראשי המשפחות אלא גם נערים ונערות וילדים העובדים במקצועות שונים, הרי נחשב מפרנס אחד לשלוש נפשות) נמנים באוכלוסיה היהודית בוילנה 30 אלף מפרנסים, ז.א. שלוש שמיניות של האוכלוסיה היהודית מתפרנסות מעבודה גופנית, השכר של בעל מלאכה או פועל הוא זעום מאד חוץ מסוגים אחדים של מומחים כגון סדרים בדפוס (המקבלים מ-240 עד 740 רובל לשנה) וכן מכונאים (280—595), מפתחי פיתוחים (384—744) ומתרגמים (480—576) בליטוגרפיות, יוצקים (384), חרטים, נפחים ומסגרים בבנין מכונות ובבתי החרושת לחרמשים, ולמסמרי פרוטות, עובדים בבתי מלאכה לאריגים, במלאכת הנזכית ועיבוד עור וטבק (170—570 רובל) הרי שכר העבודה של פועל אחד היה בבתי החרושת והמלאכה מ-60 עד 300 רובלים לשנה, ומספר הראשונים (המומחים) לגבי השניים הוא 1:100. השכר של נשים ובחורות העובדות בבתי החרושת הוא עוד יותר נמוך. למשל, כשביקרת בבית חרושת לגרביים ששם עובדות בחורות הוברר שהשכר הבינוני של בית חרושת זה אינו עולה על רובל ו-40 קופיקות לשבוע, והשכר הקטן ביותר הוא 70 קופיקות. מה שנוגע לעובדים מחוץ לבתי החרושת, כגון שוליות ומתלמידים ושכירי יום, הרי שכר עבודתם אינו עולה על 15 רובלים בחדש או 180 רובלים בשנה. בשכר כל כך מצומצם, שאיננו מססת אסילו במקצת את התקציב הצנוע ביותר של משפחה, אין לדבר על חסכוניות לעת הצורך, שינוי כלשהו כגון מחלה, נכות, זקנה של ראש המשפחה או צמצום העבודה בבית החרושת או מקרים קשים אחרים וכן חוסר עבודה במקצוע זה או אחר מעמידים את המשפחה במצב נואש, הגובל בדלות או ברעב, ודאי, תופעות דומות יכולות לקרות גם לעובד נוצרי, אבל זה יכול למצוא לעצמו מוצא במעבר לכפר או לפלכי הפנים או בעסק המשקאות ואילו פרולטרי יהודי מצומצם על ידי חוקים מגבילים.

אמנם לעזרת הפרולטר היהודי האומלל באים מוסדות הצדקה, הקיימים כאן במספר עצום והמוחזקים על פי רוב ביחוד על חשבון מס הגולגולת ובמקצת על ידי נדבות. למשל, בעיר וילנה מוציא בית האוכל הזול היהודי בשנה לארוחות צהרים 11 אלף רובל ומוכר במשך השנה 178.277 סעודות; בית זקנים וגכים שבו, בחשבון ממוצע, 226 יהודים, אנשים ונשים — 20.270 רובל; בתי־החולים יהודי מוציא למרפא ולכלילה של החולים 25.100 רובל; חברה לעזרת חולים יהודים — 12.000 רובל; הנהלת בתי כנסת לעזרת עניים בכלל ולפני חג הפסח וחג הסוכות בפרט — עד 50 אלף רובל; בית יתומים הנקרא „תלמוד תורה“ — להחזקה וללימוד למאה יתומים וילדי עניים ול-300 ילדים הבאים ללימוד — 16 אלף רובל; בית ספר ובו מעון ל-42 יתומות — 6000 רובל; חברה לאספקת אמצעים לילדים עניים ללימוד מלאכה — 3000 רובל. בסך הכל עולה ההוצאה לשנה לחברות הנ"ל בסך 142 אלף רובל, בלי לחשוב את הגדבות מיהודים יחידים, הנמסרות במשרין לידי עניים. אבל למרות הגובה לכאורה של הצדקה בכללותה, הרי רוב העניים והקבצנים הפושטים אליה את היר נשארים מבחוץ מחוסר אמצעים, ומוסדות הצדקה עצמם, המאמצים ביותר את כוחותיהם, גומרים על פי רוב את הדרושים השנתיים שלהם בגרעון. עד כמה גדול מספר העניים בוילנה אפשר לראות מזה, שהנהגת בתי הכנסת בוילנה חילקה בשנת 1903 עזרה לקמחא דפסחא בכסף ובמנות 4.955 משפחות.

המסקנה ההגיונית מכל הנ"ל היא, שהתנאים הבלתי נוחים דאז והחיים היהודים בפלך וילנה הורעו בהרבה במיוחד משנת 1882. גירוש רבבות משפחות יהודיות מן הכפרים וניתוקם מן החקלאות, כגון החזקת בני פירות וגידות, טחנות, חוות חלב ובתי מלאכה קטנים שבעזרתם התפרנסו לא בדוחק, וכן סילוקם ממסחר המשקאות, הרסו אותם לגמרי ועשו אותם לעניים. מכיוון שהוכרחו להשתקע בערים ולחפש להם שם פרנסה הגדילו את המון הפרולטריון היהודי העירוני, שהיה גדול גם בלעדיתם. פרולטריון נואש ביותר שאין כמהו בחלקים אחרים ברוסיה והמורגש ביחוד בוילנה, שהיא מרכז הגליל הצפוני־מערבי, שיש לו כח מושך עצום ליהודי כל הגליל הזקוקים לפרנסה. עם יציאת היהודים מן הכפרים ואחרי כן מפלכי הפנים גדלו ללא מעצור הצפיפות ואתה התחרות והדלות של האוכלוסיה היהודית בערי הגליל הצפוני־מערבי וביחוד העיר וילנה. אנשים רשמיים, שהשתתפו בספירת שנת 1897, שהורגלו מילדותם לרעיון שיש ליהודים חוש ניצול, נדהמו ממש כשראו באיזה מצב חיים רוב היהודים. הצפיפות האיומה, הדלות, המון קבצנים ואנשים בלי פרנסה קבועה, במרתף שיש בו ארבעה סאז'ן מרובעים של אויר, בחדר שלעתים גרים בו עד עשר נפשות ולא פחות ממש או שמונה, יש רק מין מיטה אחת או שתיים, שבה ישן חלק המשפחה, והיתר ישנים על הרצפה זה על גבי זה, הם חיים חיי רעב. משפחה בת 5 נפשות ניוונה לעתים ביממה שלמה בארבע ליטראות של לחם ובדג מלוח אחד וכולם יחפים, קרועים ובלואים, הילדים, כמעט ללא יוצא מהכלל, רזים וצהובים ויש בהם סימני שחפת וחוסר־כוח לעתיד, ויחפים וקרועים ורעבים כאלה אפשר למנות בוילנה בלבד עד 20 אלף נפש, ז.א. רבע כל האוכלוסיה.

ההגירה של היהודים לכל ארצות תבל, שנגרמה על ידי הנסיבות האלה, לא זה בלבד שלא הקלה את מצב הנשארים, אלא שעוד הרעה את המצב. יוצאים קודם כל המתקדמים, בעלי היזמה, והם עוזבים את הוריהם הזקנים, את נשיהם וילדיהם חסרי הישע וכן את הקרובים שצריכים היו לדאוג להם ומטילים את המעמסה על הקהילה היהודית המדולדלת בלאו הכי.

המצב הכלכלי והחוקי הבלתי־תקין של היהודים גרם לכך, שביניהם רוחות כל כלי מיני הטיסות מדיניות.

הזרמים המדיניים בין היהודים

„בונד“, „בונד“ — התופעה המעציבה והמדאיגה ביותר בהווי היהודי הנוכחי — איננו מקרה. הוא הוכן לאט לאט בתולדות היהודים הרוסים במאה האחרונה. במשך ימי הביניים קמה על יסוד הדת היהודית תפיסת עולם מסויימת ויציבה בין היהודים, שלבשה בפולין, בהשפעת תנאי הווי, מדיניות וכלכלה, גוון מיוחד, היהודים שנהנו בראשית מחירות רבה של הדת ומכוניות רבות וזכויות יתירות כפי שנאמר למעלה ושהיו מעמד שלישי, היו על פי רוב חיים באופן יחסי חיים חמריים לא רעים. אמנם זכויותיהם לא היו בטוחות משרירות, אבל כמה שהשפילה שרירות זו את היהודי הרי על כל פנים לא הטילה עליו במשך מאות שנים סחד תמידי להיות מגורש על ידי איסבלנות הממשלה, כפי שהדבר קרה לעתים קרובות ליהודי ארצות אחרות. הענין הוא בזה, שהתנאים הכלכליים והתכונות של האצולה הפולנית עשו את ישיבת היהודים בפולין להכרח חשוב וקרבו את האינטרסים ההדדיים שלהם. הבטחון היחסי והמצב האמיד נתנו ליהודים את האפשרות להתעסק בדתם ולעתים רחוקות להכיר על ידי לימוד עצמי קצת מדעים כלליים. הם לא הרגישו צורך לבקר בבתי ספר כלליים, שהיו בפולין סגורים ליהודים, היו להם בתי ספר שלהם לרוב. בתי הספר היהודים, שנקראו „חדרים“ ותלמוד-תורות, דאגו במידה מספיקה לחינוך דתי וללימוד הנוצר ולהכנת כלי קודש. הם לא הרגישו שום צורך במזון רוחני. הוא ניתן להם על ידי בתי הספר הנ"ל וכן גם על ידי הלימוד בחינם מצד רבנים ודרשנים בבתי הכנסיות ובתי המדרשות הרבים. לא הורגש צורך בהשכלה כללית. לפעולה מעשית לא היה צורך בדבר וזכויות שירות במדינה לא היו ליהודים בפולין. ומחוז להנאה מעשית ולזכויות הניתנות על ידי השכלה כללית לא העריכו בימים ההם את ההשכלה. יסוד חיי היהודים היתה הדת, ששלטה ברוח היהודים, ומכיוון שאחת מדרישות דת ישראל היתה החובה לכל יהודי לדעת חוקי המדינה ולהיות נאמן למלכות הצטיינו היהודים בפולין תמיד בנאמנות מדינית. בימי הביניים ועד הזמן החדש סיגלו היהודים לעצמם יחס פשרני מיוחד כלפי השלטון והחזיקו בו בכל תוקף. הם ציפו בסבלנות לזמנים יותר טובים. היהודים, שהשתקעו בפולין במאה התשיעית, ראו בה ממש את המולדת שלהם. אמנם בתפילת יום-יום הוסיפו כמקודם להתפלל לשיבת ציון, אבל לדברים אלה היה רק אוסי דתי מסתורי ולא היה להם ערך מעשי.

תמונה זאת של הווי היהודים בפולין הולכת ומשתנית לאט לאט עם מעברם, לאחר חלוקת פולין, לשלטון מלכות רוסיה.

הקו הבולט ביותר בתולדות היחס של החוק הרוסי ליהודים בשלושת הרבעים הראשונים של המאה האחרונה הוא מאמץ ברור להעלות את הרמה הרוחנית והמוסרית ולשפר את מצבם הכלכלי על ידי צירוסם להשכלה אירופית.

עוד בראשית המאה שעברה קבעה הממשלה, בניגוד לממשלת פולין לשעבר, בחוק היהודים משנת 1804 כלל גדול, כי „כל ילדי היהודים יכולים ללמוד בלי הבדל מילדים אחרים בכל בתי הספר העממיים, בגימנסיות ובאוניברסיטאות“. עקרון זה הוא אבן פינה לא רק באותו החוק, שבו מתחיל הפרק הראשון שלו בכותרת „על ההשכלה“ אלא גם בחוק 1835, שהוא לא רק פותח בסני היהודים את דלתות כל בתי הספר הגבוהים, התיכונים והעליונים, אלא גם מעודד אותם לשימוש רחב ככל האפשר בחסד מלכות זה, על ידי שהוא מעניק לאותם היהודים ססימון את בתי הספר העליונים וזכויות ויתרונות חשובים מאד ליהודים, למשל: זכות לבקש אזרחות כבוד, תוארי סטודנט, קנדיט, מגיסטר ואמן, קבלת משרה ממלכתית, ולבסוף זכות ליהודים הלומדים בפקולטאות לרפואה ולאקדמיה החירונית להתקבל למספר הסטודנטים הלומדים על חשבון הממשלה. מגיסטר ההשכלה הגרף אובארוכ לא חיכה להתפתחות אשית של כל הצעדים הללו ודאג ברגילות

לחפש אמצעי חדש עוד יותר נמרץ להפצת השכלה בין היהודים, ואמצעי כזה נראה בהקמת בתי ספר ממשלתיים מיוחדים ליהודים.¹ דאגה זאת למשון את היהודים להשכלה בולטת ביהוד בצו הקיסר למיניסטר ההשכלה מ־13 בנובמבר 1844, שבו נאמר בין היתר: „לצערי לא השיג צעד זה (רשות לנוער היהודי ללמוד בבתי הספר הכלליים של הקיסרות) את ההצלחה הרצויה. מכיוון שאנו סבורים כמקודם, שההשכלה צריכה לסייע לשפור ההווי היהודי מצאנו לטוב לעורר תשומת לב מיוחדת לכך, ולפיכך מלאנו את ירך להקים בתורכתך הישרה ועדת רבנים כדי לקבוע את האמצעים להפצת ידיעות נחוצות לטובתם בין היהודים“. לאחר שציווה הקיסר, חוץ ממחן זכות ליהודים לפי סעיפים 1305–1306 ללמוד בבתי ספר נוצריים כלליים, להקים גם בתי ספר מיוחדים לנוער היהודי ולהעניק לבתי ספר אלה את תוכניות של בתי ספר כלליים הוא מסיים את הצו במלים מציירות אלה: „אנו מקווים, שההכנה החדשה זאת לדאגתנו על שיפור מוסרי של מצב היהודים תעורר אותם לסייע גם מצדם בכל האמצעים התלויים בהם למילוי ההוראות המכוונות לטובתם האמיתית“.

אולם גם בהקמת בתי ספר מיוחדים ליהודים עדיין לא נדלל המאמץ לעורר את היהודים לקליטת ידיעות, אותה מגמה ניכרת גם בעקיפין בחוקים אלה: (א) בחוק 27 בנובמבר 1861, שבו ניתנת רשות ליהודים שיש להם תעודות השכלה לשרת בכל ענפי השלטון, ניתנת להם גם הרשות לגור בכל מקום בקיסרות ולעסוק במסחר ובמלאכה, ומי שנמרו קורס שלם בליציאונים ובגימנסיות, אם זכו למדליה של זהב או כסף, יכולים לבקש למנות אותם למעמד אזרחות כבוד אישית. אותו חוק מעניק יתרונות ניכרים גם לעובדים בבתי ספר יהודיים. (ב) בחוק מיום 11 בינואר 1863, הקובע תמיכות מיוחדות מן הסכומים שנועדו להשכלת היהודים, לנוער היהודי המקבל השכלה בבתי ספר כלליים, בינוניים ונמוכים של מיניסטריון ההשכלה, ותמיכות אלה התחילו להנתן על סמך תזכיר מיניסטר ההשכלה מיום 30 בדצמבר 1870 החל בשנת 1871 גם לילדות יהודיות הלומדות בבתי ספר לבנות בגלילות קייב ואודסה. (ג) ב־2 בדצמבר 1862 אישרו תקנות „החברה להפצת השכלה בין היהודים ברוסיה“, שמטרתה ברורה מן השם.

כל הצעדים הללו, ביחד עם הנהגת חובת צבא כללית, שהעניקה לבעלי תואר השכלה הנחות ניכרות במילוי חובת הצבא, השפיעו בהרבה ובלי ספק לטובה על האוכלוסיה היהודית, שהתחילה לשאוף להשכלה, ודבר זה הצליח מצדו במשך זמן קצר לערר לשנות במידה רבה את כל דרך החיים והפעולה של חלק גדול מן האוכלוסיה היהודית. אותה שאיפה הלכה וגברה לאט עד כדי כך שכבר בשנת 1875 יכול מנהל מיניסטריון ההשכלה ליצין בתזכירו מ־4 ביולי על הפסקת תמיכות ליהודים וליהודיות הלומדים בבתי הספר הכלליים, כי „היהודים לא זה בלבד שחדלו להשתמש מלהכנס לבתי הספר אלא רבים מבתי הספר האלה מלאים יהודים, ומספר היהודים בבתי הספר הולך וגדל משנה לשנה ויילך ויגדל בלי קשר לצעדי עידוד כלשהם“.

אילו היו יד ביד עם המשיכה המוגברת וכמעט מלאכותית של יהודים להשכלה כללית ולביקור בבתי ספר יהודיים הולכת גם נתינת רשות להם לעבוד בשירות המדינה והיו מתקבלים לכל ענפי השלטון לפחות כשכירים, היה הדבר יכול באמת לשפר את המצב הכלכלי של יהודים, שהיו עניים מאד וצפופים בערים. אולם למעשה נהנו מזכויות שירות ממשלתי רק אותם היהודים, שהיו להם תוארי השכלה, ורק בשנות הששים, אבל גם בימים האחרונים מזכויות אלה כמעט אך ורק רוסאים, ואילו יהודים בעלי השכלה אחרת נתקבלו

¹ ראה את התזכיר לקיסר מיום 17 במרס 1841 (מלואים לאוסף תקנות מיניסטריון ההשכלה, עמ' 760–772).

לעבודה ממשלתית רק כיוצאים מן הכלל ומשנת 1882 הוגבלו זכויות הרופאים גם בצבא ואחרי כן חדלו למעשה לקבל את היהודים לשירות ממשלתי אפילו כשכירים, כלבלרים במשטרה מחוזית ומקומית, במשרדי גוטרינגים, בהנהלות כפרים, בעיריות וכדומה. לפיכך הוכרחה משיכת היהודים לבתי ספר כלליים לגרום לתוצאות מאד בלתי רצויות. ההשכלה האירופית על התכונה החיובית שלה, החדורה דעות המערב על זכויות האדם והאזרח ועל מדינה זכויתית, עקרה את היהודים המשכילים מתפיסת הדורות, שהייתה מבוססת על עקרונות של דת חיובית וצירפה אותם לזרמי המהשבה של הדור, עוררה בקרבם הכרת אזרחותם וזכויותיהם הכרוכות בכך לשוויון אזרחי ומדיני. בינתיים נטלו מהם חיי המעשה אתה. קם פרולטריון משכילי, שהיה זר עד כה ליהדות הפולנית, שאיגנו מרוצת מהמטב החוקי הקיים, בכל זאת עשתה משיכת היהודים להשכלה גבוהה מקצועית, שנתעוררה על ידי החקיקה, את שלה. היהודים לא פסקו מלשאוף להכנס לכל מיני בתי ספר.

פקודת מיניסטרוין ההשכלה מיום 10 ביוני 1887, שהגבילה את מספר התלמידים היהודים במקומות תחום המושב בעשרה אחוזים ובמקומות אחרים מחוץ לתחום בחמשת אחוזים ובפטרבורג ובמוסקבה בשלושה אחוזים של כל התלמידים בכל בית ספר, כדי להפחית את שאיפת היהודים להשכלה, לא השיגה את מטרתה, את המשיכה להשכלה לא החלישה ורק נטלה ממנה את ההתפתחות הטבעית בהשפעה הברוכה של בית הספר הממשלתי החדורה. עקרונות פדגוגיים בריאים. במקום שבני היהודים יתחנכו וילמדו בהשגחה מורים מנוסים ונאמנים מבחינה מדינית, הרי מכיון שלא נכנסו לבתי ספר מחוסרי מקומות פנויים, למדו בבית מפי מורים פרטיים, מקריים, לא תמיד נאמנים, בלי כל השגחה ממשלתית.

היהודים הצעירים, שסיימו בית ספר תיכון ולא נתקבלו לאוניברסיטה או לבתי ספר עליונים מיוחדים, יצאו לבתי ספר בחוץ לארץ. שם, ללא השגחה, ניתנו להשפעת מהגרים מהפכניים, ובפרט שבאו בלתי מרוצים ומרוגזים. הם רצו לסיים את השכלתם, להגיע לעמדה מסוימת בחיים, והאפשרות להשיג מטרה זו גיטלה מהם, ולדעתם היתה אשמת בכך הממשלה וכן שייכותם ליהדות. והם היו מוכנים ליפול לזרועות כל תנועה המתעלמת פמוצאם.

במצב רוח זה בחלק מסוים של הנוער המשכיל הצליחה להשתמש התעמולת במחתרת, המטיפה לאהדות גמורה של הפרולטריון.

מתוך אותו חלק של הנוער היהודי יצאו חלוצי הארגון הנקרא „בונד“ והם התועמלנים הראשיים שלו. לאחר שתזרו למולדת בראש מלא דעות סוציאלידמוקראטיות, ומכיוון שלא מצאו שימוש לידיעותיהם בענין מועיל, הרי הם הולכים למחתרת, על פי רוב כמורים. שם הם משתדלים להתקרב להמון היהודים. מכיוון שהם יודעים את הדתיות העמוקה של החמון הרי התועמלנים מכסים את מגמתם האמיתית ומופיעים כדואגים לטובת אחיהם העמלים הנחונים במצוקה ומקימים חברות, שתמיד היו חביבות על היהודים, זא. חברות דתיות לצדקה ולעזרה הדדית, שהפועל ובעל המלאכה היהודי העני להוט מאד אחריהן.

בינתיים נמצא ההמון היהודי במצב כלכלי כזה, שהוא מוכן ללכת אחרי כל מי שיבטיח הקלת המצב. הצפיפות הגוברת והדלות של האוכלוסיה היהודית בתחום המושב, שקמה מחמת הנסיבות האמורות למעלה, גרמה מצד אחד יוקר כל המצרכים הראשוניים ומן הצד השני ירידה מאין כמוה של מחיר העבודה וחוסר עבודה המביא את והמון היהודי עד לידי קבצנות. על ידי כך מהוה ההמון קרקע נוח לתעמולת ה„בונד“, שאיגנו מקמץ בהבטחות רחבות להעלאת מצבו החמרי על ידי הקמת חברות לעזרה הדדית, המאורגנות בצורה תמימה ביותר. לאחר שתועמלני ה„בונד“ רוכשים את אמון בני עמם

ומרנישים קרקע מוצק מתחת לרגליהם הם נעשים יותר יעילים, מארגנים שביחות ולעתים משתמשים באלימות ומסיתים את חסידיהם שאינם מפותחים ביותר לערוך הפגנות נגד הממשלה ולעתים אפילו לעבור עבירות מדיניות.

מכיוון שהתועמלנים צופים, שתבוא פעולה נגדית מצד הרבנים והדרשנים וההורים, ומכיוון שהם מחדשים מהשפעתם הדתית על הפועלים הצעירים, הרי הם חותרים לאט לאט מתחת לסמכות הדת וכלי הקודש.

בעת ובעונה אחת מתקפים תועמלני ה"בונד" בכל תוקף גם את הציונות. ה"בונד" שונא את הדעה הלאומית כשם שהוא שונא את הדת, והציונות לוחמת לאינטרסים הלאומיים היהודיים, ולפיכך מתנגדת ל"בונד".

ציונות, הציונות כמו ה"בונד" היא פרי המצב הבלתי תקין של היהודים ברוסיה, לפני 7-8 שנים לא שמעו עליה בגליל הזה כלום. אפילו חיבת ציון שקדמה לה כמה ברוסיה רק בראשית שנות השמונים.

יאמרו מה שיאמרו מנהיגי הציונות (ראה "הציונות" מאת מקס נורדוי, עמ' 432-433 בקובץ הרוסי "עזרה", פטרבורג 1901) המנסים להוכיח, שהציונות היא כביכול הגשמת שאיפתה של היהדות מאז למולדתם הקדומה, הרי הציונות היא בלי ספק תופעה חדשה בחוץ היהודי, אך על פי שבתפילה היהודית נכללות תפילות על חזרה לארץ המובטחת, ביחד עם תפילות על ביאת המשיח, הקמת בית המקדש והבאת קרבנות, הרי תפילות אלה יש להן אופי דתי בלבד ומעולם לא השפיעו על החיים המדיניים ועל הפעולה הכלכלית. בעוד שהציונות היא שאיפה מדינית טהורה, ועל כך מעיד הסעיף הראשון של התכנית הנקראת בזילאית: "הציונות שואפת להקים מקלט בטוח במשפט גלוי לעם ישראל בארץ ישראל".

בזמן הקצר של קיומה רכשה הציונות בעיקר ברוסיה תומכים רבים. לפי הד"ח בקונגרס הששי בבול מניע מספר השוקלים, שהוא סימן השייכות לציונות, בשנת הדר"ח האחרונה קרוב למאה אלף (מחיר השקל הוא חצי רובל), המאורגנים ב"1572 אגודות ב"12 אזורים.

בזמן האחרון קמו בין הציונים זרמים שונים:

א) ציונים מדיניים גרידא הנאמנים בקפדנות לתכנית מנהיגם הרצל. הם שואפים אך ורק לאוטונומיה מדינית בארץ ישראל ואינם רוצים לדעת על שום אמצעים להעלאת המצב הכלכלי והתרבותי או הדתי של היהודים.

ב) ציונים תרבותיים, שלתכניתם נכנסת חוץ מן המסרה האמורה גם העלאת תרבותית של היהודים על ידי השפעה על חינוך הנוער באמצעות הקמת חדרים מתוקנים ותלמיד-תורות וכן חינוך ההמון באמצעות פתיחת ספריות, מחסני ספרים וכדומה.

ג) מזרחיסטים — אלה הם יהודים אדוקים שנצטרפו לציונות כדי להעניק לה אופי דתי. הם משתדלים להשפיע על הציונים ברוח הדת הישראלית. מתוך תפיסה זו, שמהות היהדות כלולה לא כל כך בהתייחדות הלאומית אלא באמונה, הם דורשים שהציונים יהיו קודם כל יהודים לפי דתם.

ד) סוצליציון, ז.א. ציונים עובדים. הם טוענים שהציונים בשאיפתם לאוטונומיה מדינית בא"י כמטרה סופית אינם יכולים להיות אדישים לגורל המעמדות היהודיים העובדים, ואדרבא מחויבים לתרום על ידי עזרה עצמית מאורגנת אבל חוקית לשיפור מצבם החמרי ועל ידי כך להגן עליהם מן ההשפעה הקטלנית של תעמולת ה"בונד". הם המתנגדים הפעילים ביותר של ה"בונד".

גם ה"בונד" וגם הציונות מאורגנים היטב אבל הציונות היא הסתדרות גלויה, הד"ח"ים על פעולותיה מתפרסמים ונותנים אפשרות גמורה להכיר אותה לכל מי שמתענין

בה. רוב היהודים מתיחס לציונות באדישות וסבור, שאי אפשר להעביר מיליוני אנשים לארץ כל כך רחוקה ושוממה כמו ארץ ישראל.

אם בכל זאת אין הציונות נתקלת בהתנגדות מצד הרוב, הרי זה משום שרוב היהודים רואה את הציונות לא רק כבלתי מסוכנת אלא גם כמעילה כסס שכנגד ה"בונד". רוב היהודים אינם מאורגנים ואין להם שום אפשרות להיאבק נגד ה"בונד", ואילו הציונות שיש לה ארגון מלוכד יכולה להיאבק בו ועושה זאת בהצלחה. במקומות שהציונות גוברת נחלש ה"בונד" ויש שה"בונד" נעלם שם לגמרי — תופעת שהורגשה בוילנה בשנה האחרונה.

ס י ו ם

מכל האמור נראה, ששאלת היהודים עברה במשך המאה שחלפה כמה שלבים. יש שניתנו ליהודים זכויות גדולות במסגרת ברורה לקרב אותם לאוכלוסיה ולהטמיע אותם מבחינה לאומית, ויש שהקימו ביניהם ובין האוכלוסיה השרשית הפרשי זכויות וסייגים, שהחזירו את היהדות למצב התבדלות ודיכוי. בכל זאת אי אפשר היה לראות שאלה זאת מבחינה ממלכתית כחריפה ביותר עד שנת 1880 מכיוון שפעולת האוכלוסיה היהודית, מחמת מיעוט מספרה לגבי הנוצרים, לא כלטה והתופעות המזיקות של אישים בודדים נתקלו בהתנגדות חוקית כללית.

בשנות השמונים הראו הפוגרומים ביהודים לממשלה את תהום שגאת הגזע ההרדית, שקמה בין האוכלוסיה הנוצרית והיהודית, ומאז נעשתה השאלה חריפה ביותר, על כל פנים בתחום המושב. חוק 1882 על האיסור ליהודים להשתקע מחדש בכפרים עורר במוסדות הממשלה אלפי משפטים על גירוש היהודים, המשתדלים לצאת מעבר לתחום היישוב העירוני, ומשפטים אלה נותנים תמונה כוללת של אותו נזק, הנגרם להתפתחות הגליל על ידי חוק זה. רוב המשפטים האלה נוגע לאנשים עניים לגמרי, שהשתקעו במקום שממנו מגרשים אותם לשם מפעל מלאכה או מסחר. המשפטים מתעוררים על פי רוב על ידי הלשונות מתחריהם, ובמקרים רבים מורגשים עקבות השוחד ואפילו הסתייגה של מוסדות משטרה מקומיים. אפשר להגיד לבטח, כשבדקים את משפטי הנהלת הפלד בשאלת היהודים, שהשימוש בחוק 1882 בעשרות השנים האחרונות, שהיה כלי עצום לשחיתות הפקידות הנמוכה בפלד, רובץ בכל כובדו על היהודים העניים הפחות מסוכנים לאוכלוסיה הנוצרית, ואילו העשירים עוקפים אותו על ידי שוחד וזיוף. גירוש היהודים. כפי שהוכיח הנסיון של השנים האחרונות, לא החליש לגמרי את שגאת הגזע שגרמה לפוגרומים על היהודים בשנות השמונים. בכל אביב לפני פסח מוצפת המשטרה בפלד וילנה בהודעות על חטיפה כביכול של ילדים נוצריים על ידי יהודים (כל ההודעות האלה לא אושרו אפילו פעם אחת). לעתים קרובות נעשים גם נסיונות חלקיים לפוגרום, הנפסקים בראשיתה על ידי צעדי המשטרה. השנאה, שהיא הסיבה העיקרית לפוגרומים של שנות השמונים, מבוססת כנראה לא רק על רגש האוכלוסיה הנוצרית שהיא מנוצלת על ידי היהודים, שרשי השנאה הזאת יש לדעתי לחפש בעומק יתר, בעיקר במושג על היהודים שנתפתח במשך דורות באוכלוסיה שהם עם ארור שאינו נבדל מבחינה חברתית מן הצוענים. כל נוצרי ואפילו עני ביותר, פועל או אכר רואה את מצבו החברתי הרבה יותר גבוה לגבי היהודי העשיר ביותר.

לפיכך מותרת כניסת יהודי בודד או חבורה יהודית לחוג הפעולה של האוכלוסיה העיקרית בעיני אוכלוסיה זאת רק עד כמה שהיהודי מביא תועלת או משרת את האוכלוסיה, אבל בשום אופן אין היא מכירה בזכות היהודי למצב חברתי עצמאי שווה במלחמת הקיום במקום שהחוק או החיים נותנים ליהודים שוויון כזה. הרי תמיד, כפי שנראה מן הנסיון

ההיסטורי, באה הריאקציה הדורשת דהיקת היהודית למצב כפיפות חברתית לאוכלוסיה הנוצרית. ריאקציה זאת מתבטאת כמובן, לפי הרמה התרבותית של ההמונים הנוצריים, בצורות גסות או יותר דקות, אולם תופעה זו מורגשת בדברי ימי כל הארצות, החל בימי הרומאים, הספרדים וימי הביניים וכלה באנטישמיות של הזמנים הנוכחיים בכל אירופה. אי אפשר שלא להתחשב ברגש זה ובדרישה זו של המוני הנוצרים בתקיקה מכינת שהרגש והדרישה מופיעים בזמנים מסוימים ככוח איתן, שחשוב מאד לעצור אותו.

מן הצד השני יש לרגש זה של העמים הנוצריים יסוד-מה באופיו ובהרגלו, וביחוד במוסר של חלק העם היהודי, כפי שהדברים נתהוו מבחינת היסטורית. המוסר של היהודי לגבי בן עמו בכלל אינו שונה מן המוסר הנוצרי. ועד כמה שהוא נוגע ליחסים בין היהודים הוא אפילו יותר גבוה מאשר אצל הנוצרים, אם לרדן לפי חייהם בולטת ובסלף. חיי המשפחה של היהודים הם מוסריים על ידי נשואים בגיל צעיר, הצדקה והעזרה לעניים מפוחות הרבה יותר מאשר בין הנוצרים, האחדות והתמיכה של האחד לשני לשם מצות מצוינות, אין שכרות, רוחות יראת שמים וקיום מצוות הדת על כל החגים הרבים ומונחה השבת הגמורה בין רוב היהודים. כל זה ביחד מעניק לכל יהודי, המשווה את חיי בני עמו עם חיי אותו חלק האוכלוסיה הנוצרית שהוא בא אתו במגע, על ההוללות והשכרות והבערות שבה, את ההצה הנעלה ביותר על היהודי, כאדם העומד במעלה גבוהה מעל הנוצרים, וגורם לאותה גאווה נכונה בנוגע לבני דת אחרת, שאמנם לעתים קרובות היא מכוסה ובכל זאת היא מורגשת היטב בכל יהודי במגעו עם הנוצרים. ביחסיהם לאוכלוסיה העיקרית מתנהגים היהודים, כפי שמראה הנסיון של דברי הימים, בעיקר במוסר החוק כפי שהוא נשמר על ידי המשטר הממלכתי ומתאשר על ידו, השעבוד לדרישות החוק מבוסס ברוב האוכלוסיה הנוצרית על המוסר הנוצרי הדורשת קבלת מרות מוחלטת וכנה בלי שום לב לכך אם השלטון יכול לענוש את העבירות והעקיפות או לא, חזק מזה רחב התוכן של המוסר הנוצרי בכל הארצות הרבה יותר מן המוסר הנשמר על ידי החוק ולפיכך מי שמקיים את המוסר הנוצרי ממלא בזה גם את כל דרישות החוק.

היהודי יש לו מבחינה זאת במקצת נקודת מבט אחרת במידה שהדבר נוגע לנוצרים, ומכיון שהוא מושפע בעיקר מפחד עונש החוק, הרי במקום שהעונש איננו יכול להשיגו איננו רואה עצמו קשור ביותר לגבי בני דת אחרת. לפיכך אין להתפלל שכל המלאכות והמקצועות הנחשבים לפי המוסר הנוצרי בלתי מוסריים (בתי זונות, רבית, מכירת משקאות משכרים ועוד) מרוכזים בתחום המושב על פי רוב בידי יהודים. לפיכך מצטיינים היהודים גם ביחסיהם לנוצרים לעתים קרובות כחוסר ריסון מיוחד בהתנהגותם, בהרגל לעקוף את החוק ובאכזריות.

התכונות השליליות הללו של חלק היתדות התפתחו בדורות של דריפות ועלבונות וגזירות, אבל ככל שאפשר לסלוח תכונות אלה, הרי הן המסבירות את התפוצצות השנאה בהמון של האוכלוסיה ליהודים במדינות רבות ובדורות שונים. תכונות שליליות אלה הן הגורמות בכל מדינה את ההכרח למצוא אמצעי לגבי האוכלוסיה היהודית כדי להכריח אותה לכבד את דרישות מוסר החוק ולהעניק לשלטון העוקב אחרי מילוי החוק סמכויות מיוחדות למאבק עם העקיפות והעבירות.

מן הצד השני אי אפשר שלא להכיר, שהמוסר הנוצרי התחיל לאט לאט, עם ההתפתחות המתקדמת של היהודים, להשפיע גם עליהם ולפיכך אני סבור, כי בצד הדיפית נגד התכונות המזיקות של העם היהודי צריכה כל ממשלה לשאוף לקרב אותו להשפעת המוסר הנוצרי, המשפיעה לטובה על כל אדם.

אם לבדוק את הצעדים שנעשו בגליל הצפוני המערבי בהדרגה לגבי היהודים, למן צירוף הגליל לקיסרות הרומית, הרי ניכרת שאיפה מתמידה של השלטון לקרב את היהודים

לאוכלוסיה הנוצרית, ולפיכך הולך המצב הנוכחי של היהודים ומשפח באופן ניכר בהשוואה לימי פולין. התוצאה היא התרוססות מודרנית של היהודים. בתקופות משבר (1812, 1830, 1863) בגליל הם מצדדים בהחלט בשלטון הרוסי. אולם צעדי הקירוב הם, לצערנו, פחות או יותר מקריים ואין כנגדם אמצעי מאבק בגילויים בודדים של מוסר יהודי אנטי-נוצרי. כשהשלטונות נתקלים בתופעה זאת מיד לובשות פקודות הממשלה אופי כללי מגביל לכל היהודים, והיא עונשת חפים מפשע ביחד עם פושעים ובזה היא משתקת כל הצעדים השואפים לאיחוד. דוגמה לאמור הוא ביטול הקהילה וחוק 1882. הקהילה הייתה מוסד מאחד ומסדיר את הארגון הרוחני של היהדות. עד היום קיים בהחלט הכרח במוסד כזה, לפיכך, לאחר ביטול הקהילה הרשמית, עדיין הוא מוסיף להתקיים אבל ללא אפשרות פיקוח ממשלתי על כל הצדדים הכלתי מושכים את הלב שגרמו לביטולה. עוד יותר מעציבות ליהודים היו תוצאות חוק 1882. האוסר עליהם להשתקע בכפרים. התוצאות באו לידי ביטוי כאמור בדלדול כלכלי מודרג של חלק היהודים אותם העבודות דוקא — בעלי המלאכה והפועלים השחורים. דוגמה היא העיר וילנה, שיש בה כיום אוכלוסיה יהודית של מאה אלף, שמחציתה רעבה ללא עבודה קבועה, יש בה בתי חרושת, שהמשכורת השבועית בהם היא רובל, יש תבורות של יהודים גנבים מקצועיים, הזנות של היהודיות מפותחת באופן איום, המון בעלי המלאכה והסוחרים מתחרים זה עם זה, עם האוכלוסיה הנוצרית הם קונים ומוכרים כל מה שמודמן, החל מסמרטוטים, מאשפה, מגפרורים וכלה בסחורה חיה. דוגמה זאת מוכיחה את תוצאות הצפיפות המלאכותית בערים שנגרמה על ידי חוק 1882 וההשפעה המזיקה של החוק על ההתפתחות הכללית של האוכלוסיה.

בחי מדינה יש ערך מדריך תמיד לאוכלוסיה העירונית ולמשכילים העירוניים, כפי שמכונים דברי הימים. החיים העירוניים משפיעים על חיי כל הגליל ומניחים את רישומם על כל האוכלוסיה מבחינה מדינית. זרמי חיי העיר, המשפיעים על מפעלים חדשים ותעשייה ודעות מדיניות, חודרים גם לכפרים, ובהתאם לכך שהורמים הללו בריאים או מזיקים הרי הם משפיעים על העם לטובה או לרעה. לפיכך אי אפשר, שמצב הערים והעיריות בגליל, שבו יושבת על פי רוב אוכלוסיה יהודית רעבה, מתרעמה, מורגלת למלחמת הקיום ולאי קפדנות באמצעים לעקיפת החוקים והימנעות מקיומם, לא יעורר תשומת לב השלטונות והוא דורש בכל תוקף סילוק הסיבות שהביאו למצב כזה.

אם להוסיף על כך שההתחרות האיומה במלאכה ובחרושת הנגרמת על ידי צפיפות היהודים בערים מסלקת לגמרי את הגידול הבריא של המלאכה ואת שכלול הייצור (מחוסר זמן ללמוד את המלאכה כראוי ולהשקיע בה את ההון הדרוש) הרי ברור כמה חזק חוק 1882 לכוח הכלכלי של האוכלוסיה כולה ונשאלת שאלה האם כדאית אותה תועלת, שהמחוקק שאף אליה, ו. א. לשמור על ידי חוק זה את האוכלוסיה הכפרית הנוצרית מניצול היהודים, כפי אותם הקרבות שהחוק מטיל על כל האוכלוסיה העירונית בכלל והיהודית בכלל? אם לבדוק שאלה זאת יש לשים אל לב, שבזמן הזה מורכבת האוכלוסיה היהודית בכפרים כאמור משלושה סוגים: א) משפחות אנשים שהשתקעו לפני 1882 שיש להם זכות מגורים במקום מסוים: ב) יהודים היושבים ישיבת ארעי בהסכמת השלטונות: ג) שנושבו שלא כחוק, הסוג הראשון מורכב ממשפחות של פונדקאים לשעבר, חוכרי אחוזות, חוכרי בהמות ומחלבות, מלווים ברבית וסוחרים זעירים.

המציאות מוכיחה, כי למעשה נתן להם חוק שנת 1882 את המנופולין לנצל את האוכלוסיה הכפרית. לשם מטרה זו יש לאנשים מסוג זה גם אמצעים וגם הנסיון והמסורת, פעולתם היא שנתנה בעיקר את הדחיפה לפוגרומים בשנות השמונים. בכל זאת רובץ כובד החוק של שנת 1882 לא עליהם אלא על האוכלוסיה העירונית, כשסירתי כמה פעמים

בסלך הראו לי האכרים על ההספעה המזיקה ביותר של איש אחד או שנים מסוג זה. השלטון הפלכי אין אוגים נגדו, משום שהשפעתם המזיקה אינה נתונה לא לרדיפה משפטית ולא מינהלית.

המאבק במונופולק כזה ייתכן רק בתחרות כלכלית חזקה וחפשית של אנשים בודדים. הופעת חנות שניה בכפר או קונה שני של תבואה מורידה מיד את המחירים במקרה ראשון ומעלה אותם במקרה שני. תחרות זאת בין היהודים בכפר אי-אפשרית אחרי חוק 1882 משום שהסוג השני של היהודים (היושבים ישיבת ארצי) אינו יכול להיות מסוכן לסוג ראשון מבחינה כלכלית. גם אם מישו ירצה להתחיל בתחרות כלכלית, הרי מספיקה הלשגה אחת של בן-התחרות כדי לגרש אותו. לפיכך יכולים היהודים היושבים בכפרים ישיבת ארצי לעסוק רק בעסקים כאלה המביאים במשך זמן קצר רווח ניכר וגו'תנים אז האפשרות להסתדר במקום רק לזמן קצר בלי להשקיע הון רב. מפעלים כאלה מוצאים יהודים בעיקר בניצול חסמני של יערות עם עסקי לווי של עסק זה. לפיכך אין להתפלא, שב-25 השנים האחרונות כמעט נעלמו היערות בפלך.

והוא הדין בסוג שלישי. מוכן מאליו, כי במצב כזה אין האוכלוסיה בכפר יכולה ליהנות מאותן התכונות היהודיות, שהעמים העריכו תמיד ושהביאו תמיד תועלת בלתי מסופקת למדינה. תכונות אלה הן היומה של היהודים, הכושר שלהם לעזור את פרוץ הארץ ולפתוח דרכים חדשות של השיווק. במצב המונופולין של היהודים שיש להם זכות ישיבה בכפרים אין תכונות אלה יכולות להתגלות בגליל.

שיקולים אלה מביאים לדעתי בבהירות לידי מסקנה. שחוק שנת 1882 לא השיג את המטרה שעורר אותו. אבל הביא כלי ספק נזק לא רק לאוכלוסיה העירונית אלא גם הכפרית ולפיכך יש צורך גמרי לבטל אותו בהקדם כדי להביא את התפתחות החיים הכלכליים בגליל למצב תקין. עם זה אין צעד זה יכול להיות יחיד וחד-צדדי. מבחינה ממלכתית חשוב לתת מקום בכפר רק לאותם היסודות היהודיים, שהם בריאים ויכולים להביא לגליל תועלת ממשית. בעת ובעונה אחת חשוב לעצור ככל האפשר יצרי יהודים בודדים, שכאמור הם מוזיקים לאוכלוסיה.

כשאנו בודקים את החוקים, הנתונים כיום בידי השלטונות למאבק עם הצדדים השליליים של היהדות, יש לזכור שלחלק מסויים גם של האוכלוסיה היהודית וגם של האוכלוסיה הנוצרית כל מה שאיננו נענש למעשה על ידי החוק אף על פי שהוא אסור הרי הוא נחשב למותר. לצערנו יש בחיים הרבה דברים שהם בהחלט בלתי מוסריים אבל אינם נענשים על ידי החוק או שהעונש הוא כל כך חלש עד שנוח להסתכן בעונש. התולשה וחוסר האונים של המשטרה הכפרית והפורמאליות של המשפט ועושות עבירות מסוימות למעשה לבלתי נעושות. מחמת צמצום אותם המקצועות המכניסים המתחרים ליהודים הם משתמשים במצב זה ולפיכך בולטת חולשת השלטונות, הנאבקים בגמיות הפושעות של האוכלוסיה, ביחוד בנוגע ליהודים היושבים בכפרים. המחוקק הכיר את הקושי לשלטון להגשים את מוסר החוק בכפר ומסר לעדות הכפר את הזכות לסלק את העבריינים מקרבם. זכות זאת עוצרת את הפושעים בין האכרים, ואילו היהודי שנושב בכפר, יהיה מוזק ופושע כמה שהוא ויהיה נענש על ידי המשפט כמה שהוא. יכול להוסיף לגור ללא פחד במקום שבחר לפעולתו הפושעת מכיוון שיש לו זכות על כך לפי חוק 1882. לפיכך נהוגת האוכלוסיה הכפרית בנוגע ליהודים כאלה במשפט ליניץ', ואילו נגד נוצרי בעל גוף יש לה זכות למסור אותו לממשלה. זכות זאת כרוכה בכל מיני בדיקות וערעורים ופיקוחים עד שלדעתי אפשר היה למסור אותה לאסירות העדות גם לגבי יהודים שנושבו בכפר ושלישי אורח חיים אינם נבדלים מן האכרים.

הצורות העיקריות של הפעולה המזיקה של יהודים בודדים בכפרים הם: א) חלואה

ברבית, ב) הסתרת פושעים, ג) מכירת גניבות, ד) החזקת בתי זונות, ה) מסחר השארי במשקאות חריפים, ו) פיתוי לזנות ומסחר בנשים, ז) הברחה מכס וכיו"ב.

ההלואה ברבית עוררה נסיון החוק להיאבק בה על יסודות כלליים. בפלך וילנה: היו בחמש השנים האחרונות חמשה משפטים כאלה, מהם זוכו ארבעה ונתחייב אחד מספרים אלה מעידים על כך, שרק אחוז זעום של המלווים ברבית אפשר למסור לידן בתקנה להצלחה, למרות זאת הרי ההלואה ברבית היא אחת הפורענויות הגרועות ביותר של האוכלוסיה הכפרית, בלי להיכנס בהסברת הסיבות למה לא הצליח חוק ההלואה ברבית, יש רק לזכור שהחוק דורש מהוכחות הפשע קפדנות כזאת, שרק הצורות הנסות ביותר באות לפני המשפט. לפיכך ברור שיש להלחם בצרה זאת באמצעים מינהליים.

עוד יותר קשה להיאבק עם מסתירי גניבות ומוכריהם, בלעדיהם לא היו גניבות: אפשרויות והדוגמא שחיוב מסתיר גניבות לעבודת פרך הפסיק לכמה שנים כמה גניבות ומעשי שוד במקום מסויים מוכיחה את החשיבות והאפשרות של מאבק בצרה זאת. לצערנו, המסתירים העוסקים כמעט תמיד במעשי פשע אלה כמקצוע מתגלים במשפט רק לעתים רחוקות, ונענשים רק לפי אותו פשע בודד שלפיו הובאו למשפט. מסתיר סוטים גנבים למשל, שמכר בחייו מאות סוטים גנבים, נתפס במקרה בודד עם סוס העולה חמשים רובל ונפטר בעונש קל. כאן צריך היה להעניק לשלטון ולמשפט זכות השפעה יותר גדולה על מסתירי גניבות כמקצוע.

אחרי כן באים מחזיקי בתי זונות, כל מיני סוכנויות וסרסוריות — עסקים שאי אפשר להביא אותם למשפט, אבל אין ספק שהם משפיעים לרעה על האוכלוסיה. השלטון הפלכי אין אונים במאבק עם נטייה פושעת זו של חלק האוכלוסיה, שבה היהודים הם: האחוז הגדול ביותר מחמת הנסיבות האמורות, אף על פי שהמשטרה מכירה אנשים מוזיקים בודדים הרי אין לעורר נגדם לא משפט ולא פעולה מינהלית, ואני חושב שצריך היה לתת לשלטון הפלכי בתחום המושב בנוגע ליהודים את הסמכות לסלק אנשים מוזיקים מן המקום, שבו הם פועלים לרעה.

לפי התנאים המינהליים המיוחדים של הגליל צריך היה לצמצם לגבי שרי הפלך את הסמכות בגירוש מן המחוזות, ואילו לגבול-גוברנסור לתת זכות לגירוש מן הגליל. אבל עם זה יש לתת בסחונות למגורש לערער לפני הסינט, ובחוק צריך למנות אותם הפשעים, שעל גילוייהם זכאי השלטון לאסור את המגורים במקום מסויים.

כשאנו מדברים על התוצאות השליליות של 1882 יש להזכיר גם אותן התוצאות המזיקות, שבדאי לא נתכוון אליהם המחוקק בשנת 1882 כשציפף את האוכלוסיה היהודית בעיר. התוצאות הללו התבטאו בזה, שהצפיפות המלאכותית של האוכלוסיה היהודית בערים עוררה בקהות כל מיני תסיסות וזרמים, שזו הפעם הראשונה למן סיפוח הגליל פנו גג השלטון הממלכתי והמשטר, זרמים אלה מחלחלים כרעל גם לתוך האוכלוסיה הנוצרית, מרקזבים ומשוחיתים אותה מבחינה מדינית ובוה הם חותרים מתחת ליסודי הסדר והמשטר הממלכתי.

אין יופ, אין חוק, אין התחכמות, פלפול ושיפוט, שהיהודים אינם פונים אליהם כדי לצאת מתוך הערים ולמצוא אמצעים לצאת מתוך הדלות, שיטות אלה של יחס לחוק ולשלטון הממלכתי, שהוא האויב הנצחי, קלקלו לאט לאט לגמרי את היחסים בין מוסדות המדינה והמון היהודים, אין להתפלא, שקרקע זה נוח מאד לכל מין תסיסה מדינית, בעשר השנים האחרונות ניכר במפורש גידול התנועה נגד הממלכה בין היהודים בפלך וילנה, ותנועה זאת מאיימת לעבור גם ליתר האוכלוסיה, שבה עדיין לא נתחזק במידה מספקת רגש ההזדהות עם המשטר הכללי של הקיסרות הרוסית. עוד לפני זמן מה היו המוגי היהודים, שנתחנכו במאות שנים של לחץ בפחד וברעד בפני כל נציג השלטון, היסוד

אגוז והנכנע ביותר מבחינת השלטון. ואילו כיום ניכרת תופעה הפוכה לגמרי. כמעט כל המאמצים של משטרת עיר וילנה בשנים האחרונות מכוונים למאבק עם הארגונים החשאיים בהמון היהודי ועם גילויי מרי מחוצף של חלק ממנו.

אם לבדוק את סיבות התופעה הזאת אי אפשר שלא לבוא לידי מסקנה. השיטות העיקריים הם באותה עובדה. שלגבי הליכוד והאחדות של שיטת רוב יהודי הפלך הרי כל מוסדות השלטון, שהמון היהודים נתקל בהם במישורין ושעל ידיהם היא מקבלת מושג על המדינה ותפקידיה, אינם יכולים לפי חולשתם, נטייתם לקבלת שוחד ואי הארגון שלהם לחנך את האוכלוסייה היהודית במושגי מתן כבוד לחוק ומרות לממלכתיות. אדרבא כל מגע של יהודי עם הפקידות הנמוכה (שכמעט רק אתם יש לו עסק יום יום) מוכיח לו שהשלטון הממלכתי חלש ונתון לפשרות, לעקיפות ולשוחד. לפיכך ברור כי להשפיע על המון היהודים מבחינת מישומע ולעורר בו כבוד לחוק אפשר רק בתנאי של ארגון מחדש של אותם המוסדות שיש להם ענין עם האוכלוסייה היהודית במישורין.

בין המוסדות האלה יש קודם כל לשים לב להנהלות המעמד העירוני, בסיורי בפלך ובבדיקת המוסדות הללו לא ראיתי אפילו הנהלה אחת, שבה היו העניינים בסדר. ולעתים קרובות ראיתי הנהלות שבהן קיבלו הבלבלים לא יותר מאשר שלושה רובל לחודש ומובן מאליו, שכל רישומי המשפחות והדרכונים או שלא היו קיימים כלל או שהתנהלו בצורה בזאת, שניכרו עקבות המעילות. והרי על סמך התעודות הניתנות על ידי מוסדות אלה חיים מאות אלפי יהודים ורישומי המתייגים מתחברים לפי הנתונים של המוסדות הללו. בחקיקה הנהלת הפלך ולשכת הניוס העירונית יש דוגמאות רבות של הבאה למשפט ופיסורי זקני ההנהלות, אבל הפיקוח על ההנהלה הפלכית מוקשה כל כך על ידי כל מיני פורמאליזם וריחוק מקום ואי האפשרות לדרוש מאת העדה אמצעים יותר גדולים להחזקת ההנהלות, עד שלמעשה עומדים זקני ההנהלות והבלבלים מחוץ לפיקוח השלטון (כמעט כל המשפטים נגמרים בפיסורים ובניפוחות — עונשים שאין להם שום ערך).

המון היהודים הבא במגע עם שלטונות אלה ומקבל מהם דרכונים, כשהוא רואה שבשוחד מחליפים ברישומי המשפחות שמות, משמיטים וכוונה ברישומי הניוסים משפחות שלמות, הרי הוא מכיר בבירור, שהשלטון אין לו במקרה זה שום כוח, הכרה זו משפיעה בכוחן שחיתות על כל המון היהודים, ולפיכך יש לשאלת הארגון מחדש של הנהלות המעמד העירוני בעיני קשר הדוק לפתרון שאלת היהודים בפלך בכלל.

אפשר לארגן מחדש את הנהלות המעמד העירוני בשתי צורות: להקים עליהם פיקוח מיוחד, הקרוב להם, כפיקוח על מוסדות האכרים, ולהעניק לו יפוי כח של ביטול פסקי דין, שומת חובה, בדיקת פעולת זקני ההנהלה ולבלבלים עד מאסר לשבע יממות. רפורמה כזאת היתה מסייעת הרבה בלי לשנות מוסדות וחוקים, אבל קשה להניח שניתן להגשימה בלי הוצאות כספיות גדולות ועדיין תשאר הקלקלה הישנה זמן רב. מידה יותר קיצונית וחלחלית היא לדעתי ביטול הנהלות המעמד העירוני והנהגת מוסד כפי שהוא קיים בעשרת הפלכים על שפת הנהר ויסלה. שירותי הפלך וארשה הוכיח לי, ששם יש לרישום האוכלוסייה, ביחוד היהודית, הרבה יותר בטחונות מאשר בגליל הצפוני מערבי. רפורמה כזאת היתה נותנת גם את האפשרות לבטל את מוסד הרבנים מסעם, שהם כיום גם בעיני האוכלוסייה היהודית נציגי השלטון הממלכתי, אבל לצערנו הם גורמים אם אפשרי הדבר לקלקלות עוד יותר גדולות מאשר זקני הנהלות המעמד העירוני.

הנהגת מוסד הרבנים מסעם נגרמה על ידי הנסיון של החוק להנהיג פיקוח השלטון הממלכתי בשטח המדיכיים הרוחניים של העם היהודי. חובותיהם נמנו בסעיף 1086 בכרך י"א של ספר החוקים מהדורת 1857. בסעיף קטן ד' של אותו סעיף נמנו חובותיהם להנהלת ספרי הרישום. שלושת הסעיפים הקטנים הראשונים מדברים על עמדתם כמורי דת ישראל

ומפקחים על התפילה בציבור. המציאות יצרה לצערנו רבנים מטעם בניגוד גמור למטרות החוק. הפעולה היחידה שלהם היא הנהלת ספרי הרישום, ואילו כל העניינים הדתיים מתמלאים על ידי אחרים, על ידי הרבנים הדתיים. למרות המצב הזה ממלאים הרבנים מטעם במגע עם השלטונות תפקיד נציגי הדת היהודית, ובהופעות רשמיות הם עומדים כצד נציגי הכמורה הנוצרית ונהנים בכל העניינים מאמון החוק כמו הכמרים. דבר זה בא לידי ביטוי ביחוד בנכות להוציא תעודות לידה, הממלאות תפקיד כל כך חשוב בזכויות כל תושב. אבל למעשה אין הרבנים מטעם מקיימים ברית מילה, אין הם מסדרים קידושין, אין הם מקברים מתים, ולפיכך כל יהודי היודע זאת רואה אותם בפקידים ממשלתיים והוא יודע, שמבחינה חמירת וציבורית אינם תלויים בממשלה, שאינה משלמת להם משכורת אלא בקהילה היהודית הבוחרת בהם ובתשלומים שהם מקבלים ממנה. ברור שמצב כזה מביא לידי מעילה באמון, המגיע לרבנים על פי החוק. מתוך תיקי הנהלת הפלך ומוסדות אחרים ברור כמה בלתי נכונות הידיעות בספרי הרישום המתנהלים על ידי הרבנים מטעם, ודבר זה בולט ביחוד בשעת הגיוס השנתי כשניכרים ברישומי המתגייסים היהודים תוהו ובהו והמון טעויות והשגגות ורישומים בלתי נכונים.

הנהגה שנאמרה למעלה, שהמדינה יכולה להשפיע לטובה על ההמון היהודי אם השלטונות הבאים אתו במגע במישורין יהיו בריאים ועד כדי כך מוסריים שיעמדו בפני זרמי השחיתות בין היהודים, דורשת בכל חוקף לבטל מוסדות כל כך בלתי תקינים וכל כך חלשים מבחינה מוסרית כרבנות מטעם והנהלות המעמד העירוני. יש להנהיג פקדי המעמד האזרחי, כדי שרפורמה זאת תהיה בטוחה מבחינה כספית יש להנהיג תשלום מיוחד לתעודות לידה ורישומים בפנקסי האוכלוסיה היהודית וכן בדרכונים הגיתנים ליהודים. את הנהלת הרישומים של האוכלוסיה היהודית יש למסור כמו בפלכי הויסלה למשטרה ולשלם לפקדיה משכורת נוספת גיכרת.

אולם אם הנהגת רבנות מטעם לא הביאה תועלת אין זאת אומרת שהרעיון שהביא להנהגתה לא היה נכון. אדרבא, הרעיון הוא תוצאה נכונה במישורין מן הדרישות היסודיות של תיקון המדינה. אין דת בעולם ותהיה גסה כמה שהיא שאין בה צורך במורי דת ומפקחים, ושום מדינה אינה יכולה להסתלק מן הפיקוח על המורים והארגונים, הדת היהודית וזה בדעותיה העיקריות עם הנוצרית. שאלות הדת ממלאות תפקיד עצום בחיי היהודי ומגיהות רישומן על כל תפיסת עולמו. לפיכך אפשר להשפיע על המוסר של ההמון היהודי לטובה רק על ידי: א) סילוק מקרבה של מנהיגים רוחניים המורכבים מאנשים מרעטי השכלה וחדורי קנאות היכולים רק להשפיע לרעה על האוכלוסיה, ב) משיכת אנשים לרבנות הדתית היכולים להיות מוצלחים כדרשנים ומורים מומחים, בעלי מוסר אנושי גבוה. אם להתעמק במצב שבו נמצא כיום קיום הדת באוכלוסיה הישראלית אי אפשר שלא להתפלא לתוהו ובהו הגמור השולט מבחינה ממלכתית באותו עולם. בחוסר הפיקוח למעשה, שבו הוא נמצא, עדות בתי כנסת בודדות מהוות רפובליקות קטנות הפועלות באופן עצמאי ואינן נותנות שום דין וחשבון והן בוחרות את דרשניהם ורבניהם. כל הארגון הזה מסתתר מאחורי הרב מטעם, שום דת נוצרית ברוסיה אין לה כל כך הרבה חרות וחוסר פיקוח, אולם מצב זה יש בו לא רק סכנה למדינה אלא גם נזק גדול ליהדות עצמה. ביחוד הוא בא לידי ביטוי בחוסר ההשכלה של הרבנים הדתיים ובאי אפשרות למצוא דרשנים כאלה שיתאימו לדרישות ההשכלה והתרבות באוכלוסיה היהודית. לפיכך עובר הנוער היהודי המשכיל לכפירה גמורה ושולל ביחד עם אמונת אבות גם את כללי המוסר והממלכתיות.

ההכרח להכין רבנים דתיים משכילים מורגש מצד הרבה יהודים נאורים. הכרח זה הוכר גם על ידי מיניסטר ההשכלה לשעבר הרוזן אובארוכ, שייסד בשנת 1847 את בית

המדרש לרבנים. כן היתה קיימת בפלך וילנה ישיבת וולווין שהיתה מפורסמת בין יהודי כל העולם בהכנת רבנים דתיים. לצערנו נסגרו גם בית המדרש לרבנים מיסודו של אובארוב וגם הישיבה ולפיכך לומדים הרבנים הדתיים כיום רק בהכורות בודדות בבתי מדרש ללא מדרך.

לפיכך אני סבור שהגיעה השעה לגשת לרפורמות עיקריות במשטר הארגון של כלי הקודש היהודיים. תפקיד הרבנים הדתיים הוא בעיקר פירוש התלמוד ודרשנות. לפיכך יכול היה הארגון שלהם להיות דומה לארגון העדות הנוצריות הפרוטסטנטיות, שגם בהן אין לפאסטורים תואר כומר. לשם כך צריך היה להקים קונסיסטוריה עליונה לכל הקיסרות המפקחת על עניני הדת היהודית וגם קונסיסטוריות גליליות. צריך היה לקבוע בדיוק את החוקיות והחובות של מוסדות אלה שצריך לשתף בהן גם פיקוח נציגי השלטון הממלכתי במקום הברות בתי הכנסת יש להקים עדות של מאמיני דת ישראל וזכראשם להעמיד מועצות הנבחרות על ידי המתפללים, שתפקידן לבחור רבנים דתיים וחוננים המאשרים על ידי הקונסיסטוריה. ארגון כזה בפיקוח הממשלה היה גושא אופי עקבי.

רפורמה כזאת כרוכה בהקמת בתי ספר עליונים לרבנים. במערב, למשל בגרמניה, קיימים בתי ספר כאלה לפי יומה פרטית. אני מניח שבפלך וילנה, שיש בו למשל שרידי המסורת של ישיבת וולווין, לא קשה היה להקים בת ספר כזה שהיה לו היתרון העצום מבחינה מדינית למשדך אליו מספר גדול של נוער יהודי משכילי השואף כיום לבתי ספר עליונים וגתקל במכשולים מחמת צמצום אחוז היהודים ולפיכך הוא הולך ללמוד בחוץ לארץ ומופיע אחרי כן במולדת כאויב משוכנע של המשטר הממלכתי הקיים ברוסיה, לבסוף אני רואה מחובתי להוסיף מלים אחדות על שאלת בתי הספר בהקשר עם שאלת היהודים. בשדנים על אמצעי ההשפעה על מוסר ההמון היהודי אי אפשר שלא לדון גם בשאלת בתי הספר. האוכלוסיה היהודית כולה יודעת קרוא וכתוב מפני המסורת בת מאות שנים בנוגע לזכרים. בכל משפחה לומד הנער מגיל שש קרוא וכתוב וכל הפלך מכוסה רשת חדרים. חוץ מזה ארגנה הממשלה בכספי מס הבשר כמה בתי ספר יהודים עצמיים, שבהם המורים אך ורק יהודים ובתי הספר האלה מלאים. בהם לומדים הנערים עד גיל 15-14. כשהנער יוצא מבית הספר לאחר שעסק בו רק בעבודת מוח הוא נתקל מיד בחיי עמלים בתנאים כלכליים קשים שנזכרו למעלה. אין להתפלא שהניגוד בין שתי התקופות הללו עושה את הנער נוח לקלוט כל השפעה המדריכה אותו למחנות נגד אותם התנאים זקשים, שבהם עליו להרוויח את לחמו. לפיכך עושים כמעט כל הזרמים המדיניים נגד הממשלה תעמולה בין הנוער ההופך לחסידיהם בקנאות.

שורש הרע מונח כאן כנראה בשיטת ההשכלה של הנוער היהודי. מתוך הכרת ההכרח להשפיע על היהודים כחונן עקרונות המוסר הנוצרי אני חושב, שהממשלה צריכה לארגן ולהדריך את בתי הספר בדרך אחרת.

עלינו להבחין בין שלושה סוגים של בתי ספר, שבהם לומד הנוער היהודי. סוג ראשון הם החדרים. כאן כל תפקיד השלטונות כיום הוא באישור המלמדים. למעשה בודקים רק את בטיחותם המדינית, אבל אין השלטונות יכולים לדעת איך ומה הם מורים. מבחינה זאת יכולות היו להועיל הקונסיסטוריות, שהיו בוחנות את המועמדים ובודקות את פעולתם. יש להגביל את הלימודים בחדרים אך ורק בקריאה וכתביה ולימוד הדת. אין זה רצוי ויש גם סכנה בדבר לעקור את החדר. שהוא מנוף עצום בהשכלת היהודים, אבל שום ממשלה אינה יכולה להסתכן בלימוד הנוער של חבורה שלמה באוכלוסיה באדישות כזאת כמו החקיקה שלנו בנוגע לחדרים. ולפיכך ברור ההכרח לפיקוח בענין זה.

הסוג השני של בתי ספר שבהם לומד הנוער היהודי — בתי הספר היהודיים למתחילים הקיימים בכספי מס הבשר. בתי ספר אלה, אף על פי שהם נתונים לפיקוח

שלטונות מיניסטריון ההשכלה. בכל זאת אינם מקרבים את הנוער היהודי לעקרונות המוסר הנוצרי. הם כולם בידי המורים היהודיים ונותנים לנוער רק ידיעת רוסית, ותלמידיהם יודעים יותר מאשר תלמידי בתי ספר נוצריים אבל בלי ידיעות חיוביות למען החיים. ברור שמסיימי בתי הספר הללו שוב אינם יכולים לחזור לסביבה שיצאו ממנה ואדרבא משתדלים להגיע לבתי ספר עליונים ונתקלים בגזירה הקשה של הצמצום באחוזים, הסוגרת לרוב היהודים את שערי בתי הספר הבינוניים והעליונים. רוב מסיימי בתי הספר העממיים, כפי שראיתי, משתדלים ללמוד הלאה בבית מפי מורים מקריים והם נכשלים בתורות. מוזיקות ובספרי לימוד מוזיקים, ומקרבים יוצאים בעלי השכלה למחצה ואנשים פרושים, המסוכנים מבחינה מדינית.

לבסוף סוג שלישי של בתי ספר שבו לומד נוער יהודי הם בתי הספר התיכוניים והעליונים הנוצריים. כאן הונהג בשנים האחרונות אחוז קפדני של תלמידים יהודים, לכאורה צריכים היו בתי הספר הנוצריים להשפיע על הנוער היהודי בכיוון קירובם למוסר הנוצרי. אולם למעשה מורשג ההיפך. השבוע הראשון, שבו למד ילד יהודי בגימנסיה או בבית ספר ריאלי, מעורר בו מאבק פנימי קשה. כל משטר בתי הספר הללו דורש ממנו הסתלקות ממצוות דתו, עליו לעבוד בשבת, לא להתפלל בזמן, לשמוע לגלוג על דתו מצד חבריו וכדומה. לאחר שהוא מתגבר על כל זה הוא יוצא מבית הספר כיהודי גרוש. ועם זה ביחס רע לעולם הנוצרי, שהכריח אותו לחטוא למצפנו בחילול שבת ובעבירות אחרות למען עולם הזה ולמען הזכויות שהוא מקבל על ידי בית הספר. מן הצד השני איך צורך להוכיח עד כמה משפיע המיעוט היהודי בבתי הספר הנוצריים לרעה על הנוער הנוצרי. על כך מעידות כל המהומות בקרב הנוער הלומד בשנים האחרונות. לפיכך סבור אני, שהמוצא היחיד מן המצב הוא להוציא את הנוער היהודי מבתי הספר הנוצריים ולהקים בתי ספר עממיים ובינוניים מיוחדים, שבהם אין לומדים בשבת, אך ורק ליהודים. בכל זאת צריכים בתי ספר אלה להיות בידי מורים נוצריים ולא להיות נבדלים מבתי ספר כאלה לנוצריים. כל הלימודים ההיסטוריים, הספרותיים והפילוסופיים צריכים להיות בידי מורים נוצריים ברוח המוסר הנוצרי. רק בלימודי מתמטיקה אפשר לדעתי להרשות מורים יהודיים, מכיוון שמדע זה אינו נתקל בשאלות מוסר. דת ישראל צריכה כמובן להיות בידי מורה מבין היהודים המשכילים, רק כך אפשר לדעתי לקרב את תפיסת העולם של הנוער היהודי למוסר הנוצרי של המדינה שהוא נתין שלה, בלי לאנוס את המצפון.

בסיכום האמור אני חושב, כי יש לחלק את הצעדים בשאלת היהודים לסוגים אלה.

- (1) ביטול כל החוקים המגבילים בענין מגורי היהודים.
- (2) צעדי רדיפה נגד הגילויים של הצדדים המזיקים מצד יהודים בודדים. לכך שייך: א) הגברת העונש על הלחאה כרבית, התזקת בתי זונות, הסתרת גניבות וכדומה. ב) זכות השלטון לאסור ליסודות מוזיקים מבין יהודים את המגורים במקום מסוים. ג) זכות לעדות כפריות למסור לממשלה יהודים מושחתים היושבים באותה העדה.
- (3) צעדים להבריאת מוסדות השלטון שבהם בא ההמון היהודי במגע:
- א) ביטול הנהלת המעמד העירוני היהודי והרבנים מספם. ב) הנהגת פקידים לרישום אזרחים בין היהודים. ג) ארגון מחדש של כלי הקודש היהודיים והנהגת ישיבות להכנת רבנים דתיים.
- (4) תוצאת הנוער היהודי מבתי הספר הנוצריים והקמת בתי ספר תיכוניים ועממיים בשכילים בהנהגת מורים נוצריים.

החברות היהודיות ברוסיה *

ב. תעודות (1-2 ב')

תעודה מס. 1

תקנות חברת גמילות חסדים וביקור חולים, מלאנים,
עמ' ג-ח, שנת תקנ"ב (1792)

[חמשה בעלי תקנות נבחרו בקלפי] ובדקו וחפשו אחר התקנות הישנות אשר היו
מפוזרים הנה והנה וכתבו יל סדר היותר טוב בעיניהם וגם חדשות אשר עשו זה מקרוב
הנצרכים מאד לפי העת והעונה...
תקנות עליות לתורה ביום הכפורים.

א. ראשית חכמה יראת ד' בנידון עליות ית"כ כן יתנהגו, על"י [עליה] אחד מגיע
להגב"ח בחדשו ועל המותר עליות כבר יעשה קלפי ע"ז כפי אשר תקון ורשום על דף
מיוחד בפנקס הזה והקלפי יעשה בזה האופן שאלו האנשים אשר המה כבר נתקברו ונכתבו
בפנקס התברא משנים קדמונים וכבר ה' להם קלפי והתמנות עלו לגורל ראשונה, ואחריהם
עלו לגורל חדשים אשר מקרוב באו ועדיין אין להם קלפי והתמנות ואותן האנשים אשר
יתקברו עוד מחדש יהיו מאוחרים וירשמו בפנקס הזה אחר כל שמות האנשים והמה יעלו
באחרונה וכל הקודם להתקרב יה' מוקדם לחבירו למי שיתקרב אחריו וככה יעשו עד
שיעלו לתורה כל האנשים הנרשמים בפנקס איש על מקומו ואח"ז יחזרו חלילה להתחיל
מהראשונים.

ב. קודם כל ית"כ מחויבים הנאמנים לעיין על האנשים מי הם הראויים לעלות
לתורה ולהוריע להם קודם ית"כ בכדי שכל אחד שזכה בגורל לעלות לתורה יסלק קודם
ית"כ דווקא עשרה ג"פ לבק"ה ובאם שלא יסלק כנ"ל, אזי לא יהי' מן הקרואים ויפסד
העל"י שלו כלל זולת הג"ח בחדשו פטור מהעשרה ג"פ הנ"ל.

ג. אינם רשאים אחד מהנוכחים לעל"י הנ"ל לכבד אחר במקומו למי שהוא חוץ
לחברא ואף לא לאורה זולת לראשון בראשון רשאי לכבד אף שהוא חוץ לחברא.

ד. אותם האנשים אשר כבר עלו לתורה ביום הקדוש הג"ל בשחרית מחויבים
לבוא במנוחה ביום הג"ל בכדי להשלים המנן או לשלוח אחר במקומו אף שהוא חוץ
לחברא ומי שיעבור על זה אזי יתן עשרה ג"פ קנס לבק"ה והג"ח מחויב לבוא ג"כ
במנוחה או לשלוח אחד מהנבאים דווקא הבאים עמו ובאם שיעבור ע"ז אזי מחויב ליתן
לביקור חולים א' זהב קנס.

ה. בכל ערב ית"כ מחויב הג"ח בחדשו לישב בפאלעש בעצמו או להושיב אחד

* המבוא לתעודות אלה נדפס ב"העבר" חוב' ד', עמ' 95-103.

מאנשי החברה במקומו ושיהיה בן שלשים דווקא להעמיד בפאלעש שני פישקעש ולכתוב עליהם שני פתקאות אחד שייך לבקור חולים ואחד שייך לגמ"ח וגם הנאמן אשר יעלה עליו הגורל מחוייב לישב במאלעש עם הגמ"ח.

תקנות הקלפי

1. שנים או שלשה ימים קודם הקלפי מחוייב הגב"ח עם שני גבאים ועמם הנאמנים לעיין ולפקח על כל אנשי החברה מי שיש לו קלפי והתמנות ומי שאין לו והכל יהי' כתוב על הניר. גם לעיין על אותם אנשים שנשארו חייבים להתברא הן לבק"ח והן לגמ"ח הן המעות קדימה או מעות וואכיר או שארי חובות המגיע להתברא או מחוייבים להודיע להם ע"י השמש בכדי שכל אחד ואחד יסלק להתברא עד פ"א ולהתרותו באם שלא יסלק או לא יהי' לו קלפי לשום התמנות ואם באלה לא ישמעו אוי לא יהי' להם קלפי ושום התמנות עד שיסלקו סך המגיע מהם עד פרוטה אחרונה.

ה. בכל שנה ושנה בינם א' דרח' אייר מחוייב הגמ"ח לאסוף כל החברא בכדי לעשות קלפי מאותם האנשים השייכים להקלפי ע"פ התקנה. וקודם הקלפי יעיינו ויפקחו כל החברא שיש להם קלפי והתמנות, גידון הנאמני' ובפירוש הוהנה שלא יהיו יותר משני נאמנים אחד לבק"ח ואחד לגמ"ח. ואחר שיעשו הבוררים מנויים למחרתו יתאספו המנויים החדשים ויברור מן ה"א [האדונים אלופים] מנויים שני אנשים אחד לסייע להנאמן דבק"ח ואחד לסייע להנאמן דגמ"ח והנאמנים הנבחרים מכל החברא אינם רשאים לעשות שום דבר קטן וגדול בלתי ידיעת השני הנבחרים מהמנויים.

תקנות הבוררים

ח. הקלפי יהי' בזה האופן יניחו שמות האנשים השייכים להקלפי כל איש על פתקא אחת בתוך כיס אחד מיוחד וחמשה פתקאות כתוב על כל אחד שם בורר להנחיל נ"כ בתוך הכיס אשר שמות האנשים שמה ושני גבאים מאותו שנה יקח כל אחד פתקא אחת ומי שיוזכר בגורל ויעלה עמו שם בורר אוי האיש ההוא יהי' בורר ואם יעלה שני פתקאות כאחת בשם בוררים אוי יניח הפתקאות הנ"ל לאותן האנשים אשר כבר עלו מן הקלפי אחר שיוגמר הקלפי משלשה הבוררים.

ט. הבוררים יהיו כשרים זה לזה היינו שני בשלישי ש"ב [שני בעל] פסולים להיות בוררים יחד ושני בשלישי בחד בעל כשרים ושלישי בשלישי אפילו ש"ב כשרים. והבוררים שהיו בשנה העבר אין להניחם בשנה שאחריה והקיץ [דיין] שישב בבדיקה דינו כמו בורר עצמו.

יוד. אין שום אחד מהחברא רשאי לילך בעת ישיבת הבוררים לבית הוועד שלהם לבקש מהם שיעשו אותו איזה התמנות ובאם שיעבר על זה אוי אינם רשאים הבוררים לעשות אותו איזה מינוי בשום אופן ובאם שלא ישיגו הבוררים על זה אוי אין להנאמן לכתוב אותו בפנקס התמנות והגמ"ח לא יושב אותו בעת אסיפת המנויים בשום אופן.

יא. רשות ביד הבוררים לדרות את הנאמן והגמ"ח אסיפת המנויים בשום אופן. הבדיקה רק הם בעצמם ישיבו שם ויהתמו את המנויים על הצעטל בח"י הבוררים ואינם רשאים לכתוב את המנויים בפנקס התמנות רק אחר שיגמרו את הצעטל ויהתמו מחוייבים להראות להגב"ח דעבר ולהנאמן בכדי שיעיינו אם נעשה כפי התקנה דווקא ואחר שיצא ח"י [?] כתיקון אוי מחוייבים הבוררים לקרות להנאמן לבית הוועד שלהם והנאמן דווקא יכתוב בכתובות ידו ממש את המנויים בפנקס התמנות.

יב. הבוררים אינם רשאים לעשות מינויים יותר מאחד עשר אנשים, היינו חמשה גבאים ובמקום כל הגבאים ושלשה צירוסים ושני רואי חשבונות, ועוד גיתן להם רשות

לעשות ארבעה בעלי תקנות בכדי שיעלה להם לדרגה. ואין רשות לאלופי הנבאים לקרוא לאותן בעלי תקנות בשום פעם בעת ישיבת המנויים ולא ברגלים לשתות דבש רק בדגל ראשון היינו בתג השבועות.

יג. אין הבוררים רשאים לעשות התמנות כי אם ע"פ דרגות היינו שיהיו מתחילה ב"ח [בעלי תקנות] ואחר זה יהיו רואי חשבון ואחר זה צירוף או במקום כל הנבאים ואחר זה רשאי להיות גבאי ואין הבורר רשאי ליקח לעצמו איזה התמנות שעדיין לא היו באותו התמנות אף שיהיו ע"פ דרגות עם כל זה אינו רשאי ליקח לעצמו הדרגה אשר עדין לא ה'.
לא ה'.

יד. מי שהיו שלש שנים רצופים בתוך התמנות המינויים ה"א [האדונים אלופים] אינו אין לו דין שמיטה ואין רשאי להיות בשנה הרביעית בתוך ה"א מינויים, ובעלי תקנות אינם עולים בחשבון המנויים לענין זה.

טו. אין רשאים הבוררים לעשות גבאי למי שהוא פחות מכן שלשים שנה ואף שהוא מוסמך במורינו ולחבר אינם רשאים לעשותו כלל כי אם איזה דרגה אחרת וזאת אותן האנשים אשר כבר היו משנים שעברו גבאים אף שאינו מוסמך במורינו ופחות מכן שלשים אזי אין לגרוע כוחם מאחר שכבר עלו ואיזה חבר שיתקרב אל התברא ואחר זה יוסמך במורינו אינו רשאי להיות גבאי מאחר שבעת התקרבותו אל התברא לא ה' מוסמך במורינו.

טז. אין הבוררים רשאים לעשות גבאים שהמה פסולים זה לזה פסול דאורייתא וגם שארי המנויים בכתר אחד לא יהיו פסולים דאורייתא ובתוך כל ה"א מנויים לא יהיו פד"א יותר משני זוגות והבע"ת [והבעלי תקנות] אינם בכלל ה"א מנויים.

יז. הבוררים אינם רשאים לעשות הוצאה מקופת התברא בעת ישיבתם רק ששת זה' פ' ולא יותר ובאם שירצו הבוררים לעשות סעודה מהששה זה' הנ"ל איז הרשות בידם רק שאינם רשאים לקרות שום גבאי ולא שום מינוי הן מעבר והן מלהבא ולא להנאמני' ותברירה כשירה עד תצות היום למחרת.

יח. נידן מחילת כבוד באם שיה' כתוב בפנסק התמנות רשות למחול לאחר במקומו אזי רשות למחול דווקא לאותו האיש דווקא הנכתב בפנסק בפירוש בשמו עד פעם ראשון שישבו המנויים החדשים ועם [?] ובאם שלא יוכתב בפירוש רשות למחול אזי אינו רשאי למחול.

יט. הוצאות התברא בשעת הקלפי לא יהיו יותר מעשרה זה' פ'.

כ. המנויים אינם רשאים לשתות דבש מקופת התברא רק בשלושה רגלים היינו בתג השבועות ארבעה טעם [סירים] בסוכות ימים ראשונים שלשה טעם ימים אחרונים שלשה טעם וכן בפסח ימים ראשונים ואחרונים כנ"ל וגם אגונים ופירות רשאים להוציא בכל פעם ישיבתם ברגל בעד שני זה' פ' ולא יותר. ובשאר כל ימות השנה אינם רשאים המנויים לשתות דבש מקופת התברא כלל וזאת בעת ישיבתם המנויים לאיזה הצטרכות התברא אזי רשות לעשות הוצאה על י"ש ומיני מתיקה ערך זהב יוד ג"ס ולא יותר.

כא. הנאמני' מחייבים להראות חשבון לפני הגב"ח עם שני המנויים שיבחר לו הגב"ח שני פעמים בכל שנה היינו פעם אחד בתג הסוכות ופעם שני קודם הקלפי ורשות לעשות הוצאה בכל פעם בעת החשבון שלשה זה' פ' והנאמנים מחייבים להראות החשבון בפירוט מכל הוצאות והכנסות עד עת החשבון. והנאמן דגמ"ח מחוייב ג"כ להראות המעות מזומן והמשכונות השייכים להתברא הנ"ל מה שיש תחת ידו.

כב. הגבאי חודש מחוייב להשיב הנאמני' בעת ישיבת המנויים הן לאיזה הצטרף כות התברא הן ברגלים והנאמני' אין להם דיעה בעניני התברא ודרגות הנאמני' עולה לדרגות צירוף.

כג. הנאמן דגמ"ח מחוייב להשגיח ולגבות הוואכיר מכל אנשי החברה בשני זמנים בשנה היינו חצי הוואכיר יוגבה קודם יוח"כ וחצי הוואכיר קודם הקלפי. ובעת גביות הוואכיר יתאמץ לגבות שארי ג"ח [נשאר חייב] המגיע מאנשי החברה לחברא הג"ל ורשות להוציא הוצאות בעת הגב' הג"ל בכל פעם א' זה' ס'.

כד. מחוייבים כל אחד מאנשי החברה ליתן וואכיר להתכרא בכל שנה לא פחות מעשרים וארבעה ג"פ והמוספי יוסיפו לו וכל הוואכיר שייך לגמ"ח דווקא ואף שארי בעלי בתים שאינם בחברא הג"ל ונותנים וואכיר בתורת נדבה שייך ג"כ לגמילות חסדים דווקא. כה. כל הוצאות החברה יהיו מקופת שני החברא בק"ח וגמ"ח שנה בשנה, וזאת בעת ישיבת המנויים בענין הצטרפות בק"ח ההוצאה חל על בק"ח ובעת ישיבת המנויים בהצטרפות גמ"ח ההוצאה חל על גמ"ח.

כו. שכירות להשמש יסולק מקופת בק"ח ומעות הרגל להשמש מגיע מקופת גמ"ח היינו בתוכנה ופורים בפסח שבועות וסוכות ר"ה ויוח"כ.

תקנות ביקור חולים

כז. הגבאי חורש בחדשו מחוייב לילך לביקור חולים עם א' מהמנויים ועם השמש השמש מחוייב להודיע להג"ח ולאחר מהמנויים וביום השני יודיע השמש לגבאי שאחריו ולמניניו אחר בכדי שילכו לבקר החולה וכן ביום השלישי וכו' ואחר שיוגמר הליכת הגבאים והמנויים פעם א' ועדיין לא נתרפא החולה אוי יחזירו חלילה פעם ב' ובפעם הראשון שילכו לבקר יוכירו להחולה שיתן לבק"ח כפי נדבת לבו והשמש יודיע להג"ח לעשות מי שביקר לחולה הג"ל ואף אם ידמן ח"ו כמה חלאים ביום א' אוי הגב"ח והמנוי שידיעו להם השמש מחוייבים לילך לכל אור"א כנ"ל או לשלוח אחר במקומו. ובאם שלא ילך בעצמו ולא ישלח אחר במקומו אחר שיוודיע לו השמש אוי מחוייב השמש להודיע להנאמן דבק"ח והנאמן ירשום בפנקס חוב על הגבאי או על מניו הג"ל שלשת ג"ס בעד כל הליכה ותחוב הג"ל הוא כשאר חובות המגיע להחברה והנאמן ישלח אחר במקומו ויסלק ג' ג"ס מקופת החברא בעד כל הליכה ובאם ח"ו יתמשך החולי משך זמן רב עכ"ז אינם מחוייבים הגבאים והמניינים לבקר רק שני פעמים בחזרת חלילה כנ"ל.

כח. באם שאין יד החולה משגת להספיק א"ע כל צרכו אוי הגב"ח יצאה לאסוף המניינים ויפקחו ויענינו וליתן לו על הוצאות סיפוקו ורפואתו כפי ראות עיניהם על משכון באם ח"ו אין משכון להחולה יתנו לו בלא משכון ולקבל מהחולה כ"י [כתב יד, שטר] עד שירחיק ד' את גבולו או שיוודיע לו השמש שנותנים לו בתורת הלוואה וחוב הג"ל כחוב בשטר. ועד זהב' פ' רשות להנאמן ליתן לחולה א' בשבוע ראשונה בלתי ידעת הגב"ח ובשבוע שני' יודיע להגב"ח והגב"ח והנאמן יענינו בדבר ואם ח"ו יתמשך חוליו משך ארבעה שבועות אוי הגב"ח יאסף המנויים לעיין בהעניני החולה.

כט. הגב"ח בחדשו מחוייב לילך פעם אחד בחדשו עם החלוקה ולעיין על החלאים ולהודיע להנאמן בכדי שידע הנאמן איך להתנהג עם החלאים על להבא.

ל. אין המנויים ולא הנאמן רשאים ליתן לשום אדם [?] אף פ"א לא לשם מתנה ולא לשם הלוואה אף על משכון אפילו לאביון מפורסם.

לא. חיוב על הנאמן דבק"ח ליתן לחברת נשים העוסקות בבק"ח שמנה זה' בכל שנה על לאביוני' ויותן להם סך הג"ל מגביות פדיון ד' חקר המגיע לחברא בק"ח הג"ל לב. הגב"ח מחוייב לבחור שני אנשים ביום ד' חקת בכל שנה לגביות הפדיון המגיע לחברא כנהוג מקדם.

לג. מחוייבים המנויים להתאמן ולגבות כל הכנסות המגיע להחברא בק"ח היינו

הפרעצנט [אחוון] המגיע מבעלי קאראפקעש [מכס] מכל מאה זה' א' זהב פ' ומן אתרוגים
ונדן ומתנה כפי כתב חירות הניתן להחברא מאלופי הקהל לגבות כ"א בזמנו.

לד. באם שלא יהיו ח"ו בקופת הצדקה דבק"ח שום מעות מוזמן ולא שום מראה
מקום על איזה הכנסה אוי רשות ביד המנויים שיהיו באותו הזמן להשיג הלוואה מיהודי
דווקא ואפילו ליתן רווחים ועכ"פ לא יהי' הלוואה יותר ממאה זה' פ' ואחר כלות מעות
הלוואה הנ"ל אוי אינם רשאים המנויים להשיג הלוואה על החברא יותר בכדי ליתן
לחלאים.

לה. המנויים אינם רשאים לפזר סך עצום על חולה א' רק עד מאה זה' פ' ולא
יותר מזה.

לו. באם שיזדמן בזמן א' חולה א' שצריך להוצאת מרובה ובאותו פרק עצמו
יזדמנו חלאים אחרים שצריכים ליתן להם הספקה ואין בקופת הצדקה די סיפוקם ולצאת
ידי כולם אוי החלאים אחרים מוקדמים ומחוייב' המנויים להספיקם אף שלא ישאר
להספקת החולה הא' הנצרך להוצאות מרובה.

לז. חולי עירך וחולי עיר אחרת חולי עירך קודמים.

לח. עכצש"ת אם יעדר א' מאנשי החברא שלנו והנעדר הנ"ל אינו בשום חברא
המתפללים בבית הנעדר אוי יתפללו חברא שלנו בבית הנעדר שלשים יום תיכף אחר
הקבורה שחירת וערביית ותחברא יחולק לארבעה זגלים כפי סידורם בנפסק ומחוייב כ"א
ברגלו לילך בעצמו. או לשלוח אחר במקומו מאנשי החברא דווקא. ובאם שהנעדר הוא
גיב בחברא אחרת המתפללים בביתו אוי אחר כלות משך התפלה מחברא הג"ל יתחילו
להתפלל חברא שלנו ע"פ דגלים כנ"ל ואחר שלשים יעשו בבית הנעדר אל מלא רחמים
לזכות נשמתו. גם ביום הקדוש אחר קריאת התורה יזכירו בשמתו ונשמת הנעדר' באותו
השנה דווקא. וזאת הנ"ל תרי עמודי עולם שיסדו החברא שלנו היה החסיד מ"ה מנחם
ב"מ [?] מנחם אשר זכותם יגין עלינו אוי יזכירו נשמתם בכל יוה"כ עד ימות התחי' [?]
כי כבר קבלו החברא עליהם ועל הבאים אחריהם חק ולא יעבור.

לט. נידון הליכת הפושקא שבכל שבוע כפי הכתב חירות הניתן לנו מאלופי הקהל
ככה יתנהנו תיכף אחר הקלפי מחוייבים הגבאים והמנויים לילך כ"א שני פעמים בשני
שבועות בחזרת הלילה. היינו פעם ראשון ילכו ה"א מנויים כסדרן וכן בפעם הב' ואחר
גמר הליכתם ילכו הד' בעלי תקנות דאותו שנה בד' שבועות כסדרן כ"א בשבוע א' ואחר
גמר הליכתם יטילו בקלפי כל אנשי החברא הנשארים עד החדשים שבאותו הזמן וכפי
שיעלו מתוך הקלפי כן ילכו כסדרן עד כלות הליכת כל אנשי החברא ואף שיתמשך זמן
הליכתם משך רב הסנה שני עכ"ו אינם מחוייבים המנויים דשנה שני' להתחיל הליכתם
רק אחר גמר הליכת כל החברא עד החדשים דאותו זמן. ומי שלא ירצה לילך בעצמו או
לשלוח אחר במקומו אוי יתן ט"ו ג"פ קנס.

מ. מי שלא יהי' בביתו בשבוע שעלה עליו הגורל להליכה או איזה אונס ח"ו אוי
מחוייב הנאמן לשלוח אחר במקומו ואיש הג"ל מחוייב ליתן ט"ו ג"פ הנ"ל ולא יועיל שום
אמתלא אף שירצה לילך בשבוע אחרת בכדי שלא יהי' שום ערעוביה בסדר הקלפי תעשה
מכל החברא והיו כסדרן דווקא ואף אם יצטרכו ליתן יותר מט"ו ג"פ בעד הליכה ימולק
הבותר מקופת החברא וחיב בעד הליכה הנ"ל כחוב של מעות וזאכרי ומעות קדימה.
מא. מי שלא ירצה לילך ולא ישכר א' במקומו ולא יסלק ט"ו ג"פ הנ"ל אוי אין לו
קלפי והתמנות ולא שום הלוות כבוד מהחברא.

מב. אין רסאי מי שילך בהפושקע להוציא מהפושקע ע"ע [על עצמו] או על
השמש אף ב"א ומי שיעבור ע"ו הרי הוא בעונש גדול וגדול את הצדקה.
מג. הכנסות הפושקע הנ"ל שייך לבקור חולים לבדו.

מד. בעת קבלת השמש מחויבים להודיע לו התחייבות שלו היינו לילך עד הא"ש הנבחר בשבוע שלו עם הפושקע כנהוג וגם לציית את הנאמן דגמ"ח בכל הצטרפות החברא וגם להמנויים בהצטרפות החברא גם לילך בכל שבוע להש"ץ דקהילתנו דבה"כ ודבה"מ לשאלו אם יש בידם איזה מעות נדבה עבור מ"ש [מי שברך] ולהודיע להנאמן דבכ"ת ולהודיע לו כל שארי התחייבות שלו.

תקנות התקרבות

מה. אין לקבל שום אדם להחברא הפחותים משמנה עשר שנים.
מה. מעות קדימה מי שמוסמך במורינו לא פחות מארבעה וחמשים זהובי' פ' ומחבר לא פחות משנים ושבעים זה' פ' ומן בן חברא או חתן חברא רשאים המנויים לוותר עד שליש מהסך הג"ל היינו שני אדומים ממי שמוסמך במורינו ושמונה וארבעים זה' מחבר ומי שירצה להתקרב מחויב לבקש מהגב"ח והגב"ח מחויב לאסוף ה"א מנויים ועכ"פ יהיו בעת התקרבותו רוב המנויים.

מו. הסילוק מהאנשים המתקרבים להחברא יהיו כסדר הזה היינו בעת התקרבותו מחויב ליתן לא פחות משמנה זה' פ' והמותר מחויב לסלק ע"פ ראטעס [לשיעורים] עד התחלת קלפי שלו היינו למי שמוסמך במורינו יהיו לו קלפי עד משך שני שנים מעת התקרבותו ולחבר שלשה שנים מעת התקרבותו ומי שלא יסלק מעות קדימה שלו עד משך הג"ל אזי לא יהיו לו קלפי ושום התמנות ולא שום הלוקת כבוד עד שיסלק עד פ"א.

מה. אין הנאמן רשאי לכתוב איתו בפנקס התקרבות עד שיסלק השמנה זה' הג"ל.
מט. אין להנאמן לכתוב התקרבות שום אדם כי אם בעת ישיבת המנויים בעת התקרבותו.

נ. כל זמן שאין לו קלפי אין רשאים חבורים לעשותו אפילו בעל תקנה ופשיטא דדגא אחרת.

תקנות גמילות חסדים

נא. הלואה יהי' לאיש אחד לא יותר משמנה עשר זה' פ' על משכון ועל משך לא יותר מחצי שנה ואחר כלות משך הג"ל מחויב הנאמן דגמ"ח להודיע לאיש ההוא שימכור המשכון בלא שומת ב"ד ויתן לו הרחבה עוד שלשים יום ואם באלה לא יגאל אזי מחויב הנאמן למכור המשכון וקודם הלואה מחויב הנאמן להודיע לאיש הבא ללות שמלות לו על אופן זה באם שלא יפרע לו אחר כלות חצי שנה אזי יוכל למכור המשכון אף בלי שומת ב"ד.

נב. המשכון יהי' שזה עכ"פ שליש יותר מסך הלואה.
נג. רשות להנאמן להלוות לאיש מהימן לפי ראות עיניו סך שני זה' אף בלא משכון ולא יותר גזה.

נד. הנאמן מחויב להלוות לכל מי שיבא אצלו בלי שום דיתוי בעולם אם יש אצלו מעות ובלי שום תשלום איזה גמול מהלואה ובאם שיוודע שיעבור הנאמן ע"ז היינו שיהי' מעות מזומן בקופת החברא ולא ירצה ללות או שיקבל איזה תשלום גמול מהלואה אזי החיוב על המנויים להעביר את הנאמן אפילו באמצע השנה אף בלתי ידיעת כל החברא.
נה. בעת קבלת הנאמן מחויבים להודיע להנאמן שעל אופן זה מקבלים אותו שיתקשר בפני החברא שיהיו מעות הנמסר לידו בשלימות במזומנים או ע"פ משכנות שיהיו שוים שליש יותר כנ"ל ובאם שהמצא ימצא בעת החשבון שלא יהיו בשלימות היינו שילווה לאיזה איש סך מסויים בלא משכון או שלא יהי' המשכון שזה סך ההלואה אזי מיד הנאמן יבוקש כי ע"מ כן נמסרו המעות לידו.

התקרבות הילדים

גו. מי שירצה להתקרב את בנו הילד להתברא אזי יתן תיכף לבק"ח ח"י זעקסער [ששה גדולים] ומחוייב ליתן בעבורו וואכיר מעת התקרבותו והלאה ולכשיהי' בן שמונת עשר שנים מחוייב ליתן מעות קדימה והמנויים מחוייבים לקרבו ולרשום אותו בפנקס החברה ויסלק מעות קדימה כפי התקנה רק ליתן לו חירות לנכות הוואכיר שנתן אביו עבורו ובאם שלא יסלק אביו הוואכיר עבורו אזי מחוייב לסלק מעות קדימה במילא. גו. אחד מהחברא שלנו שירצה לקרב את בנו הילד בקטנותו אזי מחוייב ג"כ ליתן תיכף ח"י זעקסער לבק"ח ולסלק וואכיר עבורו עד שיהי' בן ח"י שנים כנ"ל ואח"ז מחוייב המנויים לקרבו להתברא ומעות קדימה שלו אם יהי' מוסמך במורינו אזי יתן לא יותר ולא פחות מארבעה עשרים זה' פ' ואם יהי' מוסמך בחבר אזי יתן לא פחות ולא יותר משלשים זה' פ' ודריגא להתמנות יתנהגו כפי התקנה ובאם שאביו לא יסלק מעות וואכיר עבורו אזי אין לו חירות הנ"ל רק מחוייב לסלק מעות קדימה במלאו כפי התקנה. נח. אותן הילדים שנתקדמו כבר אל החברא קודם תקנות הללו אזי יתנהגו כפי שנרשם בפנקס התקרבות שלהם. נט. מעות קדימה מהמתקרבים אל החברא יהי' שייך שני חלקים לגמ"ח ושליש א' לבקור חולים וכן מהילדים.

תקנות סנדקי

ס. אחד מבעלי בתים דקהילתנו שירצה לקרב את בנו הצולד לו במז"ס להתברא שלנו ויעשה סעודת הברית מהוצאות שלו אזי מחוייב לקבל ע"צ שיתנו הוואכלים וסנדקי וברכה מהדגל של החברא שיגיע באותו הזמן וגם מחוייב לקרוא על סעודת הברית כל הדגל הנ"ל בשלימות והגב"ח בחדשו והפ"ח בחדשו והגב"ח דח"ג ג"ח ש"א [גומלי חסדים של אמת] ושני נאמנים מהחברא שלנו.

סא. באם שיוזמן ברית אצל אביו ואין ידו משנת לעשות סעודת הברית אזי יודיע ב"ב [בעל בית] הוטא להתגב"ח בחדשו והגב"ח יאסוף כל הנבאים להתיעץ אם לקבל הברית להתברא אם לאו וכשיוכשר בעיניהם לקבל הברית אזי יצוה הגב"ח להשמש לאסוף כל בעלי הדגל הוטא בכדי שיתן כל אור"א מהדגל על הצאות הברית לא פחות מח"י ג"ס והסנדק מחוייב ליתן שני זה' פ' והקוואטער יהי' ע"פ קלפי מהדגל דחוקא ומחוייב ליתן א' זה' פ' וברכה מגיע להתגב"ח ואם ירצה לכבד אחר במקומו אזי יהי' עכ"פ מהדגל ההוא דחוקא וכל א' מהדגל מחוייב לסלק קודם הברית דחוקא ובאם שלא יסלק אזי חתיכא דאיסורא על השמש שלא לקרוא אותם על סעודת הברית הנ"ל.

סג. אין להיות סנדקי בהחברא שלנו כי אם מי שהי' גב"ח בחברא שלנו אפילו פ"א [פעם אחת].

סו. החברא יחולק לארבעה דגלים בשהו ואם יוזמן במז"ס איזה ברית אזי מגיע לדגל ראשון וברית שני לדגל שני וכן לכל הדגלים ואח"ז יחזור חלילה לדגל ראשון ואותן האנשים שעדיין לא היו בכבוד סנדקי וראוים להיות הם מוקדמים לאותם שכבר היו ואם יוזמן סנדקי באיזה דגל שהישנים כבר היו והחדשים שבדגל ההוא עדיין אינם ראויים מחמת תקנות הנ"ל אזי יעשו קלפי בין הישנים ואותו שיעלה מן הקלפי הוא יוכה במצוה ואם יוזמן פעם שני באותו דגל עצמו ואין שום חדש מהדגל ראוי לסנדק אזי יעשו קלפי כנ"ל ואותו האיש שכבר זכה בפעם ראשון לא יניחו אותו בקלפי כנ"ל [?] נכ"פ אם יהי' איזה חדש שראוי להיות סנדקי הוא מוקדם ולא יעשו שום קלפי על ברית שיוזמן לא יקראו רק כל הדגל בשלימות ולא לשום אחד שהוא חוץ לדגל זולת הגב"ח בחדשו ואם הגב"ח הוא מאנשי הדגל עכ"ז לא יקראו גבאי אחר גם לקרות נאמן

אחד משני הנאמנים ע"ס חזרת חלילה ואף אם יהי' הנאמן מאנשי הדגל עכ"ל לא יקראו הנאמן השני והנאמן מסוד מתיי ב"פ הנ"ל ולא לקרות על ברית רק הש"ץ דקהילתנו ור' יצחק שמש ור' אהרן שמש ולא לשאר רח"ש גם לקרות הפ"ח בחדשו וגי' דחקי נחש"א ושמש שלנו ולקרות את הכעל ברית ושני ראשון בראשון של הב"ב ואם יהיו יותר משנים יבחר לו הב"ב לאיזה שנים שהוא רוצה.

סה. החדשים שנתוספו מהיום והלאה ישימו אותן בדגל החסר לתשלום שארי דגלים ואח"י כשיהיו כל הדגלים בשנה אזי מי שיתקרב ירשום בדגל ראשון ושני בדגל שני וכן בולם.

סה. הברית יהי' דווקא בבית הב"ב אם יהי' באפשרי לפי ראות עיני הדגל ואם בלא אפשר להיות אצל בעה"ב ההוא אזי יהי' אצל הנכ"ח באם שידור סמוך לחצר בית אכנסת ואם לאו אזי יהי' אצל אחד מאנשי הדגל היותר קרוב לכה"ג או אצל א' משני הנאמנים וכל הנ"ל יהי' ברצון כל הדגל.

סו. חיוב על הנאמנים שכל א' יתן על הוצאות הברית שמנה זה' ליד מי שיהי' אצלו הסעודה ולא יותר ובאם שיתנו יותר מסך הנ"ל אזי מידם יבוקש ולא יקובל בחשבון.

סז. אם ירצה איות אביון שיתנו לו מהחברא לסיוע על הברית אין יכולת ביד החברא ליתן לו אף פ"א אם לא שיתן כל הברית להחברא.

סה. אחד מאנשי החברא שלנו שישם לדרך פעמיו ואפילו אם יעקור דירתו מקהילתנו ואח"י יחזור לקהילתנו אזי באם שישלם האיש ההוא כל החובות המגיע ממנו וכל הוצאכיר בשלמות מכל שנה ושנה וגם יסלק בעד הליכת הפושקע מכל שנה אזי לא איכר זכותו ואף אם יתמשך הנסיעה שלו כמה שנים הרי הוא לכל חלוקת כבוד כאחד מאנשי החברא דק"ק הנ"ל וכל זה כשיסלק לשעה חדא כל החובות הנ"ל ובאם שירצה לסלק ע"פ ראשעש לזמנים אזי כל זמן שלא יסלק כל החובות במלואו יהי' נחשב כאנשי החברא וזולת אין לו חלוקת כבוד כלל עד שיסלק במלואו ובאם שלא יסלק עד משך שלשה שנים וע"ב מזמן ביאתו אזי איכר זכותו.

תקנות הרודף הנעלם

סס. קודם הקלפי של הבוררים יניחו תוך הקלפי כל החברא הראויים לקלפי והתמנות והוא בן שלשים שנה דווקא ויעלה אחד מתוך הקלפי ויהי' האיש ההוא בשם יודע ואח"י יקח הידוע הנ"ל פתקא אחת מתוך הקלפי והאיש העולה בידו יהי' רודף הנעלם מעיני כל החברא רק הידוע בעצמו ידע מי הוא ולא יודיע לשום אדם בעולם וככה יתנהגו הרודף הנ"ל מחוייב להשגיח על כל פרטי התקנות המבוארים בפנקס כהיום שלא יונרע שום אחד מהתקנות אף קוש"י [קוצו של יוד] ויתן להרודף הנ"ל ע"פ הידוע העתק מכל התקנות בכדי שידע כל התקנות ואם יודיע א' מהחברא להידוע מהרודף שאיש א' מהחברא עבר על א' מהתקנות ועשה שלא כתיקון אזי יודיע להרודף הנ"ל שיצו להגב"ח בחדשו לאסוף המנויים ולעין בדינו ואם יעברו הבוררים על תקנות הנ"ל אזי ניתן תוקף ועזו להרודף הנ"ל באם שיהיו הבוררים הנ"ל במנויים החדשים אזי להעביר אותם מהתמנות ואם לא יהיו בהתמנות אותו השנה אזי יוקנסו שלא יהי' להם קלפי ושאר חלוקת כבוד מהחברא עד משך שני שנים.

ע. גם הנאמן בעצמו באם שיכתוב בעצמו שלא כתיקון בפנקס או שיתן הפנקס להבוררים הבוררים יכתובו שלא כתיקון אזי חיוב על הרודף להעביר את הנאמן ולצוות לאסוף כל החברא בכדי למנות נאמן אחר במקומו.

עא. השמש שלנו מחוייב לציית להידוע אף בלתי ידיעת הגב"ח והידוע הוא יהי'

עם כל המנויים ומחוייב להשגיח על כל פרטי תקנות המבוארים בפנקס בכדי שלא יוגרע שום תקנה והגב"ח מחוייב להושיב את היודע תמיד בעת אסיפת המנויים לכל דבר הצטרפות החברא.

עא. אין להודיע הנ"ל קלפי והתמנות באותו שנה שהוא יודע מהרודף הנעלם הנ"ל. עג. אודות התקרבות חויב על הנאמן להודיע להמנויים בעת התקרבותו שמחוייב ליתן שט"ח על המותר ובאם שלא יסלק עד משך שלשה שנים אזי רשות למחוק וקודם מחוייב המנויים להודיע לאותו האיש.

עד. הקלפי יהי פסול במעת לעת עד הצות היינו למחרתו והחויב ג"כ על הנאמן להודיע להבוררים — — — עד כאן ארכעה ושבעים תקנות.

כל השבעים וארבעה תקנות המבוארים שעשו לטובת החברא עליהם אין להוסיף ומהם אין לגרוע וסימן הנה אנכי בא אליך כע"כ הענן בעבור ישמע העם ובחרם חמור על היודע מהרודף הנעלם איזה דבר שידע מאנשי החברא שעבר א' מהתקנות הנ"ל מחוייב...

תעודה מס. 2

תקנות חברה ביקור חולים הורודנא, ע' 23, שנת תקנ"ד (1794)

א. איזה עני ואביון אורחים שיבואו לקהילתינו דרך הלוחו דהיינו עניים פוסטיארי [הולכי רגל] יהי רשות להעני לסבב על פתחי בעה"ב שני ימים רצופים עם צעטיל מהנבאים או מן הממונה שיתמנו הגבאים איש א' שיהי ממונה ע"ז... וביום ו' עשיק [ערב שבת קודש] אינו רשאי לסבב רק שילך אל הממונה על הפלעטין ליתן לו פלעט של שבת... וביום ש"ק מחוייבים הבע"ב לקבל העני הניתן לו פלעט מהממונה... וזלת ע"פ אונס או שיהי לבעה"ב אורחי בשבת זו או איזה אמתלא אחרת שיתן לפני הממונה על פלעטין אבל בלי שום אמתלא אינו רשאי לדחות את העני לבלתי לקבל הפלעט בשום איסון בעולם ואף אם יראה הבעה"ב שישנו איזה מיחוש בהעני אע"כ מחויב לקבלו ויתן לו לאכל בקערה מיוחדת... אבל אם יבוא איזה עני לאיזה בעה"ב ביר' ש"ק בלא פלעט. חד"א [חתוכי דאיסורא]... שלא יתנו להעני איזה דבר מאכל... ואיזה עני פוסטיארי שישבב מה עם צעטיל ויבוא עוד הפעם לקהילתינו תוך רבע שנה אזי לא יתן לו הממונה שום צעטיל לסבב בקהילתינו.

ב. עניים ואביונים הנשלחים לקהילתינו ע' פורין [עגלות] ...ב' ימים יסבבו עד אשר יהיו נשלחים מפה ועל יום ש"ק יותן להם פלעט.

ג. עניים ואביונים הדרים פה יהי להם רשות לסבב שני ימים בשבוע דהיינו ביר' ב' וביר' ה' ולא יותר ואות' [ואותם] עניים שאינם לוקחי פלעטין על שבת יהי להם רשות לסבב ביום ו' עשיק וע"ס ג"כ רק באופן שיהי בידו צעטיל מן הממונה על פלעטין לראי' שאינו לוקח פלעטין על שבתות וי"ס וגם על זה יעיינו הגבאים שלא יסבבו כ"א אנשים וגשים שאינם ראויים לעשית מלאכה שיספיק על צרכי מזונותם ופרנסתם שלה' ובני ביתם שיהי להם צעטיל מהגבאי או מן הממונה ע"ז.

ד. כאשר שישנו פה כמה וכמה אנשים שקובעים דירתם פה קהילתינו בלתי ידיע' הרווני [מנהיגי הקהל] ובלתי ידיע' החברה הנ"ל ואח"ז מסילים א"ע על הציבור ועל ביקור חולים לפרנסם בכן עלה במוסכם באם שלא יהי דירתם פה משך [המספר לא ניתן] שנים או יהי רשות להחברה בק"ח לגרש אותם מקהילתינו והרוונים מחויבים ליתן כל חיוק יד שבעולם לענין זה.

ה. חדיא לסום בעה"ב דקהילתינו ליתן אושפיא לאיזה עני ואביון העוברים דרך

קהלתינו רק שיהי' אושפיזא שלהם בבית ההקדש ואיזה בעה"ב או איש נכבד או זקן גדול אוי יהי' רשות ליתן להם אושפיזא רק שיהי' ע"פ צעטל מן הממונה ע"ז ואיזה בעה"ב שיעבור ע"ז אוי ענוש יענוש כפי ראות עיני התבירה הג"ל באסיפ' כל הגבאים אבל איזה בעה"ב שידרוש בבהמ"ד או איזה מגיד מקהלה א"צ [אין צריך] לבנות א"ע ליקת צעטל מן הממונה.

ו. שאינו רשאי שום איש או אשה לסבב עם פושקע בכה"כ הן בע"א או בע"ג [בעזרת אנשים או בעזרת נשים] בלתי ידיע' הגבאים מהחברה אף שיתן להם מתוונת כתב שיוכתב מכאן ולהבא זולת האנשי' ונשים שיש להם כתב ע"ז מכבר.

ז. אותן בעה"ב, שמתאספים בביתם אנשים להתפלל בציבור בכל יום מחויב הבעה"ב להעמיד פושקע של צדקה בבית המנין ולחלק הצדקה חצי לצדקה גדולה וחצי לבק"ח.

ח. ע"ד התקנה קדומה שמכל נשואי' שמחויבי' הבעה"ב ליתן לחברה חצי פרעצונם מצד החתן וחצי פרעצונם מצד הכלה באנו לפרש שזהו בבור שנושא בתולה אבל באלמן שנושא אלמנה או בתולה או בחור שנושא אלמנה ומכניס את כל אשר להם מחויבי' האלמן והאלמנה להגיד בחרם כמה עולה מעות מזומני' ומטלטלי' שמכניסי' ומחויבי' לסלק חצי פרעצונם לחברה בק"ח ומנהלאות שלהם יתנו רבע פרעצונם מכל מאה ואיזה בעל מלאכה שישא את בנו או בתו והדוניא יהי' [?] מה שנתנו' לחברה חייסי' או לשארי חבורות אוי אעפ"כ מחויב ליתן בק"ח [לבק"ח] לא פחות משני זהר פ' אבל איזה אביון שיעשה חתונה שיהי' הנדן פתו' ממאה זהר' אוי ק"י כפי ראות עיני הגבאים של החברה הג"ל וכל מי שנוסע עם בנו או בתו לנשואין במקום אשר יהי' שם אבי החתן או אבי הכלה מחויב ליתן חצי פרעצונם מנדן בתו לבד וגם מחויב ליתן חצי פרעצונם ממחנה של בנו אבל העושה נשואין בתוך הקהילה ובקרב קהלתינו תוך שלשה פרסאות מחויב ליתן מנדן וגם ממחנה חצי פרעצונם.

ט. הדאקטור או הרופא מומחה שיהי' אצל הכרה בק"ח שיתמנו ע"פ כתב מבק"ת יהי' מסור מקרופות [מכס] ומגלגלות ומשארי סכומות דקהלתינו יצ"ו.

י. יוד. הסוחרים יהודים המביאים פה סליצי' [עצים המובאים על פני המים?] למכור מחויבים המה ליתן לחברה בק"ח לצורך התקדש א"א [אחד?] עצים וא' פלאווינז מכל פלייץ ופלייץ ומי שיביא טארצינעס מחויב ליתן א' טארצינעס מכל שאק.

יא. שלא ירים איש את ידו להעמיד פושק"ע על ברית כ"א המילדות והשמש דבק"ח ושמש דבהמ"ד ועל נשואין לא יעמיד כ"א השמש דת"ת והשמש דבק"ח.

יב. הפושקע סביבה שמסבבים בעיר ביו' ב' וביום ה' ע"פ צעטל מהרונז' יהי' מהיום דלהבא שייך להבא בק"ח ע"פ אופן זה שמחויבים החברה בק"ח ליתן פורין לעניים הנשלחי' מקהלתינו בכל עת שיהי' פה ע"פ הנצרכים לשלחם מחוץ לקהלתינו והרונז' מחויבי' ליתן חיווק יד לחברה שמוכרחים לילך עם הסביבה הג"ל מכל החבורות ובהעלפיר [עזור] מידי יום ב' ויום ה' כמו שהונגה מקדמת דנא עד הגה ומי שלא ירצה לילך עם הסביבה אוי ענוש יענוש והפ"ח [הפרנס חודש] מחויב לשלוח משרתי הקהל לעבוס עבוס מן המסרבים ע"ז.

יג. הפלעטרי שנתנו' לעניים בשבתות וי"ט יהיו החברה בק"ח משגיחי' ע"ז ולעשות סדר נכון כמה שבתות יחויק כל בעה"ב ובעה"ב כפי ערכו והשג ידו ומה שיעשו בנידון זה חרי הוא בכל תקף ועוז ואם איזה בעה"ב לא ירצה לקבל פלעט ויהי' בלי שום אמתלא ישרה הנראה לעיני הגבאים דהחברה אוי ענוש יענוש בענושי' וקנס' דהיינו שהגבאי חודש יודיע להפ"ח בחדשו שיציע הדברים לפני הרונז' אם יהי' הבעה"ב מאנשי העדה או מורינו שיענוש את המסרב כפי ראות עיני הרונז' ומן הקנס יותן על פור א' לעניים.

אבל אם לא יהי' להמסרב מורינו אוי יהי' רשות להגבאים בעצמם לשלוח ליקח משכנות מן המסרב ולהענישו בקנס סמון כפי ראות עיניהם רק שלא יקחו מהקנס כ"א על פור א' לעניים והמותר יהי' שייך להרוגו.

כל אלה שלש עשרה מידות ראינו שכוונת הגבאים רצוי' לש"ש [לשם שמים] בכל האופנים וסוגסין [סעיפים] המבוארים לעיל ובמע"ל [ובמעבר לדף] בכך ראוי לחזק דם לאשר ולקיים כל הנ"ל וידינו הרוזני' וגביר' שה"ס [שבעה הטובים] תיכון עמהם ולראי' למשמרת חרותה וחקוקה בעט ברזל ועופרת מיד ולדורות חתמנו אנחנו הרוזני' וגביר' שה"ס דקהלתינו יצ"ו היר' יד' ה' י"א אדר שני תקנולית סק"ק [פה קהילה קדושה] הוראדנא יצ"ו [8 תחילת].

כל הנ"ל ובמע"ל העתק אות באות מגוף הכתב בחיי הרוזני' שמונה נסיכי אדם שה"ס דקהלתינו יצ"ו ולראי' מהימנא באנו ע"ה [על החתום].

תעודה מס. 2א

תקנות חברה ביקור חולים הורודנא, ע' 3, שנת תקנ"ז (1797)

בהתאספנו אנחנו פה אלה שבטי ישרון אלופים גבאים ומינויים דחברה קדישא בק"ח לעיין ולסקח בצרכי החברה שלנו לעשות סייגים וגדרים כמה תקנות ישרות שיהיו כאבן בוחן וצופל ביסוד מוסד מצתה ועד עולם ששום בעלי תקנות לא יסתורו התקנות המבוארים פה שהוא מצד תקנות מקמאי וקשישאי שהיו חרות על הלוחות פנקסים ישנים של החברה.

א. ראשית חכמה יראת ד' שמחויב כל גבאי חודש בחודש לילך לבית ההקדש בכל יום שני וחמשי בכל החודש לסקח ולבקר על החולאים שיהיו בהקדש מה נצרך לכל איש לפי מוגו וסבעו ולהשגיח על העניים ומי נצרך לשלוחו הן פוס גייאר והן על פירץ ואף שלא יהי' בהקדש חולאים מחויב הגבאי לילך ב' פעמים בכל שבוע.

ב. השמש מחויב לילך ערב ובוקר וצהרים בכל יום להקדש לסקח על החולאים דשם ולבוא להגבאי להגיד לו מה שנמצא שם איהו חידוש ואף אם לא יהי' שם חידוש אעפ"כ מחויב להתראות לפני הגבאי חודש לא פחות מן ג' פעמים ביום ואף מחויב השמש לחקור ולדרוש על חולי עניים שבבתים לראות מה הם צריכים ולהודיע להגבאי.

ג. הגבאי חודש אינו רשאי להוציא יותר משני זה' בלתי ידיע' שני גבאים ומה שיהי' נצרך להוציא יותר מששה זה' ביד' על [בידיעת] כל הגבאים או רובם כ"א בדבר נחוץ שמגיע לסכנת נפשות חיו ובמקום סכנה לא גזר.

ד. חדיא להוציא הוצאות רפואות על חולי אורח כ"א בהסכמות כל הגבאים ובאופן זה שיהי' בקופה של צדקה מופרש ומיוחד לא פחות מאה זה' שלא יהי' נצרך להוציא על האורת רק יהי' מופרש ומוכן על הצטרפות חולי קהלתינו כי עניי העיר קודמין אבל הוצאי רפואות על חולי אורח שיעלה פ"ח מעשרים זה' יהי' בהסכמות כל הגבאים ואף שלא יהי' מאה זה' מופרש כנ"ל.

ה. כל מה שנותני' החברה לאיזה איש או אשה עני או חולה על הוצאי רפואות או לצרכיו משך חוליו לא יהי' בתורת מתנה מהחברה רק בתורת הלואה וכשירחיב י' את גבולו שיהי' לו במה לשלם מחויב לשלם.

ו. חדיא ליתן לא יותר מן א' זה' בכל שבוע או שמונה זה' כפ"א [בפעם אחת] אם לא שיתן חתימ' יד חלק שיהיה' מקוים בעדים ואח"כ יעלה מעמק החשבון כמה עלה מה שהוציאו עליו ואח"כ יכתב חש"צ [חשבון צדק] עם סך הכולל על ח"י חלק.

זיין. הי"א להגבאי חודש לרשום הוצאה הכנסה על צעטל כ"א בפנקס דחקא ועכ"פ בכל שבוע ושבוע יוכתב בפנקס המיוחד לזה.

חית. הקלפי יהי' למד'ס [למזל טוב] בכל שנה ושנה בל"ג בעומר בבוקר אחר תפלת שהרית ויוקח מהקלפי חמשה בורר' כשרים ושני במקומ' כשרים ושלישי בשלישי פסולים להי' בורר' יחד כ"א חד בעל כשרים והשמש מחויב [להודיע] לכל אנשי החברה יו' א' מקודם הקלפי להיות עתידים ליום הנה.

טית. הבורר' יש להם רשות והפנאי שני מעל"ע לעשות התמנות ואחר מעל"ע הראשון אם יתאספו הבורר' ולא יהי' לא' או לשנים פנאי לבוא או יהי' קורא בהמקומות. יוד. הבורר' יעשו התמנות כסדר הזה לא פחות מן ארבעה גבאים כשרים כנ"ל ורשות להם לעשות גבאים יוחר אף פסולים כפי ראות עיניהם — גאמן א' ארבעה רואי השבונות כשרים ולא יותר — ג' שומרי תקנות כשרים ולא יותר — ולא פחות יהי' מן י"א מינוי' והגבאים ינהגו כל א' חודש בחזור הלילה והבורר' אינם רשאים למנות את עצמו לשום מינוי שלא הי' מקודם מבורר' אחרים וא. הבורר' יש להם מקופת החברה שנים עשר [?] זה ולא יותר — והבוררים אינם רשאים להכניס שום איש בחברה כ"א דוקא גבאים ומינוי' יכניסו אנשים.

יב. איך רשאים להיות גבאי או גאמן עד שיהי' מקודם שלשה שנים שומר תקנה ואח"כ ג' שנים ר"ח [רואה חשבון].

יג. רשות להבורר' לעשות בעלי תקנות והבית יעשו תקנות לפי העת והזמן רק שלא לסתור התקנות הקודמים ותקנות האל' [האליפים ?] כ"א להתפיר ולא להקל. יד. באם שירצה א' לדבק בחברה שלנו או יבקש מהגבאים תחלה והגבאים יחד לאסוף כל הגבאים ומינוי' ע"פ רוב דיע' כן יקום ודמי קדימה יהי' לא פחות מארבעה ועשרים זה וע"ז אף א' יכול לעכב ועל יותר ע"פ רוב דיעות.

טו. כשירצה א' לדבק בחברה שלנו או שנה ראשונה לא יהי' לו קלפי ובשנה ראשונה יחן וואכיר כפול ובשנה ראשונה מחויב לילך עם פושקע לסבב בעיר באם שיהי' נצרך להגבאים לסבב בפושקע ועכ"פ לא פחות מארבעה פעמים בשנה ראשונה מחויב לילך עם הפושקע בעת הצורך הנ"ל.

טז. כל אור"א [אחד ואחד] מאנשי החברה מחויב ליתן בכל שבוע א' ג"פ וואכיר וקודם הקלפי מחויבים לפקת על כל אנשי החברה אם כל אור"א סילקו הוואכיר ומי שלא יסלק עד פ"א [פרוסה אחרונה] אין להניח הפיתקא שלו בקלפי.

התקנות האלו אינם רשאים שום ב"ת לבטל בשום אופן בעולם כל הנ"ל יצא מאתנו אלופים גבאים דח"ק בק"ח כפי הרשות [?] מבורר' שנת תקנואו שהגבאים יעשו תקנות ולרא' באנו עת"ה הי' יו' ה' א' דחה"מ פסח תקנויין פק"ק הוראדנא [5 חתימות]. תקנות נוספות מתקע"ד:

להוסיף משגיחים כמספר הגבאים בכל שנה שילכו עם השמשים להאפטייק [בית מרקחת] לראות כמה יוצאו באמת וגם יסבבו המשגיחים בקופה של צדקה של הח' בק"ח בבית הכנסת. המשגיחים יחשב להם דרגא רי"ח וזה רק שבע שנים אחר חתונתם.

תעודה מס. 22

תקנות הורדנא תקע"ט (1819) ע' מנהיגי הקהילה כרי לחזק ידי הכ"ח.

סוכם

א. לחדש את הנתינה מספינות העוברות דרך הנימון לק"כ [לענינסברג] וחזרה שנשכחה זמן רב ושיתנו הצי רוי"כ בכל פעם שיעברו על העיר וגם סכל א' [באט ?] א'

זהב כ"ו גד' בהליכתה לק"ב וכך א' זהב ס"ו גד' בחזרתה מק"ב, וגם כך חצי זהב פוליש
מכל א' שאק באלקין [קורות] אי טאווארני' קלעציר [קורות משא] או קלייעפקס שיעברו
דרך נהר ניסון דפ"ק יצ"ו.

ג. כל מילדת חייבת להודיע על כל נקבה הנולדת כדי שיוכלו לגבות ח"י ג' כפי
שיאסף ימסר בכל חודש לב"ח.

ד. כל מילדת חייבת להודיע על כל נקבה הנולדת כדי שיוכלו לגבות ח"י ג' כפי
התקנה הקודמת בפנקס וחד"א על כל שלוחא דציבורא...מלקרא הגקבה בשם עד שישילק
הסך ח"י ג'.

ה. על סעודת מהולתא יהיו רק ג' מושקעס: של המילדות, ההקדש מאן וא"י
[וארץ ישראל]. על סעודת נשואין שתיים: הקדש מאן וא"י, ואין רשות להעמיד יותר.

ו. בכל מנין יסבכו בפוישקע לביח בכל ימי קריאת התורה.

ז. רק אנשים שאינם יכולים לעבוד רשאים לסכב על הפתחים.

אגודת „אזע" בישראל

ר"ה פינמקר 2, תליאביב

(טפלויות) לתינוקות: א) בבית-שאן, ב)
במעברת מגדל-אשכולון.

המוסדות הנ"ל מיועדים לתינוקות חול-
יום, חלשים, ירודי משקל וכו', מספר

ימי הבראה בשנת 1958 הגיע ל-7903.
3. זה שנתיים משתפת אגודת „אזע" בישראל

ראל פעולה עם משרד הבריאות, משרד
הסעד וקופת הולים במפעל של הבראה

ביתית לתינוקות, הפעולה הזו מבוצעת
כיום ע"י „אזע". ב-15 מעברות וישנן

עולים ומקיפה כ-300 תינוקות, המקבלים
מדי יום ביומו את הטיפול ואת העזרה

הרפואית הדרושה בבתיהם הם. יחד עם
זאת ניתנת הדרכה לאמהות ע"י האחיות

המבקרות בבית התינוק.
מספר ביקורי בית של האחיות הגיע

בשנת 1958 ל-17680.
4. זה קרוב לשנה משתפת אגודת „אזע"

פעולה עם המחלקה לרפואה ציבורית של
עיריית תל-אביב ועם אגודת „אלין" בהר

הלת מוסד אברהםס לילדים נכים ביפו.
המוסד כולל 120 ילד. הילדים מובאים

מדי יום ביומו בשעות הבוקר למוסד
ומוחזרים לבתיהם בשעות הערב, הם

מקבלים במוסד את כל הטיפול הרפואי
הדרוש, אוכל וכיוצא בזה. ע"י המוסד

קיים גן, גן ילדים ובית ספר יסודי.
5. בחודש אוקטובר אשתקד הונחה אבן

הפינה למרכז בריאותי לילדים בקרית
גת. אשר ישא את שמו של אנריקה

(חיים) גוטברג ממסקיקו, המוסד עומד
להפתח בחדשים הקרובים והוא יכלול

מוסדות רפואיים-סוציאליים לתינוקות
וילדים.

בתוכניתה של „אזע" להרחיב את פעולותיה
בשטה הבראה ביתית לתינוקות ולהגדיל את

כוח קליטתו של המוסד בכפר-מלל.

„אזע" הנו ארגון רפואי יהודי בינלאומי,
שנוסד ברוסיה בשנת 1912 במטרה להביא
עזרה רפואית לנוקקים ולהפיץ כללי היגיינה

בין האוכלוסיה היהודית בתפוצות הגולה.
אגודת „אזע" בישראל נוסדה בשנת 1944

כסניף של „אזע" העולמי „ארגון אזע" במטרה

לדאוג לבריאות הילדים ולהרמת
ההיגיינה בין האוכלוסיה הנחשלת.

פעולותיה של אגודת „אזע" בישראל מושי-
תחות על 3 עקרונות: —

א. היא מבצעת אי-אלו פעולות רפואיות
שלא נעשו ולא ייעשו ע"י גורמים רפ"ו

איים אחרים במגמה למנוע כפילות
פעולה;

ב. היא רואה כתפקידה להביא עזרה רפ"ו
אית לתינוק, לילד בגיל רך ובגיל ביתר

הספר;

ג. היא קובעת את תוכנית פעולותיה הרפ"ו
איות בשיתוף עם הגורמים הרפואיים

והסוציאליים המוסמכים, משרד הבריאות,
משרד הסעד וכו'.

משתד 1944 עד שנת 1957, בה אורגנה
„אזע" בישראל מחדש, נהנו 20640 ילד ונוער

מפעולותיה ו-667615 ימי הבראה ואשפוז
ניתנו בבתי הבראה ובתי נופש של „אזע".

פעולותיה של אגודת „אזע" בישראל כיום
מקיפות פעולות רפואיות שונות בשטה

בריאות לילדים: —

1. היא מקיימת מוסד רפואי לילדים חולי
קדחת, שגרון ומחלות לב בכפר-מלל.

המוסד מיועד לילדים בגיל בית הספר.
במשך השנתיים האחרונות החלימו

ושוקמו במוסד קרוב ל-360 ילד. מספר
ימי האשפוז הגיע בשנת 1958 ל-7903.

2. היא מקיימת שני מעונות יום רפואיים

זלמן שזר

מכל מלמדי

א. מפרוזדור למרקלין

כתבתי „מכל מלמדי“ לא רק כדי שלא לשנות מקרא מלא ב„אשרי תמימי דרך“, אלא משום שאני לי כל תקוה לספר את כל אשר ראוי לספר על כל המלמדים אשר היו בימי ילדותי בעיירתי, על אישיותם, מעמדם, דרכי לימודיהם וסגולותיהם; ואם אצליח להעלות על הנייר רק משהו מחייהם של המלמדים שלי, ולו רק מחיי החשובים שבהם, ועשיתי חסד של אמת עם היקרים הללו בעיירתי, שעל שכמם הוטלה המעמסה להנחיל את התורה מדור לדור ואשר היו ואינם עוד, לא הם ולא שבמותם. ויהא כזה גם משום ביטוי כל שהוא להכרת התורה וההוקרה שרוחש הלב להם כי על אף כל מדוי חייהם ומצוקותיהם השכילו למכור לי ולבני גילי את המפתחות הראשיים לאוצרות עמנו לעולמים.

ומכיון ששטייבץ עיירתי לא נפלה במשהו משאר העיירות אשר בפלך מינסק וסביבותיה, והאופיני לה אופיני גם ליתר העיירות שברוסיה הלבנה — הרי קרא אולי בצרור זכרונות אלה, על השנים הראשונות ללמודי בה, גם משום תרומה כל שהיא להבנת דרכי החינוך וההוראה בכל המקומות הללו בימים ההם.

לפי מעמדם היו המלמדים שבעיירה שכבה לעצמם, מעץ שכבת כינים בין הדיינים והשוחטים מצד זה, שהיו נמנים עם כלי הקודש, שעל הציבור פורנסתם, לבין החנוונים ובעלי המלאכה, שפורנסתם גורמת להם דאגה מתמדת ועגיונת מרוכת, ואם כי המלמדים היו העניים ביותר שבקרב בני העיירה ופורנסתם היתה בדוחק רב, היה היחס אליהם יחס של כבוד, וחיס של אצילות היה נמתח על דלותם. אף המפורסמים שבין המלמדים, שהיו מצליחים בימי חוליהמועד של פסח ושל סוכות לצרף להם „מעמד“ שלם של חלמידים מלא הכתה, מבני בעלי הכתים הנודעים שבעיירה לכל „הומך“ הבא, לא היו מסוגלים לספק את תוצאות ביתם, משכר לימוד בלבד, אילווא נשותיהם שהיו כמעט תמיד נשירחיל, שהיו מרחיחות „מן הצד“ ומכניסות לתוך המשפחה לא פחות מכל הכנסותיו של המלמד עצמו, שהיה הון המפורסם הרשמי של הבית.

המלמדים עצמם נבדלו ביניהם לפי דרגת למדנותם ולפי שלבי למודם של תנייכסם. רבים היו מלמדי דרדקי שב„חדריהם“ החלו הילדים ללמוד „עברר“, אלה היו הקבוצים פחות והעניים יותר, מפורסמים יותר היו מלמדי „שחארכע“ (כלומר, „עשרים וארבעה“ כתבי הקודש), שהיו את השלב השני של ההוראה. מעטים עוד יותר ומצויינים ביותר היו מלמדי הגמרא, בין שהיו מלמדים יחד עם גמרא גם תנך לסירוגין, ובין שהתמחו בלמוד הגמרא בלבד, לרבות תוספות, ושהיו רואים את עצמם כמעין מכינים לקראת הישיבות הגדולות השוכנות בעיירת מיר הסמוכה, או במאלץ ובסלובודקה הרחוקות.

וכשם שהיו המלמדים שונים לפי דרגותיהם, כך נבדלו לפי בתי הכנסיות שהיו מתפללים בהם. אמנם, שיטה של „זרמים“ לא היתה ידועה בעיירה, אבל הית זה מקובל שאיש ביה״מ הגדול שולח את ילדיו למלמד מתנגד, המתפלל כמותו בביה״מ הגדול, ואיש ביה״מ החדש בוחר לשלוח ילדיו למלמד השומר אמונים לביה״מ החדש. ועל אחת

כמה וכמה שאיש השטיבל נזהר מאד לשלוח את ילדיו למלמד הסיד המתפלל בשטיבל דוקא.
 דוק צני העיר הנזקקים לת"ת. מוכרחים היו להסתפק במה שיוכה אותם הצבור.
 נוסף על כל אלה היו כעייירה גם „שרייבערס" ובזמן האחרון גם מורים („לעהרערס")
 שלא היו נוהגים ללמד בכתות. כי אם היו מבקרים בבתי תלמידיהם ותלמידותיהם ונותנים
 „שעות". עד שבא הציוני אלתר יוסלביץ וייסד בית ספר תרבות והוסיף להקרא „מורה" גם
 לאחר שהקים כתות סדרות ומאורגנות.
 בין „מלמדים" לבין „מורים" לא היה כל קשר. המורים היו משכילים, יודעי לשון,
 מומחים לדקדוק מלמדי עברית וחשודים בעיני הרב על ציונות ועל קלות ראש, והמלמדים
 היו נושאי היהדות הצרופה, נאמני בית-הרב ושומרי החומות.
 ואם בין תלמידי המלמדים לתלמידי המורים היו הבדלי מגמה, הרי בין תלמידי
 המלמדים לתלמידי ה„שרייבערס" היו גם הבדלי מין וגיל. המלמדים לימדו את הילדים בגיל
 בית-הספר והשרייבערס לימדו את הבנות בגיל הכנרות, ביחוד כשהגיע פרקו להנשא והן
 היו צריכות לכתוב מכתבים לחתניהם.

זכור לתהלה: וועליצ דער שרייבער. איש בא בימים היה, בעל זקן שחור
 שהשיבה נזרקה בו לפני זמנו. מומחה היה ללמד עזרות-בית שעמדו בשדוכין. וזכור
 ה„אנפיהר" שהיה כותב בשבילן באותיות עגולות נאות להפליא בראש הגליון, ותלמידות היו
 מצוות להעתיק אותן עשרות פעמים עד אשר תרוץ הכותבת בהן: „צו מין הייס געליבטן
 ברויטיגאם לעבע וואהל" או „צו מין האכואלגעבארענען שווינער פאסער לעבע וואהל".
 ולפני שהגיעו לכך היו מקבלות שעור בכתובת אותיות לפי „אנפיהר" אחר ששימש
 דאשית למד כתיבה גם באידיש וגם בעברית ושהיה נערץ לפי כתיבת „הא"ב ישר והפוך".
 תחילה לפי סדרן ואח"כ לפי תשרק — תשרק צפעס נמלך יסחו והרג בא על שלחן
 מלכים, כשהאותיות „על שלחן מלכים" באו גם לתפארת המליצה, וגם לשם השלמת
 השורה שלא תשאיר ריקה.

מיד אחרי הצהרים כשגבירות הבית היו נחות אחרי הארוחה, היה וועליצ בא למסכת
 ומרעץ את לקחו לעזרתו, או לשתים שלש עזרות שהיו מתחברות יחד, לשעה אחת;
 ובשעה מאוחרת כלילה היתה העזרת יושבת ליד הגליון הארוך ומעתיקה את השורות
 הנאות והמחממות, לאור העששית, ואנו הילדים „המשכילים" עזורים על ידה לכוונה
 ולהדריכה ולהעבירה בין תחתית הכתיב המוסלא.

הציו „שרייבער" וחציו „לעהרער" היה המורה הרצל דבורצקי שהכניסני ראשונה
 לתוך סוד האלק"בית ושלכשתרצו היה הוא הרבי הראשון שלי.

כלומר רבי אמתי, המלמד בכתה, לא היה. אולם גם אם המוסד נגידלים לא
 היה קיים עוד, ואיש לא ידע בעירה על הצורך בה, הבינו הורי כי יש לחנכני בתורה
 לפני שהגיע פרקי להכנס לתוך החדר. והתפקיד הוטל על המורה הרצל.
 היה הרצל המורה בן טובים, איש משכיל שנשא נפשו ללימודים, אבל חשכה עליו
 השעה תשאר בעל מוח. נכה רגלים היה, ובעל נפש עדינה ורך המגז ומן המצוינים
 „שבעונים והגונים" שבמכינת ביתנו.

אביו היה משולח של ישיבת מיר הסמוכה, ר' יהושע דבורצקי, שהיה בנו של הרב
 מו"סיל. כל ימות השנה היה ר' יהושע סובב על פני עירות הפלך ומאסף כספים לטובת
 הישיבה, ולימי החגים היה מגיע אל ביתו שבעירתנו. ומכיון שעירתנו לא היתה שייכת
 לתחומי פעולתו, כי משולח אחר של ישיבת מיר, ר' יעקב מאיר הלבן, היה יושב בה
 בקביעות, לא היה נוהג לדרוש בעירתנו. אולם כל העיר נהנתה מניגוניו שהיה מבא
 מנסיעותיו. ושנים רבות היינו נוהגים לשיר את „שישו ושמהו בשמחת תורה" בגונו של
 ר' יהושע דבורצקי. הוא עצמו, — ר' יהושע זה — שהיה למדן מופלג ובעל סבר פנים ומעורב

עם חבריות, היה בעל תכונות גדולות. הוא גם נשא את נפשו לבנות לו בית משלו, ומול בית המרחץ התנוססה בקרירות התחלה של בית גדול שהחל לבנות בשביל משפחתו הענפה, אולם בשל דחקותו המתמדת היה דוחה את המשך הבנין משנה לשנה, ולעת-עתה הצטופפה המשפחה הגדולה בשני צריפים ארעיים: צריף לעצמו עם שלש בנותיו המבוגרות ואמו הזקנה, הרבנית הישישה מויטל, וצריף לבנו הרצל, שנשא כבר אף הוא אשה, והוליד חמשה ילדים, וכלם על ר' יהושע פרנסתם.

וזכור לי יפה האסון ההוא, שהטיל אימים על העירה כלה, ושגני בילדותי ספגתי לזכרוני לכל מלוא זועתו. זכה ר' יהושע להשיא את בתו הגדולה, הראשונה לבנות, שכולן כבר הגיעו לפרקן. ולא עוד אלא הביא לו חתן למדן מן המובחרים ומשכיל מבטח. חגג את החתונה בתכונה רבה בתוך הצריף שלא הספיקו עוד לכסות את גגו, מחוסר כספים, והחתונה עצמה היתה כרוכה בדאגות מרובות ובהוצאות שלא היה להן כסוי, ור' יהושע הגיע ממסעיו לחתונה ביום החופה, יחד עם המחוננים הורים ועם אמרכלי הישיבה, ובשם שעת הובלתו את בתו אל החופה לא עצר לבו את תלאתיו, וגשבר בקרבן ומת. שלח לשאול את הרב כדת מה לעשות, פסק הרב לא לבטל את החופה; סדרו את חג הכלולות בלי כלי זמר וביללות, ומיד אחרי החופה יצאו להלויות חמת ולעריכת התקפים. והיה האבל כבד בכל העירה.

וכשמת ר' יהושע ביום חתונת בתו, היתה עוד אמו של ר' יהושע, כאמור, הרבנית הישישה מויטל, בחיים, ואף היא היתה סמוכה על שלחן אלמנות. אשה זקנה מאד היתה הרבנית ההיא, קטנטנת מצומקת וכלה עטופה שביסים וקישורים משונים והיתה מפורסמת בעירה כיודעת לחש, כמשביעה נגד "עין הרע", מרפאת כאב שנים ב"אפשרעכעניש" ומכינה א. וואסערל" לכאבי עין.

והחתן הצעיר שהביא ר' יהושע לבתו מבחירי הישיבה, שלביש מזלו היה גם שמו יהושע כשם חתונה נפגע מהר במחלת השחפת וכל העירה היתה מספרת ספורי אימים, כי הלבדן הצעיר, האברך "יהושע חתנו של ר' יהושע", יורק דם" ואין תקוה לחייו. ולהרצל אשה היתה — היגדה אסתר שמה — שאף היא חולנית היתה וריאותיה סדוקות ולא תסכון לפרנסה; ולא עוד אלא תמיד כרסה בין שניה, והיא תמיד עסוקה בהריון וביניקה. באותה שנה שמת ר' יהושע, היה כבר הרצל אב לחמשה ילדים, — בת אחת בת י"ב שנה וארבעה ילדים מבן עשר ולמטה — וביניהם ידועי חולי וזקוקים לתרופות. והצריף עדיין ארעי מאד, והתנור עשן. ולשתי המשפחות הגדולות הללו — לאלמנת ר' יהושע, על אמו הזקנה ועל שלש בנותיו וחתנו החולה — ולמשפחת הרצל, על שבעת נפשותיה — לא נשאר כל מפרנס אחר בלתי אם הרצל זה, נכה רגל, הרתק לכסאו ושכל פרנסתו היתה על כך, שהיה יושב ומפטם כבק לתוך הלונות של גיר פפירוסה ומוכר סיגרות למעשנים שבעירה.

יצא הרצל לחדשים אחרים לאחיו מנדל דבורצקי שהיה גר בגרודנא, והיה עסוק שם בעסקי יערות, והביא משם רגליותותבת, עשויה ברזל ועץ — הרגל התותבת הראשונה שראו בעירה, חלקו את מלאכת הסיגרות בין בניה הבית, והוא, הרצל, לבש" את הרגל המלאכותית והחל להתהלך על פני בתי הבעל"בתיים, לתת "שעורים" לילדים קטנים, לפני כניסתם ל"הדר".

וזה היה מורי הראשון.

וזכור לי יפה דרכו בהוראת אלף-בית, וכה היה מלמד, בנגון לבני ובהסברה ציורית: "אויבן א דאניצע, אונטן א דאניצע און אין מיטן א קאראמיסל — איז עס... גנאלף" (דלי למעלה ודלי למטה ואסל באמצעי — הרי זה... אלה). לימים, כשקראתי את "כפיה" לת. נ. ביאליק, נודע לי לראשונה כי סדר למוד זה היה נפוץ ברבים. ואני בתומי

השבתי אז, כי הוא כולו פרי יצירת דמיונו של הרצל המורה, והבבתינו מאד, ובמיוחד
אהבתי את ההפסקה הארוכה שהיה משאיר ל"אין עס" — כדי לתת לי שהות לנחש
כראוי את האלף המיוחל, ולא להכשל הלילה.

כלומר, על אף צרותיו המרובות ודחקו הכלכלי היה מורי הראשון הזה איש בעל
מאור פנים ומזג נעים והומור רך, ותוך צהלת חיים של עני מרודה והסתכלות של אמן רעב,
הוכנסתי ראשונה אל הפרוודור של תורה, שממנו הובילה הדרך אל הטרקלין של "החדר",
ואני אז בן ארבע וחצי.

ב. ר' חיים איצ'ה

וב"חדר" ממש — הראשון ל"חדרי" — שלט הרבי, ר' חיים איצ'ה (ברסוק).
הוא היה יהודי גוי, דל בשר וקל תנועה, זריז במלאכות מרובות ואוהב ילדים. בן
חמש הייתי כשנכנסתי ל"חדר", ו"החדר" היה בחוף ביתו, במעלה הרחוב המינסקאי,
בקצה הצר של "זקן" העירייה שלמה רוזובסקי, מעבר לחצר הזדקק ההר המפורסם, שאליו
היו באות בכל ערב שבת בעלות-הבית שבעירה לצבור חול צהוב, גקי ונוצץ לכבד בו
את הרצפות בבתיהן לכבוד שבת. בין הבית וההר היה עוד גן של פירות שהרבי עצמו,
עם אשתו וילדיו, היו מטפלים בו בכל שעת פנאי.

ה"חדר" שלמדנו בו, שימש גם חדר אוכל לרבי ולביתו, וגם חדר בשול, כי התנור
גדול תפס בו את כל המחצית הראשונה של החדר ועל ידו היתה כל השעות לפני הצהריים
עומדת הרבנית, גבוהת הקומה ורוח הבשר, והחולנית תמיד, יעה או קלשון בידה והיתה
אופה את הלחם ומבשלת את הארוחות, מוציאה מן התנור ומכניסה לתוכו את הקדרות המפור
יחות ומעמידות על הכירים ליד התנור הלוהט. מעמדתה ליד התנור היתה מקשיבה רב קשב
לנגוני בעלה הרבי, ולרנן עשרים התלמידים המסובים ליד שני השלחנות הארוכים אשר
בקצה החדר. אחד מול תכרו ישבנו ליד שני השלחנות, כעשרה ילדים ליד כל שלחן, והרבי
לבוש חלוק קליל ארוך, כששתי ידיו משולבות לאחוריו, היה מתהלך בין שני השלחנות
לרחבן של כל החדר, הנה והנה, כשהשוט נעוץ באבנטו ושתי כפפות החלוק שלו מתנועעות
בקצב הליכתו ומלוחות בניענועיהן את שירת קריאתו בקול צוהל:

ב—רוך — ש

א—מר — ו

ה—יה — ה

עז—לם — ב

ואנחנו כולנו מסתכלים בסידורים הפתוחים לפנינו וחוזרים אחריה בקול רם ובמקהלה,
הברה אחרי הברה, וההברות הבלתי מובנות מתחרזות יחד לפזמון ילדים מזור ויקר
המתנגן כה נאה בזמרה המופלאה, זמור וחזור, עד אשר אנו משגים אותו כלו בעל-פה,
ברוך ש — אמר נ—

כה התחלנו ללמוד "עברי".

לכאורה, היה השוט נעוץ רק לנוי ושמש מעין קמרטון למקהלה כלה. אבל אני
לו לילד שתלה עיניו בתקרה, או בחלון היוצא לקראת ההר, והיה שוכח את אצבעו על
הסדור ומסיה את דעתו מן הרנן שבצותא: השוט היה רוקד מיד, בזריזות מפליאה, ישר
על גבי האצבע המתנועעת אוטומטית, והילד היה מוצא מהזיתו בקפיצה דהירה, והרבי,
כאילו רק גרש זכור מעל השלחן, אינו מפסיק משגונו המזדסר, ורק הקול הדמוע של
הילד אשר נתפס בקלקלתו, מזכיר למקהלה כלה את אשר קרה כאן לעיני כלנו ואת אשר
עלול לקרות לכל אחד מאתנו, אם לרגע קט נסיח דעת משגונו ומפזמונו.

למוד זה של "עברי" היה ענינו של השלחן האחד, הוא שלחן המתחילים אשר ליד

החלונות. אולם באותה שעה עצמה כבר ישבה הכתה השניה ליד השלחן השני והיתה חוזרת על הפרק של „הומש“, שהרבי למד אתם שעות אחדות לפני כן. היא היתה חוזרת על פרקה בקול רם ובמקהלה, פסוק אחרי פסוק. והרבי, בעודו מנצח על המקהלה אשר ליד שלחן הדרדקי, היה חס מיד באיוו וריוות מיוחדת אם אחר התלמידים שליד שלחן החומש מפגר בעיונו, או אינו פתרגם את המלה כדיוקת. מיד היה מתקפץ השוט מתוך האבנט, פצליף באצבעו של הילד הנכשל, ומחזירו ללמוד בקול בכי מר.

ואם לפני הצהרים היו יושבים הקטנים ליד השלחן הראשון ולומדים קריאה, והכתה השניה היתה יושבת ליד השלחן המקביל ו„חוזרת“ על למוד החומש, היה הסדר מתחלף בשעות שלאחר הצהרים, ושתי המקהלות המקבילות היו שרות בבת אחת שתי מגנינות שונות והרבי הצוחל היה מתהלך בין שני השלחנות כמפקד מנוסה המנצח בבת אחת על שתי מערכות יריבות ושונות, כשידיו משולבות מאחוריו, השוט באבנטו וכפני חלוקו הקליל מתנועעות כשתי כפפי היונה, לפי כל טעמי הקצב של המומונים המתרגנים.

היחסים בין שתי הכתות, כתת המבוגרים שהיא כתת החומש לבין כתת המתחילים, שהיא כתת „העברדי“ לא היו מן המשובחים. והילדים המבוגרים במקצת, שכל ההבדל ביניהם היה רק שנת למודים אחת, התעללו בקטנים שהיו חלשים יותר ופחות מוגנים, ואם בתוך הכתה עוד היתה הדרך-ארץ בפני הרבי מרסנת את יצריהם של הרודנים שבחבורה, הרי בחוץ, בלכת הילדים אחרי הלמודים בצותא הביתה, היו „החזקים“ מתקלסים „בקטנים“, מתלוצצים בהם, מכים אותם מכות רשע וצוהלים לבכיותיהם, רק בירחי החורף, כשהלילות חשכו מאד והאור הקלוש שכפנסי הגיר אשר ביד הילדים היה עוד מעמיק את אימי החשכה שברחוב, היה הפחד המשותף כאילו משלים בין היראבים, וכעדר כבשים פעוטים, שנאבים אורבים להם מעברים, היו ילדי החדר על שתי הכתות גם יחד, שוכחים את מריבותיהם ומצטופפים לעדה קטנה אחת תחוצה את דרכה בין סכנות אימות, כשהיא מאוחדת בחולשתה ומלוכדת באימתה מפני ה„מזיקים“.

מפרשת אימי ילדות אלה זכור לי מקרה, ששנים לא יכולתי להשתחרר מוזהר. היה זה „זמן“ של חורף, בשל ריחוקי של בית הרבי החלט לשכור חדר סמוך יותר לבתי התלמידים, שכר הרבי „חדר“ בביתה של האשה ראשע, ברחוב המוביל אל הפרחץ, מול בית הקברות הישן אשר בתוך השולחניף. לרבי היה יאראצייט או יום שמחה באותו יום, ותוא נעדר מן ה„חדר“ כל אותו יום אחרי הצהרים. וילדי הכתה הגדולה עמדו בלמוד פרשת הקרבנות, החליטו לשחק ב„הבאת קרבן“, ואני הייתי הקטן שבכתת הקטנים. נמנו וגמרו שעלי להיות הקרבן, לא הועילה כל התנגדותי, וחברי כתתי פחדו להגן עלי. אפפוני ה„חזקים“ וקשרוני אל הספסל, אחד ה„אלמים“ שבכתה הגדולה היה הכהן הגדול, אשר התעטף במפה שהסיר מעל השלחן ומלמל איוו ברכה ברוב דבקות וסלטולים. וילדי הכתה הרימו אותי עם הספסל ובקול זמרה של „צדקה תציל ממות“ הוציאוני, כפות לספסל, אל בין המצבות השחוקות והנמוכות אשר בתוך בית הקברות הישן, שאין רגל איש דורכת בו, השאיר רוני כמות ידים ורגלים וסתים פת, ושבו בתהלוכה חוגגת לתוך ה„חדר“, לא אשכח את האימה שנפלה עלי בבדידותי הלא בין המתים, ואת הכעס שבער בי על אכזריותם של יריבי ועל פחדותם של חברי ובעיקר את הפחדים שתקפוני בפני הצללים המשונים. בין המצבות העתיקות — גם ה„ברכה“ של הכהן האלם הפילה אימים. כנצחים נדמו לי הרגעים ההם, עד אשר בא הרבי בריצה ובבהלה, ואחריו כל חברי כתתי — וגאלוני.

לשוא רגו הרבי ועשה שפטים בכתה תגבותה. אחד אחד הוצלפו המסיתים והכתנים, והשוט חגג את נצחונותיו יום תמים. אבל אימת השעה ההיא לא סרה ממני זמן רב וגם התקשרותי לרבי-גואלי, — שראיתי את כאב נפשו ואת כנות הצטערותו — גברה מאו. בדרך כלל, יחיד כמינו היה הרבי, ר' חיים איציה, טוב הלב ורך המזג. ובשנים הצטיין

מבין כל מלמדי העיר. ראשית — בחבת ציון שלו. כמדומני שהוא היה בימי ילדותי האחד בין מלמדי העיר. שאל אף אסורו של הרב. העני לתת יד לציונים. השם מזרחי עוד לא היה נודע כשטרובך. אבל הוא היה איש מזרחי לפני בוא המזרחי לעירה. ומעשה במסקי ציוני שבא למכור מניות הקולוניאלבנק. נאם המסקי בביה"כ החדש והלהיב את השומעים וקרא להתנדבות כספית והצבור שלא היה עוד רגיל לכך לא אץ להענות. עלה הרבי ר' חיים איצ'ה אל הבמה, הוציא מכיס חזיתו את ה"בצל" שלו, זה השעון הצהוב שהיה כל רכוש, ולפיו נהג את כל סדר לימודיו את תלמידיו, הניח אותו על השלחן וקרא לבעליהבתים להוציא גם הם את שעוניהם ולקנות "קצציות". ויהי הדבר לשיחה. ועלינו התלמידים לחתוב כעיקר בשל סגולתו השניה: אומן יד היה ומפליא לעשות באולרו. וכשהנענו לחומש והיינו לומדים את פרקים ראשונים של פרשת השבוע, פסוק עם רש"י, והוא היה מספר לנו בעליפה את ספור המעשה על הפרקים הנותרים. למען נשמור על הקשר אל הפרשה הבאה, שגם ממנה לא הספקנו בשבוע הבא ללמוד. אלא פרקים ראשונים בלבד: ותוך כדי סיפור היה מצרף אמנותידי לבאור פרטי הפרשיות. במיוחד הצטיין בשני נושאים קבועים — שהרבי השני, מלמד התנ"ך, ר' יעקב מאיר הצהוב, העסיק אותו אחר"כ ושלכל — בפרשת החושן והאיפוד, ובפרשת המשכן. החושן והאיפוד היו נגזרים מגיר. התלמידים היו מביאים סבתיהם בתכונה רבה ובחגיגות נלהבת, את גליונות הגיר הגדולים והצחים ואת העפרונות בעלי דו הצבעים — אדום וכחול משני קצותיהם, — והוא הרבי היה משתטח לכל ארכו על פני הגליונות המודבקים זה בקצהו של זה כיריעה רחבה אחת השרוצה על השלחן והיה גוזר במספרים, מעשה חיט"אמן, את כל הסגור הרחב של האיפוד ואת הכתפיות הדקות המשובלות מעל השכם, ואת החושן המרובע אשר על החזה, כלו מעור אחד עד כדי כסוי כל הדמות, ואח"כ היה משחיו יפה את העפרונות משני קצותיהם, עוצם במקצת את עינו הימנית, מוציא את קצה לשונו מן הזוית השמאלית של פיו ליתר ריכוז, ובשים שכל ובדיקנות מרובה היה מחלק את החושן לשתיים עשרה משבצות שוות, כמנין שבטי ישראל וממלא את כלן בצבעי העפרונות בהדרגה, משל כאילו צייר את כל שתיים עשרה אבני החן אשר בחומש. ואזי לו לילד שהיה מערבב פיטרה בכרקת ושוהם בבהט. כשבועיים היינו עובדים על מלאכת מחשבת זו, הוא, הרבי בעפרונותיו, ואנו כלנו צמודים סביבו לשמשו. וכאשר כלה את כל מלאכתו והאיפוד המקופל והמגוזר יפה יפה עם החושן הנוצץ לתפארה היה כלול בהדרגה — והרגשנו כאילו היה לרבי שלנו מראה כהן בעבודתו. ומורכבה יותר וממושכת יותר היתה עבודת בנין המשכן. כאן הוטל עלינו קודם לאסוף את כל החומר לכנין. וכחומר שמשו גם תפוחי אדמה, שמהם היה אולרו של הרבי מפליא לגזור, למדוד ולהשחין את הקרשים והבריחים והאדנים, לפי כל המדות המדויקות שסומנו בפרשת תרומה, לארכם ולרחבם, לפי קנהמידה מדויקת שנמדד לפי התריצים שבסכינה של הרבנית. והאדנים היו מצופים ניר של כסף והקרשים היו מצופים ניר של זהב, שבנו של ר' שמואל יהושע החנוני היה מביא לרבי מחנות הוריו, ואנחנו כלנו הוצעקנו לסחוב מבתינו חתיכות של בד, צמר וקטיפה ומשי צבעוניות להכנת היריעות, ועורות התחשים ושש משזר, הכל כאשר לכל כמפורט בחומש.

שבועות נמשכה מלאכת מחשבת זו, שבתענוג ללא קץ היינו כלנו מלויים אותה ובהתלהבות רבה והיינו רואים את עצמנו שותפים למעשה קסמים שאין לו כל שעור. וגם בזה הצטיין רבנו, שגידל את בניו למלאכה. בני האחד היה מסגר נודע, השני היה נפת, והיה איזה קשר סמוי בין אהבת הרבי לא"י לבין אהבתו את המלאכה. אינני זוכר כי ידובר על כך, ובזידי לא הבינו את הקשר, אבל העובדה דברה בעדה. ואולי אין זה מקרה כי נכדי היו מראשוני העולים ארצה, הלא הם נח ברוסק (נח יושקה) חיים איצ'הס, מבין ראשוני עובדי הנמל שבתל-אביב, וברכה חולדאית (תרנום) השם

ברסק) היא היום המנצחת על עבודת הפרדס הגדול של פוסד בגדרה. ונכדו וכן בנו השני שאף שמו נח היו מראשוני מיסדי „גורדוניה“ ונאמניה בשטייבץ, עד הימים האחרונים לקיומה של עירנתו.

ג. ר' יעקב מאיר הצהוב

עם סיומי את למודי בחדרו של ר' חיים איציה, מלמדי הראשון, כעבור שלשה „זמנים“ לאחר כניסתי לתוכו — היו הדרכים פתוחות לכמה מלמדי-תנ"ך וראיתי-גמרא שהיו מסורסמים בעירה. אפשר היה לפנות לשמריל המלמד, שרוב באי בתי-הכנסת הגדול היו שולחים אליו את ילדיהם, אפשר היה לשלוח אותי לאברהם-ל המלמד, שהיה גם שכן קרוב לנו ואיש מתון ועדין ויפה פנים, אבל גם הוא וגם שמרל נמנו עם ה„מתנגדים“, ובאי השטיבל החסידי לא הרבו עוד לשלוח את ילדיהם אליהם.

בחר אבא לשלוח אותי לחדרו של ר' יעקב מאיר, שהיה מבין מתפללי השטיבל שלנו וגודע כמלמד „בעל פועל“, בקי באבן-עזרא ורגיל במלאכתו.

היה ר' יעקב מאיר מלמד בן מלמד, ואביו ר' משה ליב הישיש, כשהגיע לשיבה, החליט לחסל את „חדרו“ ולעלות לארץ-ישראל. והיה הדבר המאורע כביר בעירה, ולי היה העולה הראשון שראיתי בחיי. נמזר קומה היה ר' משה ליב, בעל זקן לבן לא ארוך, לבוש נקיית ומתהלך בקלות. סיפרו כי אשתו סרבה ללכת אחריו לארץ, עמד ונתן לה גט כדת וכדין, ועלה בגפה. הייתי בן שש, כאשר אירע המאורע ואני עוד זוכר את הליכתם של יתודי הרחוב, אחד אחד אליו לקבל ממנו את ברכת הפרידה. ולפנות בקר, לאחר התפלה, כאשר נשק ר' משה ליב את מזוזה בתי-הכנסת הגדול ויצא עם טלית ותפילין תחת בית שחיו ומעילו החדש עליו אל העגלה שחבתה לו להביאו אל בית הנתיבות, עמד הקהל כאילו מוכה תמהון לגודל השגב שבמפעלו. היה זה כאילו התעלה לעינינו האיש חזקן אל איזה עולם עילאי ושלאי הממלא את כל חדרי הגפוש, אף כי אין הנפש יודעת כלל לתאר לא את טעמו ולא דמותו, משהו מעין מעשה בחנוך שלקחו אלהים לעיני כל הבריות.

כעבור עשרות שנים נודמתי פעם למלון „אמריקה“ שבתל-אביב והנה על הקיר, למולי, מתנוססת תמונתו של רבי משה ליב, אבי הרבי ר' יעקב מאיר שלי, כאשר ראיתי בילדותי לפני עלייתו מתברר, כי בנו הגדול של ר' משה ליב הספיק להגיר לאמריקה לפני עליית אביו, והוא ששלח משם את דמי-הנסיעה לאביו לעלות לארץ. נצטלם ר' משה ליב לפני נסיעתו, כדי לקבל תעודת יציאה, ושלח תמונה אחת לבנו לארצות-הברית. ובתו של אותו בן, לאחר שנים רבות כשנתאלמנה מבעלה, לקחה את משפחתה ועלתה לארץ עליתו של סבא, וכשבאה לתל-אביב ופתחה שם מלון לתיירים, עולי אמריקה, וקראה את המלון בשם ארץ לידתה. עמדה והגדילה את התמונה הקטנה ההיא של אביי-אביה ותלתה אותו בטרקלין מלונה, הלא הוא מלון פיש אשר ברחוב לילינבלום בתל-אביב.

זוכרני, כי גרושתו הזקנה של ר' משה ליב, שלא מלאה לבה ללכת אחרי בעלה לארץ הקודש, הרחוקה, גישאה אחר-כך לקרוב רחוק שלנו, לזקן ר' יונה שהיה סוכן גאמן ביער של דורני, והתחזקה השקטה הזאת, ללא כלי זמר וללא רקודים, נערכה בביתנו, ועודני זוכר את העצב הכבד שירד על כלנו בשעת התחזקה האלמית ההיא של האשה הזקנה שמאנה לעלות עם בעלה הישיש לארץ הקודש ובתרה ללכת אחרי הזקן הזה והשוכן בכפר, בין הגויים.

בכל אופן, ר' יעקב מאיר זה, בנו השני של ר' משה ליב, שקבל את החדר מידי אביו והיה מלמד, היה מעין כר-בית אצלנו. ערב ערב, בין מנחה למערב היה נכנס לאמא לשמות טה עם חלב, ואמא היתה מספרת באזני ובאוזני יהודים אחרים שהיו באים אתה, את פרקי קריאתה מן הספרים הרבים הגרמנים והרוסים, שהיתה קוראת בערבים והיתה

ומתבלת את שיחותיה בספורי מעשיות ממיר עירתה ומספורי משפחת ה"שחורים" שממנה מוצאה, ולא עיפה אלא מלספר ולא יבעה איננם משמוע. ואף אז הקטן כשהודמנתי לשלחן הייתי עושה אוני כאפרכסת.

ותחת ידו החוקה של ר' מאיר זה טעמתי את טעמו של החדר, בכל חומרתו ורצינותו, על תענוגותיו וסבלותיו, חמשה זכנים רצופים, כעשר שעות ביום, חורף וקיץ, בוקר וערב, ככל מלמדי העיריה היה גם רבי זה עני מדוכא, אב היה להמשה ילדים וכעסן מטבעו, שכן הלמוד שהיה מקבל משנים עשר תלמידיו לא הספיק מעולם לכלכלת המשפחה הגדולה. מוכרח היה אשתו התרוצה והפקחית — אסתר רבקה קראו לה — להיות לו עזר כנגדו גם בעניני פרנסה. היתה קונה תרנגולות בשוק בשביל בעלותיהבית שבעירה, מכינה להן גלדיראז לחורף, מסרסדת להן עוזרות בית מבין בנות הכפרים שמסביב, ובשל עסקיה המרובים היתה לא פעם מוסרת את הבית ואת הטפול בילדים לידי בעלה הרבי שהתענה יום תמים תחת י"ב תלמידיו השוכבים, ותלמידיו התענו תחת ידו.

אצל ר' יעקב מאיר היינו לומדים גמרא לפני הצהריים, וג' לפנות ערב. את למודי התנ"ך למדנו לפי סדר מיוחד, בראשית למדנו את משלי. נזכר אני כי באותו חורף ראשון ללמודי אצלו שונתי את כל "משלי" בעלפה. היה לנו מין משחק אהוב לשחק בו ביצוע הערבים שבין מנחה למערב בשטיבל ב"פסוקים". כלומר ילד אחד היה אומר מחצית הפסוק והשני צריך היה מיד להסיף את מחציתו השנייה. באותו חורף — ואני כבן שמונה — חברתי גם מעין "חבור ספרותי", ואבא ו"ל שמר שנים רבות על פנקסי זה שעשיתי לי מגלינות ארוכים של ניר, ובפנקס עפרים ושנים דף, לפי מספר האותיות העבריות. בפנקס ההוא הכנסתי את כל פתגמי משלי שהיו אהובים עלי לפי סדר הא"ב של האותיות המתחילות שלהם. והיתה בכך אמנות מיוחדת לשער מה המרחק שיש להשאיר בין השורות כדי שאפשר יהיה לתכנים לתוכן את הפתגמים הנוספים מבלי שיפריעו לסדר הא"ב.

ואחרי "משלי" למדנו "ירמיהו" ואח"כ "ישעיהו" ואח"כ תרי עשר ואח"כ תהלים, ספר ספר לזמן, כל חמשת הזמנים. הרבי היה משתמש לבאוריו גם באנךעזרא, אבל לנו לתלמידים, התייר לעיין רק ברש"י. אף ב"מצודות" ניתן לנו להסתכל רק בזמנים המאוחרים, וכל השעות הצלולות של לפני הצהריים היו קודש ללמוד הגמרא. התחלנו בפרק "המניח את הכד" שבבבא קמא. ולמדנו פרק זה חורף שלם, ואחרי כן למדנו "שנים אוזוין" ואח"כ, הכונס צאן לדיר" ואח"כ, "הזהב קונה את הכסף", מקודם פרק לזמן ואח"כ פרקים אחדים, מקודם בלי רש"י ואח"כ עם רש"י ואח"כ התחיל הרבי לפתוח לנו את התעלומות שבתוספות, כשכל "אס תאמר" וכל "יש לאמר" נראה לנו כתגלית מפתיעה. וכשכלנו אצל ר' יעקב מאיר את כל חמשת הזמנים ונכנסנו למחציתו של בנינו מלמד הגמרא היינו כבר אהבים את השקלא וטרא שבגמרא הרבה יותר מן המשנה, ואילו את הטפול שבתוספות עוד יותר מן הגמרא עצמה.

התלמידים היו מתחלפים כל זמן, זה יוצא וזה בא. אבל גרעין תמיד היה — ביניהם חברי מוטל בן ר' אליה השוחט, חיים בן עזריאל הקצב, ואחרים שנשארו כל חמשת הזמנים והיו מעין יחידה לעצמה. למודי חול עוד לא למדנו כל חמשת הזמנים. רק שעה ביום, בין אחת לשתיים, לפני לכתנו לאכול, היינו לומדים כתיבה תמה בעברית לפי "גיב שפתים". זאת היתה כל הקונצסיה ל"רוח הזמן".

ב"זמן" הראשון שלמדנו בו משלי היה למוד התנ"ך מעין שעשוע. אבל משכונסתי לירמיהו ואח"כ לישעיהו — התרכז בהם כל מעיני. כשהרבי היה מסביר פרק בנביאים אלה נפתחו לפני ארובות השמים. בלמדי את פרקי ירמיהו — מלאה כבר הציונות את סחרי רוחי, והבין לא יכולתי, איך אפשר לו לרב וליתר המלמדים, שהם ודאי מעריצי הנביא ירמיהו כרבי וכמונח. להיות יריבים לציונות של היום, וכשהנעתי בישעיהו ל"אשירה נא

לידידי שירת דודי לכרמו' הייתי אני עצמי למוכיח בשער. ובהתעצפתי בשבת אחר-
הצהרים בסדין כמו בסלית. ובהעמידו כסא על גבי כסא בחדר האוכל שלנו. הספתי דברי
בפני כל בני הבית המסובים ליד השלחן כמסיף. שפרקי הנבואה שגורים על פיו וממלאים
את כל חלל לבו.

הרבי עצמו לא היה מן הנוחים ביותר לתלמידיו. ואת מסכת המכות לא שנה. אמנם
מתקופת ההלקאות ברצוזה שהיו נהוגות אצל מלמדי דרדקי כבר יצאנו. אבל במקומן באו
מכות ממש. ובאורי אף. וביחוד בסופי השבועות. שבהם היינו צריכים לחזור באוני הרבי
על הפרקים שלמד איתנו בראשי השבועות. בימים האלה היה הרבי זועם וכועס. ועל כל
מלה קשה שסלפנו את פירושה, או על כל פסוק מורכב שנשכחה מאתנו הסברתה, היה
מנחית באגרופו כהכות מבוגרים. וזכרה לי במיוחד צורה אחת של הכאה שבה הצטיין הרבי.
ר' יעקב מאיר ואשר מפניה פחדתי פחד מות. היה נוהג בעברתו לתפוס את הזרוע של
הילד שנשכח, מעקם אותה בכל כחו ודופק במרפק של הזרוע המעוותת בלוח השלחן עד
כלות כל חמתו. כל ילדי השלחן היו פורצים ביללה למראה יסוריו של הילד הצועק, והרבי
לא הרפה ממנו עד אשר שניהם עיפו וחזרו מאוד.

אבל לעומת זאת, בראשית השבוע, כאשר היה פותח לפנינו פרק חדש שעוד לא
למדנו, והיה מפליג בפירושו לפסוקי הנבואה להסביר לנו את המתקנות שבמליצה ואת
השגב שבמחשבה, ואת ההשקפות על ישראל ועל אלוהיו — היינו שוכחים לו את כל
תעלוליו והיינו שותים מפיו את מליצות הנביא בהתפעלות משכרות.

בין מנחה למערב כשהיינו נפגשים עם שאר הילדים מבני גילנו, הלומדים בחדרים
אחרים, היינו משוים את הסברות הרבי שלנו להסברותיהם של שמריל המלמד ושל אברהם-מל
המלמד, והיה נראה לנו הרבי שלנו מפליא להבהיר מכל מלמדי העיר —
מכולם, מלבד האחד :

היה מלמד אחד בעירנו, שעליו עגבתי במסתרים, אבל לא הרהבתי גם לגלות לעצמי
כי משתוקק אני ללמוד מפיו. היה זה איצ'ה תנחום'ס.

לא מלמד היה זה, כי אם „מגיד“, לפי טבעו וגם לפי משימתו. בערבי שבתות היה
נושא מדברותיו בבית-המדרש של בעלי-המלאכה אשר ביורודיקה, ובחדשי בין הזמנים היה
נודד על פני העירות ודורש בבתי-כנסיות והיה מקובל מאד על שומעיו. והיה נודע בעירותיו
בשם „דער שטויבער מגיד“. אולם בכל ימות הזמן היה מרביץ תורה לתלמידיו, בני
היורודיקה, ברובם. גרי ה„שוק“ והשולחניף לא סלחו לו את החטא הכבד שרביץ עליו.
הוא לא היה משוואי הטיפה המרה, וגם בדעותיו לא היה מן האדוקים ביותר, הסתייגו ממנו
כל שומרי החומות שבעירה. ורק לב בעלי המלאכה היה הולך שבי אחריו ואחרי דרשותיו,
והם שמרו לו אמונים בכל הנסיבות.

ולי בן דוד היה, ופרץ שמו, שבא אל עירנו מעירת שירונים אשר ליד וילנא
להתארח אצל דודו — הוא דודי יו"ר האגודה הציונית שבעירה. ופרץ ילד חרוץ ושנון
וקשיש ממני בשנתים. והדוד אמר היה ומשכיל מנעוריו, ופחד הרב לא יבעתהו וגם אימת
הסבא שלי אינה מכבידה עליו. עמד הדוד ושלח את פרץ אורחו ללמוד תורה בחדרו
של איצ'ה תנחום'ס.

וכשהיינו נפגשים בימות השבת אחר הצהרים אהו בחצרנו ופרץ היה מתמודד אתי
בפירושי פסוקים והיה מעביר לפני את כבודת פירושו ומנגינותיו של הרבי שלו. הייתי
מניח את כל נשקי. ונפשי לוקחה שולל אחרי באוריו שהיה בהם גם דרוש וגם שירת
ומתוך הגנון וההדגשה המופלאים היו כל הפסוקים המוקשים מתפרשים מאליהם ונחרתים
בזכרון לעד :

אוי וויי, ווינד איז מיר
כינאלט עס קיינמאל ניט גלויבן,
אז עיר, אשטאדט — מלאחי משפט
וואָס צדק ילין בה —
הייתה למרצחית!
אוי, וויי, ווינד איז מיר!

וה...אוי וויי! היתה מתמתת מאד ושובר את כל הלב, ולא היה צורך עוד בשום הסברות נוספות,
כי התמיתה והשבר היו גלויים לעין כל, והנפש מאנה הנחם.
ולשיא ההתרסקות והסלסול המפנק היה מגיע פרץ הקטן בזמרו את באורו של הרבי
לשיר השירים, שהיה קונה את כל לבי מרחקים:
יונתי — מיין טייבעלע
בחגוי הסלע — אין די שפעלטעלאך פון פעלז
בסתר המדרגה — אין די באהעלטענישן פון די טרעפ —
הראיני את מראיך!!
השמיעיני את קולך!!!

ולא היה צורך בכל הסבר נוסף ולא בכל פירוש המלים כי לא היה קץ לבעגועים שבזמר,
ולתביעה שאין כל תקות לה לבוא על סוקה, ובצמא שתינו את מותק הכסופים שאין להם
נשר.

אבל הסבא אסר ללמוד אצלו, ואבא שמר את צו הסבא, כי אמרו: הקפדתו ביראת
שמים איננה שלמה, ולא זכיתי להמצא במחיצתו.

לימים רבים, כאשר התרועעתי עם בחור ישיבה שעמד להתחמץ, ספר לי כי פעם
אחרי דרשתו של ר' איצ'ה תנחום'ס טייל אתו ארוכות ותנה לפניו את מר לבו עד כמה
קשה לצעיר דורינו להקפיד על כל המצוות וכי הוא מתלבט בכך מאד, ענה לו ר' איצ'ה
תנחום'ס כדרכו במשל:

מעשה בילד ששיחק עם חברו במשחק הסוסים, הוא היה הסוס וחברו היה לו
עגלון. קשר אותו חברו אל עץ והלך להביא לו מספוא. עברה שעה, עברו שעות וחברו
לא חזר אליו. עמד הילד-הסוס תחת הגשם קשור לעץ וגעה בבכי, עבר עליו דודו ושאלו:
יענקל'ה, מה הבכי הזה?

ענה לו יענקל'ה מתוך דמעות: ואיך לא אבכה, ודוד'ל עגלוני קשרני אל העץ
והבטיח להביא לי מספוא ואיננו חוזר, וקר לי ואני רעב.

אמר לו חודר: יענקל'ה ספש, החר הקשר ולך הביתה ויחם לך ותאכל.

אבל — התייפח יענקל'ה, — אם אתיר את הקשר — „וועל איך דאך מעהר קיין
מערדילי גיט זיין“ (הן אחדל להיות סוס)!

והמבין ביין — חרודין-חרודין נעשה בשרי לשמע דברי בלע אלה, והתחלתי לעמוד
על סוד חששותיו של הסבא הזהיר ולהשלים אתו בלבי.

אבל לימוד הנביאים מלא רק את מחצית יומי השניה של „החרד“, כשהמחצית
הראשונה, היא המחצית שהיתה קדושה לגמרא, גדלה ותפסה את כל המזרח, וכאשר התחלנו
כבר לטעום את הטעם השנון של התוספות, ולמוד הגמרא היה לעיקר, גם בעיני הרבי
המרבץ בכל ימי השבוע וגם בעיני אבא הכוחן בימי השבתות — מן ההכרח היה לעבור
למלמד אחר שהוא כולו מלמד של גמרא. וכאשר תמו חמשת-הזמנים נמסרנו — אני, ומוסל
וכל הגרעין אתנו — לידי בויגא המלמד-הגמרא.

ד. ר' בוניא המלמד גמרא

גם בוניא איש השטיבל היה מתפלל היה בפנה של הספסל השני, מול ספסל המורה, והשטנדר שלו היה סמוך לחלון. בראשונה לא היה מן המחובבים עלי שבשטיבל. כעסן היה ומסחת לשעול. כאשר השעול שלו היה מציק לו מאד היה הוא הופך אדום כולו והמתפללים היו עוצרים את נשימתם ומנמיכים את קולם. גזירה שמא יבולע לו. ואני הייתי מרחוק מצפה בפחד רב אימתי יפסק שעולו המתניק ותוסר מעל פניו האדמות המאיימת. חסיד קורדאנובי היה, אדוק וחולה וגושם בכבודות ולמדן עצום. היו אומרים, אילולא רתחנותו שבאה לו מחמת שעולו היה ודאי יכול להיות דיין בעירנו. עתה מוכרח היה להסתפק ב„מעמדו“, והמעמד — קטן היה. רק שמונה ילדים היינו בחדרו וכל למודנו היה קודש לגמרא. למדנו מס' כתובות, והלמוד נמשך יום תמים. ללמוד כתיבה עברית היה בא לשעה אחת מורה מן החוץ כי הרבי לא טיפל בכמו אלה. ורק יום אחד, הוא יום הששי היה מפסיק בלמוד הגמרא ועובר אתנו את הפרשה עם טעמי הנגינה. ודוקא יום זה היה יום הפורענות האיום שבחדר ואני הייתי באותו יום הגרוע שבכל התלמידים. בשום פנים לא ידעתי לתפוס את הסלסול הנכון שב„טפחא ובמרכא“ וב„קדמא ואולא“. שנאתי את קולו הצורם והצווח ויראתי מפני כל פור ושלשלת, שבהן היה תמיד תופס אותו השעול המחניק ופניו נעשו אדומים ומגופחים כסלק. ומכיון שמרוב הבהלותי לא השכלתי בשום אופן למלא אחרי כל הוראותיו בדיוק הנגינה, והוא מרוב אדיקותו פחד פחד מות פן חלילה אפגום בהגוי הסלסול בחוס השפעה, והיה חוזר ומתאמץ וחוזר ומרביץ. ומיד היה חוזר ותוקף אותו שעול עוד יותר ארוך ועוד יותר מציק וקשה היה לעמוד בפני יסוריו ובפני יסוריני. יום של חיבוט הקבר היה לי יום בלהות זה של לימוד טעמי המקרא.

אך שתיים טובות היו בבית רבי זה, שהיו במקצת מפירות את בלהות הלמוד ומקרבות את לבותינו הרכים אל חדר הרבי הזועם. היתה זאת הרבנית הכשרה העניה, והמרדמת על כלנה, והיתה זאת חבת החולנית, שהיתה חשודה על שחפת והיתה משמשת את אביה בנועם וברוך, וכולנו נסינו לה חסד.

גם רבי זה עני גדול היה, אף כי שכר הלמוד אצלו היה גבוה יותר וההורים המועטים היו משלמים לו בעין יפה ובראשית הזמן וגם בנים היו לו באמריקה שתמונותיהם היו תלויות על הקיר ובכל ערב חג היו זוכרים לפקוד את הוריהם בתשורה גאה ובציץ מסולסל ורב ציורים שהיה מובא לעשיר העיר להחליפו ברובלי המדינה, ומכאן שמענו בפעם הראשונה על פלאי השער העולה והיורד. הרבי שהיה מאריך בתפלת שחרית, מניח שני זוגות תפילין, ועוד לומד משניות לנשמת נפטרי השטיבל, כשהוא עוד מעוטף בטלית שעה ארוכה לאחר גמר התפילה, היה מאחר תמיד לבוא לחדר. ואנו הילדים היינו משתפים פעולה עם הרבנית בהכינו את „מחיה“ לרבי. נטול שנינים היה והלעיסה היתה קשה עליו היתה הרבנית מכינת לה קומפוקס מים חמים, היתה מווגת לו את הירותחים בתוך קערת עמוקה של בדיל. היתה ממתיקה אותם בצוקרקנדיל ואנחנו היינו חותכים לו חלה יבשה ולחם נקודים לתוך המים המתוקים. וזה היה מאכלו בוקר בוקר בשבוע מן השטיבל לפני שהיינו מפליגים לתוך הסוגיא של „האשה נשאת“, הרבנית קראה לכך „מיכע“ ואנחנו, הילדים הלמדנים, עמדנו מעלינו על הקשר שבין המלה המשובשת הזאת שבפיה לבין „מחיה“ שבתורה, ונהנינו מאד מגלויינו הכלשני.

וזכורה לי יפה השיחה המחוכמת של הרבנית החסודה ביום חורף לוחט, כששכרה לה אכר קטן מן הכפר הסמוך לבקוע לה „עגלה של עצים“ להסקה, שקנתה בשוק. ענד האכר כל הבוקר בחצר בכפור הלוהט ואח"כ סר לתוך הבית להתחמם ולסעוד את לבו, מתוך הצורך שהביא עמו מן הכפר. היה מתישב האכר על הרצפה ומתיר לפניו את ציורו, בצרור היה מין דג מלוח רחב ויבש שקרא טאראן. שלריוהו בלבד היה גובר בקרבנו הצמאון ואחריו

הגיה מתוך הצורך שהיה שם, לכן וכבוש שלא דאגה עין ילד יהודי מעודו ושהאבר היה קריר לכך, מתוך התגרות שקוית. ומתוך מצמוץ עינים סקרני וידינו כלפינו בשם: „סאלא“ (כלומר: חורף, נעינו מראית, ואמרנו לבריות, אך הרבנית היתה עוצרת כעדתו, תיספת בפנינו את הדרך לדלת, והיתה אומרת לנו במתק שפתיה: „קינדערלאך, תזכו לאורך ימים, אסור להגיד: החורף הוא מאוס ולי אי אפשר בו, להיפך, קינדערלאך, מוטב שתגידו: החורף הוא פעים, אלא שהקב"ה צוה עלינו לא לאכול אותו ועל כן תזכו לאורך ימים בהאי עלמא ולשכר נאה בצולם הבא.

כפי חיה עומדת לפני הרבנית הגביתה, הצנומה, החוצה, כסגורה הרחב, את הדרך לבריתה והמטריפה בנועם טעמה פרק ככבוש היצר, בפני ה„גויאץ“ הקטן היושב על הרצפה ומתנאל בחלב פגולים, ובאנוי עדת ילדים יהודים מבוהלים אחוזי זועה ובחילת פניות.

והנפש השניה בבית הרבי שהיתה קושרת אותנו אליו ואל ה„חזר“ שלו היתה ברכה, זאת הבת השניה, שהיתה ננועה כשחפת, דקת גו היתה, וקצת גבוהה למעלה מגילה, ועדינת נפש ורבת המית לב, כשהיתה מתחילה להשתעל, היתה נמלסת להסתחר לתוך החדר המגורר ואמה הנבהלת היתה רצה אחריה ואנחנו כולנו היינו מזדריים להביא לשם את כוס המים הקרים מן המסדרון ואת התיכת הציקר מן הארון ואת הבקבוקן של הטיפות שהרבנית היתה מטשטשת ממנו על הציקר, כשאנו כולנו מוניבים את הספות והשנים להמציא לנערה הקרה את המזר המיוחל, ולב כל אחד מאתנו התעטף בתפילה — שירחם אלהים על הנערה הרכה והענוגה וישלח לה את רפואתה במהרה, ואחרי מצבה את התיכת הציקר, היינו נוהרים להגיד כולנו בבת אחת: „צו רפואה, כרכה, צו רפואה“, ומאמינים היינו באמינה שלמה שמה לא תעשה התרופה, תעשה הברכה הנאמנה הבוקעת מקרב לב כולנו.

על רצוננו לסייע לברכה זו שקלנו פעם כולנו למטרפסיינו מתוך סולידריות חברית מופתית.

אותו יום יום של סעודת מצוה היה לאחד מעשירי השטיבל, לבש הרבי את הקפוסה של שבת מיד אחרי אכילת ה„מחיה“ והלך לבית הגביר, ברכה הלכה לחברתה והבטיחה לשוב ב"ש, שהתה ברכה בבית-חברתה יותר מן המדה וכששבה הביתה ראתה לתמהונה כי איחרה בשעה שלמה כי השעון הגדול שבחדר מראה אחת, מרוב מחדה החליטה לתקן את השעון, העמידה כסא על השולחן, עלתה וניסתה להניח את מהוג השעון שעה אחורנית, אולם משפתחה את דלת השעון ינעה במהוג, נשר המהוג מן לוח השעות והשעון עמד סלכת.

כל עוד רוח בנו חשנו לעזרת השעון ולהצלח ברכה, שתחזרה כסיד, אולם כולנו היינו אובדי עצות, נפל הגורל על ליזור בן הישובניק, שהיה מתגורר אצל אחותו שהיתה מיוודת עם ידידי של קאנאסי — השעון, ועל כן חזקה עליו שהוא ודאי ידע פרק בהלכות שעון, העמידו כסא על גבי השולחן וליזור עלה על הכסא ואנו כולנו הצטופפנו סביבו לעזרה, והוא בהירות רבה פתח את דלתות השעון והחל לספל במשקולת ותנה טוח! נטלה המשקולת הכבדה וניסעה את תחתית השעון שהיה כבר בלה מוזקן, ולפליצית נפש כולנו נפתחה בו ברנע דלת הבית והרבי, עטוף גלימת השבת שלו, נכנס ומצא את כולנו בעונונו ובהתכהלותנו, לשוא בכחה ברכה והתחננה כי לא אנחנו אשמים כי אם רק היא עצמה גרמה לכל האסון הזה וכי אנו לא התכוונו אלא להצילה ממצוקתה, כולנו פה אחד נשבוענו כי ברכת אינה אשמה, כלל, ליזור ניסה להטיל את האשמה על עצמו ואנו גילינו סולידריות מרובה ולא ספרנו מפרטי המאורע ולא כלום, וסוף הדבר היה רע מאד: כולנו הוצלפנו, זה אחרי זה, ברצועת העור של הרבי הנרגז, לקול יללותיה הממורמרות של ברכה המסכנה שהתבודדה בחדרה המגורר והתייפחה בכפי.

שנה חמישה בלינו בחדר של ר' ביניא, ובהשואה לכבושינו הלמודיים בחדרים

הקורמים, היתה השנה הזאת הבלתי מוריה. אף ספר יחזקאל שלמדנו בשעה האחרונה והעטיפה ביותר של היום, לא כבש את לבנו. ראה אבי הטוב את יסודינו והחל לחפש אחרי מלמד חדש שיתאים לתפקיד. אולם בין מלמדי הגמרא שבעירה לא מצא את מבוקשו. אמנם ר' יהושע הדיין, מלמד „בעל פועל" היה ולמדן גודע. אבל, אמרו עלי, קפדן הוא למעלה מן המדה, וזעום עין. ולא עוד אלא גם מתנגד היה ודעת סבא לא היתה נוחה הימנו. קרה גם ולעירנתו הגיע הפרוש מקוידאנוב, שגיס אחדות היה מלמד בביתו של האדמו"ר שם. אולם משהגיע חלמידו, ר' יוסף, לשבת על כסא אביו שנפטר, עזב את קוידאנוב וקנה שכיטה בשטיבל של עירנתו. והוא, — ר' יעקב דוד לויטין, אשר בנו, ר' אליקום נציל לויטין נתפרסם אז בכל ערי רוסיה כמגיד דמתא של בילסטוק ואח"כ של בריסק-דליטא והיה ראש מטה הקנאים למלחמה בציונות ובחנוך המתוקן — למדן מופלג היה ומתמיד עצום, שלא פסק סומיה מגרסא בשטיבל שלנו כל היום וכל הערב הארוך. אולם זקוק היה לסרגס את אשתו שהניח בוסלב. עמד אבי ז"ל והתקין לו מעמד קטן, בן שלשה תלמידים. ואנכי וחברי מוטל ביניהם.

בהתלהבות מחודשת הוצתו למודי הגפ"ת אצל רבנו המופלא הזה. לא עברו שלשה ומנים וידעתי את כל קנ"ז דפי הגמרא שבמסכת שבת בעל פה, ונכנסנו לעובי הסוגיות של מסכת חולין. אולם על למדינו אצל רבנו זה ועל מאבקינו אתו ספרתי במקום אחר (*). אבל רבנו זה לא היה אופיני כלל למלמדי העירה, ואף אנחנו, תלמידיו, חדלנו כבר לראות את עצמנו ילדי-חדר.

(*) ע"י הפרוש מקוידאנוב. כוכבי בקר, הוצ' „דבר" ו„עם עובד" (מהדורה חמשית, חש"ב, עמ' 52—39).

ק ל ו ז נ ר ה מ ו ר ה

א. הרקע

הרקע ידוע: מאורעות הצ״העשור הראשון של המאה הנוכחית. מפלת רוסיה במלחמתה עם יפן ותבוסת אנשי־המהפכה במלחמתם עם הצאריזם; מסעי־עונשים, דם ואש ותמרות עשן בכל מרחבי רוסיה, ובתחומנו אנו, בתחום המושב, מזדקר באור איום חוזנו של פובידוגוסצוב: „שליש מהם — יגודש, שלישי — ישתמד, ושלישי — ישמד“. השם „קישׁי

גוב״ הופך סמל, ודומה כי מודבק הוא סמל זה על דש בגדו של כל יהודי. הפרעות מתפשטות ב„מאה ערים ואחת“, ואם גם אינן עיר „ערי הרגה“: קבוצות־הגנה״ מנינות בחירוף־נפש על התושבים היהודים. ויש אשר גם יחידי סגולה מחסידי־הנוצרים, ריבם חברי התנועות הסוציאליסטיות, מצטרפים אליהן — הרי הן בסלות בששים כנגד התגבורת הסמויה והגלויה המגיעה לפורעים מאת המשטרה ואנשי־הצבא המתחפשים, ובמחנה הציוני — יאוש קודר: כשלונותיו הדיפלומאטיים של הרצל, ענין אוגנדה, מות המנהיג והקרע בתנועתו אולטיידי בכל, — נדכאת ומושפלת עומדת יהדות־רוסיה הגדולה ותוהה, הפעם כבר לא

על פרשת דרכים, אלא לפני קיר אטום, מאין יבוא עזרה. גבוכה ואובדת-עצות היא מגיבה במעשים קודמים למחשבה, ושונות הן התגובות: רבבות עקרו ממקימן ונדדו לאשר נדדו. רובן למדינות-הים, אלפים, מבני הגורר כולם, מתחברים עם תנועות רוסיות מהפכניות, מי בתקוה לנצחון סופי ומי מתוך שאיפה לנקום נקמת "הקישיובים"; מאות בודדות פונות למזרח ופזותחות בעקשנות של "אף-על-פירכן" מה שגורע אחרי-כן בשם "העליה השנייה"... ובמפה רחבה זו של מבוכות-התגובות נמצאת נקודה קטנה אחת ושמה — "ישיבת אודיסה". זו נולדה במחשבה תחילה: עת לעשות לנוער, שלא יאבד לנו, שלא ילך לרעות ולתעות בשדות זרים; ינוסו הנסים ויעלו העולים — המוני-העם, מיליוני היהודים ישראל, אם מאינס ואם מרצון — מי ידאג להם, להם — כיהודים, להם — כאנשים. להם — כמצוקה ובשמחה, בחומר וברוח? וכך נולדה "ישיבת-אודיסה". — במרחק מה ממנה אפשר למצוא במטה המטושטשת ההיא עוד נקודה זעירה ושמה — "ישיבת-לידא", ובמרחק גדול יותר, ובכיוון אחר — האקדמיה היהודית של הבארון גינצבורג, בסטרבורג הברייה. כולן המצוקה ילדתן והתקנה נשבה בהן רוח-חיים...

ורקע בתוך רקע: אודיסה זו, העיר שבה עמדה "הישיבה" להפתח שנה קודם-לכן. נתקיימו כחיות, נתקבלו תלמידים, יצאו לבתיהם לחגי חודש תשרי וחזרו — — — להתקל במתריסים, בקרונות-רחוב הפוכים. באקדחיים מצד זה ורובים מצד זה, והנה "שלשת ימי האסלה", חלליהם, ובתוכם גם מאלה "נבחנו ל"ישיבה", ודמויות עולות מתוך האסלה: הגה בולה שווייגר — שנתפרסם אחרי-כן כ"שומר" בארץ — האץ בראש קבוצת "הגנה", מגיע עד קרן "קאנאטניא" ברחוב-הרגים החדש ושואף להגיע לסופו, להציל את דיירי הבית מספר 3, שם מתגורר גם חברו הצעיר, הוא כותב הטורים האלו, אבל נאלץ להסוג מחמת כוחם של הפרשים, שחסמו את הדרך ופתחו בהתקפת-נגד... והנה ביאליק ורב-צעיר וכמה מן התלמידים עמהם בחצר בית-העולם... צללים, צללים... נדחתה הפתיחה. התלמידים חזרו לבתיהם. אבל עברה שנה, ובעקשנות של "אף-על-פירכן" הוכרזו שוב על פתיחת הישיבה. הוכרזו גם על שיתופם של מורים חדשים — חיים נחמן ביאליק ידיר יוסף קלמנר.

ב. הצפייה

— — — הצפייה היתה ארוכה ביותר. הזמר העממי "הרבי הגה הוא הולך, הגה הוא בא, הגה כבר בא" התמתח לארכם של הרבה חדשים, וכשנשאלו וחזרו ונשאלו ראש-הישיבה וחברי הוועד המסקה, מה טעם "איחורו פעמיו" של הרבי, היו עונים וחוזרים ועונים: "העיקוב הוא מצדו, עדיין לא בא. נתקבל מכתב, נתקבל עוד מכתב, יבוא, יבוא, 'בסח' יבוא". אבל הסבה האמתית היתה, כנראה, הקושי להשיג היתר-הוראה בשבילו. כי גם קלוגנר, כמו ביאליק, היה "חסר-השכלה" בעיני השלטון הרוסי: שניהם לא סיימו אף "בית-ספר עירוני" נמוך. ואם ביאליק היה סתם "הדיוט", שלא טעם טעם השכלה אבל גם לא טעם טעם חטא, הרי קלוגנר קופה של שרצים תלויה לו מאחוריו, בצורת תואר דוקטור הצלארצי, והענין טען בדיקה יתרה... אבל, לכל תכלה יש קץ, והנה הוא כבר בא" באמת. והיום, הוא אחד בסברוראר (מנץ יטץ) 1907, ראש חודש אדר תרס"ז, תתקיים ההרצאה הראשונה שלו... אנחנו יושבים ומחכים, מסתכלים איש במני רעהו ומסמכים איש לנפשו את העבר הקרוב. — ארבעה חדשים עברו מאז התחלת הלימודים. והישיבה על לימודיה המרובים

* ראה רשימתי, ביאליק בבית-המדרש, כנסת ט', תש"ה, עמ' נ"ד ואילך.

ומוריה המצפים כבר הספיקו בינתיים להתחבב עלינו. ראשון כולם — כבוד ראש-הישיבה, שפרש את כנפיו על התלמוד ועל הפוסקים ומילא בהם את חסרונו של כל לימוד עברי שאין לו מורה: אדם בעל-קומה ובעל-צורה כלבושו המיוחד: כפה גבוהה על ראשי

המתולתל, וגלימא ארוכה. איצטלא של רבי'מסעם עם צוארון צר וקצות שרוולים רחבים עשויים קטיפה, יורדת עד למטה מברכיו, וכולו אימר כבוד, שררה והכנה. שני לו — הסורה דוברין, עוררדין לפי מקצועו. מורה לפי משלחידו, „בונדאי“ לפי השקפותיו והתנו של מגדלי לפי יחוסו; מי שחיה „הדירקטור“ של הישיבה הקטנה ועכשיו ירד לדרגת „אינספקטור“ בישיבה הגדולה, שהנהלתה עברה רשמית לידיו של רבי'צעיר; אדם ישר-לב וטוב-לב, מכבד את תלמידיו ואותב את עבודתו, מורה להיסטוריה כללית ורוסית והוא גם מורה ללשון ולספרות הרוסית. והוא שהקנה לנו את פושקין על שיריו ועל הפרוזה שלו. ורבים מאתנו נסתייעו על ידו ברכישת יסודי הלשון והספרות הלאטינית, אדם — זהב. השלישי הוא פרידלנד — מורה למתימטיקה וללימודי-הטבע, רווק זקן ששיבה זרקה בו לפני זמנו, בן לאב שתפס לאלכוהול והוא מפרנסו ומטפל בו ואינו עוזבו אלא לשעות מועטות. שעות-ההוראה, והן השעות המאושרות היחידות בחינו. בשעות אלו פניו מאירים, ושמחה יוצאת מפיו הגיאומטריה או האלגברה, בלא חסר ובלא יתיר, ועיניו נוצצות ומבריקות... הנה הם יושבים כולם אתנו כאן, שותפים לישיבה על ספסל אחד עם אחד התלמידים, יושבים ומחכים גם הם. חסר רק פיישר, אותו גרמני זקן וקצרי-ראי. שאינו מבחין בכתה בין תלמיד לתלמיד ולא בדקדוק הרוסי בין זכר לנקבה ובין עבר לעתיד — חולשות המניחות מקום להתבדה בשעוריו ולהתפרק מן המתיחות של הלימודים האחרים. זקן חביב, ואם גרמני...

אנו יושבים ומחכים. הוא כבר כאן, אבל משהו עדיין לא בא. יש חשק לזוז, לקום ולפתוח את הדלת, להציץ לתוך אפולוניה המסדרון, אבל ה„אינספקטור“ המכובד מעמיד פנים רציניים ומנענע בראשו: „לא“, ומשמש בעצמו דוגמא לסבלנות. „שב, בבקשה!“ אומרות עיניו, ואנו יושבים. עובר על יד הדלת ומציץ בעד האשנב הקסן לתוך החדר שלנו אפילוים — מזכירה של „הישיבה הגדולה“ המורכבת לפי שעה מכתה אחת ובה כמה עשרות תלמידים, אבל כולנו, מורים ותלמידים כאחד, מאמינים, היום אולי יותר מתמיד, כי „ראשיתה מצער ואחריתה ישנה מאד“. — „אקקי אקקיבין“ — לוחשים התלמידים הקרובים לדלת לחברים המרוחקים — כינוי של חבה, שזיכוהו בו על שם גבורו של גוגול. בזכות כמה קווים משותפים לשניהם. והנה נשמעים צעדי של איבן, שומרה, שמה ומלצרה של „הישיבה“, המגיש לתלמידים את מנותיהם בארוחת-צהרים, בחיך טוב ובכריחות גאות. „הנה כבר כולם כאן“ — עובר לחש בכתה — חסרה רק זקנה זו — היא בעלת „המזנון“ שעל יד המטבח, המוכרת שני כעכים גדולים באגורה אחת — המחכה שם בודאי ללקוחותיה...

פתאום נפתחת הדלת: מפקחי „הישיבה“ עם מנשה מרגלית בראשם. „אף זה כאן?“ — כולנו, מורים ותלמידים, קמים לכבודם ונשארים עומדים על רגלינו עד שהם מתישבים במקומותיהם. מרגלית מעיף את עיניו הפקחיות על התלמידים, פונה בחיך אל ברביש ואטינגר ואף הם מחייכים כנגדו, כולם נראים שבעירצון, ושוב נפתחת הדלת: מופיעה דמותו המוצקה של מ. מ. אוסישקין, ואחריה, מלווה עליידי ראש-הישיבה, הוא: משקפים לו על חסמיה גוף לו דק וקל. ומעיל שחור, מכופתר כולו, מכסהו צד ברכיו, והוא צועד במהירות, נגיע ואינו נוגע ברצפה — רגע, והוא על הקתדרה. כולנו עומדים, מחכים עד אשר אוסישקין ורבי'צעיר יתפסו את מקומותיהם משני עברי שורת המספחים, ומבלי שאיש יציגה, פותח קלונר את הרצאתו הראשונה.

ג. היפעת „המורה“

עבריים בבית-המדרש עליון להכנת ישראל — — בתקופה קשה זו, שהאימה העברית ופתחה להרצאה: „עליכם גל הגירל להיות הראשונים ברוסיה, לימדיכם לימודים

נלחמת בה על קיומה, יש שאנו שוכחים את העיקר — — מהותו העיקרית של העם העברי היא — — לא נביא אנכי ולא כרנביא, ואינני יודע מי ומה תהיו בחייכם, אבל זכור תזכרו ואל תשכחו, כי עליכם להיות נושאי הדגל העברי... בכל מקום ובכל זמן... ועכשיו הנני נגש אל חוכן הרצאתי..."

ועולמות חדשים, והם עתיקים-עתיקים, הולכים ומתגלים לפנינו. הנה "קלאנים" משלנו נודדים שם במדבר, אשר סגר עליהם, ו"חכירו" מצויים שם והם אולי "אנחנו" ואולי לא "אנחנו", ויש שם אחד "המזרחי", שהוא איננו אברהם, ו"אמנהוטפס" שנים הם שם — והם כולם יוצאים ומופיעים לפניך מתוך הערפל הקדס-היסטורי שלנו, דומה, לא על לידתה של אומה מדובר בה בהרצאה זו, אלא על תקופת הריונה. והדבר מפליא ביותר: הן כל זה היה ואנחנו לא ידענו. ומוקסמים יושבים אנחנו ומקשיבים לקולו של זה העומד על הקתדרה ויודע כל-כך הרבה, וכל מה שהוא יודע הוא רוצה למסור לנו, שגם אנחנו נדע, שגם אנחנו נהיה כמוהו — — "כמהו?" לא, כהולכים בדרכיו, שכן, "עלינו נפל הגורל להיות הראשונים ברוסיה"..." "ברוסיה" — כן, ולכן הלשון היא רוסית, רכה, קלה ושטופת — "אודיסאית", אולם הקול קול יעקב, והוא צלול ורם, ונראה כמתנשא אל-על, ואנחנו, מלוטשים ומשדלים, נמשכים אחריו, אחרי קול צלול וחלק זה, עולים עמו לשמיה הקדומים של האומה, שמים אלו שחישו על עריסתה וקדשוה מאז להיות ה"ראשונה" בעולם לגלות ולהפיץ את תורת-האחדות, את האמונה באל אחד...

עוברת השעה, פעמוניו של איבן, שאין לפניו משוא פנים, מתחרה בקולו של המרצה ומפסיק את הורם הכביר, שהציף את כולנו והשקה את דמיונו... קם אוסישקין, קים המפקחים, ראש-הישיבה והמורים — לחיצות-ידיים, ברכות, חיובים: את כולם הקסים הדוקטור הצעיר, אשר שמו הלך לפניו, ויותר מכולם אותנו התלמידים, כולנו עומדים מבלי לזוז ממקומותינו ומלווים את היוצאים בעינינו... באותה שעה, דומה, אנו מתקנאים בעצמנו... היום הזה — פונה אלינו "אינספקטור" דוברי-ן — היום הזה נעשתה הישיבה באמת בית-ספר עליון. — כזאת היתה, "הופעתו" הראשונה של ד"ר קלוזנר, בא, השמיע וניצח, עוברת הפראזה על שפתי כולנו, לקבלת-פנים כזאת לא זכה שום מורה לפניו או לאחריו, אף לא ביאליק, מי פלל אז, כי אחרי "בואך לשלום" כוז נעמוד בעוד שנה בערך לפני "צאתך בלי-שלום", וקצרת הכבוד המלאה, הדשנה, המוגשת, כנראה, בכל לב, תיהפך אז על פניה ו...

אלהם, לסייגה הכל שמחים וקלוזנר ממשיך "להופיע". והנה ההבדל שבין קלוזנר לחבריו המורים, אלו באים ומלדמים או מרצים, ואילו קלוזנר אינו בא, אלא מופיע; הוא אינו מלמד או מרצה סתם, אלא מצהיר. וההצהרה נמסרת בטון חגיגי ביותר, כאילו דבר-מלכות יוצא מפיו. הוד מעלתה ההיסטוריה העברית מדברת מגורנו. והלשון שוטפת תמיד וברורה היא, באין מעצור ובלא תקלה; והקול חודר ללב ומחזיר עמו את החוכן, ואת האידיאה הגלומה בתוכן, כי ה"היסטוריה" אינה שטף-מאורעות סתמי, אלא גילוי של משהו רוחני יותר, של כח עליון, של רצון העם, של רוח העם — — והתלמידים הצעירים נתפסים לענין, ומבלי אשר ידרשו לכך ומבלי אשר ידברו בעיהם, מתחילים קליהעם שביניהם לרשום במדת האפשר כל היוצא מפיו, שמיצה רוסית וכתובה עברית, רשימות אלו, "היו את המסכת, שעליה נרקם הספר", "הסטוריה ישראלית", חלק ראשון. בעשרים שעורים (אודיסה, תרס"ט), ספר זה, "הנציה" את "ימות יומינו פעמיים, אליף —

* צמצום זה ל"עשרים שעורים" נעשה על-ידי התלמידים, רושמי השיעורים, אחר שסידרו את הדברים על-מנת להכשיר לדפוס ולזכות בהם את הרבים, ואושר על-ידי ד"ר קלוזנר. מובן מאליו, כי "השעורים" במובן "שעות-הוראה" היו מי כמה וכמה, במחברת

עלידי ד"ר קלוזנר, שהזכירים בשם והביע להם את תודתו „לעיני כל ישראל“ בהקדמתו למהדורה ראשונה של ספרו, ובי"ת — עלידי אישיריבו הגדול מיכה יוסף בריגיון (ברדיצ'בסקי) במאמרו „דוקטור קלוזנר“, התכוון לקנטר את הרב ופגע בתלמידיו, חור על שמויתם ומילא עלידי כך שלא מדעת את משאלתו העוקצנית, ש„יהיה שמם של המעתיקים האלה חרות לזכר צולם“.

שניהם כבר בעולם האמת, וכבר „השלים אותם המות“ זה עם זה, וגם אין להתווכח עם מי שניסלה ממנו היכולת לענות, ואף על פי כן טובה הערה במקום זה.

מעלות רבות למיכה יוסף ברדיצ'בסקי: סופר הוא, מספר הוא, חוקר הוא, מבקר הוא, ובאחת — ברדיצ'בסקי הוא; אבל מעלה אחת חסרת לו: הוא לא היה מורה במובן הסבכי של מלה זו, ובמעלה זו הצטיין קלוזנר, הוא היה מורה בחסד, אף אם לא השתמש בגינוני הוראה, שהעלתה הפסיכולוגיה המודרנית. כל ישותו אמרה: להורות נולדתי, לכוון, ללמד בני ישראל דעת, להראות את הדרך הנכונה — לתלמיד בבית ספר, לצבור — בבית הכנסת או בכל מקום שיהודים מתאספים שמה, ולעם — בספרים, בין שעניינם חקירת העבר ובין בקורת ספרותית או שאלות-תומן. בכל מתגלה המורה, ואילו הבין זאת ברדיצ'בסקי בשעתו וידע להעריך זאת, חזקה עליו שהיה משנה את הטון שלו ואולי גם את כל הגישה, ואשר לספר „הסטוריה ישראלית“, הרי עצם הופעתו בימים הטורפים ההם ב„הוצאה שניה“ תוכיח את תועלתו, את „נחיצותו“ בימים ההם ובמקומות ההם.

ומה שלא הבין ברדיצ'בסקי, הבינו תלמידיו של קלוזנר, ביתו היה פתוח לתלמידים. ובשעות הקבלה שלו, בין ארבע ושש, יכולת להתקל לעתים תכופות ביותר בחדר עבודתו בקבוצות תלמידים, עם חיים אהרון קרוסניק (אחר כך איש הסניגין בחיפה) כראשם, שנתנו משיחותיו עמהם או עם מבקרים אחרים במעמדם, ומעניין הדבר, גם בשיחות אלו היה הטון „הגני“, ואפילו נושא השיחה הוא חליץ שבחולין, דומה, לא הדבר כשהוא לעצמו הכריע, אלא היחס אל הדבר, והיחס הוא אישי, שלו; הוא האיש המתיחס לדבר זה, ולכן — סמי מכאן חולין „הגניות“ זו שימשה גם חיץ בינינו וצינינה מרחק סמום, מרחק של-כבוד, בין הרב ותלמידיו, על אף הקרבה הגדולה שבינינו. ביאליק, למשל, שלא ביקרנוהו תכופות, יכול היה לתפוס שנים מתלמידיו, לשלב ורועו האחת תחת זרועו של זה וזרועו השניה תחת זרועו של זה, ולטייל עמהם ארוכות, לפעמים שתיים-שלוש שעות רצופות בגן היונקים הקרוב לביתו ולדבר אתם על הכל: על עצמו ועל גישתו לאגדה (הימים ימי הכנת ספר האגדה) ועל סופרים ומשוררים אחרים וכו' — שלשה מטיילים ואחד מדבר, אין להעלות על הדמיון המוגזם ביותר „תמונה“ מעין זאת וקלוזנר באמצע. מרחק של-כבוד בין הרב לתלמידיו, ומעשה באחד התלמידים (הוא כרוך קרופניק, עכשיו: קרא) שהגיע אלינו בשנה השניה והשתחף עמנו יחד בביקורים התכופים בביתו של קלוזנר, שלא הסתפק בכל אלה, עמד ורכש את תמונתו והעמידה על שולחן עבודתו, ורשם על גבה: „היו עיניך רואות את מורין תמיד“, (מורין — מלא, יד"ד של חשיבות דוקא, ככתוב, בתוספת „תמיד“ למעלה מן הכתוב — ישעיה ל' כ').

ד. מקיב „שעושים“ בו היסטוריה

הימים ימי ועידת חובבי ציון, גדולי התנועה הציונית שם: אוסישקין-המארח, ד"ר צ'לינוב, יצחק גרינבוים מוורשה, ולדימיר יוניוביץ טימקין וגם ז'בוטינסקי, בנהיירה של

הכללית השמורה את, רשומים 14 יעורים בחידש פברואר בלבר, מכאן שהרצה לא פחות משלוש פעמים בשבוע.

** כל מאמרי גל, בן גרין (ברדיצ'בסקי), הוצאת „עם עובד“ תשי"ב, רט"ז טור א'.

הציונות ואהבה של אוריסה עיר מולדתו מסתובב שם. אכן, הוא לא היה בין הנאמרים. המשטרה אסרה עליו את הדיבור. ועוד גזרה: אף לא מלה בעברית. הכל על סהרת הלשון הרוסית, ככה יוכל באיכותה באספה לעקוב אחרי כל הנאמר שם. ודבר המובן מאליו: אף לא רמז כלשהו לציונות. כל־כולה של האספה לא באה אלא לדון על מצבם הרע של האזורים ובעליהם המלאכה המסכנים בסוריה ובפלשתינה ועל הדרכים לעזור להם.

מה עשה הקדוש־ברוך־הוא? נתן עצה בלבו של האדם היקר א. ל. לוינסקי, הוא הפיליטוניסטן החביב „ר. קרוב“, להיות מארחו ומלוו הנאמן של קצין־המשטרה. עמד וקבע מדור מיוחד במזנון שליד הוועידה, שם בו יינות משובחים (מסוכני „ברמל“ היה לוינסקי). לרבות כל מיני וודקה אחד תריף מתברו ומיני מאכלים מגרים לשתיה. והיה השותה מן היין נגרר אל המאכל והסועם מן המאכל נמלט אל המשקה, וחזור חלילה, עד ולא ידע בין ברוך היהודי וארורים ה„המנים“. ובכל פעם שהאות ניתן מן הבמה, מטעם נשיאות הוועידה, קמים לוינסקי והקצין ויוצאים אל המדור ההוא ויושבים לשתות, ואולם האספה נושם לרווחה.

דלתות הוועידה היו, כמובן, פתוחות לפנינו, וכל שעה שיעלה הרצון מלפני כל אחד מאתנו להכנס שמה ולשמע „אל הרנה ואל התפלה“ של נואמינו מבקשי ביטויים לעטוף בהם את רעיונותיהם — יעלה ויבוא וישמע כל כמה שלבו תאב לשמוע. אבל הלימודים ב„השיבה“ נמשכים כסדרם. כידוע, גדול תלמוד־תורה יותר מבגין בית־המקדש, ועוד, „השיבה“ היא מוסד רשמי, אף אם טרם אושרו זכויותיה, ויש עין רואה העוקבת אחרי כל הנעשה שם. ומה למיועדים להיות רבנים ברוסיה לאספה של חברת סעד על עניינים רחוקים?

בוקר אחד „מופיע“ קלונר, שלא כדרכו. באיחור של כמה רגעים, מעילו העליון עליו, מנבעתו בידו ונושם בכבדות, אחרי עליה מהירה על המדרגות, וכאיתו טון חגיגי: „רבותי, אחרתי קצת. וגם עכשיו איני מתכוון להרצות לפניכם. בדעתי לקחת אתכם מכאן, מקום שלומדים בו היסטוריה, לשם, למקום שבו עושים היסטוריה. בואו, ראו, שמעו והיו שותפים למעשה הגדול. אני הולך לדבר על לבו של אדון ראש־השיבה.“ — נתפתח ראש־השיבה, לכוש גלימתו הרחבה, הוא מופיע בפתח הכתה, מכריז על שיחזור מן הלימודים ומציע ללכת לוועידה. גם הוא הולך שמה.

היה זה המושב האחרון שנמשך בלא הפסק. קלונר נאם בו והפתיע את הרבים באזהרתו, שלא לזלזל באינטליגנציות של אחינו הערבים יושבי הארץ, והרי לכם סימן: רק לפני שבועים קבלתי שני ירחונים בערבית מוקדשים לאשה המופיעים במצרים. במבטא פולני בולט הסביר גרינבוים בנאום ארוך ברוסית — כבר אז ידענו לדבר ארוכות — את הצורך בעבודה במקום, משחו בדומה ל„עבודת־ההווה“ שנתקבלה לאחר־זמן בהלסינגפורס. אבל „הצימק“ של המושב היה נאומו הגדול של אוסישקין, נאום הנעילה, שנמשך שעה מרובה, והכריח את לוינסקי להשתמש בכל כוחותיו לתפוס „שיבה“ ארוכה עם שותפו באותו גן־עדן לשכורים ולהמחיש לו פעמים אין ספור את ענין „ארבע כוסות כבמחזה“. אוסישקין סקר את מצב היהודים בגולה, מאז עזבם את הארץ ועד היום, התעכב מדי פעם על משברים, שכנסת־ישראל עמדה ושאלה את עצמה (בעברית): „מאין יבוא עוזרי?“ ותרגומה ברוסית, בניבו המוסקובי העממי, יחד עם התשובה (ברוסית): „ממקום, משם לא חכה איש לבואו. הרמז היחיד לציונות היה בחרונו האחרון: ושוב עומדת כנסת ישראל ושואלת: מאין יבוא עוזרי? והעזרה באה ממקום, שמשם לא חכה איש לבואו — מעל גדות הדונאי (הדנובה). רעם של מחיאות־כפים ליווה חרוז סופי זה. „הגדולים“ הצטופפו בתור לעלות על הבמה וללחוץ את ידי אוסישקין, כיניהם גם הוקם משה לייב לילבלולם, סינה אוסישקין את הדרך למלך בקריאה: „שלי ושלכם — משלו“, עבר קלונר בדרכו אל הבמה על ידינו, כולו אור וזוהר: „ובכן, כדאי היה?“ ועדיין אני זוכר את מבטו ההם,

הלוהט, יעדין מצלצלים באוני הביטויים: „ממקום שלום דים בו היסטוריה למקום
יעושים בו היסטוריה, אכן יש שכר לפעמים לטון „הגיג“!

ה. זיכרונות

שנה אחת, שנת תרס"ח, הרצה קלוזנר גם על תורת המדות. בשיעורים אלו ניסה
לחדש את המינוח „ידעות“ במובן „מצפין“ של זמנו, וחזק את חידושו בביטוי באידית.
על הידעות „שלי“ שרבים יציעים בו את המלה „הדות“, ולא היא אלא „ידעות“, אכן,
לא על הבלשנות שלו ולא על תורת המדות שלו יש בדעתי להתעכב הפעם, אלא על המדות
עצמן, על כמה ממדותיו.

1. „אירופי כהלכה!“ — חדר המורים היה קרוב מאד לכתתנו, כמעט דלת מול
דלת, לעתים היו מגיעים אלינו קולות של מתווכחים ומתבדחים, קולות של דברים אבל
לא הרברים עצמם. פעם בשעת ההפסקה הגדולה הגיע לאזנינו קול ריב ובעצמה רבה, הכרנו
את הקול: קולו של ביאליק, ופתאום — סצנה! שם גנאי שאין נוהגים להעלותו על הכתב.
נדהמנו, האומנם? ושוב קולות נרגשים של ראשי הישיבה, המנסה כנראה לפייס את מי
שהוא. צלצל הפעמון, ילכתנו נכנס מיכאל פבלוביץ קוואק, מורה צעיר וחביב ביותר,
ססיס לא זמן את המחלקה למדעיהטבע, היה מורו הפרטי של „סיומה“, הוא שלמה
גינצברג, בנו של אחדיהעב, ומביתו של אחדיהעב הגיע אלינו צעיר היה, ספק ונעיסר
הליכות, התיידדני כלא זמן, „מה קרה?“ שאלנו אותו בבואו „שתיקה“, הלא חאמר לנו
מה קרה? — „שתיקה, הודענו: לא נוכל להקשיב לשיעור, אם לא יפור את מבוטתנו.
דומיה, איימנו: חבל על השיעור! סוף־סוף התגבר, החזיר ואמר: דבר אחד אימר לכם,
ידידי, הוא, קלוזנר, הנהי תאירוסאי האחד, אירופי־כהלכה!

שבת שאין למעלה הימנו בימים ההם!

2. המפרש והמפורש — עברו ימים מספר, אינני זוכר, אם שבוע או שבועים,
וקלוזנר הרצה הרצאה סומכית ב„אוניון“ על „שלשת־הכוכבים בשמי הספרות העברית“,
שבת ותחלה לביאליק, שבת ותחלה לטשרניחובסקי ושבת ותחלה לשניאור, אולם על הראשון
הגדיל, אולם „האוניון“ היה מלא וגדוש, וההרצאה היתה לזיחת היום, למחרת, בשעות־
הקבלה, באנו אליו, הוציא ספר „שירי ביאליק“ והושיט לנו „הביט“ — אמר, פתח את
השער והנה הקדשה בכתב־ידי של ביאליק: „למפרש מאת הספורש“ בברכה, קראנו ותמהנו
איש אל אחיו, הוסיף: „בדאי הגיע לאזנו משהו מדברי עליו ב„אוניון“, קם בבקר, כיוון
לשעה שאיני כבית ומסר את הספר לעוזרת, שפתחה לו את הדלת, — תואילי בבקשה,
למסור ספר זה לאדון“, כך אמר לה והלך, אתם רואים, רבותי: כלום אפשר לכעוס עליו?
אין להרהר אחרי מדותיו של מזורר.

3. „לא מכרתיה לעגל פז“, — נוקפות השנים „גדיים נעשים תיישים“ ושנים
מתלמידיו היו למורים באותה „ישיבת־אוריסה“ האנדית, — הימים — ימי מלחמת העולם
הראשונה בסופה ומלחמת־האזרחים כתחילתה, „השלח“ נסגר, ומצבו הכלכלי של בית קלוזנר
ככל רע, מציעה לו אשה גדולה לעמוד בראש הוצאת־ספרים שלה, מסרב קלוזנר, טוענת
גברת קלוזנר: משכורת — „כשל שרי־הפלך“, ואיני רואה כל סבה לסרב, והיא מסיחה את
דאגתה בפני התלמידים, טוען קלוזנר: „כל זה נכון, אבל את אינך מבינה כוחו של כסף,
ודאי, היא לא תדרוש ממני שום דבר נגד מצפוני, אבל, המצב ידרוש, כוחו של כסף,
מרגילים אותך זמן מסוים למנה הנונה“, ואחר־כך אתה עושה מעצמך כל מה שיאמר בעל
הבית, מסחר בלכר, „שכא“, לא אני לא אשתעבד לכסף.

יעקב בוקשטיין

פרקי זכרונות מברדיטשוב

העיר והאם בישראל, ברדיטשוב, שבה נולדתי, היה בה בית כנסת המכונה „הישן“, שהכיל מקומות ל־5000 איש. בבנין ענקי זה לא היו תנורים כלל, ובימי החורף הקרים היו המתפללים עומדים ורועדים מקור. על יסוד בית־הכנסת הזה מספרים סיפור המיוחס לרב הצדיק רב ליבר, פעם עמד והתפלל בשדה, אותה שעה עבר על פניו הפריץ בעל הקרקעות, אך הרב לא הניע ראש ולא שם לבו אליו. הדבר תרה מאוד לפריץ וציווה לרכבו להצליף לו בשוטו. אבל הרב המשיך בתפילתו כאילו אין הדבר נוגע לו. כאשר ראה הפריץ והכיר שלפניו עומד איש אלהים קדוש, ניגש אליו וביקש סליחתו, אבל הרב ענה, שיסלח לו בתנאי שיקדיש את האדמה הזאת להקמת בית־כנסת. וכך נוסד בית־הכנסת הגדול. היה בו אולם מרכזי ענקי, שגובהו הגיע, לפי השערת, לשש קומות. עלידה, משני הצדדים, היו בתי מדרש קטנים יותר, שם הסיקו תנורים, והיתה בהם אווירה יותר ביתית. באחד מבתי המדרש הללו למדנו אנו הנערים הקטנים, היה בו מקום לשלוש מאות איש. היינו כשמונה תלמידים. היום היה מחשיך בחורף בשעה ארבע ומחצה אחר הצהריים, אך אנו היינו ממשיכים בלימודים, כאילו אין הדבר נוגע לנו. היינו מסבים לשלחן־עץ פשוט, והרבי בראש השולחן. ישבנו מכורבליים, התנור מתחמם ובחוץ שלג וחושך גמור. השלג היה נוצץ על החלונות ואנו נוהגים היינו להטביע בו מטבעות לשם מישחק. על התנור העמדנו לחימום מיחם של פח. כל אחד מאתנו הביא כמה פרוטות ובהן קנינו לנו פחמים. בדרך כלל לא היתה מספיקה לנו כמות הפחמים והיינו לוקחים שביבי עץ ומוסיפים על האש. וכשהאש לא גדלה, נוטלים היינו את מגפו של הרבי לנפח בו האש. הרבי היה נותן לנו את מגפו השמאלי. רגליו נשארה עטופה סמרטוטים. היינו מנפחים במגף כמו בנפחיה. כל אחד לפי תורו היה מנפה, ולאחר חצי שעה של עבודה מאומצת, שהשתתפו בה כל התלמידים, התחילו המים רותחים. התחילה שתיית התה, שהיתה לנו פולחן גדול. את תמצית התה הכינו לכל השבוע. גם זה היה למעלה מהשגותינו, שאפשר ליתן תה חדש בכל יום. דוגמה לדלפנות של אז: חצי הקילו סוכר עלה כמה פרוטות, אבל מעולם לא עלה על דעתנו שאפשר לשתות תה מחוק מעורב בכוס. היינו מוצצים מן הסוכר נגיסות קטנות בפה, וכך שתינו את התה. גם תמצית התה עלתה רבעי פרוטות ולא פרוטות שלימות, ואף על פי כן גהגו בחיסכון.

זוכר אני שבאותה תקופה למדנו במסכת „כתובות“. כבר כתבתי, שאנו הילדים למדנו והתעמקנו בדברים בלי שיהיה לנו מושג מעצם הענין. אבל פתאום עברנו למסכת „חולין“, העוסקת בהלכות טריפות של בהמות, עגיון השייך יותר לוותריאנריות. היינו בני משפחת חסידים וכולנו אהבנו סיפורים על הרביים. לימוד הגמרא לא היה חביב עלינו, ולמרות כל הלחץ, שכפו עלינו, לא הצליחו לעקור

מלבנו את הרצון להשתעשע. הרבי היה מלמד ואנו, מתחת לשולחן, היינו משחקים בכפתורים.

הרבי סיפר לנו פלאים על הרב מאפטה, שהיה ידוע כחולה־רגלים. היו לו המון חסידים, והאגדה מספרת שגם הרופא שלנו נימנה על חסידיו. רופא זה אסר עליו ללכת לבית המדרש לסדר בו שולחן לחסידיו. וכך קרה המקרה, שהרופא נשאר בבית אחרי ביקורו אצל הרבי. ופתאום באים ומודיעים לו, שהרבי עורך שולחן בבית המדרש. הרופא לא האמין למשמע אוניו, כי ידע שהרבי אינו יכול לזוז ממקומו. רץ הרופא לבית המדרש. והנה הוא רואה את הרבי יושב בלי רגלים, שהשארין בביתו...

כפי שסיפרתי היו האולמות הענקיים בבית־הכנסת חשוכים, כפי שהיו גם חשוכים כל רחובות העיר. רק מנורת נפט קטנה האירה והפיצה אור זעיר. האווירה היתה מסתורית והסיפורים המופלאים הלהיבו את הדמיון על היצר הרע, המלאכים, הרבנים וכו'. ההליכה הביתה אחרי הלימודים היתה "מבצע" מיוחד. כשיצאנו לאחר שעה תשע בערב מבית־הכנסת, היינו הולכים בצוותא. אני גרתי רחוק מכולם. בכל פעם נישמט אחד התלמידים וניכנס לביתו. ולבסוף נשארת כבדת ארץ לבדי. פחד גדול היה נופל עלי ומילמלתי לעצמי: "מימיני — מיכאל, משמאלי — גבריאל ומלפני — אוריאל"... אלה המלאכים הטובים, שאלהים התפללתי בדרכי שישמרני מכל פגע רע.

לפני שניכנסתי לביתנו היתה נשמתי פורחת, כי בחצר הסמוכה גר זקן אחד, שהעמיד מצבה בחצרו (היו זקנים שהכינו להם את התכריכים בחייהם, אך המהדרין לא סמכו על הנס והיו מכינים להם גם מצבות ועליהן חרתו אפילו את השם והיו שומרים אותן בחצר).

אתי בחדר למד דוד ליפץ, שנעשה לאחר מכן בולשביק ונתמנה לתפקיד החשוב של מנהל כל בתי־הספר הצבאיים ברוסיה ושמו היה פטרובסקי (כעבור 3—4 שנים הודח מתפקידו, הוצא להורג באשמת "טרוצקיות" ונהרג על קידוש שמו של סטאלין).

לפני זמן מה ניכנס למשרדי בתל־אביב יהודי נמוך־קומה בעל כרס עגלגלה, עמד ומדר אותי מכף רגל ועד ראש ושאל: "האחה הוא מר בוקשטיין?" — "כן", עניתי ואז הציג עצמו: "שמי ז." — "מי אדוני?" שאלתי. ואז הזכיר לי נישכחות מימי ילדותי. הוא לערך שתי שנים צעיר ממני וזוכר אותי מלפני 53—55 שנים. אבי היה ר' משה פלוני, מי שהיה רבי במשך "זמן", או שני "זמנים". וכאן צפה ועלה לנגד עיני גל של זכרונות מן הימים ההם.

הייתי אז בגיל 15—16, בטרם "התפקרתי". רבי זה חרות היטב בזכרוני. ראשית מחמת אישיותו: אדם צעיר היה עם זקן צהוב. מבלטה שבפלך פודוליה בא לעירנו וקיבלוהו כמורה. היה יהודי בראורין ומן הדין היה שיתקבל בכבוד, אבל "אליה וקוץ בה": אני ממשפחת חסידי בויאן ורבי זה מחסידי אוסטין, ודבר כגון זה לא יתקבל על הדעת, שחסידי אוסטין ידריך את בנו של חסיד בויאן (אף על פי שהרבי מאוסטין והרבי מבויאן היו שני בני דודים, נכדים לרבי מריזין). ברדיטשוב היתה עיר בת 60.000 יהודים, שהרוב הגדול בה (90%) היו חסידי בויאן. מה עשה רבי זה? הוא פשוט "המיר", לא עלינו, ועבר לחסידי בויאן, כי מה לא יעשה יהודי למען פרנסה? ומאז חגג אתנו את כל החגיגות של חסידי בויאן, נעשה אהוב וחביב על הבריות ומסרו לו תלמידים ללמדם ולהדריכם.

כאן המקום לעמוד במעט על קורות החסידות הזאת. אבי השרשלת הריזנינאית. רבי ישראל, ברח מרוסיה וישב בסאדיגורה. נכדו ישב בבויאן. במשך שני דורות לא יכלו לבוא לרוסיה. כ"בני-בורח" עלולים היו להיאסר מיד. בן הדור הרביעי החליט לבוא לרוסיה. ואם רוסיה הרי זו -- ברדיטשוב! וזוכר אני את הימים שבהם הגיעה הידיעה על בואו לברדיטשוב. היתה התלהבות קנאית. קיבלוהו כמלאך אלהים. אני מעריך את הקהל שהקביל את פניו בחמישה-עשר אלף איש. המשטרה ששוחדה כמובן על ידי הגבירים, נתנה לקהל להיכנס לכל המחלקות של תחנת הרכבת. בברדיטשוב התאספו כביתו של הרב רבי דוד אורטנברג. שכתב את הספר „תהילה לדוד“ (חידושי תורה). במשך יומיים היה הבית כבמצור. כסף פוזר כאפר בשכר הזכות לגעת בקצה אצבעותיו. כזה היה כוח ההשפעה הענקי של השושלת הסאדיגורית.

ש פ ר ח ד ש

אופוזיציה להרצל

מאת ד"ר ישראל קלויזנר

מן התוכן:

- סטודנטים ציונים מרוסיה באוניברסיטאות חוץ-לארץ.
- נסיון לכנס קונגרס ציוני לפני הרצל.
- התהוות אופוזיציה ראדיקלית בתנועה הציונית.
- אופוזיציה דמוקרטית (מוצקין, וייצמן ועוד) מול אופוזיציה סוציאליסטית (נחמן סירקין).
- מלחמה על עבודת תרבות על-ידי ההסתדרות הציונית.
- „הפראקציה הדמוקרטית“ והמזרח.
- ועידות הנוער האינטליגנט.
- בוועידות ציוני רוסיה.
- משבר אוגאנדה.

הוצאת אחי"ע בר, ירושלים, רחוב יפו 56

רחל פיגנברג-אמרי

פ ר ק י ל י ו ב א ו *)

בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה היתה ליובאן פינה גדחת על סף ביצות פינסק, מוקפת יערות ואגמים. ולמעלה ממאה וירסטאות בדרכים-לאדרכים הפרידו בינה לבין תחנת מסילת הברזל הקרובה. אבל גם אז גילתה עיירה קטנה זו חיוניות יוצאת מן הכלל כישוב יהודי עובד ויוצר, שסיפק את תוצרתו לערים הגדולות שבאזור.

ליובאן היתה מפורסמת בנגריה המשובחים, בעיקר לתעשיית כסאות. בוברויסק עיר המחוז וסביבתה היו שוק בטוח לתוצרת זו.

ליובאן פסמה אחוים ליצוא ורכשה לה את השוק הבוברויסקאי המובחר. הליובאנאים טגנו שומך-אחוים לחג הפסח, שיצא לו מוניטין בכל הסביבה. היתה בעיירה גם תעשייה פרימיטיבית של גרוד-ישיבת, אשר נמכרו בין המוני-המקום וגם בישובים הסמוכים.

אין לבטל בשטח זה אף את תוצרת-היחיד, כמו גרוד-ההכדלה הקלועים ועשויים צבעים מרהיבי-עין, מעשה ידיו של ר' ידידיה המלמד. ואת היתה מלאכת-מחשבת עם בטי דת-עממי מובהק, שהתחבבה על הקהל שבסביבה כמתנה לבית ולמשפחה. כן היו שם שני אחים בעלי-מקצוע מקוריים ביותר לחיטוב מקטורות. שהיו יפות בצורתן וגוחות לשימוש. מלאכת-יד ליובאנאים זו רכשה לה צרכנים בטוחים בין האכרים של כפרי המחוז, וחגוני בוברויסק היו טוכניה ומפיציה.

ליובאן השמרנית והגדחת של הימים ההם סיפקה גם פועלות מנוסות במשק-בית, שנכבדי בוברויסק ועשיריה ידעו להעריך את עבודתן המושלמת בשכר הגון וגם בתשורה נאה. צעירה ליובאנאית שרתה את בתי היהודים בכרך בנאמנות ובכבוד, ובני עדתה כבדוה גם כשחזרה לאחר שנים הביתה, צרור כספה — הגדוניה — בידה ומסען גדול של מלבושים וכלי-לובן מפאר את בית-הוריה.

ליובאן סיפקה פועלות גם למשקי בעלי-האחוזה בסביבה בימי הקציר בשדות. ליובאן הגדחת בין יערות וביצות שדרכיה עקלקלות — זו של שנות התשעים למאה החולפת — היתה יושבת-בית. בימי המעשה היו תושביה מגיעים רק לשוקי הערים וכפרי הסביבה שבהם עבדו וסחרו ולשבת חזרו לביתם ולמשפחתם. העיירה כולה היתה נתונה בתוך מסגרתה העדתית והמקומית.

בימים ההם קם בליובאן רק יהודי אחד שהעז לפרוץ מתחום העיירה החוצה. היה זה האברך הבעל-בתי המפונק נחום אפשטין — סבי מצד האם — שהיה בן-יחיד להוריו. גרם לו מזל, כי בהיותו נער התחבא פעם בגג הבית ואחרי לבטים ונסויים רבים הקים שם מין מכשיר בצורת מכונה לטחינת פלפל שהגישו מתנה לאמו. מאז חשב את עצמו לבעל

(*) ליובאן — עיירה בסביבות בוברויסק (פלך מינסק). מספר תושביה (לפי מפקד 1897) היה 766. כמעט כולם — יהודים.

המצאות בבניית טחנות. לשם זה עזב את ביתו ומשפחתו ונדד על מני ערי אוקראינה – מרכז בעליהטחינה הגדולים אשר ברוסיה כולה – ושם ביקש לו אחיזה להמצאתו. לשם זה נכנס לעסקים מדומים, הסתבך בחובות, עד שהוכרח לעבוד קשה בעבודת־חוראה, כדי לשלם את חובותיו.

הוא חזר פעמים מספר על אותם הנסיונות הקשים עד שהגיע לאודסה ורק שם הסתלק מתכניות־הטחינה שלו. הוא התמסר להוראת לימודי־הקודש שיהודים עשירים נתנו לבניהם כתוספת להשכלתם הכללית.

אז הגיעה גם שעתם של בני משפחתו לחרוג מתחום המושב הליובנאי, ובקיץ שנת 1876, עזבו את העיירה מבלי לשוב עוד אליה. נשארה במקום רק הכת הבכירה, שהיתה נשואה לכִּנְיָה־אשר בעיירה – זאת היתה אמי.

אך על יהודי ליובאן של הומן ההוא לא השפיעה יציאה זו. הם נשארו סגורים ומסוגרים בתוך עירתם כרגיל.

מועטים היו גם באי העיירה מן החוץ.

לפעמים בא „מגיד“, כדי להשמיע בשבת את הדרשה שלו. עגלה מרופטת וסעונה קבצנים נודדים היתה מתפרקת בחצר בית־הכנסת והחבורה הקבצנית, אנשים, נשים וטף, היו מתפורים על־פני העיירה לקבץ גזבות.

לפעמים היתה העיירה מתעוררת מתרדמתה על־ידי בואו של ד״ר שילדקרוט, שהוזמן במיוחד מסלוצק הכרך לחולה מסוכן. אז היה הקהל הליובנאי כולו מצפה ברחוב לאותו רופא סלוצקאי צעיר, שאבד להתבדה ולהתלוצץ כשהיהודים מבקשים ממנו רפוי למחשיתם המרובים.

ויש שליובאן היתה נרעשת מהפעמונים העליונים שהשמיע מסע־התפארת של בעל האחוזה עשיר־הקרקעות שבסביבה, שגם השיפוט העיירתי־הליובנאי היה בין נחלותיו. יהודי העיירה עמדו אז בפתחי בתיהם אחוזי הכנעה והערצה, תביטו במרכבתו ההדורה הרתומה לשלושה זוגות סוסים דקיגו ועדויים כיסויים צבעוניים מרהיבי־עין, והרכב לבוש מדים סגלגלים היה נוסע בעמידה, כולו אומר כבוד לתפקידו הרם. לתושבי העיירה היתה הופעה זו של „הפריץ“ כעין מחזה־סלאים שבתיאטרון, הם לא זזו ממקומותיהם עד שנשתתק צלצל פעמוני כרכרתו, וילדי העיירה הוסיפו גם למחרת בספוריהם הדמיוניים על מראה ההוד של בעל־האחוזה ותענוגותיו ה„גויים“ במסעו. אחרי־כך שבת העיירה ונרדמה קופאת על שמריה כרגיל.

אמנם מזמן לזמן היו גם חתונות בליובאן, וחתונה ליובנאית בימים ההם היתה חוזה וגם שמחה לתושבי המקום, בעיקר לנשים, משום שהתפקיד לשמח את הכלה בריקודים היה כולו בידיהן, כי על הגברים היה הריקוד עם נשים אסור.

אך ביותר נהנו מחתונה הילדים שבעיירה, האורחים הבלתי־קרואים, הם היו תמיד הרועשים והצהולים בתהלכות־הנשואים החגיגית ברחוב והיו גם בעלי־זכות מוסכמת להחזיק בעמודי החופה בחצר בית־הכנסת, ורבתה שמחתם השובבה בסקרה אם נאחזה החופה בגלל ריב המחזותנים על הנדונת.

ילדי העיירה היו אז ערים עד שעה מאוחרת בלילה יחד עם המבוגרים, ויש שהריב בין הצדדים היה נמשך שעות על שעות, ויש שהיה הולך ומחמיר כשהשעה קרובה לחצות הלילה והחתן עם הכלה שקוצים עוד בתעניתם.

אז הועיקו את אשת הגביר של העיירה, זו המדקדקת במצוות הכנסת כלה, הריחי

שיינה'לאה משה נעשעס, אשה קטנה, צנומה וקמוטת'פנים, אך עיניה הכחולות נוצצות עוד באיש עלומים.

היא היתה לברשה בגדי'חליין, רק מטפחתה הגדולה והמשוכצת על השכם. סימן הוא שהיא לא באה כקראה לחתונה, אלא בשופטת, דיינת ובעלת'פשרת. אך אותה זעה לא שכתה לפני צאתה את ביתה לקשט את עצמה בעגיליה המשוכצים אבני'חתן, המעידים על חשיבות מוצאה מבין עשירי עיר המחוז. הללו קובעים גם את מצבו החברתי של בעלה משה נעשעס, שהוא כבר רחוק מהתנוונות הזעירה שבליובאן העלוכה והנדרת. יעינו נשואות למסחר היערות, רב העושר והתנוסה.

ואכן, שיינה'לאה הקטנה והמאירה בזהר עגיליה משפיעה על המחוננים היריבים בהופעתה בלבד. מיד יורד מתח המריבה, הלוא שני הצדדים עייפים כבר עד אפסית כוחותיהם, ואחרי דיון מתון ומעשי בנוסח שיינה'לאה בת'הטובים ובה הכרך מתפשרים הם ביניהם. לפי פקודתה מביאים עס ודיו וגליון נייר והיא מכתובה שטר'חוב המחייב את הצד הנתבע בערכותה המוסרית, כי החתום על השטר ימלא את הבטחתו.

עם חתימת שטרי'החוב חוזרים הרעש והצהלה, וכשזזה תהלוכת הנשואין בדרכה לחצר בית'ההכנסת היו הכל תמהים שילדי העיירה שנתם נדדה כל הלילה, בשמחה סואנת היו מלווים את הקהל התוגג, לשפנסי הנייר שלהם עם נרות דולקים בידהם. כפי שהיו רגילים בכך ערב'ערב בשופם מ'החדרים" בתוך החשכה שברחובות העיירה.

אחרי מאורע צבורי חשוב שכנה היתה ליובאן חזרת לחיי החולין שלה רבי השעמום, נכירך שבמרכז העיירה רבצה יום תמים פרה שאחריה לצאת עם העדר למרעה, גם כלב מצומק שאולו כוחותיו מחמת הרעב. רבץ תחתיו חזיר מלוכלך שברח מרחובות הגוים. יאקים, השכור של אותו הישוב הגויי אשר בקצה העיירה, ישן לו שנת'ישרים באמצע הרחוב ולא היה מי ציינו. הוא לא הפריע לשום איש, שהרי כולם היו שקועים בדאגת ערנסה.

העיירה היתה עניה, אך לא היו בה רעבים ללחם. יהודי ליובאן של הימים ההם התפרנסו ברובם מתוצרת גינות'הירקות ורחבות'הידים שעלי'ד בתיהם, מתנובת פרחם החולבת ברפת הרעועה והסדוקה ומשתים'שלוש תרנגולות מטילות, שעמלו ימים רצופים בתוך האשפות שברחוב ובחצר בביקוש אחרי פירורי'מזון ונהנו גם משיירי המטבח של מאכלי החלב ותבשילי הירקות של ימיה'חולין. בשך ודגים אכלו רק בשבת. אמנם, היו בעיירה גם משפחות מחוסרות אותו יסוד טבעי שבכלכלת בני הבית, הללו היו אנשים נחשלים, תשושי'כוח ומהם זקנים גלמודים — אך לאלה דאג הצבור, וזאת שתי נשים צדקניות מהדור הישן, שהלכו בכל יום חמישי מבית לבית עם שקיקים על שכםן וצנצנות בידיהן כדי לאסוף משהו להכנת סעודת'שבת לעניים, היתה קיימת גם עזרה ליחידים, "מתן בסתר" לקבצנים נכבדים.

תושבי ליובאן של הזמן ההוא ידעי מצוקה ומחסור כשהזרקו למזומנים בקנית בגדים ונעלים, ברכישת כל'יעבודה, בחיקון שינת מגוריהם, ובעיקר בפרדיו הבנים מעבודת הצבא ונישואי הבנות.

אך ליובאן העמלה היתה רגילה להתאמץ תוך הריצותה המתמדת כי ביקשה לה תמיד בתחומה חצר את מקורות מחיתה ומשום כך קפאה מעורף כוחות.

אולם זאת היתה ליובאן מימים שעברו, כשליהודי העיירה לא היה אסילו בית'קברות משלהם לקבור את מתיהם, ועגלת'אכריס, כבדה ורתומה לצמד סוסים חסונים, היתה סחבת את הנפטר הליובאנאי בדרכים הטובעות כבוץ כדי לשכנו בקרקע של העדה הסלוקאית. הלא זה היה עוד בטרם נבנה טור התנויות ועלידי זה כיערו את חכר היטה של

העיירה. הרי אז עוד שרו ורקדו ימים בלילות בבית הכנסת „הקרי“). ואשתו הטובה של מוטה הנפח היתה מגרשת כל מחלה וכל פגערע בלחשיה המופלאים. זאת היתה ליובאן התמימה, ליובאן המאמינה באלהים ובשטן כאחד.

אך הגה על סף המאה העשרים בשנתה הכל כאילו בבת יאחת. באו זמנים חדשים. ליובאן נחבשה על תחנת מסילת הברזל בקירבתה. סוחרים ובעלי תעשיה מבין יהודי מינסק התחילו לבנות את המסילה. לחבר בה את הכביש הבורוויסקאי עם מסילת הברזל הראשית שבין מזרח המדינה ומערבה, וקבעו את התחנה החדשה עלייך אותו כביש הקרוי „דרכים יצנות“.

ובעיירה הופיעו פנים חדשות. באו יהודים בעלי צורה, לבושי בגדי פרוות וחבושי הצנפות קראקול מהודרים. הם התיישבו במקום כאורחי קבע. העוסקים במפעלי העיירות שבסביבה, וידם נדיבה: הם תיקנו את הגג בבית הכנסת, הם מפצים את הרב של העיירה בדמי חג ומועד בלתי רגילים, חרמו בעין יפה לעניי העדה.

אולם אנשי ליובאן לא שמחו לקראת ההישגים הללו שנתברכו בהם. באותו זמן, והוא סוף שנות התשעים, לא היו כבר תושבי ליובאן יושבי בית. העיירה זוה, עקרה מן המקום, ובעקבות כל הישובים היהודים שבאזור נהרה בדרכה מעבר לימים. לאותו חץ נכסף ששמו אמריקה. ליובאן הלכה ונתרוקנה מתושביה הצעירים. בעיירה נשארו אנשי הירור החולף, שלא הספיקו לו הכוחות ליציאה הנועה למרחקים. ביניהם רעשו האמהות והילדים המועמדים לתגירה גם הם.

רובן של הנשים נקראו כבר „אמריקאיות“ -- כגוי מכובד מאד. בשעה שבעלי העגלות היו חוזרים מן הערים שבמחוז, הן הצטופפו על ידם, כדי לקבל את מטענן הגדול במכתבים. בחבילות ובשטרות בנקים רבי ערך, עליידן זרם כסף לעיירה.

אמנם בין קהל המתגרים הסואן אשר בליובאן של הימים ההם הסתובבו גם „אמריקאים חוזרים“, אכולי מבוכה ודכאון, אפשר היה להכירם לפי לבושם המצוחצח, חזור כזה היה מכא אתו כמה מאות דולרים ובסכום הכפול של הרובלים הרוסים שקיבל תמורתם פתח חנות בעיירה והוא ובני ביתו היו אוכלים אותה במשך שנתי שניים, והוא כבר עומד לצאת לדרך בפעם השנית.

היו כאלה שניסו בצורה כזו את מזלם פעמיים או שלוש פעמים. הכסף שנחטף על ידם מעבודת פרך בתי ההוצעה האמריקאיים של הימים ההם הופקר שוב לנסיון, כדי שלא יצטרכו להגר עם המשפחה, אך המאבק היה בלתי יעיל.

צעירות ליובאן חדלו לשרת בכתי העשירים אשר בבורוויסק. חדלו גם להשכיר את עצמן כקוצרות במשקי בעלי האחוות שבסביבה. עיני כל היו נשואות אל מעבר לים. כל עובד ויוצר במקום הפך חימר ליצוא: בתי ההוצעה האמריקאיים של הזמן ההוא אכלו את העיירה בפה מלא.

אבל נשארו עוד יהודים בליובאן וקם ביניהם גם דור חדש. זה היה כבר דורי המהפכה. אולם חיי הדור הזה פרישה סחומה לפניו. ידועה לנו רק עובדה נוראה זו, כי בשנות המהפכה הנסערות שתו תושבי ליובאן את כוס היגונים יחד עם כל קהילות ישראל בארץ הזאת. כנופית המרצחים של באלאחוביץ,

(*) בתי כנסת ישן-נושן, שנבנה בלי תנור לחימום, ומשום כך התפללו בו אך בשבתות הקיץ וב„ימים הנוראים“.

שעשתה שמות ביסודי היהודים כל אתי איור. סבתה גם בליובאן כשלושים איש. אבות יבנים. רק בורדים בלבד מהנוער הליובאנאי של אותה תקופה הגיעו בשנות העשרים לתופי ארץ-ישראל.

ובשנת 1942 הושמדו יהודי ליובאן — אנשים, נשים וטף — השמדה כללית על-ידי הרוצחים הגרמנים מתוך שיתוף מוחלט עם הרוצחים המקומיים מבין גויי הסביבה. אכולי הבגידה והגסס במשטר החדש וביהודים. "ראי בהם את משרתיו הנאמנים. המיתוס מיתח" כיוון שיטתית כדוגמת שאר מיליוני בני-עמם.

יצחק זלמן אפשטין

יום אחד היתה השמחה כמעטונה. היא באה אלינו מבני משפחת אמי ממרחקים. זה היה לפני חג הפסח. מבוכרויסק רבתי חזרו בעליהעגלות והביאו אתם ארנו חתום וארנו יפה. שנתקבל שם כדואר על ים אמי ואשר נשלח מארץ-ישראל על-ידי אחיה יצחק אפשטין. ויצחק אפשטין זה. עמדתו האישית והחברתית הלכה ועלתה בין אנשי ליובאן של הימים ההם עד כדי כך. "שכחתי את חטאיו על אכילה בגלוייראש וזלזול בתפילה. כדוגמת אחיו זלמן אפשטין הסופר בלשון הקודש. כי אז כבר הגיעו גם לליובאן הנדחת החדשות של "חיבת ציון" ואתן גם סיפורי הפלאים על ה"בילויים", "שהלכי לארץ-ישראל כדי להיות שם עובדי אדמה. ויצחק הליובאנאי הלך בעקבותיהם.

בעיירה ובסביבה היו להוטים לקרוא את נכתביו שכתב מארץ-ישראל ביידיש אל אמי ואחיותיו, ותרבו לספר ולשוחח גם על איתו מכתב שלו. שכתב פעם על אודות הנשואין שלו עם בתיאכרים מראש-פינה.

בעיקר הפליאה אותם העובדה שלא קיבל גדוניה כדוגמת אבותינו בימי קדם. הרי הם עבדו שם כפרך בעד הנשים שנישאו. מיכן, שיצחק יצא על זה שלא דרשו ממנו עבודה מסרכת בעד הבת שהשיא לו.

לעתים היה מכתבו עובר מיד ליד על פני העיירה וכסרי הסביבה עד שהפך קרעים קרעים והכתב פושטש לגמרי.

אבל אי אפשר היה למנוע מתושבי המקום קריאת המכתבים הללו. והנה הם נתבשרו שהוא שלח גם יי כבד-משקל לחג הפסח.

מובן שהתקבלו אנשים תודות לאותו מאורע חשוב. השכנות הסקרניות עזבו את מלאכתן כנקוי הבתים ובהכנות לחג. צובאות הן על פתח ביתנו וסביבן מתרוצצים ורועשים ילדי העיירה. לעיני כל פותחים את הארגז שנתקבל והנה בתוכו נמצא עוד ארגז של פח. מבהיק וכשנפתח והנה הוא מלא בקבוקי יין כשר לפסח "כרמל" — יין מארץ־ישראל. הקהל משתומם ומשתאה. מביט על הבקבוקים הסתומים וקורא בפתק שעל גבם, כתוב בלשון הקודש ועליו הסמל של חברת "כרמל" — "וישאוהו במוט בשניים" דבר הידוע לכל.

האנשים יוצאים מכליהם. אין גבול להתפעלות. הלא הם אותם האשכולות שהמרגלים הביאו למשה. והנה בקבוקי יין ממש. יין מענבי ארץ־ישראל. רובם ככולם היו בטוחים שיין זה בא מכרמי יצחק אפשטין. מתחילה היה עובד אדמה ועכשיו כבר נעשה בעל אחוזה. או שותף לבעל כרם ויזב והנה שלה לאחותו מתנה מפרי נחלתו... יפה, יפה מאוד.

אך בעיקר נהרשמו הנערים תלמידי בית רבם. הם היו כמוקסמים. גרשמים ומשולחבים רצו הביתה והביאו אתם חומשים. דפדפו בהם וכשמצאו את הפרשה שבה מסופר על המוט עם האשכול סרצו כולם בקריאה של שמחה כאילו מצא כל אחד אוצר בחומש שלו. הראו על הכתוב באצבעותיהם הקטנות והביטו על בקבוקי היין עם המודעות המצוירות על צדן. מודעות־הפלאים מהחומש ממש.

אמי הנרעשת מנתה בינתיים את הבקבוקים. שניס־עשר במספרם, ובו במקום, לעיני כל, עשתה חשבון איך תחלק את היין. כמה בקבוקים עליה לשלוח לאחותה בכפר, כמה נחנץ לה לארבע כוסות יחד עם הילדים וכמה תחלק בין בני משפחתה שבמקום. מובן, שבקבוק אחד תשלה לחמיה הרב שבעיירה ועוד אחד עליה למסור לידי המלמד של ילדיה ר' ידידיה. שהוא היה גם יושב בביתנו, ולפי החשבון הנה יצא שתהיה זקוקה לשמונה בקבוקי יין ואלה הארבעה שישארו לה תשמור עליהם עד חג הפסח בשנה הבאה.

אבל ברגע זה נשמעה מהאח נמרצת נגד החלוקה הזאת. מחה דור החון שגם הוא היה בתוך הקהל הסקרני שהציף את ביתנו כדי לראות את היין. הוא דיבר בתקיפות כדרכו: — "סרה־לה. אין זה מן הצדק לשמור על היין הארצי־ישראלי במרתף עד חג הפסח של השנה הבאה ולא לחת לסעוד ממנו ליהודי העיירה, אם וכינו לכך שיין זה מארץ הקודש נשלח הנה, נקבל ממנו, לכל הפחות, סיפה לסדר הראשון. תמכרי את השאר, כל אחד ישלם לך בכבוד.

אמי צחקת: ארבעה בקבוקי יין שישארו לי יספיקו לסדר הראשון של כל יהודי העיירה? גם אני רוצה למכור את מתנת אחי.

או באה הצעה מטעם הקהל שתמכור את היין כוסיות־כוסיות רק ל"קידוש" של ליל הסדר הראשון.

החסר לכוס ה"קידוש" ימלאו ביין צימוקים רגיל, רק כדי לקיים את המצוה ולקדש על יין ארץ־ישראל.

ואמא הסכימה להצעה זו. הסכימה למכור את שארית היין בכוסיות ובתנאי, כי את הכסף שתקבל תמורתן תמסור לטובת עניי העיירה, יתן כל אחד כרצונו. הקהל היה מרוצה מאד.

ובעבר חג הפסח הביאו לבית אמא כוסות כוסות והיא מלאה אותן מאותם ארבעת הבקבוקים הסתומים שמסרה לרשות הקהל. כל אחד קיבל מידי אמי את חלקו. ואנו הילדים, אני ואחי יצחק הקטן, ישבנו על ידה והחזקנו בקערה, שבה צלצלו התרומות לטובת העניים.

שלושתנו היינו מאושרים מתפקידנו שזכינו לו.

עזריאל אורי

פ ר ק י ז ו ו ה י ל (נובוגראד-וולנינסק) *

ק ו ר ו ת

לפי ידיעות שברשותנו אין מקורות מוסמכים על עתיקותה של העיר. לפי האינצקלור פדיה הרוסית-כללית (הוצאת ברוקהאוז-שפרון 1897, כרך 21 עמוד 364) נזכרה העיר זוהיל בפעם הראשונה בכתבים ההיסטוריים (ליטופיס) הסלביים בשנת 1257. אז השתייכה העיר לנסיכות הפולנית הוולאדימיר-והלינסקית. במאה התשיעית שלטו בה הנסיכים ואסילי ואנדריי סימונוביץ, שנקראו „נסיכי (קניאזים) זוהיל“. לאחר מותם שלט על העיר הנסיך קונסטנטין אוסטריוסקי. העיר השתייכה עד לכיבוש והחלן ע"י הרוסים (1793), למחוז (פוביאט) לוצק. עם צירופה לרוסיה נקבעה לעיר-פלכית, ואילו ב-1804 הפכה לעיר מחוזית. לפי המקורות הפולניים¹⁾ השתייך הכפר זוהיל במאה ה-14 לנסיך הפולני באזילי ואח"כ נרכש ע"י הנסיך אנדזי זוויאגעלסקי ונקרא מאז על שמו. הוא מסר את הכפר להטמן קונסטנטין אוסטריוסקי אשר הורישו לאחר מותו לנסיך ליובומירסקי, העיירה שנדלה ביניהם נכללה עד כיבוש והחלן ע"י הרוסים במחוז (פוביאט) לוצק. עם צירופה לרוסיה בימי יקטירינה הגדולה ב-1796 שונה שמה ונקראה מאז בשם נובוגרודו-וולנינסק והוכרזה כעיר מחוזית.

מחוסר אסמכתות רשמיות אין לקבוע בדיוק את הזמן בו נוסדה הקהילה היהודית בעיר זו. ברשימות על הגזירות בח"ת-ת"ט (49-1648) אין היא נזכרת בין העיירות שבסביבתה, אך מעובדה זו אין להניח. שלא היו בה כלל יהודים. לפי המסורת ברחו אז יהודי זוהיל למבצר העיירה פולגא, הסמוכה לה, ואבדו שם בין רכבות היהודים שנרצחו ע"י ההידאמאקים בפיקודו של האטאמאן קריונוס. לפי הפרטים הנזכרים בספרו של פ. ג. באטיושקוב²⁾, התגפל האטאמאן הזה עם חלק מחייליו על העיר זוהיל לאחר השחיתות במבצר, רצח את יהודיה והחריבה כליל. חורבן העיר היה כל-כך גדול, עד שגם לאחר 117 שנה, ב-1765, נימנו שם 567 משלמי מסים בלבד. יביניהם 474 יהודים. מספר האוכלוסיה הכללית הגיע אז ל-2304 אזרחים ובתוכם 1752 יהודים. בשנים ההן התנהל משטט נגד הקהילות היהודיות במחוז והחלן בענין הארגונה לדוכס וברשימה המצורפת לפקודת המושל הכללי — בתשובה לקובלנות הקהילות על גובה המסים, אשר בה הורה לעקל את נכסי הקהילה עד לגמר הפרעין — נזכרים גם יהודי זוהיליים. לפי הרשום בפנקס נמצא טופס הפקודה הזאת בספריה הלאומית בירושלים.

לפי המסורת מקובל להשיב, כי החלה העיר להיבנות במורד ליד הנהר סלוצ', כל התעבורה אליה התנהלה ע"י מעברה, שהיתה צולחת את הנהר מגדה אל גדה. בשכונה

*) מספר הזכרון לעיר זוהיל (נובוגראד-וולנינסק) העומד להופיע.

(**) „פנקס ד' ארצות“, סימן מ' 1 המצורף לסעיף חש"מ.

1) Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, Warszawa, Tom 1.

2) П. Н. Батюшков, Волынь, исторические судьбы югозападной.

זו התרכזו תחילה אנשי עבודה, אשר שימשו את הכפרים שבסביבה, ואילו כשגדלה האוכלוסיה הוברו החורשות שבסביבה וניבנו חלקי העיר האחרים. לפי תכנון מחושב — רחובות רחבים וישרים, שבהם הצטיינה עירנו.

הנהגת הירידים הגדולים שהיו מתכנסים כמה פעמים בשנה וריכוזו סחר הסביבה בעיר עזר אחר כך לפיתוחה, ובשנת 1855 היו בה 7514 אזרחים ו־7000 בתים. הם מילאו אז בחבל העיר והסביבה, כמו בכל ווהלין, תפקיד משקי וכלכלי חשוב, פיתחו תעשיה מתקדמת וכל עבודת הייצור בתעשיה התקלאית והעירונית נעשתה על ידם*.

בית הכנסת הגדול שבעיר הצטיין ביופיו והיה בנוי בסיגנון מיוחד, עמודים גבוהים תמכו את כיפת התכלת ובה זהרו כוכבים נוצצים: ציורי מזלות ודמויות סמליות של מזלות שבטר ישראל הקיפו את התקרה הקמורה של הבית. היה זה אחד הבניינים העתיקים ומפוארים בעיר, את זמן בנינו מיחסים לשנים ת"ס—ת"ס (1680—1700). באחת הפניות שמתחת לתקרה היה בין ציורי הנוף — אדם שולח דגים, ובעיר התהלכה אגדה, שזוהי תמונת הצייר אשר צייר את בית הכנסת, וכי לאחר שגמר את הציור נתחבלב הצייר, ניתק מהחבלים שהיה קשור אליהם ונפל ונהרג. ראו בכך עונש לעבירה שעבר על האיסור של „לא תעשה לך כל פסל ותמונה" בצייר את תמונתו בבית הכנסת. מקום קדוש זה, וכן המצבות הבודדות העתיקות שנמצאו בבית העלמין הישן, מעידים, שהיתה בה קהילה חשובה במשך מאות בשנים. בפנקס העתיק של אוסטראה משנת תצ"ח (1737—1738) נזכר הרב מוזהל ר' אברהם ז"ל, נכדו של הקצין ר' יוסף מאוסטראה. הוא היה מגדולי הרבנים של זמנו (נפטר בתקכ"ב — 1762) ונטמן באוסטראה. („מוזכרת לגדולי אוסטראה" למ. מ. ביבר).

בראש הספר „נורל יהושע" (נדפס בולקבו תקי"ג) הובאו תיודיש-תורה רבים מאת הרב הגאון ר' אברהם, אבד"ק זוועהל. על מצבתו העומדת בשורה אחת עם מצבת אביו זקנו הקצין הנדיב ר' יוסף חרות: „פ"נ, הילל בן שזר, מרחם השחר הורם בחיר ה'; ה' הבחר מן העדה וכך היא המידה אחד היה אברהם הוא כבוד הרב הגדול, המופלג ה'ה מוהר"ר אברהם שהיה אבד"ק זוועהל בן מוהר"ר אהרן זצ"ל. נפטר ביום ד', ח' אייר בשנת תקכ"ב לפ"ק".

בימוי צמיחת החסידות

עם גילוי הבעש"ט מייסד התנועה החסידית הסתופפו במחוז עירנו ובעיירות הסמוכות לה תלמידיו הגדולים: המגיד ממזריץ' (חס"ד—תקל"ג — 1704—1773) ובנו ר' אברהם „המלאך", וכן — הפרשן המעמיק ר' יעקב יוסף מפולנאה (בעל ה„תולדות") אשר הביא בעיקר לליבוי ההתנגדות של הגר"א והכרזת החירום על החסידות (תקמ"ה). משני תלמידיו החשובים של הבעש"ט היה ר' יעקב יוסף האידיאולוג של החסידות ומפיצה וסופר שנון. בכל זאת בחרו התלמידים את ר' רוב כממלא מקום הבעש"ט שהצטיין כמנהיג — מורה מוכשר, אהוב ומשפיע. תחילה היתה מתיחות ביניהם אולם לבסוף, כפי שנמסר, אמר ר' יעקב יוסף: „מיום שנסתלק הבעש"ט עברה השכינה עם תרמילה ממזיבוז — למזריץ' ואנו מוכרחים להרכין את ראשונו", ר' דב לא נדד כרבו מעיר לעיר, התיישב במזריץ', ליד זוועהל ומשם הפיק את החסידות. יום שם פעילות תעמלנית רחבה והפיצה ע"י שליחים שהלכו מכפר לכפר ימער לעיר. בין תלמידיו נמנו: ר' שניאור זלמן מליאד, ר' ישראל מקונוין, ר' יעקב יצחק מלובלין, ר' נחום מצרנוביל, ר' אלימלך מליזנסק, ר' זוסיא מאנופולי, ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, ר' אהרן מקרלין יעיד, שהסתופפו בצלי כמורטני במזריץ', הסתכלו כהרדת נפש ככל תנועה מתנועותי.

(* ב.א. ארשבסקי — כתבה על המצב הכלכלי בוועהל והסביבה. רוסטויט 1860.

אחד מאישי החסידות הרב ר' פנחס שפירא — חברו וידידו של הבעש"ט, עבר מעיר הולדתו, שקלוב, לעיירה קוריץ. הסמוכה לעירנו. ושם החל להתגלות בחסידות המקורית והעצמאית, ומאז נקרא שמו ר' פנחס מקוריץ. ממנו צמח ה„אגף“ של הצדיקים ר' יעקב שמשון משיפוטובה והאחים שפירא בסלאוויטה — שתיהן עיירות סמוכות לעירנו. בתקופה זו, בערך, פעל גם הצדיק ר' זוסיא באנופולי הסמוכה.

צמיחת החסידות המקורית העממית וגם התורנית ההב"דית היתה, אפוא, בסביבות עירנו, ששימשה כמרכז טבעי לעיירות הסמוכות. כי בה היתה האוכלוסיה הגדולה במחוז ודרכה עברו כל הדרכים שהובילו אליהן. אז נוסדו במחוז עירנו שני בתי־דפוס: האחד בקוריץ — שם נדפסו הכתבים הראשונים של המגיד ממזריץ', והשני בפולנאה, היה גדול יותר, ובו נדפס ה„תולדות“, בתי הדפוס הללו קדמו לאלו שבסלאוויטה וז'יטומיר.

באותו הזמן השתקע הצדיק ר' משה'לה בעירנו — אחד מחמשת בניו של הרבי יחיאל מיכל מזלוטשוב, מתלמידי הבעש"ט — הם נודעו בכינוי המפורא „חמשה חומשי תורה“ — הוא יסד בעיר את „השושלת הווהיילאית“, באותם הימים פעלו בעיר גם חבורת צדיקים ואנשי מעשה אחרים, אשר נקראו בשם „החבריה“, וסופרו עליהם אנדות וסיפורי מופת. ההתעוררות החסידית והשפעת ה„חבריה“ וצדיקי עולם שהסתופפו בסביבה, השרו על כל חוגי העיר וסביבתה את הלהט החסידי ולא השאירו בה מקום רב לחוגי המשכילים להתגדר בו, אם כי באותו הזמן חי בעיר קרמניץ הסמוכה המשכיל ר' יצחק בר לוינזון (הריב"ל), ואחריו כן נודעו בסביבה חוגי ההשכלה שהתלכדו סביב ביהמ"ד למורים ורבנים בויטומיר (1848—1873). מקום שם פעלו אישים כאייכנבוים, חייסזליג סלנימסקי (חז"ס), א. גוטלברג, אלעזר צווייפל, אולם תנועת המשכילים לא הכתה אז שרישים עמוקים בהחי החיים בעיר, שהיו טבועים בחותם החסידות.

הזוהר הרב ששפע מהדביקות החסידית וההתלהבות, היה ניכר עדיין בתקופתנו אנו, בסוף המאה ה־19, עת שהאדמו"רים היו מבקרים בעיר והיו עורכים בה את „שלתותיהם“ כלילי שבת ובמוצאי.

בית התפילה הטלנאי, שבו הסתופף אבא, היה קטן ונמוך — קומת קרקע ליד ביהמ"ד הגדול. הוא לא הצטיין ברחבותו, אלא בחמימות הנפש והדביקות החסידית ששררה בו. עודני זוכר מימי ילדותי את מסיבות הסעודה השלישית („שלוש־סעודות“), שנערכו בשבתות בבית התפילה הטלנאי. במדומי השמש השוקעת היינו מקשיבים לספורי הנפלאים של הישיש הנערץ ר' דוד פינעס (דודו של א. לודויפול), מזקני החסידים השרשיים אשר זכה ליסב ליד שלחנו של הצדיק ר' דוד'ל מטלנא. ר' דוד פינעס היה מפלג בסיפוריו על כל גדולי החסידות. בסוף סיפוריו, שנמסרו מתוך השראה עלילית, היה מפטירים בכמה ניגונים טלנאים, המיוחסים למגן החסידי ר' יוסיל, שהיה שר אותם ליד שלחנו של ר' דוד'ל, אשר היה כידוע אוהב שירה גלבה. בהזדמנות זו היה גם מספר על החזנים המפורסמים ר' ירוחם הקטן וניסן בלור הצרור, שהיו שרים לפני הרבי, וקיבלו את השראתם מ„הוקו" עצמו, ובוכותו גדלו והתפרסמו בעולם. פעם סיפר איך איקלע אותו ר' ירוחם, שהיה אז חזן בכרדיצ'ב המעטירה, לעירנו והתפלל בבית התפילה הטלנאי שלנו ופתאום ניחר גרונו מרוב דביקות דומם קולו והתפרץ בבכי בתפילת „לעני כי יעטוף“... ואחריו כל הקהל נעה בככי.

חבורת פייארברג

רוח הדביקות החסידית מצאה את בטויה העז ביותר במשורר הצעיר שצמח בעירנו מ. פייארברג, איך טבע בחבורת הצעירים שהתלכדה מסביבו את חזנתו הרוחני לכל ימי חייהם. רק מתוך מקורות אלה לכמיהה וגדלות הנפש יכול היה לזנק משורר כה עדין

ועשיר רוח, שלבו המה כ"כ על הסתלקות השכינה ושר במיתרי גפשו הכפולה את שירת „הצללים” והגבורה גם יחד. הוא אשר ראה את היהדות הישנה לא כאורח חיים של נרדפים ומקופחים בעל כרחם, אלא כקבלת משמעת מרצון, כמפעל עצמי — הטיל על בני הנעורים את צו ההתנדבות, להיות אנשי צבא מעפילים; וכבר אז, עם ניצנוצי השחר הציוני, קרא לנוער: העיזו והעפילו לעשות!

הוא, שלא יצא כמעט מגבולות עירו, היה נושא את דברו על אירוסה בבטחון מדהים. בזמן שחוגי „הצעירים” מחוגי ברדיצ'בסקי ואהרנסריין התפרצו בשאון עז וקראו ל„פריצת הגבולות” והתרסקו על „החיה הצהובה” ו„האדם העליון” של נוצשה והמודרניזם האירופאי, ועוד לפני שירתו האדירה של ז. שניאור על „ימי הבינים המתקרבים” קורא הוא: „אירוסה חולה עתה. הכל מרגישים, כי החברה מתמוטטת וכי אשיותיה נרקבו. הנביאים הקטנים הקמים בקרבה נותנים בה כוח לזמן לא רב, אך נביא גדול אשר יתן צו לחברה ללכת הלאה — אין עתה, והתשועה תבוא אך ממזרח”.

בימים שבהם היתה אירוסה שיכורה מאשרה וצעירי ישראל גהרו אליה להתחמם לאורה, קרא אז במאמריו „על הספרות היפה”: „השונא היותר גדול של היהדות — הוא המערב” והוא מעמיד בפני הניער, עוד לפני היוצר המושג של „חלוציות” את הסיסמה: „החלצו לעלות למזרח, עליכם להיות אנשי צבא התחיה! התחזקו להחיותו ולא להמיתו!” כמה תמוה הדבר, איך הפליא צעיר הווה זה, שהיה אז בגיל כ"ב—כ"ג שנה להקדים את דורו ולחדור לנבכי התעלומה ולתת ביטוי כליכך שגון וקולע לכוחות הנעורים. שהתעוררי בעם, ולשיר את שירת ההתעוררות הנובעת מתעלומי העבר, שירת הכוח, החלוציות והגבורה הנפשית בישראל.

תמהים אנו לאין שיעור לשמוע אותו לפני ששים שנה בענינים המעסיקים עוד אותנו ושלא פתורנום גם כיום, מתוך עמקות ודעה רחבה כזו וראיית הולד — לא רק בתמיית לבבו וברגשותיו השיריים, אלא גם בהגיונו העז החדר לערפלי התעלומה, הוא

חבורת פייארברג

היה למכשר מסנה לבני דורו ולספרות העברית בהתעוררות כוחה ופריחת אביבה והקרימו בהרבה. הדי קריאתו טרם פגו ועודם מהדהדים בגו. ספרו הקטן הוא גם כיום ספר הדור החותר לפתרונות מעמיקים ואמיניים.

ירשמו של פיארברג והבורה המשכילים שהתלכדה סביבו בשנותיו האחרונות היה רב מאד בעיר. הם התאמצו לעורר ויכוחים עם אנשי ריבם ולהשפיע על החוגים הצעירים ועוררו בכך התנגדות רבה בין יתר החוגים. מלחמתם היתה נועזה והפכה לאגדה: בבתי המדרש החזיקו בסתר את ספרי ההשכלה והרכו בתעמולתם. לא פעם נעשו בחומי הדת — גורשו בחרפה מבית המדרש וספריהם נשרפו. מלחמה זו נגד „כת האפיקורסים“ דיכאה את כריאותו הרופפת של פיארברג עצמו, שלא היה מטבעו איש מלחמה והחזיק את מיתו בדמי ימיו. בהיותו ילד, הרעיד את נימי לבבי הסיפור על הלוחות באישון ליל סגריר, אשר המוני צעירים הפכו להפגנה ראשונה לרוחם התוסס. בחינת הקדמה להפגנות ההמוניות, שהתחוללו כעיר כעבור זמן קצר, כבוא התסיסה הציונית של ימי ועידת מינסק, ואחר כך — המהפכה הרוסית.

גימם מיוחדים נשזרו מחבורה זו בימי חייו האחרונים של פיארברג עם חוג הסופרים באודסה, ובעיקר עם אחד העם, שהתיחס אליהם כאב וכפטרונו. בראש החבורה היו: ש. צ. זר, י. י. ואהל, א. טשסקיס, עזרא בראכמן, ש. פינקל והצעירים או א. ארבעטמן, ז. ברול, י. ביבר ויהושע איידלמן.

מיד לאחר מותו החלו ימי ההתעוררות הציונית והתסיסה לכיבוש ההמונים. התגברה תנועת החינוך וההשכלה — ביוחד לאחר ועידת מינסק, אשר בה השתתפו אחדים מהחבורה בעירנו. בימים אלה נוסדה בעירנו ע"ה „נאורים“ ספריה, עם אולם קריאה גאה. בראשה עמד הישיש ר' שמשון פינקל — אישיות משכילה, אצילה, ומשפיעה ובאכז „מפיצי השכלה“. הספריה שימשה כמועדון. שבו התכנסו חוגים שונים. כיון שרוכזו בה צומתי השפעה שונות וגברה ההתרוצצות להשתלט עליה. האספות השנתיות היו סוערות מאד ונמשכו לפעמים לילות אחדים. לבסוף השתלטה החבורה הציונית. באותו הזמן נוסד ע"י המורה י. י. ואהל וחבר פעילים ציוניים — א. ארבעטמן, יוסף גילברג ואחרים — בית ספר מתוקן עברי, אשר שפת הלימודים בו היתה עברית. ייסוד בית הספר עורר תגובה חריפה מצד החרדים. ובעקבו באה ההסתערות לכיבוש השלטון על הת"ת שהיה בידי החרדים ללא שיטה וללא סדר.

החבורה הזאת הביאה או את המחנך הידוע ד"ר ג. טורוב, אשר כתן אז כמפקח „טעם חברת „מפיצי השכלה“. הד"ר טורוב נודע כבר כאחד המחנכים המפורסמים בארץ ישראל. מבין המורים בעלי ההשפעה שבבית הספר לבנות ביפו ואחד מעורכי „החינוך“ הופעת אישיותו האצילה ויחידו החינוכי היתה לסנסציה בעיר כולה והקסימה את כל החוגים. זכורים לי עוד האספות המצומצמות „זאורגנו או בחוגים ציבוריים שונים והופעתו באספה סומכית שהתכנסה מטעם הספריה ובה הרצה על מצב התרבות ומגמות החינוך וגם מסר רשימה על ניצני החיים החדשים. שהחלו להתגלות בארץ.

בימים אלה התרכו גם כיקורי ה„מטיפים“ העממיים הציונים, שהיו נושאים את נאומיהם בבית המדרש או בבית הכנסת. המונים רבים היו נוהרים לשמוע דבריהם הנמלצים, שהיו מלווים גם שירים ועוררי התלהבות עצומה לחיבת הארץ ולשפה העברית. עדיין מצלצלות באוזני המנגינות שהיו ביקעות מבתי המלאכה ותסדנאות מפיות העמלים שהוקסמו מהם.

בעלי־מלאכה בשפולה *

כמה בעלי־מלאכה היו בשפולה: חייטים, סנדלרים, כובענים, שענים, נגרים, נפחים, פחחים, בנאים ווגנים, עושי־עגלות וחבתנים, בורסקאים ורצענים ועושי־חבלים, מנכי צמר כבשים, סבנים ווגנים וכו'; כמה ממלאכות אלה העסיקו עשרות, ואחרות אך יחידים; אלה מהן נחשבו לחשובות יותר ואלה לפחותות; אלה העלו את בעליהן לדרגת מייצרים וסוחרים ואלה נתנו לבעליהן רק להם עוני, והם אנוסים היו לעסוק בעניינים אחרים או גם במלאכה אחרת.

רוב בעלי־מלאכה עבדו כמו ידיהם אם כי נסתייעו בשוליות וכולם עמדו ברשות עצמם, בעלי־מלאכה וסדנתו; או הדר עבודתו אף לפחות, שולחן עבודתו. היו בעלי־מלאכה שיצאו להם מוניטין והכל רצים אחריהם והיו שפגרו במלאכתם, מהם שראו ברכה בעמלם והיו כבעלי־בתים לכל דבר, ומהם עניים ואכזרנים, שמצאו לחמם בקושי, "לא־יצליחם", רחמנא ליצלן.

גם הכפר הודקק לאומניגו הרבה, אם כי לא לכול — כי היו מלאכות שנמצאו להן בעלים בכפר גופו; בעלי־מלאכה גויים, שמלאכתם גסה וקרובה לטעמו של איש הכפר, או שיהודים לא עסקו בה משום מה.

חייטנים, הבדל רב היה במקצוע החייטות, למשל, בין תופרי מכנסיים או אפילו קטטה של לוטרין (אריג שחור נוצץ וזול), או מעיל קצר מאריג שעטנו של צמר וכותן — שהם הפחותים בערכם ובין תופרי הפרוות והסורדוטים — בגדי גברים ארוכים מאריג צמר טוב ושחור ללבוש בשבת. הפרווה אף היא עצמה דרגות דרגות; אדם מישאל היוצא למלאכתו ולמסחרו בימות החורף, לובש לרוב אדרת כבשים, מכוסה ארג למעלה, אדרת זו יש עשויה עור בלתי־מעובד למדי, עם צמר ארוך, שחור, הנותן ריח רע ויש שהיא עשויה עור לבן ונקי בעל שער סגלגל ורך וצווארונה עשוי קאראקול, היינו עור כבשים משוכה מאד, ובשבתות אין בעלי־בתים נוהגים ללבוש פרוות כבשים כל עיקר, אלא פרווה של בעלי־חיים עדינים יותר, שמחירה יקר ומעיד על מעמד לובשיה וחשיבותו. יש לובש פרווה־סינאית, והחשובים ביותר פרווה של נמיה ושל "נורקות" (מין סנאיות ששערן רך ועדין); נשי־ישראל לובשות בחורף רישונדה, מין כתפיה ארוכה, ללא שרזלים ובעלות שוליים ארוכים, ובסתת פלוסין (קטיפה) והמכסה את כל הגוף עד לכפות הרגליים, או "שובא" — אדרת משורחלת ומכוסה אריג, היורדת עד לברכיים בלבד, ויש שאדרת זו עשויה פרווה מבפנים ומבחוץ כאחד, למשל "קוטיק" — פרוות חתולים. ועוד מינים של פרוות היו בשפולה, הכל לפי האופנה והזמן והכיס, והכלל העומד לעולם כי כל המרבה הרי זה משוכה. והחייטים התופרים פרוות אלה, אף הם השיבותם עולה ויורדת, ר' אברהם־יהושע וידיל דייליבסקי, מי ידמה להם ומי ישווה להם? שמם הלך למרחוק, בחור ובחורה מִישראל שנכנסו לחופה בשפולה ולא הזמנו להם פרוות אצל אלה סימן רע, סימן דלות.

* מתוך ספר "שפולה" הנמצא בכתובים (פרק אחד, "עיריית שפולה", נדפס ב"רשומות" סדרה חדשה, כרך ה', תשי"ג, עמ' 296—284). שפולה — עיריה בפלך קיוב. לפי משקד 1897 היו כמחצית — 12000 תושביה — יהודים.

הוא להם. והיו גם חייטים אחריהם. רפאל החיט — היו אומרים עליו שאף הוא יודע לתפור בגד — אלא שאף על פי כן קראו לו רפאלקה. ותוספת זו לשמו לא לחיבה הוא. אלא סימן ירידה ולפרוזה כמש לא הגיע מימיו, וטובי העיירה לא נזקקו אליו מעולם.

הצד השווה שבין כל החייטים, שכולם לא היו עומדים בדיבורם — ביחוד בערביי חגים ומועדים. כולם אהבו מעט יידיש, וכולם לקחו „יתור“ כלומר, הזרידו לעצמם חלק מהסחורה שניתנה להם לתפירה. בטענה כי זהו רק נותר. ואולם בה בשעה שרפאל היה מכחיש את הדבר ונשבע בנשם ימלכות יידיש נקיות ואיש לא האמין לו. היה רבי אברהם יהושע, למשל, אימר ללקוחותיו כאילו אגב הלצה: שמע נא, טול עוד חצי אמה — כי בין שתטול ובין שלא תטול עלי להוריד את החזיה שלי, ואם לא תקח, תהיה אתה חסר! ואומרים: „יתור“ זה עיקר השפע היה בו ועיקרו ראו ברכה והגיעו אף לבתים גדולים משלהם. הגויים לבשו אף הם פרוות — רובם של עורות כבשים פשוטים: השיער מבפנים והעור מבחוץ ללא כל כיסוי. פרווה זו. שהיו קוראים לה „פעלץ“ מהדוקת במתניה ומגיעה רק עד לברכיים ובהתגבר הקור לובש האיכר מעל לזה „סוויטה“, היינו, מין חמילה של צמר פשוט. וזה גם לברוש הנשים.

בובלנים. בימות הקיץ כיסו יהודים ראשם ב„קאשקטים“, היינו, כובע תפור מארג ומצחיה שטוחה. או „קארטון“ — כובע קשה לא מתקפל ומצחיותו נוסח רוסיה, ובשבתות — „קארטוויס“ העשויים אריג או משי אי קטיפה עם מצחיות בנוסח יהודי פולין ובני הדור החדש — במגבעות ואף „קיטילקים“ — מגבעת שחורה קשה כדוגמת הכובעים נוסח אנגליה. ובחורף חבשו רובם ככולם „היטל“, היינו, כובע העשוי „שמיס“ — פרוות כבשים; פרווה פשוטה לימות החור או קארטקול או „קוטיק“ — עור חתולים — לשבתות.

את המגבעות היו מביאים הסוחרים מרחוק, ביחוד מוארשה. — ואת ה„קאשקעטים“ ה„קארטוויס“ עשו כובעני שפולה, הן בשביל היהודים והן בשביל הגויים, וגם אנשי העירה וגם אנשי הכפר עיסר גאותם על כובעי הפרוות, ובפרט על הקארטקול, כובעים וקופים וחדודים בראשם, שהיו לתפארת לבעליהם ולעושיהם.

הכובענים היו מכינים כובעים משלהם ומוכרים בשוק. — ואת רוב הסחורה שלהם, אם אריג ואם משי ואם קטיפה — היו קונים מהחייטים, „יתור“ הבגדים, שנשאר להם. ה„גנרלריי“, מגעלים אלה שברגלי אדם, השיבות רבה נודעה להם בשפולה, קרקעה של שפולה ושל כל פלד קיוב אדמה שחירה ורשנה וברדת עליה הגשם, ועם הפשרת השליגים בסוף החורף, היא הופכת ביצה גדולה אשר כל דירך עליה ישקע בה, ובימות הקיץ, ביחוד בשעת הובלה התבואות היא נשחקת באופני העגלות ונעשית תחוחה כאבק; והדרכים, דרכי שדה לאסלולים, הופכים שיחין ובורות והעגלות מטלטלות בהן, עלה ויריד עד כדי שבירת צירים ואפונים ועצמות היושבים בהן; בחורף יורד השלג ומכסה עליהן במכסה שלג עבה, לבן, נוצץ וחלק והמגדרות מתחלקות על פני השלג ללא קושי, אולם עם סוף החורף, מאחרי פורים יעד לחג השבועות כמעט, כשהשלג מפשיר ונמס והשמש טרם הגיעה לכוחה ליבש את האדמה ובראשית סתיו, בדרת הגשם והאדמה טרם קפאה, הופכים הדרכים לאגמי מים וביצות, אשר סכנת נפשות לכל העובר בהם, ועגלה אם תשקע בתוך ביצה זו יתכנסו אנשים רבים מסביבה, ירחמו כמה זוגות סוסים, מצליפים בשוטים מכל צד, גיזעים בסוסים מכל עבר, ינסו להרים את העגלה במזוזה, מגיפים ודוחקים, מפרקים כל משא מן העגלה ויעזים תעבורנה יעזות עד שיוציאו את העגלה; יבאין עזרה, במקרה. יש שהגוי המוביל בעגלה כורע תחת משאו, יזעו ודמעותיו יורדות כטפות גשם שופף, הסוסים כורעים ומשתחווים בתוך הביצה מאין כוח למשוך יותר ויזי וסכנה נשקפת שיטבעו בתוך ביצות ואין עצה אלא להתיר את הסוסים והעצלים ולהשאיר את העגלה עד אשר תבצא עזרה.

דרכים סלולות לא היו בשפולה, מלבד בשוק וברחוב הראשי המוביל לרכבת. בכל יתר הרחובות הותקנו משני צדי הרחוב מדרכות קרשי-עץ, "פשיחודין". היינו דרכי-רגל, ויהודים היו מהלכים בהם, אולם לעבור את הרחוב באמצעותו, בית מול בית, בתקופת הביצות לא העזו. לא כן הגויים שבכפר, היינו ברחובותיהם הסמוכים לעיר, להם לא היו כל מדרכות והם לא נודקו להמצאות היהודים, הם היו דורכים ברפש, מחפשים מקום לעבור בו במקום שאין סכנה ושוקעים עד ברכיהם, ומשום כך היה הבדל רב בין מנעליהם של יהודים וגויים להבדיל.

הגויים, אנשים ונשים וטף, היו נועלים מגפים גבוהים וכבדים מעור פשוט וגם עם הרבה קמטים, למען יוכלו להרימם בשעת צורך ולשם גוי כביכול; ולמען לא ידבק הבוץ אליהם היו מורחים מגפים אלה בזפת או בשמן; רק בחדשי הקיץ נהגו עניים שבהם, שחטו על מגפיהם, לנעול מעין סנדלים קלים, ובחורף, ברבות הקור, היו אחדים נועלים מגפילבד, "ואלינקיס" בלעז — והעשירים יותר נועלים מגפילבד מצופים עוד עד מחציתם, והצעירים שביניהם, במתנגדרים, היו נועלים ביום ראשון בשבוע ובימי פגרא מגפים מעור עדין יותר ואף מגפילכה ומגפים מעור אחד — שלא נתפרו חלקים חלקים אלא נמתחו מעור אחד, שנקרא "ויסאזיקר" בלעז, והיו כליל תפארת.

הגברים היו מפשילים מכנסייהם לתוך המגפים ומעיליהם ובגדיהם קצרים, והנשים שמלותיהן עד לברכיהן בלבד, למען לא יסרחו בבוץ. לא כן בני-ישראל, גוי קדוש, המהלכים ברגל על גבי מדרכות-העץ ורבים מהם לובשים קפוטות ארוכות ומכנסייהם יורדים להם, וגוי ישראל שמלותיהן ארוכות עד כפות רגליהן, אלה היו נועלים נעליהם. וכמה וכמה מיני נעלים היו להם לאנשי שפולה אשר לפיהם יוכר אדם.

חסידים ובעלי-בתים הגונים היו נועלים "שטיבלט", היינו נעל עור שלמה עם פסיר גומי משני צדיה הננעלת במשיכה על גבי הרגל והסל.

ואריסטוקרטים, להבדיל, היו להם נעלים עם כפתורים ושרוכים ואכזמים — אסיכי נעילתם קשה יותר ומטרידה יותר, אולם כבוד האריסטוקרטיה מחייב, ורבים מהם הניעו אף לנעלים חומות, והצאצא-נעלים, "טופליס" בלעז; ולשם מניעת קור ורפש מעל רגליהם היו נועלים מעל גבי נעלים אלה ערדלים, אף אלה מיני-מינים היו, שטוחים — שהנעל נשקפת מהם כולה והם מכוננים רק למנוע את הנעל מדרוך על הרפש או הלחות, וחצאי-עמוקים, העוטפים את הרגל עד הקרסול, ועמוקים, וגבוהים, "בוטיס", המניעים עד הברכים בשביל העוברים בדרכים שביצתם גדולה יותר, ורק בעלי-נעלות או סוחרים היוצאים לכפרים היו נועלים מגפים, — מהם מגפים פשוטים כגויים פשוטים, ומהם מגפים מעור טוב, עם ערדלים, שלא באו אלא לשוות לבעליהם חשיבות של מעשה גבר היודע לעמוד בפני גוי ולהשתוות עמו, כי לא הרי נעל נעלים, מעשה יהודי, כנועל מגפים — כעני הגוי, ובנות-ישראל שבשפולה, מלבד בימים קדומים, עוד לפני היות ה"פשיחודין", לא נעלו מגפים כל עיקר ונעליהן מצבעים שונים ואף מצבע עור אדום ומעור שונה, ובעיקר שברו-ילכה.

והסנדלרים שבשפולה מספקים מגפים ונעלים, כי בימים ההם, בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, טרם ידעו להביא נעליים מרחוק, ובין הסנדלרים, כל מיני דרגות, מומחים ו"קאליקיס" (לא-יצלחים), תופרי-נעלים ומגפים חדשות ומתקני-נעלים ("לאטוטניקס" — היינו מסליאים) בלבד, עושי נעלים עדינות לבנות-ישראל ועושי מגפים לאיכרים: ולא הרי בעני הסנדלר המקובל בבתי בעלי-בתים, ואין כלה נכנסת לחופה אלא בנעלי, כארקה פרוץ ה"לאטוטניק" — ובכל זאת כולם סנדלרים היו, מתחו חוטיהם בדוג ועשו מלאכתם בפטיש ובמרצע ומצאו לחמם מי כשפע ומי בצמצום, אלא שבמצוץ זה רבו בעל-מלאכה גויים בכפר גופא, בעיקר למגפים פשוטים ואח"כ אף למגפים עדינים יותר

ילסוף החלו מביאים נעלים מוכנות ממרחקים. ביחוד מארשה זמית ערי פולין, ובמצאה פרגסת סנדלרי ישראל בשפולה מקופחת והיו שעברו להיות סוחרים נעלים. מגפים וערדלים. יצאה מלאכה מישראל והפכה מסחר. ואף מסחר זה השיבותו גדולה. ושת צורות לו: מסחר בחנויות ומסחר בשוק הפתוח. ביחוד בימי החורף ביום ראשון — יום השוק — ירביע — יום היריד. או היו מתכנסים לשפולה הרבה עשרות סנדלרים וסוחרים נעלים ומגפים ומקומים להם אהלים לכסותם מרוח. מקור או משלג, מניחים מוטעץ על גבי שתי משענות מצלבות. "קולס" בלעז, ועל גבי המוט תולים את המגפים, בהם מכל המינים: לעבודה ולמנוחה ואף מגפים אדומים ומקושטים לבתולות. ומסכים לאהלים מתכנסים עשרות ומאות. מהם קונים ומהם נהנים ממראה עיניהם בלבד, כאן עמדו על המקד ומכים יד ביד כדרך סוחרים מבהקים. כאן משמיעים מחמאות לבתולות ונשים לעורר ייצרון למגפים נאים. וכאן ליצנות וניבולפה וריב ומדון. ושתית "לחיים" אגב קניה טובה ויפה לנחת ולשמחה ולתענוג.

הכנאים. ועוד מלאכה היתה הולכת ונשמט מידי יהודים. ולא רק שגויים לא הודקו כה לידי יהודים אלא להיפך יהודים הלכו והודקו בה יותר ויותר לידי גויים. והיא מלאכת הבגין.

בתי שפולה הלכו ושינו צורה במשך מאות השנים, מבתי החומר הקטנים הראשונים בראשיתה של שפולה עד לבתי הלבנים השרופות האדומות והלבנות בראשית המאה העשרים, מגות הקש עד גגות פחי-הברזל הצבועים בצבע ירוק. מבתי למרחוק. רוב הבתים בעירה היו בנויים קורות עצים. על קירותיהם ותקרתם — קורות ממש ולא קרשים, מלבד המחיצות הפנימיות שהיו לרוב תנורים צרים וגבוהים בגובה החדר ורחבו לחימום החדרים בהורף והיו עשויים לבנים שרופות, ובבתים החדישים ביותר, שנבנו על ידי יהודים שנתעשרו ועלו לגדולה, קושטו תנורים אלה אף בלכני חרסינה לבנה שהובאה מרחוק; תנורים אלה הוסקו בקש בבתי עניים ובעצים בבתי בעלי-בתים ולפעמים אף בסחמי אבן — ובניהם היתה מלאכת מחשבת למען לא יהיה העשן פורץ לבית ולמען תוכל המעשנה להסגר כדבעי ולא תהיה הרוח הודרת דרכה מבחוץ ומצננת את התנור ולמען יסגר פיהם היטב ובאופן הרמטי ולא יהיה החום מתפזר לכל רוח והתנור ישאר חם זמן רב ובני הבית יושבים על ידו ומחממים גבם וידיהם. והיו בתים שיסודותיהם היו אבן, אשר הובאה מרחוק — כי לא היו מחצבות אבן כנמצא בקרבת שפולה; קירות הבתים האלה היו מטווחים טיח עבה וחזק ומסודרים ואי אפשר היה להכיר כל עיקר כי הגם בנויים עצים מכפנים, והיו זמנים שאף הגגות מבחוץ נעשו רעפיעץ — אלא שמימות השרפה הגדולה שבשפולה — כשחלק גדול מן העירה עלה באש — הלכו ונתחלפו גגות הבתים וכוטו פחים ורק אישם נשאר לזכר גג רעפיעץ וגגות קש היו רק בפרוץ המרוחק והעתיק ביותר של העירה, משכן העניים ביותר, ואע"פ שהיו בשפולה כמה גגרים ועושי-עגלות וחבתנים שמלאכתם בעץ ובפטיש ובגרון — מלאכת הבניה עצמה היתה רובה בידי הגויים ומיעוטה בידי יהודים, נראה כי סחיבת הקורות הכבדות וטפוס על גבי הגגות והקצעת הקורות בגרון וסיוחם על גבי הפיגום דרשו זריזות יתירה וכוף רב ועין חדה וראש שקט שאינו הולך סתחתר ולא הלמו את העובד היהודי בשפולה. ואולי היתה סיבת הדברים בכך שמלאכת הבגין מועטה היתה — שפולה היתה בנויה על תלה ומעטים היו הבגנים החדשים שנוספו לה מדי שנה — רק אם העשיר יהודי ונעשה ביתו צר, ורצה להראות את רוב עשרו לאחרים החל משנה צורת ביתו ובונה מחדש, ובעלי-מלאכה יהודים עוסקים במלאכה קבועה ואין עיגם לאשר יאנה המקרה. ובמדה שיהודים עסקו בבנאות היו אלה הנגרים או עושי-העגלות, שמלאכתם כעץ; או בוני הכירים, שמלאכתם בחמר ובלבנים, והיתה מלאכת הבגין כרוכה להם במלאכתם האחרת.

וביחוד משהחלה הבניה בלבנים לא נמצאו לה יהודים בעירה, עמידה זו על הפיגום בגובה ותפסת לבנים ביד, הנזרקות מלמטה למעלה מעשה הפקר לא משכת אף היא את היהודי, "השקצים" הראו זריזות גדולה יותר ונתפסה להם המלאכה וראו ברכה בעמלם. וראה זה פלא: בשפולה נתפסו לעבודת הבנין בלבנים כמה וכמה גוים שסקרו בסנדלרות, והיו משמשים סנדלרים בחורף ובגאים בקיץ — כי בחורף לא היתה כל מלאכת בנין אפשרית לרגל הקור. אולם החלונות, התריסים והצבע ואף ריצוף הבתים בקרשייץ היתה מלאכתם של בעלי-מלאכה יהודיים.

החבתנים. בימים ההם היתה שפולה עדיין בתקופת העץ, רוב הכלים לצרכי האדם מעץ נעשו, הברזל היה מועט וקרר ובחורף גוה היה להשתמש בכלי-עץ שאינם מעבירים קור, וחידושי תעשיה אף הם טרם נודעו ואנשי העירה מקבלים כליהם מידי בעלי-המלאכה השרויים עמם במהיצתם, והחבתנים ספקו צרכים רבים.

הם עשו חביות ממגנים שונים, חביות גדולות וקטנות, עגולות וסגורות מכל צד לשמירת נוזלים בהם, המתמלאים דרך חור הנסגר כפקק של עץ. "טולקה" בלעז והחיות פתוחות מלמעלה המכוסות במכסה עגול "קרעוויק" בלעז, היינו גלגל. הם הכינו אמבטיות ודליי רהיצה לבתי-המרחץ ולבתי עשירי ישראל — כי לא ידעו עוד בשפולה על אמבטיות יציקה ואמבטיות פח היו נוחות להישבר וחדרי אמבטיה טרם היו. רוב האנשים לא נודקו לאמבטיה בביתם כל עיקר, אלא הולכים בערג"שבת ויוס"טוב לבית-המרחץ הכללי, בית מרחץ להזעה ולאדים — "שויצבאד" בלעז, מזיעים ומטהרים בורדי עצים ושוטפים גופם במים רותחים וצוננים מתוך דליי עץ בעלי ידית אחת בגובהו וטובלים במקוה כיאות לישראל, מיעוטם של ישראל נודקו לאמבטיות בבית-המרחץ, בימות החול — בימים שתמרחץ הכללי סגור — ורק איסטניסים יעשירים היו עושים מרחץ לעצמם ומזמינים להם אמבטיות; וכל אלה הדליים והאמבטיות היו מעשי החבתנים. — את האמבטיה שמרו במחסן והיו מכניסים אותה לשעת צורך הביתה וממלאים אותה רותחים שנתחממו בסירים בתנור או, בבתי עשירים, בדוד מיוחד שהיה בגוף בתוך תנור-האפיה. הם עשו גיגיות-עץ לכביסת לבנים — "באל" בלעז — הם עשו עריבות למאכל לבהמה שברפת, "ציבער", בלעז ועביטין ודליי שופכין, "פומויניצע" בלעז, וכל אדם וכל בית יהודי וגוי להבדיל מודקקים להם. כל אותם כלים מכלים שונים דפנותיהם נעשים משחיפייץ עבים, מהוקצעים יפה, חלקים ומהודקים זה לזה ומחוכרים בחישוקי עץ או ברזל וקרקעיתם קרשייץ עבים. כלים אלה עמדו בפני הקור והחום והיו נוחים לשימוש, לא היו נוחים להשכר ולא היו מוזלים מימיהם. ועונות מעונות שונות היו להם, לחבתנים, זכל עונה שירתה ותהלתה עמה.

לאחר הפורים החלה עונת הכנת החמיצה לפסח, בעלות-בית שיש עממן חבית בודקות אותה ושלולות אותה לחבתן, שיהדק את החשוקים ויבחנה שאין היא נוזלת, ובעלות-הבית שאין להן חבית, או שנתישנה חביתן או שקטנה בעיניהן מזמינות להן חבית חדשה, ובפדת האפשרי גדולה דוקא, ואותה חבית, שזכתה שתעשה לחמיצה של פסח, גדול כבודה — לאחר ששפשופה כדעבי והכשירו אותה ברותחים מכניסים אותה לאולם שבבית ומעמידים אותה בפנה בראש האולם, ומשחוכאו הסלקים ונקלפו על תכלית הכשרות והושמו לתוך החבית, והוכאו המים אשר נשאבו מן הבאר כדלי של פסח ובחבל של פסח מכסים את החבית בסדין לבן וסבתא אומרת בהגיגות רבה, "ברוך ה' כבר יש חמיצה לפסח", ובערבי פסח, לאחר שהכשירו את המטבח ולאחר בדיקת-חמץ, מעבירים את החבית של חמיצה למטבח בכבוד רב ובזהירות גדולה שלא תשפך חלילה ומעמידים אותה בקרניזויות ובמקום נוח לגשת אליה — "חמיצה של פסח", ואם חמצא לאמר, למה ליהודי בשפולה חבית גדולה ושלמה של חמיצה לפסח? הא לא קשיא, אין בעלות-בית בשפולה מכינה חמיצה לפסח לביני-ביתיה בלבד, למצות לעניים דואגים בעלי-בתיכם. גבאי בית-הכנסת אוספים מצות חטים

ימחליקם מצות לעניים, או מזומנים לצרכי־פסח לעניים בכובדים המקבלים רק מתן בסתר, שלא ילבינו פניהם, והו ענין שלהם, של הגברים, אך המיצה הוא ענין של נשים — ובעלת־בית המכילה המיצה לפסח מתכונת לכך שבימות הפסח תבואנה אליה כמה וכמה נשים, מהעניות שבעיר, שהיא ממשיכה להן פפרונות, לקבל המיצה, כי המיצה של ססח אין מבקשים, אלא מקבלים, כדבר המגיע לכל יִצְרָאֵל: כל ישראל צריך שיהיו לו לכה־פֿ מצות והמיצה לפסח.

ואוי לו לאותו חתן שנכשל והיתה הבית דולפת ונתקלקלה המיצה של פסח וקסח את חגן של כמה משפחות מישראל והיריד את כבודה של בעלת־בית הגונה בשפולה. ולאחר תשעה באב, כשהבשילו הפירות והאבטיהים והירקות, ובעלת־בית מישראל בתחילה מתכוננת למלא את מרתף ביתה בשימורים ובכבושים לקראת החורף, מגיעה שוב עונה להבתנים, כל מרתף של בעל־בית הגון בשפולה חייב שיהיו בו חבית מלפפונים בכבושים, חבית כרוב כבוש, חבית גדולה של אבטיהים בכבושים — והמהדרין מכינים חבית עגבניות, חבית תפוחים וחבית שזיפים.

מרתפים אלה שמתחת לאדמה — לעתים מתחת לבית ולעתים מתחת למחסן — צינתם איננה גדולה והכבושים נשמרים בהם יפה וריח גרעין נשמר בהם, מגרה היצר ומרבה תענוג, ובלילות חורף בעלת־בית בשפולה מבשלת תפוחי־אדמה, או צולה תפוחי־אדמה בתנור המוסק ומכירה אותו לשלחן עם המלפפונים והכרוב והאבטיה הכבוש והיתה שמחה מרובה: יבשבת אחה־צ מעלים מן המרתף את מיץ התפוחים הכבושים — „קואס“ בלעז — והתפוחים עצמם — „קיסליציס“ — כיבוד לברכה — ובשעת שמחה מוגים מחבית השזיפים את יין השזיפים המוחזק בספירט והיתה השמחה במעונה, ואף מכאן ממרתף זה, פושטת הברכה והצדקה: כמה עניים עוניהם למרתפים אלה של בעלות־בית בשפולה: מעט צנון כבוש לתבשיל ומעט עגבניות ומלפפונים, או אף אבטיה כבוש לפסח את הפת וסרה עצבות מהבית ודמעה מפני אשה קשת־גורל שאינה יודעת במה למלאות שלחנה: אף צדקה זו מנת חלקן של נשים בשפולה — והיא ניתנה בסתר, אין מדברים על כך אף בין הגושים ובודאי שאין זה נוגע לגברים, שרה היתה והלכה, חנה־בילה באה לשאול מה נשמע וחסל.

ושוב התחילה והושב לחבתן שמעתי ידיו לא ביישוהו וחביותיו לא דלפו והמלפפונים והעגבניות לא נתקלקלו — והאבטיהים והכרוב לא העלו ריח רע, ואוי לו לביש־גדא שנכשל והכשיל את האחרים וגרם תקלה לרבים, ועוד עונה היתה להבתנים, כחורף, לכשנבר ייצור הסוכר, באו סוחרים רבים לקנות את נוסף־הפסלת, היינו ה„מליאס“, למזון לבהמות והיו זקוקים להרבה חביות גדולות וקטנות והבתנים ראו ברכה בעמלם, וכמה וכמה מהבתנים חזלו לעסוק בקנקן והתחילו לעסוק גם כמה ישי בו, התחילו לעצמם סוחרים ב„מליאס“ והעשירי, ומעשה באיצי החבתן, שהיה עני ואביון ואשתו מריאסה ללדה לו שמנה בונים ולא ידע איך להאכילם לחם, והוא עם הארץ מדאירייתא ובור מדרבנן, והתחיל סוחר ב„מליאס“, חפר בור בחצרו ורצפו קרשים ומילא הבור ב„מליאס“, והאיכרים באים אליו כל השנה לקנות והוא הולך ומעשיר משנה לשנה ובנה לו בית־לכנים גדול והרבה חדרים ומשרד, ועוב את התבתנות ונעשה סוחר ונגיד, מתהלך ב„ווייטקה“ וירמולקה ונוסע לקיוב ועושה קונטרקטין ושמו ידוע לרבים ויבנו סוחרים גדולים באותה סחורה, וראה נחת הרבה, אך דא עקא, כשהיה זקוק לחתום שמו על גבי ניר, שאחד הבנים היה מקריא לו, משום שלפי דבריו לא היה קורא בלי משקפים, — היתה הזיעה נגרת ממצחו בשטף רב והיה נאנח ואומר: „קשה מלאכה זו גם ממעשה התבתנות“.

וגלגלם, הגושים עיקר מלאכתם בראשית החורף: חלונות כפולים היו בשפולה: יציבים — התלויים על גבי צירים על המשקופים במשך כל ימות־השנה, ושניים — שמכניסים אותם אך

ורק לימות החורף, למען מנוע את הקור לחדור לבתים. בימות הקיץ מוציאים חלונות אלה ושומרים אותם על עליית הבית, וכה היתה המלאכה:

לאחר סוכות, בנשף הרזה, מורידה בעלת-בית את החלונות השניים מהעליה והוגנים באים לתקנם; ולאחר זה רותצים את החלונות הקבועים והשניים יפה יפה, סוגרים את החלונות היציבים ומדביקים בפסי ניר ארוכים מרוחים בחלב, או בדבק של קמח, "פופ" בלעז, את כל הסדקים שלא תעבור בהם רוח, על גבי סף החלון מטילים שכבת של חול ועליה פורשים צמר-גפן לבן או ורוד ועל גבי צמר-הגפן מפזרים פתיתים של ניר צבעונים לנוי, מכניסים את החלונות השניים ומדביקים גם אותם בפסי-ניר מרוחים בחלב או בדבק של קמח, למען לא יפלו ממקומם, ולא ישאירו סדק לקור; ואם תאמר מאין תבוא רוח צה לחדרים? הרי יש אשנב בכל חלון ולפי הצורך נפתח אשנב זה לאיזורור בחורף.

ומלאכה זו של הצבת חלונות היא גדולה וחשובה ובעלות-בית ומשרותיהן עסוקות בה, ובעליהן עוזרים על ידן, כי קשה לאשה להרים את החלונות ולהציבן לבדה ויש חשש שהחלון יפול וישוב, ואותה מלאכה של הצבת חלונות כמה תקלות יריב וצערות והאשמות כרוכות עמה: מי יודע מי אשם בנפול חלון וישובר על כל זוגיותו? והוגנים האלה עינם עין ביצא, והם מחכים לכל תקלה ונהגים מתקלתייהן של בעלות בית ומתחללים בלבם "כן ירבו", והינם אצים ורצים אותם ימים מבית לבית, גושאים את ארגז הזכוכית תחת בית-השחים ואתם דבק ופטיש ומסמרים, ובכים הזיתם אוהו הפלא הגדול אשר ילדים מחכים לראותו — היהלום לחתוך את הזכוכית.

וילדים מלויים את הוגנים ועינם לא תשכע ומפעם לפעם הנם שולחים יד לסחוב מעט מן המרג של הוגנים ולעתים הנם מגרדים קצת מן הדבק הטרי אשר על גבי החלונות, כי כמה וכמה דברים יפים אפשר לעשות מדבק זה, כי בימים ההם לא הלכו ילדי ישראל עוד לגני-ילדים, ולפלטילנה טרם ראו, ומלאכת הכיור לא היתה מלאכה יהודית בשפולה כל עיקר, והיו ילדי ישראל נהנים רק במשיכה בלבד.

ביתר ימות השנה עוסקים וגנים בשפולה במלאכות אחרות ויודקין למלאכת הוגנות אך אם יזמנו בלבד.

נפח"ס, באחד מקצות העירה, על יד האגם הוויניגורודקאי, עמדו כמה סדנאות של נפחים, למה בחרו מקומם כאן? כי זקוקים הם למים, בשעה שהם מחשלים את הברזל, ועוד זאת ששרפה עלולה לפרוץ מכל זקוק היוצא מתחת לפטישיהם ומפוחיהם וקרבת האגם טובה, הנה היו נמשכים האיכרים מהכפרים והעגלונים מן העירה לסדנא את הסוסים והעגלות, והנפחים, אנשים מפיחמים ומפוחים, עומדים על סדניהם ומכים בפטישים הכבדים ומושכים במפוחיהם להפיה את האש על הסדן, מלאכתם קשה ודומה אינה מושכת לב ישראל, גופותיהם כפופים במקצת מריב עבודה, אולם חסונים ומחושלים הם ומעוררים דרך-ארץ אף בפני כל גוי.

יירע גוי שלא הרי נפח כהרי סחר-מכאות, לגבי נפח אין מרימים שוט ואין מניפים יד, יד אחת של נפח בלבד אם תרד על הראש ותמחץ כפטיש, ואוי לו למי שנפח יניף עליו מוט ברזל ופטיש, עם הנפה מדברים רכות, מבקשים שיחיש את מלאכתו, כי הזמן קצר ודחוק, כי שעת קציר או חריש הגיעה, כי יש לו לחזור לכפר כי העריב היום, והוא עומד על סדנו ומכה בפטישו, תנועותיו מדודות וקצובות כאילו צוק-ברזל בחור גידיו ושרירי ידיו, ומעשה שפרץ הסוגרם הראשון בשפולה בשנת תרנ"ח (1898), ואנשי הכפרים השתוללו בפקודת הפריסטב ואנשי המשטרה ולא היה מי שירסנם, ויהודים סגרו חנויות ונעצלו בבתיהם ונסתתרו על עליית הגג וחיפשו הסות אצל מכרים גויים — יצאו הנפחים, כשני עשרות יהודים, בלתי-מאורגנים, סתם בעלי-מלאכה, אנשים חסונים, וכידיהם מוטות ברזל והסמו את הדרך בפני המשתוללים, ואל סדנותיהם לא העזו איש להגיע.

כפר מולדתי פופלאסטויה

כפרי תקוע כפאתי פלך יקטרינוסלאב, במחוז וירכנידניפרובסק — "שלושים קילומטר מנהר הדניפר, שלושים ממסילת הברזל, המישים מהעיר קרמנצ'יג פלך פולטאבה, המישים מאלכסנדריה פלך חרסון, לשתי הצרים הללו מוכרים יהודינו תבואת ומצטיידים שם במלאי לחנויותיהם. כפרנו קשור גם בכרך הגדול חרקוב -- משם מביאים "סחורה אדומה" (כרים), ולשם נוסעים לדרוש ברופאים ידיעי השם.

לפי המסורת היה הכפר שייך ל"פריץ" פופליצקי ומכאן השם — פופלאסטויה). היה עריץ ושונא ישראל, לאחר שחריר הצמיתים החל הכפר בחייו העצמאיים. מנהל האחוזה — היהודי היחיד "הת-פריץ" אהבו — משך אל הכפר את קרוביו ומקיירביי יאלה ששבו אחרים וכך נוצר הישוב היהודי במקום זה.

כפרנו קרח, ללא דשא ועץ, ומפור על פני רמה ושפלה. בימות הנשמים — הכוץ עד הברכיים, בקיץ — אבק לתאבון. היהודים — כ־50 משפחות מסועפות — מרוכזים בסבורו של הכפר, סביב בית היראה וזיכר השוק, ההומה בכל יום א' בשבוע. האכרים מתקבצים מן הפרברים והאחוזה, מביאים מפרי אדמתם ונוקקים לחנויות היהודים, פרט לדברי חידקית, שסוחרים בהם הגויים. גם בעלי המלאכה בכפרנו יהודים המה: רצען, "שלוש משפחות של הייטים, שני אחים-נפחים, שתי אחיות-חופרות (בנות השוחט, בתולות זקנות), כובען, זגג, שני קצבים (קבצנים), בעל טחנת קמח (אמיד), רוקח (דל מתרונן) יבירי יהודי גם דואר-הסוסים של ה"מססבן" (מוסד מטפסל בעיניי אכרים), הודות לשרותן רבת השנים זכה לתואר "אזרח נכבד". היהודים, פרט לרוקח, יראי שמים, אינם מצטיינים בלמדנות יתירה, אבל מכבדים את התורה ומקנים לילדיהם גם לימודי חול. אחד לימד אפילו הנדסה הררית באוניברסיטה ביקטרינוסלאב.

אחד מכתמי הכפר — המשומד, בששת ימי השבוע הריהו שפליברך, מדבר אידיש ופניו מבוזשים ואלו ביום הגא, כשהוא שתי, הריהו מתעורר להתקיף את בית הוריו, מקלל את אביו, מילל, מכה באגרופיו על לבו: קשה לו לשאת את "הרוח הוזידית" השודרת בכפר מולדתו! יש לנו גם גוי ממש המיטיב לדבר אידיש, הוא גר בתחום היהודים ובני עמו רואים אותו כנמול למחצה, השני המומחה לאידיש — המכונן בטחנת הקמח (גרמני), זה יודע לספר אגדות מן המדרש ומתבל דבריו בסתגמי חז"ל. גם הנערות האוקראיניות המשרתות בבתי יהודים "מבינות כל דיבור" ובנוכחותן נאלצות עקרות הבית להעזר במלים מלשון הקודש, המשרתות מעוררות קנאה אצל בנות הגויים: בגדיהן יפים ותזונתן דשנה ומעודנת, אבל מעמד זה אינו מציל אותן מיחס של בוז וכינויי גנאי כגון "גרפי רעי יהודיים", בדרך כלל, חיים האוקראינים בשלום עם היהודים, כשהמורה הכפרי, שהוכא ממרחקים, מנסה לשטותם בשכניהם בני דת משה, מנערים הגויים את הצגם מן ההסתח: "ומי תומך בנו בשנות בצורת? מי נותן את הסחורות בהקפה ביד רחבת?" והצורר נאלץ לשכור פיו ועיניו יורקות זעם ומשטמה.

בשנת 1905, בעת התקוממות האכרים, השתתפו גם אכרי כפרנו בהצתת בתייהם

של בעלי האחוות (אחת מהן היתה שייכת ליהודי) ובשוד הרכוש. היהודים התחמקו ממצעים אלה, שלמו כופר נפשם ושכניהם הניחו להם לסגור עצמם בבתים. רק אחד — בנו של קצב — נתפתה והלך לשרוף ולשדוד. כשהוועקו פלוגות העונשין של הקוזאקים הולקו המורדים בכיכר השוק ודמם האדים את השלג. גם המורד היהודי קיבל את מותו. מאז חלה תמורה מכריעה באופיו ובגמוסיו. הבחור העליו והמבורה נהפך למר נפש. על פניו רובץ עלבון כרוני, משל חייבת לו העדה היהודית חוב כבד ומתחמקת מפרעון. בימי המהומות החליטו ראשי העדה להוציא את הילדים והנשים מן הכפר והשכינו אותם אצל הקאצאפים בכפר. "זובקווייה", בבית המשפחה היהודית היחידה הנמצאת באותו מקום, כי הקאצאפים נשבעו במשיחם הצלוב שלא תיפול אף שערה מראשו של אורליק (אהרן) שלהם. כל הכפר יעמוד כחומה להגן על משפחתו ועל אורחיו. הבית הגדול והחצר המרווחת המו מהמון ילדים ונשים הפועים וצורחים ומסביב שומרים עליהם קאצאפים עבדקנים באלות וברוכי ציד. הקאצאפים היו מפורסמים בסביבה בכרימיהם המטופחים והיו משווקים את ענביהם בכפרנו ופותחים את העונה בערב ראש השנה. על ענבים אלה היו מברכים אצלנו את ברכת "שהחיינו".

בין הקאצאפים והאקראינים שדרת איבה של דורות. האחרונים אימרים על ישוב זה: "אותו כפר שאין בו אף אדם אחד — כולם קאצאפים!" ובעידן המריבות והסכסוכים היו היהודים מתעוררים לתוך ולמלא תפקיד של שליחי שלום.

בסביבה פזורה פה ושם משפחות יהודיות בודדות. לרוב אלה הם חנוונים, חוכרי אדמות אצל הסריצים, או סוכני דואר הסוסים. הפזורים הללו מתכנסים אצלנו בימי חג. ב"מים הנודאים" בעיקר. הגויים תוחים: מנין לנו כל כך הרבה יהודים? פחד נופל עליהם מהמון פתאומי זה. האורחים והתושבים נוהרים אל בית הכנסת המפואר, המתנוסס על שפת הנהר העצל שהעלה ירוקה. זהו בנין חדש, רם ונישא. חובא מנמחה מיוחד מקרמנצ'ג המעטירה. האמן יושב אצלנו שנה תמימה. בנה את ארון הקודש, את הכמה, גלף את הפיתוחים והקישוטים, את האריות והפרחים. כפרנו מתגאה במלאכת מחשבת זו. האינטר ליגנציה הגויית שלנו — הרופא. מזכיר ועד הכפר. מקידים עירוניים ואנשי שררה — היו פנקרים בבית הכנסת ועומדים תוחים למשכן אלוהים מפואר זה בפינה כה דלה ונדהה. אז היו פרנסי העדה מזעיקים את החון (הוא השוחט, "המלומד היהודי" מטעם, הרב וכו') וזה היה מסלסל את "הנותן תשועה" ומפתיע את האורחים בתפילה עברית המשובצת שמות רוסיים מלכותיים כגון "ניקולאי אלכסנדרוביץ" ו"מריה פיודורובנה".

חזן רב-שוחט זה שרוי תמיד בין הפטיש והסדן. שני אישים בכפרנו רבים על כס הגבאות. אחד משכיל (גמר בהצטיינות את בית הספר הכפרי, חותם על השבועון המצויר "ניבה" והעתון הימי, ידיעות הבורסה" ובביתו ספריה המורכבת מיצירות קלאסיות) ויריבו, עם הארץ, הבן לחכמה ומערץ את הפרוטה. ההצלחה אינה יציבה; פעם נבחר הגבאי הנאור, פעם הוא נאלץ למסור את כסאו ליריבו הבור. השוחט מצביע עם הרוב. המשכיל רואה בזה לא עלבון אישי בלבד, אלא גם מעילה באמון. שליח ציבור חייב לשמור על כבודו של התורה ולשמש דוגמא לצאן מרעיתו ולא להתגר אחריו התמון שאינו יודע להבחין בין טוב ורע. הוא מחרים את השוחט שסרה. אינו בא עמו במגע. אינו נזקק לשחיטה שלו. אינו חס על זמן וטריחה. מטלטל עצמו לשוחט שבכפר לייבוקה הסמוך. יחסי האיבה נמשכים עד הבחירות החדשות. כשנבחר הנאור וא' מתפייס השוחט לגבאי החדש ומעלה את חימתו של ראש העדה הקודם.

בחירת הגבאי — מאורע שחשיבותו רבה בכפרנו. הדבר חל בשמחת תורה. אז יוצאים כל המתפללים מבית הכנסת וצועדים בסך — מוליכים את הגבאי אל ביתו. השולחנות ערוכים. להקת ילדים מקבילה את פני הגבאי. אחד המבוגרים פונה אליהם בשאלה "ריטורית": צאן

קדשים? והפעמים טועים בצוותא: מ—ה—ה—ה! ה..מה? מבדה את הגדולים. השמחה מגיעה לשיאה. לאחר הלגימה והתרגימה פותחים בויסרה וריקודים. אשתו של הגבאי פורטת על פסנתר הכנף (כלי זמר יחיד בכפר שקנו מהפריץ) והנגינה מעוררת התפעלות, אם כי הפסנתרנית אינה בקיאה בחווים יסומכת על חוש השמיעה בלבד.

יחסי האיבה של הגבאים אינם מסתיימים בעיני ציבור בלבד: 'רשרי' השואה הם כלכליים בעיקרם. לשניהם אסמי תבואה, שניהם סיכונים למכונות חקלאיות. לשניהם מבחר עשיר של 'סחורה אדומה' ואחר נכנס לתחומי של השני. הגבאי המשכיל אינו מושרש במסחרו קודם לכן היה חוכר את אדמות הפריץ וגר באחוזה. הוא עזב את חיק הטבע המחובב עליו ונאחז במסחר משני טעמים: מת הפריץ ואלמנתו נכנעה ללחץ האכרים וביטלה את חוזה השכירות עם היהודי והזכירה את אדמותיה למאמינים בישו. הסיבה השניה — זו 'גרוש הזרים' מן הכפר: בעל החנות 'כליבו' נאלץ לנטוש את העסק ולא היתה ברירה לגבאי אלא לאחוז במסחר המאוס עליו כל כך.

ענין גרוש 'היהודים הזרים' ולא ילידי הכפר בשנת 1909, היה סתום בפתאומיות. הזרים הללו (כחמש עשרה משפחות) היו מושרשים במקום ומצבם הכלכלי חוקי היה מוצא את תיקונו במתנת יד קבועה שהוענקה לאנשי הרשות ואין סופה, ופתאום סקודה קטלנית מזורזת: במשך שלושה חדשים שלא יסקדו ולא יוכרו היהודים הללו! יודעי דבר טוענים כי היה כאן ענין של הלשנה, והמלשין הוא הגבאי הבור. רצה להסטר מתחרות רצינית של סוחרים מניסים שהגיעו לכאן מן העיר ולשם מטרה זו כשרים בעיני כל האמצעים. אבל יריביו לא ויתרו על נקלה. קראו לעצרת חירום. בחרו בציר (זה היה בעל ה'כליבו' בעצמו) ושלחוהו לפטרבורג הבירה להזעיק את גדולי היהודים 'שפעלו למען ביטול הגזירה. הציר שהה בקריתסטר חדשים על חדשים, חזר על פתחי ארמונות ומוסדות וליבסוף נתקבלה ממנו סלגרמה על ביטול הגרוש. השמחה היתה רבה. מני הגבאי אבלו, אבל לא עברו חדשים מועטים ונתבטל הביטול ו'הזרים' גורשו.

שמחתו של המלשין לא ארכה. המתחרה החדש לא התפקד בחנות בלבד ופגש גם לאסמי התבואה ונכנס בעול הסוכנות למכונות חקלאיות. שעד כה היו המונופולין בידי הגבאי הבור. החדש שהטילו עליו בני הכפר החליש את כוחו במאבק על כס הגבאות. אפילו חסידי המוכחים פנו לו עורף. המותרם לא יכול היה לשאת את המועקה הרובצת עליו ועל בני משפחתו ונסע אל ה'רבי' להתלונן ולשאל עצה מסיו. ה'רבי' הרגיעו: אם מפסונו נקי וידיי לא היו במעל — אל ישים לב למחרמים. הזמן יפעל לטובתו והענין 'ישכת. הגבאי חזר מאושש. היה מהלך זקוף ראש. דיבר בקול רם ו'צפצף' על הלחישות הארסיות. ודברי ה'רבי' נתקיימו: לאט לאט נשתכח הענין.

אבל עם סיומה של מרדזה זו לא נעצר גנע המלשינות בכפר. היתה קיימת גם מלשינות מתמדת. הנורע מבני המקום היה מתמרמר על הגבאי הנאור שאינו מעסיק אותו בפקידות ומזמין זרים ממרחקים יצעירי הכפר נידונים לבטלה. ללא סיכויי פרנסה. ענין הזרים המתגוררים בכפר באופן בלתי חוקי נלחש לשלטונות וקצין המשטרה היה בא מן העיר ועורך חיסושי טעם. פעמון מרכבתי של איש השררה היה מבשר על הרעה הקרבה ובאה. עוזרי החנות היו קופצים מריבצם. מתחבאים במקשאות ובגינות. נצמדים לאם-אדמה ושוכבים יים תמים עד אשר הגיע לאונם קול מצילת המרכבה המסתלקת. ואז היו קמים לתחיה וחוזרים ללחץ הנטוש. עקב ביקורי הקצין היה נטרד גם המורה העברי שנתלגלג לכאן מוילנה. לא הצעירים הלשינו עליו. אלא הוא עצמו היה לצנינים בעיני המורה הגויי: כלום, חסרים אנו זידיים משלנו? גם את זידי וילנה חייבים אנו לסבול?

הצעירים לא שיפרו את מצבם ממעשי המלשינות. הם נאלצו לאחוז במקל הנדודים והיו סתפורים על פני ערים קרובות ורחוקות. גורל זה סקד גם את בנו של השוחט. הוא

הגיע לעיר החוף ברדיאנסק ושם מצא את המנוחה והנחלה. מכתביו היו מדושי עונג. משפט אחד מאגרתו הראשונה נמסר בכפר מפה לפה ונחקק בזכרון לדורות: „איך עס סארדינקעס מיט סארדינקעס“ (אני אוכל סרדינים בסרדינים!). הסרדינים — שאינם המדענים שהצטייר בדמיונם הגאסטרונומי של בני הכפר והעיד על עושרו המופלג של החבור דגן, שזכה לכך רק הודות לקשיחות לבו של הגבאי הנאור, הבוחל בצעירי המקום ודבק בזרים. אבל הערים האוקראיניות שלגו, אפילו הקרובות ביותר לתחומנו, היו זרות ומרוחקות מלבם של יהודינו. העיר הקרובה ביותר, שבה קשור כפרנו בנימים נעלמות, הרי היא ניריורק רבתי. כפרנו נחנק מעודף בחורות שהגיעו לפרקן. כל צעיר המתאווה לבנות לו בית, אינו נזקק למלאי הכלות השמור בכפרנו — הוא מטלטל עצמו העירה וחוזר בלווית בחורה מפורכסת, המסיפה ריחות וגיגונים של כרך שובה לבבות. זמן רב ניתכות עליה קללותיהן הנסתרות של הרחוקות האנושות. עד שזו מאבדת את קסמיה הבראשתיים, צבעיה דוהים והיא נהפכת לאשה כפרית אפורה ומחוספסת כשאר הבנות. אבל רוח וחצלה לרחוקות באים ממקום אחד, בימים שמדובר בהם, שרר באמריקה מחסור חמור בנשים יהודיות. כל נציגה של המין החלש, אפילו הקשישה, הקלושה והמכוערת ביותר, היתה נחשפת כביכורה בטרם קץ. וכל בת מכפרנו, שהגיעה לגיל היאוש, היתה משגרת איגרת דחופה לנייריורק ולא עברו חדשים מעטים ומשם הגיע כרטיס-אניה וגורלה המזהיר של הבתולה כמונח בקופסה. כל הכסר בוקניו ובנעריו יוצא לרחוב ללוות את הכלה המפליגה לאותה ארץ ברוכה ורחוקה, שאין חוזרים ממנה עוד. התורים מספידים אותה בצעקות ויללות כבוכים על מת. מי יזכה לראותה עוד? גם שאר בני הכפר מתיפחים בקולי קולות. תאניה ואניה, אפילו הגויים אינם מבליגים על רגשותם. נדים ראש כמתאבלים על יחיד, זהו אחד הימים המרים ביותר בכפרנו — מר מתשעה באב, קשה מיום הכיפורים.

נפש אחת נסעה והכפר מתרוקן בבת אחת. הכל מתהלכים אבלים, נזכרים בפרטים חקשורים בבחורה שהפליגה, מחקים את קולת, חוזרים על דבריה, והנה לאחר חדשים מעטים מגיע ממנה מכתב: כבר מצאה את בן-זוגה והיא מאושרת! הבתולות המזדקנות כובשות צניזן בקרקע. מהלכות ממדמרות. מקללות את יום היוולדן, את הכפר ואת חברותיהן שהצליחו להגשים את חלומן הנכסף.

יוס אחד חופיעה בכפרנו אמריקה עצמה בדמות אשה מהודרת ונוצצת. לא בגדיה ולא עדיה עשו את הרושם המדהים; היא כבשה את כל רואיה כשן הזהב שבפיה. הביאה דרישת שלום מבנות כפרנו שנהפכו כחסדה של אמריקה למטרונות אדירות. היא סיפחה ימים ויללות על פלאי הארץ האגדית. כל בני הכפר — גדולים וקטנים — הקשיבו לסיפוריה ולא קלטו ולא ראו דבר, אלא את שן הזהב שבפיה. עצמתה ועשרה של אמריקה מצאו את ביטויים המוחשי בשן זו. כלגו היינו בטוחים, כי המיליונרים האדירים — פיהם מלא שיני זהב, האשה חזרה לאמריקה, דמות דיוקנה נשכח מלב, אבל שן הזהב נחקקה בכפרנו לדורות.

היתה עוד עיר גדולה אחת שנתאורחה בתחומנו הרל והיא ורשה. אחד האחים הנפחים שרת בצבא בביירת פולין היפה. הביא משם אשה זעירה, חתולית-מתפנקת ויפה. הכל תמחו: כיצד הצליח הרשיה-ברזל הבור, הגס, שפניו מחוטטים שרידי אבעבועות, לזכות בכלי יקר זה? והתהלכו בכפר כל מיני סיפורים ומעשיות המסבירים את היוולד המשונה. לא מרוב נחת הלכת בת ורשה הנאה אחרי גל של מיאוס זה; הילד שלהם אינו דומה לנפש ופרצופו גויי מובהק, ודיל, ולאחר זמקרה המביש, האורב לכל בת ישראל בכרך גדול, לא היתה ביריה למסכנה אלא להרחיק את עדותה ולקבור את עלומיה התוססים בעמק עכור כנון כפרנו.

היא נשפה את ורשה, אבל הבירה הפולנית לא עזבה את הבת החמודה והיתה

פוקדת אותה מדי שנה בדמות אחיה — צעיר מטורף ומבושם — שהיה מביא עמו פאר נשכה, כמיהות נושנות ונחתחות של מולדת נצחית. כדי לכסות את הוצאות הדרך היה הורשאי התדור מביא עמו דברי חפץ יקרים ומרהיבי עין כגון שעוני זהב ומראות בדולח ומגדיל אותם. כל תושבי הכפר רוכשים את כרטיסי ההגרלה, בוחרים ועדה צבורית ומנסים את הגורל בפרהסייה. הכפר מלא צפיה ומתיחות. והגורל התעלל, כמעט תמיד זוכה בהגרלה אחותו של הגבאי הנאור. יפה היתה, פורטת על פסנתר לפי תווים, וחתך-צעצוע — הסטודנט הלופד ביקטרינוסלאב — מזומן לה ונוסף לכך — היא עוד זוכה בהגרלות! שאר הבנות — הצעירות והמודקנות — אבלות וחפויות ראש. הגבאי השני, שירד חיגו, מנפה את רגשי המרידות: זוהי קנוניה מובהקת! מעשה של זיוף! אותו טרזן ורשאי חומד את הכת היפה ועושה בלהטיו! האורח חוזר לביתו ומשאיר בכפר מועקת איבה וחשדים מחודשים. הכפר התפלג לשני מחנות. המלחמה הנושנה ששותקה מתלקחת ביתר שאה. לא חסרו פגעים ומכות בכפר והקשה מכולן — מכת החזנים והקבצנים. האחרונים פוקדים את הכפר אחד אחד לפי התור. סומים, חולים ובעלי מום מתאכסנים, לפי המסורה, בביתו של הגבאי. זוג של נשים צדקניות מחזרות על הפתחים ואוספות נדבות. אין מפרשים בשמו של הנזקק ושני הצדדים — המתרים והתורם — משחקים את תפקידם לפי כל הגינונים המקובלים של „מתן בסתר“.

החזנים באים עם כרטיסי הזמנה מודפסים — הקהל מתבקש לבוא אל „הרינה והתפילה“. לאחר ה„קונצרט“ מתלקחים ויכוחים עזים בין המחייכים והשוללים ושבו מתפלג הכפר לשני מחנות.

ולא החזנים בלבד משמשים ספקים לבידור רוחני: בכפרנו ביקר גם תיאטרון ממש. זו היתה להקה אוקראינית. אבל הצופים רובם ככולם יהודים היו. הציגו את הדרמה המועצת „המשומדת“. השחקנית שמילאה את תפקיד המשומדת היתה יהודיה (אולי שיתקה את עצמה?) ובכחה בדמעות ממש. כל הקהל הויל דמעות ואביו של המשומד שלנו התייח בקול, התעלף כמעט. הלהקה השאירה חובות: השחקנים לא שלמו לחזנות, לבעל המחנך בו נערך החזיון. ברבות הימים נשכחו החובות אבל בהצגה עצמה היו נזכרים שנים רבות. לא חסר גם בידור משלנו, שלא הובא מן החוץ — דליקה בחצות הלילה. זה היה חזיון מרהיב עין. מאורע עליו ומתנה. הכל מתעוררים לצלצולי פעמון הכנסיה. הלהבות מאדימים את הרחוב. רוקדים שרי אש ומסכים צוהלים המצילים. בוער ביתו של פלוגי — בעל בעמיו המנוסה בענינים כגון אלה. ה„אוריאדניק“ — איש השרדה הגבוה ביותר בכפר — מופיע מצויד חרב ונוצץ בכפתורי השרד. כולו גאות וזעם. קולו רועם: „המישים פעם אמרתי לכם להמנע מענינים כאלה!“ ואז יורד הנשרף כי עליו לשלשל המישים רובלים לידו של השוטר והכל יעבור בשלום: יקבל את דמי הביטוח ללא תקלות. ואם השוטר צועק: „מאה פעם התריתי בכס!“ — ברור כי העסק יעלה במאה קרובונים. אבל בפעם האחרונה. בשנות מלחמת העולם הראשונה, היתה דליקה עגומה. בערה חנותו של הגבאי. היהודים חשכו לתומם. כי זוהי דליקה רגילה והאיטו את עזרתם, אבל לאמיתו של דבר, העסק לא היה מבוסס כלל והגבאי יצא בערום וכחוסר כל. ונאלץ לנטוש את כסר מולדתו ולחפש מקלט בעיר.

השמחות, סעודות המצווה וההגכים היו גלויים לעיני הגויים. אבל מקרי המוות נשמרו בסוד. אפילו הידידים, דוברי אידיש, לא ידעו על פטירתו של שכנם. לא היה בית קברות יהודי אצלנו ולא היתה ברירה אלא להוביל את הנפטרים לכפר הסמוך ליכובקה ומבצע זה דרש זהירות מיוחדת. האכירים לא הניחו לעגלה המובילה מת לעבור דרך אדמותיהם. כי לפי האמונה המושרשת בלבם תפסוק האדמה לתת את יבולה. במקרים אלה נאלצו יהודינו להתחכם. היו מלבישים את הברמינו מעיל ארוך, כשהוא צרני מורכ והכובע מוסשל עד

לענינם. מושיבים את הגויה בעגלה ומסבירים לגויים הנתקלים בדרך: חלה מושקה שלנו מחלה קשה. נוסעים אל הרופא העירה! רק בדרך זו אפשר היה לקבור את המתים.
 שריפת חנותו של הגבאי שימשה אתחלה לשורה ארוכה של פורעניות. החלה המהפכה. בסביבה שרצו שודדים ופורעים. הדרכים היו בתוקת סכנה. לא פעם נשדדו הסוחרים ואשה אחת נאנסה. אז החל הכפר להתרוקן מיהודיו. פנו לערים. שם הסכנה פחותה יותר והישוב היהודי צמח יותר. כך נתרוקנו כל הכפרים באזור. כל יהודי נמלט על נפשו. אחדים הגיעו לנהר הערן לבתולות אנושות — לאמריקה.

תורן בע"מ

נ י י ר ו ק ר ט ו נ ב ס י ט ו נ ו ת

*

תל-אביב, רח' הרצל 61, חדר 76 טלפון 82770

בנק דיסקונט לישראל בע"מ

ש ר ו ת ב נ ק א י י ע י ל

סניפים בכל רחבי הארץ

סך האקטיב המאוחד עולה על 200 מיליון ל"י

תמונת אדם במשבצת הדור

א

הספרים מרובי העניין ביותר הן אבטוביאוגרפיות. אנו, הקוראים, תאבים לעמוד על מהותה של גדלות דמוחית, על מיהותו של האיש הדגול, המוכשר במידה יתרה, שבשכלו, בתפיסתו או בכושר ההרגשה שלו, מורס הוא מהאדם הבינוני, הממוצע. גלוי וידוע כמה גדול כוחם של בני העלייה, יש מהם המצוינים בעיון, בהלכה, ביצירות אמנותיות או בתגליות ואמצאות טכניות. אולם כשרונותיהם כטכנותיהם מאין נמצאו להם — זוהי השאלה החמורה שנשאלה ותורת ונשאלה על ידי חוקריהנפש ללא נתינת תשובה ניצחת. מאיזה איך בא היש הזה של מתנת הטבע או האלהים, מהו מוצאו? הגובע מקורו מתוך איוו תורשה ועלמה, ממקבת בור נקרה ותפרה רוזנירות בדורות קדומים או הוא בבחינת בריאה שברא הטבע ע"י התפרצות חד-פעמית? הרבה נאמר, נכתב ונדרש בסוגית-פלאים זו של נפש האדם, אולם התעלומה לא נחשפת, ואנו עומדים ותוהים, עומדים ומחפשים וקוראים, ממש בולעים, לתיאבון ספרי אנשיהסגולה, מעיינים בדברי ימיהם של האנשים המעולים ואנו תקה שסוף סוף יגלו לנו רז זה בשעה שהם מסיחים לפי תומם, מוסרים לנו זכרונותיהם ומשתפים אותנו בחוויותיהם האינטימיות.

כשרון חריף מהו? גאונות מהי? יש אומרים שזהו כוח ההתרככות וההתעמקות, מעין סוד הצימצום שביצירה, התכונות צורך התרחבות, יש אומרים שזהו שקידה מרובה היוצאת מממדי הרגיל שלא כל אדם זוכה בה. היינה היה רגיל לומר שבקטנו הוא מרגיש יותר מאנשים אחרים בכל מלוא גופם, על רמ"ח איבריהם. מאין באה לו הרגשה דקה וחרפה כזו? ישנם מהוגני השראה, ברוכי האצלה שברוח הקודש, מדוע השראה פוריה זו פוקדת יחיד נבחר זה ולא אחר? היש סיבה לסיליקציה זו שאפשר לפענחה או זהו מקרה, היינו קפריסה, סוד כמוס של טבע האדם, זה היצור הכי פלאי והיותר חידתי שבכל מרחבי היקום. את המפתח לפתרון חידה זו אין אנו נלאים מלחפש בתוך דפי זכרונותיהם של ה"עלויים". אלה שהיו ילדי פלא וגדלו להיות אנשיהסגולה נפלאים.

הספר שלפנינו כתוב על ידי אחד שהיה "עלוי", בעל כוח-זכרון בלתי שכיה וגם מתמיד ושקדן שמעטים היו כמותו בישיבות וב"קבוצים", שעל אלה שלא פסקו פיהם מגידסא היהנה גאוחתם ותפארתם.

הדור שבו חי, למד ולימד, פעל ועשה המחבר של "בעולם ששקע" היה דור מרנן, דור שאמר בפה מלא ובקול רם, "ונתקה את מיסרותימו ונשליכה ממנו עבותימו" של הדור הקודם; דור שאמר די לסבלנות, מתינות ופשרנות; דור שקם לריב ריבם של כל הנדכאים, דור עתירי-מעש, עזים שבדורות, מצויים בחוצפה כלפי העבר וההווה, דור שזרקו אתגר להיסטוריה שזרמה שוטפית לאט-לאט; במלים אחרות: דור של משיחות חברתית אוניברסלית. שאלו התרסי שהפך ל"פילוס הקדוש" קרא: "מת המשיח על הצלב — יחי המשיח" מת משיחם של בני ישראל, משיחם הלאומי, וקם לתחייה משיחם של כל באי

* בן-ציון דינור — בעולם ששקע — זכרונות ורשומות מדדך חיים (תרמ"ד) — תרע"ד) מוסד ביאליק, ירושלים תש"ח.

עולם. דורו של המחבר שהלך בגדולות ושאף לעשות נצירות שנה ששני המשיחים הם אחד, ששתי הגאולות יהיו בעונה אחת. עם הקומתם של כל הנעלבים, כל החלכאים, עם שחרורם של הפועלים המנוצלים יקום גם עם ישראל להחיה. בארץ מולדתו העתיקה יקרא לעצמו דודו. ייצא מעבדות לחירות, יפתח הרצונות רשע ועוול שבהן אסרוהו שונאיו ומנדיי, שונאי הקידמה, מירדי אור"החופש, — ישוב אל אדמתו, יונח עסקיו קליט"האוויר ויעמוד על הקרקע, בחקלאות ימצא תיקונו המשקי, המהפכה החברתית תהא לקויה ופגומה בלי התוספת של מהפכה יהודית, הרוכל יהא לפועל יצרן או חקלאי, החלוץ, היהודי הצעיר, יופיע על במת ההיסטוריה של ישראל סבא, היהודי המהפכן יאמר מילתו, מילת גאולה וישועה לו ולכל האנושות.

ב

נקרא את הספר, שהמריבה האכטוביגרפי מחזיק בו את המועט של היסטוריה הדור, ונשמע מה בסיו.

האכטוביגרפיות היותר מלאות מתיחות הן אלו הכתובות בקווים שבורים עקופים. היינו המספרות על חיי כותביון שחל בהם משבר, מפנה בעל זווית חדה, והמשכם מסריך התחלחל, כלומר שיש בהן תיאור התמרדות נגד החינוך ונגד הסביבה, והסיפור מעורר את השאלה על השמרנות והרדיקליות הנלחמות על עמדתן בנפש הניכור-המסור. ילד עקיבל חינוך שמרגי חרדי כיצד נהפך ויהי לאיש חפשי בדעותיו ובהנהגותיו? הספר מכיל רמן לכוח המניע שפעל בחייו של הבור, כךציון, והעבירוהו מהפסים של האורתודוקסיה אל אלה של הקיצוניים. זוהי השפעת אמו של המחבר.

המשפחה ראתה חובה לעצמה לדאוג לנו, לילדים, שכולנו יצאו לנו שם כבעל-כשרונות מוטלגים, ובייחוד ראו חובה לעצמם לטפל בי, אמרו שזו היתה צוואתו המפורשת של סבא הזקן... בכוננה תחילה אני מחזיק את כךציון על ברכי; אני בטוח שהוא יהיה לגאון המשפחה שלנו ולתפארתה; אתם אחראים לו. ולכן אני מטיל עליכם חובה לדאוג לי תמיד ולזכור את דברי אלה" (בעולם ששקע, עמ' 18—19).

כדי שהמשפחה הזו של חרדים אדוקים יתגאו באחד משלהם הוא צריך לייך בתלבי של חסידות ולהיות מוכתר בכתר-תורה-מורשה, אולם אמו הסתייגה ממשפחת בעלה המסועפת, וקראה תגר על דרכיהם, והשפעתה, כנראה, הכריעה את הכף...

„בחצרם גרה בשנות השבעים חבורה של מהסכנים רוסיים. באיון דרך עברה הרות מהמהסכנים הצעירים האלה אל אמא, לא ידוע לי, אבל בילדותי הרבתה לספר לנו סיפורים על החבורה הזאת, על מסיבות מאסרם ועל מסירות-הנפש שלהם. היא היתה אשה פקחית מאד וידעה יפה מאד לספר סיפורים. סיפוריה היו מקסימים אותנו בילדותנו. חשבנו אותה לאשה החכמה ביותר שבעיר. בימי מהפכת 1905 היו אמרים: אילו היתה נעמי קצת צעירה יותר — היתה בעצמה הולכת לבאריקאדות; ואם המהפכה תימשך עוד — אין בטיחות אם לא תעשה זאת.

אמא היתה מרדנית מטבעה. לא גרסה את קבלת העוול והצדקת-הדין שהיתה דרך חיי של אבא; היא היתה חדורה רגשי התנגדות למשפחתו של אבא שהיו עשירים ומיוחסים. תקיפים, שלדעתה מידת היישר שלהם לקויה" (שם).

המחבר טרח אף ליתן לנו בראור חלקי הרדיקליותה של אמו וילדותה, והביאור הוא חמרתנותה במקצת. משפחת בעלה כללה עשירים ומיוחסים ואילו אביו, ר' זאב-זיף אסקינביין, היה מלמד גמרא לילדים מבוגרים. בני נכבדים ועשירים, וחזקה על מלמד שהיה צני ואביון, כי יאה עניותא לו.

„ואני או גער בן שבע... כאתי מן החדר, ואני רואה את אמי שהיא עצובה מאד. רציתי לנחם אותה ואמרתי: 'כל מה שרע יותר בעולם הזה — ייטב בעולם הבא', אמא

ענתה בלחש, כאילו אמרת לעצמך: 'רעיון זה המצאתם של העשירים הוא, כדי שהעניים לא יתמרדו' (שם, עמ' 20).

אולם התכונות הנפשיות והנטיית שנהפכות לאחר זמן לשינועים הן סמויות מן העין, עין החוקר הבוחן ובודק גנוי נשמות. מדוע ענף נפשי זה נוטה לכאן והענף השני שבאותו העץ המשפחתי נוטה לצד שכנגד? אין לנו תשובה לשאלה זו. ואין זה דבר שהחינוך גורם, כי הלא יש שני אחים מקבלים אותו טיפול בסביבה הביתית, בחיק המשפחה, ואותו חינוך אינסטרקטיבי בבתי הספר ובכל זאת הם גדלים שונים אחד מאח השני, אם גרשה לעצמנו להשתמש במספורה של 'ילר ב, שודדים', נאמר: הגה לפנינו שתי עיסות שנילושו באותה המריבה וקמחן בא מאותו דגן, ובאותן הידים ונטמנו ונאסו באותו התנור, רחם האם, ובכל זאת הן יוצאות לאוויר העולם כשתי כיכרות שונות בכל תכונותיהן וסגולותיהן. יתורה הפסיכולוגיה עומדת בבוכה, יצעה למצוא ביאור לתופעה זו ואינה מוצאה.

„אחי הגדול יני (צבי יעקב) למד כל הזמן אחי, אחי היה טוען שאני, פויו', כמעט מבוהל... הוא אף כינה אותי פעם בשם, בן ציון כר חלפתא'. וטעמינו היו שונים זה מזה מאד... העזתי עד כדי כך שהצנתי פעם לאחי... לצאת לטייל בסירה על פני הדניפר... הלא זה ממש חרפה כשקצים' לטייל בסירה!... אחי מצא כי כל מיני תאוות כאלה לא נאים הם ויש להתבייש בהם... אחי היה חסכן... ואני הייתי ההפך ממנו" (שם, ע' 56—57).

„הייתי בודד לגמרי. אחי הגדול ישב בבירסק דליטא... מכל מקום היה רחוק ממני" (שם, ע' 94) גם במקום וגם בתלכי הרוח, אחיו ביקר אותו קשות הן על 'שירי שחיבר והן על החלטתו לגמור את הש"ס שהוא ראה בזה אך „גאווה ויהירות" (שם). אחיו הצעיר ממנו כשנתיים וחצי, נחום אליהו, שהצטיין בכשרונות לא הלך בדרכו, נקעה נפשו בלימוד התלמוד ובכנס לעבודת בחנות (שם ע' 95).

וכאן הספר שואל בלי אומר ובלו דברים, ברמיזה כלכד: מה נשתנה בן זה, בן ציון? משאר הבנים של אביו ואמו? תיקו! נחכה לאיזה אליהו פסיכולוגי שיתרץ קושיות ואבעיות.

ג

הכל תלוי במזל אפילו ילד שב„חדר". ובן ציון שיחק לו המזל בפרט זה של עשיית רב, יותר נכון מלמד דרדקי.

מי היו רבותיו שהכניסוהו להיכל תרבות ישראל האלמנטרית שאין לפניה לא ויכוח ולא ניצוח וקבלה היא שעל הילד לקבלה כפי שהיא ניתנת מפה לאווין? מה היו טיבם ודרכם בחוראה? מלמדו הראשון רעהו במקל נועם.

„המלמד הראשון שלי היה רבי אלי הזקן, רבי אלי בהרד"... המלמד הזה „הצטיין בכשרונות פדגוגיים מעולים, מעולם לא גער בתלמידיו, אלא היה מוציץ את ליבם בדידות... אצל המלמד, רבי אלי, למדתי קרוא וכתוב והתחלתי ללמוד חומש, שנה שלימה למדתי אצלו, קיץ תרמ"ט וחורף תר"ץ" (שם, עמ' 22—23).

והנה מלמדו השני, רבי משה דוב אסגר.

„למדתי אצלו תורה ונביאים ראשונים, מעולם לא הרים את קולו עלינו, אלא דיבר בנחת" (שם, עמ' 23).

מהמבואות אני למדים שני דברים: אחד, שההתחלות הלימוד היו קשות גם לו, מכיוון שהיה עליו להקדיש להן שנה תמימה: במשך שני זמנים קנה לו אך את מלאכת הקריאה והכתיבה וראשית דעת החומש; שני, שהמלמדים היו רצויים לתלמידים, לחבריו בחדר, והראיה שהיא נוקבת בשמיתיהם ולא בכינוייהם לעצם וכו', כמנהג התלמידים של הימים ההם. כנראה יצאו שני מוריו אלה מכלל המלמדים „בעלי הפעולה" הקטלנים ולא ללמד על חבלל של ה„הורגים-נפש" הדיסטיים יצאו.

„מן המלמדים שלי אני זוכר עוד אחדים. אחד, ר' אברהם מאורשא. למדתי אצלו מסכת פסחים. זכרונני בימים ההם ואני בן שמונה... הרבי כיבדני בסטירת לחי הנונה. מורה שני לגמרא. קפדן יותר, היה המלמד שאול לברטוב. למדתי אצלו מסכת חולין ואני בן שמונה וחצי... הורגש שיש לו לרבי תענוג רב מעצם הענשת התלמידים... הוא היה שומך את כל כעסו על אחי. הוא היה מלקה אותו גם על השבונג" (שם, עמ' 26).

„המורה לתלמוד שהשפיע עלי לטובה היה המלמד חיים שלונסקי... בקיאותי במסכת זו (שבת) היתה באמת רבה. בחנו אותי ב'מחט' — דקרו מחט באחד הדפים ואני ידעתי להגיד דף אחרי דף שבו תקעו את המחט; וגם להגיד מה שכתוב בכל הדפים שהמחט עברה ביניהם" (שם, עמ' 27).

הוא היה מחונן בכוח זכרון מפליא, זכרון ראיתי, ועינו היתה מעין עדשה של מצלמה. שמו יצא לתהילה בעיירת מולדתו. הוריו חששו ל„עינא בישא" (שם, עמ' 28).

ד

הישיבות. מכיוון שהילד בן־ציון הצטיין בכשרונותיו וכידיעותיו כל כך עד שלא נמצאו בעדו כעירה חורול מלמדים המסוגלים להציעו הלאה בדרך התורה ולהורותו אומנות־אמנות שהייתה בים התלמוד, החליטה המשפחה שעליו ללנות, כגיל רך זה של עשר וחצי, למקום תורה, והיו קרימנצ'יג שבה היו ישיבות מספר אף כי לא מהמדרגה הראשונה, לכל מקום שגלו היהודים שכינת התורות. שבכתב ושבעל־פה. גלתה עמם — אף לקרימנצ'יג.

האם הביאה את בן־ציון ואחיו לישיבה. אחי, שהיה כבר בן י"ב, נתקבל אחרי בחינה בכיתה הגבוהה. בן־ציון אף כי עמד בבחינות הודה לכיתה נמוכה מחמת קומתו הנמוכה וחזותו הילדותית. הוא נראה כבן שבע־שמונה. בחורי הישיבה, שלמדו בכיתה הגבוהה והיו ברובם המכריע בני ט"ו, ט"ז, יצאו במחאה ובאיזמים גלויים שיעזבו כלום את הישיבה אם יכניסו „זאטוט" זה ביניהם.

בן־ציון טעם מרידות הטרנדית של ההצטינות היתה שיש שהיא מביאה את הבחינים לידי מרד זדוני נגד בני העלייה. הוא נסער ונעלב עד עומקי נפשו הרכה. למד בכיתה הנמוכה רק שבועיים וחזר על דעת עצמו הביתה. הוא מתחיל מראה סימני עצמאות אישית. והיו בריחתו הראשונה, היה בה מעין אימון. הבריחה השנייה היא בכיוון מהופך — מהבית אל תוך לוע הנכר, לישיבה בהומיל. הוא ברח בלי חבילת בגדיו ולבגיו ברובל אחד ככיס. הוא שמע שבהומיל יש ישיבה גדולה יפה „בתי מדרש שספרים רבים בהם ולומדים רבים בישיבה, ובני העיר דואנים ללומדיה כראוי ואפשר להתבודד וללמוד תורה בהתמדה" (שם, עמ' 45) בלי מפריע וכלי אפטרופסותה של המשפחה. חשקה נפשו בתורה שיש עמה עמידה ברשות עצמו, אף ככלי המשי של אהבת אם ורחמיאב בכלל כבליהם לגבי שואף עצמאות בכל מחיר. חוסר הוצאות הנסיעה אינו מעכב. הוא התחבא תחת הספסל בקרון הרכבת. הוציאוהו כשהוא בוכה בכיית־פנייה אל מצפון הנוסעים. כפי זה עמד לו. היהודים הנוסעים שחדו את הקונדוקטור, וככה הגיע „בשעה טובה ומוצלחת" לישיבה שבהומיל, והוא קרוב לגיל י"א. אין דבר עומד בפני רצון־הלמיש של גער עברי. בחנוהו אף ב'מחט', והראה לכוהנים את רוב ידיעותיו. הפגין את כוח זכרוננו של „עילוי" שבעילויים. סידרו לו „שבועות", לא ימים בודדים, ואף הבטיחו לדאוג למחסוריו בעתיד. הוא הריץ מכתב הביתה, ואחרי עבור עשרה ימים שחזו לו לכניס. בגדים, קצת כסף ו„אדרת פרווה חמה" (שם, עמ' 48).

ב' אדר תרנ"ה — בדיוק תשעה־עשר שבועות אחרי הבריחה — שב הביתה, ואשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו: „בקיאות במאתיים דף גמרא (מסכת כתובות ומסכת ברכות) חדשים" (שם, עמ' 50).

הוא בא לקורסון, נתקבל בישיבה. "הקציבו לי שבע קופיות ליום — בס"ה ע"י רובל לחודש — ואוכל לחיות כ'נסיד ממש" (שם, עמ' 58).

אולם גם כאן לא מצא מרגוע. הוא הטיח דברים כנגד ה"פרי מגדים", אוטוריטיה חשובה בין אחרוני הפוסקים. קראתו "מלמד דרדקי", וגם הציץ בכור עיניו, תרגום של רובינזון קרוז, הראה בקע בחומת אדיקות, וקנאים פגעו בו.

התנועה שלו היתה דלה מאד: "מרק (צימוקים) דליל, מרק סמיך, וכעין מרק שהיה בין דייסה לעוגה... ותה? ...שותים מים קרים עם חתיכת סוכר ומחממים את הבטן ואומרים: הוי רצון כאילו שתינו תה — ואפשר לצאת בזה ידי חובת תה" (שם, עמ' 61). ככה חי והתפרנס "כנסיד ממש"... וחלה במחלת הקיבה — וחזר הביתה.

שב לאיתנו ונסע לסלון. שתי שנים בילה בישיבה המפורסמת הזו — ויצא על פנת שלא לשוב. הוא כבר הציץ, אף כי עוד לא נפגע. הראשון שעורר בו את היצר לספרי השכלה היה רבי אליעזר גורדון. ראש הישיבה, שהרבה להתפלמס בדרשותיו עם המשכילים. עם גריק, וייס ואחרים (שם, עמ' 73). עוד יותר ממנו נתפס ל"השכלה" אחיו (שם, עמ' 75). עניינם שבי הביתה. "עייפים, רצוצים ונבהלים" (שם, עמ' 81).

חיפך אחר הפסח תרנ"ט נסע לקובנה. נתקבל בישיבת "כנסת יצחק", ופסקו לו שלושה רובלים תמיכה לחודש. זו היתה התמיכה המכסימלית שהישיבה נהגה לתת (שם, עמ' 84). "כך דרכה של תורה, פת במלה תאכל, מים במשורה תשתה..." על הארץ לא ישן. שמונים קופיות לחודש שילם בעד דירתו שהיתה אך חדר אחד. והחזיר לא היה אלא "שולחן העומד על יד החלון ועל ידו — מעין ספה שתשמש לו מקום משכב בלילה. ביום היה החדר תפוס. היינו יושבים בתור "הדר"... אולם בערב התפנה ונמצא כולו ברשות הדייר" (שם, עמ' 85).

למד בישיבה ויצא שמו כמתמיד. חריף ובקי וגם משכיל, "מושלם בכל המעלות".

הוא התקרב במקרה אל יעקב ליפשיץ, מי שהיה מזכירו של הגאון ר' יצחק אלחנן ז"ל. ליפשיץ עמד בראש ה"לשכה השחורה" שנהלה מלחמת תגרה נגד הציונות. בניציון העתיק מכתבי הלשכה ובחשאי הפך את כל תכניתיו של איש התככים הזה.

כעבור זמן מה חלה קשה. "התחלתי להשתעל שיעול קשה, ומחורץ השיעול — פרץ דם. בראש חודש חשוון תר"ס הגעתי הביתה חיור, חלש ונבהל" (שם, עמ' 92). כמו בחייהם של אישים גדולים רבים היתה לו מחלתו מעין אמת'מים המפסיקה בין רשות לרשות. הוא אמר בלבו שיקיים גם מזה ומזה אל תנח ידיד. הוא יגמור את ה"ס". יקבל סמיכה להוראה וגם יתכונן לבחינת בגרות (שם, עמ' 97).

ה

יצא לתרבות חילונית. בשבט תר"ס בא לוילנה. עשה צעד גורלי מכריע בחייו. השיג דירה. היינו משה על יד חלון בחדר, שבו ישנו חמשה ולפעמים אף שבעה אנשים, שילם ששים וחמש קופיות לחודש. הצטייד במחברת שיריו והלך לחפש את מקום מגוריו של זאת יעבץ (שם, עמ' 105). בא, ראה וניצח. סופר מפורסם, סמך את ידיו עליו, הכיר בו, ימי ידמה ומי שווה לו.

יעבץ הציגו בפניו בחו ובנו "כמשורר, כלמדן ואולי גם כהיסטוריון לעתיד" (שם, עמוד 109).

מעודד ומאושר יצאתי. הרגשתי כי אני צועד אחרת: צעדים מאוששים, בטוחים ומהירים" (שם).

וזה לי היום הראשון ששכח להתפלל, להניח תפילין, גם על מנחה ומעריב פסח. שופי יסיפ! והוא מוכיח את עצמו על עבריינותו, מהיום והלאה ימשמע עצמו קשות:

יקדיש לא פחות מארבע שעות ביום ללימוד התלמוד ו"היד החזקה" של הרמב"ם, אולם כל ימיו לרבות את הערבים הוא יושב בספריה של סטרישון. אדם כי ימות באוהל, באוהלה של התורה ושל היהשכלה. טובות השתנים מן האחת.

הוא הראשון לכניסה ואחרון ליציאה. אין אושר כאשרו, הוא הפשי לנפשו לקרוא ולהוסיף לקרוא ולעייין... והספרים מה רבו, והם מושכים את לבו כיון, ובהם יהגה יומם ולילה — ומה חסר לו ?? כל תאוותו בידו, זה הצד הסובייקטיבי, הצד האובייקטיבי מהו ? — מחסור ורעב, חיפושי עבודה, האוויר בחדר מחניק וטחוב, אין הוא יכול להירדם (שם, ע' 113), בהשתדלותו של יעבץ קיבל פתקאות לחודש ימים לאכול בתמחוי, הוא היה למורה ל"כתיבת מכתבים". נתפרסם כמומחה לכך והוא מרוויח כשני רובלים לחודש... ושני רובלים הכניסו לו הסברותיו במדרש, לימוד פרשת השבוע, סרק משניות בשני בתי מדרש — ושכר דירה בעד שני חדשים כבר הספיק לשלם. מצבו החומרי "איתן", הוא נסול דאגות פרנסה ויש לו הפנאי והרחבת הדעת להתעסק באגודה "בית ישראל", שהוא יומה, הוא מייסדה על שני פסוקים: "דרך אמונה בחרתי, משפטיך שויתי" (תהלים, קי"ט, ל'), "דרשו טוב ואל רע, למען תחיו" (עמוס ה', י"ד). האגודה התקיימה חודשיים — חודש לפסוק, מצבו התמוטט לפתע, חיו הכלכליים לא עלו הרים, אבל חיש ירדו עמקים והוא קרא מן המיצר ולא נענה. השיעורים לכתיבה נפסקו, מחמת החג הממשמש ובא. התשלומים בעד לקחו בבתי המדרש בוששו לבוא.

"יום ירדוף יום — ואני חש שאין באפשרותי להתקיים יותר על תה ולחם שאני קונה בהקפה" (שם, עמ' 128).

בן־ציון שב בהכרח ל"קלויו על ההר" שבשניפישוק הקטנה, ויש לו הבטחה שהגבאי יתן לו שלשה רובלים לחודש ואנשי בית־המדרש, הרחמנים בניהם של רחמנים, ידאגו לו לדירה וימציאו לו עור גם בשאר הדברים.

"ובלילה, בשעה עשר, קניתי לי שבתה בפניה בבית המדרש והתחלתי ללמוד בקול רם ובהתלהבות" (שם, עמ' 130).

שנה וחצי, מט' בניסן תר"ס עד ח' בתשרי תרס"ב ישב בפניה שבחר לו ולמד בשקידה רבה, כחנוכה תרס"א סיים את הש"ס (שם, עמ' 137), ועכשיו הקדיש כל זמנו ללימוד הפוסקים, בסופו של דבר היו לו באמתחתו כתבי סמיכה של "יורה יורה, ידין ידין" (שם, עמ' 138). הוא הודיע על המאורע החשוב לאביו ולדודו ובתוך אותו המכתב ביקשם שלא יפרסמו את הדבר. סבתו, אם אמו, כששמעה שנכדה, בן־ציון, היה למסומך, נאנחה ואמרה: 'חבל, חבל שהעיר עלתה באש', וכאשר שאלה לאיו עיר היא מתכוונת, ענתה: "לאותה העיר שבן־ציון נועד להיות רבה" (שם, עמ' 142).

את כתיבה־סמיכה שהוא קיבל מאת רבנים ידועים, דן לגניזה.

הוא צעד עוד צעד אחד אחורנית. על פי עצת דודו הרב, ונגד עצת אמו, נסע ישר מחילנה לליובאוויטש, חמשה חדשים עשה שם בחצרו של הרבי ויצא משם כמעט גוף ובהחלטה גמורה לפסוע פסיעה גסה קדימה: להתכונן לבחינת בגרות ואחרי זה להיכנס לאוניברסיטה. מכל המדעים בחר בהיסטוריה, הוא יעסוק במחקרי תולדות ישראל, ב' באדר תרס"ב חזר הביתה (שם, עמ' 156). במהצית סיון, כשבועיים אחר חג "מתן התורה", עזב את עיר מולדתו חורול, וקבע את דירתו בעיר פריילוקי בפלך פולטאבה, לעיר מחוז זו נהרו אקסטונים מרובים משום שלמורי הגימנסיה יצאו מוניטין כנוטריסד לתלמידים המסכנים הללו.

כאן, בסביבה חוססת זו של הנוער היהודי שעמס על שכמו על התורה החילונית ועול החידוש המהפכני של החברה בשני הכיוונים, הן הציוני והן הסוציאלי, — למד המחבר, פעל ועשה כתועמלן וכמארגן פלוגות של "הגנה עצמית", אלו היו שנים מלאות תקוה

ורודה, יומה נועה, אתערותא דלתתא י"ל דור מביא ימינה. לבני הנעורים צמחו כנפים, כנפי נשר, ולמרצם, לאומצ'לכם ולמסירותם לא היו גבולות ומידות. מחברנו היה בן־דורו במובן הכי יפה והכי נאצל. הוא היה פעיל בתנועה הציונית־הסוציאליסטית בקרמנצ'וג, בדיסניצ'ה, באודיסה, בפולטאבה, בקייב. נאסר, שוחרר, ישוב, נאסר, שוחרר, ובאותה עת המשיך את לימודיו, השתלם במדעי ההיסטוריה, עמד לבחינות, והמורים, שונאי־הנוער, הכיילוהו שתי פעמים — אחת באלגברה (שם, ע' 304) ואחת ב„היבור“ (שם, עמ' 318). שלושים יחמשה נבחנים נכשלו ממספר של שלושים ושמונה, ההכשלות בוצעו לפי החלטה מוקדמת של מורי הגימנסיה (שם, עמ' 319). שתי פעמים אחרות לא נתנוהו להיבחן. העיכובים באו מצד המשטרה. הוא לא היה כשר למהדרין מן המהדרין שבבולשת החשאית. סוף סוף פקעה סבלנותו וגמר כנפשו לעזוב את רוסיה ולנסוע לברלין, בירת גרמניה, יש להמשיך בלימודיו ולהתמחות במקצוע ההיסטוריה.

ככ"ב בחשבון תרע"ב יצא לברלין והשאיר ברוסיה את רעייתו האהובה ואת בנו שלפני שבועיים נולד. נכנס ל„בית הספר הגבוה למדעי היהדות“, תורה קיבל מאת הפרויסורים, אבל הקמח מאין ייבצא? כיצד יתפרנס? בהניכה העניקו לו 30 מארקים, שלושה מארקים באו לו כשכר בעד העתקת מאמר. עברו שלוש חודשים, כל הסכונותיו, כסף הלוואות, שהביא אתו אולו, זה החודש השני ואין לו כמה לשלם שכר דירה. אחרי השתדלויות מרובות והמלצות מצד מורי הפרויסורים „זכה משולחן גבוה“ של סטיפנדיה חד־פעמית בסך של פ' מארק וסטיפנדיה חדשית של י"ב מארק.

הוא שהה בברלין כעשרה חודשים. מברלין עבר לברן, ללמוד באוניברסיטה ולהשתלם בחיסטוריה הישראלית העתיקה: תקופת התנ"ך ותקופת בית שני. והאמצעים מניין יקח? יש לו הבטחה שהסטיפנדיה שלו תוכפל ותגיע לכ"ה מארקים לחודש. זו היתה דרכה של תורה. המחבר הלך בה בלי שים לב לקשיים — והצלח.

ספר זכרונותיו ורשומותיו מאלף, מרתק, מלא מתח. הספר נגמר בראשיתה של מלחמת העולם הראשונה, וכולו פתחת רוזית־עניין לכור השני שיבוא אחריו, ובו יסופר על המלחמה ועל המהפכה הגדולה שבאה בעיקבותיה. אנו מחכים להופעתו ולוואי שיראה אור בעגלא ובזמן קריב.

אבא גורדין

זכרונותיו של זרובבל

„בלעסער פון א לעבן“ * — „עלי חיים“... כך התיר הח' זרובבל את ספר זכרונותיו. לא „בלעסער פון דעם לעבן“ — עלים מהחיים — כי אם „בלעסער פון א לעבן“, כי — כך הסביר גם המחבר עצמו, — הכוונה איננה בעצם לאוטוביוגרפיה של בן־אדם מסוים, כי אם לתאור סביבה מסוימת, תאור קורות תנועת הפועלים היהודית במאה העשרים, ואמנם, חיי עסקן צבורי, אשר מימיו הצעירים ביותר ועד גיל של שיבה, הקדיש את כל חייו ואת כל מרצו לתנועה צבורית, תנועת פועלים — מתקשרים עם התנועה, משולבים בה וקורות חיו הם ממילא במידה רבה גם קורות תולדות התנועה.

ה„זכרונות“ מתחילים בבית אבא ואמא, בית עממי ופסורתי, אבא מלמד בעיירה פול־טאבה (אמנם פולטאבה היתה עיר פלך, ולא עיירה, אבל מבחינת השקפה יהודית וחיים יהודיים

* י. זרובבל — „בלעסער פון א לעבן“, ת"א, תשס"ז, שני חלקים. (הופיע גם בעברית בהוצאת י. ל. פרץ תש"ך).

היתה עיירה, אמא — אופה לחם, חלות, מצות ליהודי העיירה. חי עמל, חיים צנועים. נוסף לזאת — גם מין „מלון“, אכסניה לאנשים הבאים העירה ואין להם כסף להיכנס למלון ממש — ונשלחים הם על חשבון הקהילה לאכסניה הזאת. פגישות עם אנשי דלת העם, שיחות אתם, הודמנויות רבות להכיר את העם, את פשוטי העם, את חייהם ואת צרכיהם. בסביבה זאת גדל הנער יעקב, והנה — לימודים בבית-ספר, זרובבל לא למד בגימנסיה ממשלתית — בית-הספר שלו היה בית-ספר, אמנם „מודרני“ — אבל יהודי, עם מנהל יהודי, עם מורים יהודיים, ובניהם אנשים כמו אלכסנדר זיסקינד ורכינוביץ, מ. קרייצ'בסקי ואחרים. הנער קורא, לומד, והנה הוא בעצמו נכנס לחיי עבודה. הוא עובד כפועל בגריה, והנה — סטודנטית יהודיה אחת שחזרה העירה מהאוניברסיטה ומארגנת „חוג השכלה של פועלים“, חוגים, וכוחים...

באה סערת 1904—1905. רוסיה כולה רותחת, מאבק נגד המשטר הצאריסטי, „חוגים להתפתחות עצמית“, הרצאות, הופעותיו המזהירות של יליד פולטובה — ב. בורוכוב. והנער מצטרף לתנועת הפועלים היהודים. משתתף בצעדיה הראשונים של מפלגת פועלי ציון, עבודה בלתי-לגיאלית; ועידת היסוד של המפלגה בפולטובה; ארגון ה„הגנה העצמית“ היהודית נגד הפרעות; חיפושים; בריחה מפולטובה כדי להינצל ממאסר, ומעבר לווילנה — „ירושלים דליטא“, עיר ואם בישראל, עיר שכולה מלאה חיים יהודיים, תרבות יהודית, וכאן בא המאסר, תיאור חי של החיים בבית-הסוהר הרוסי של אז, נסיון הבריחה שלא הצליח, היחסים בבית-הסוהר.

בכרך ראשון עוברות לפנינו תולדות החיים והמאבק הציוני-הסוציאליסטי ברוסיה, עד לשנת 1910. בשנות 1910 עולה זרובבל לארץ-ישראל בגלי העליה השנייה. הכרך השני מוקדש לחיים בארץ מ־1910 ועד 1916. בימי מלחמת העולם הראשונה פותחים השלטונות ההתורכיים בדיכוי נגד הציונות — וזרובבל, כעורך אחראי של הוצאת פועלי-ציון, העומד למשפט צבאי, אשר הוציא נגדו פקודת מאסר, ואחרי משפט שני — פסק-דין מות. וזרובבל מוכרח לעזוב את הארץ, ומגיע לארצות-הברית של אמריקה.

וכמו שבכרך ראשון עוברים לפנינו חיי הנוער היהודי, המוני העם, מאבק הפועלים היהודים ברוסיה של התחלת המאה העשרים, כך עוברים לפנינו בכרך השני חיי הארץ ויישובה: „היישוב הישן“, המתקיים על „החלוקה“, והיישוב החדש התוסס; ארגוני פועלים ראשונים, התארגנות מקצועית, פעולה מפלגתית, „השימור“, תמונות יפו, ירושלים והגליל בתקופת השלטון התורכי ובימי „העליה השנייה“.

וכאשר אתה קורא את הכרכים האלה, אתה לא רק עושה הכרה עם מאורעות של אז, לא רק לומד מתי ואיך התקיימה פעולה זאת, ועידה זאת — אתה חש את האווירה, אתה שוקע בחיים של אז, רואה אותם כאילו לפני עיניך.

בכרונוגרף מסוג זה מנסים לפעמים המחברים לספר לך על ההתפתחות האידיאולוגית, על הטענות השונות בעד ונגד השקפה זאת או אחרת, על הפרגרמות והתיאוריות, „ב. בלעטער פון א לעבן“ אתה מוצא דפים כאלה. הנה בדף 35 ובדפים שלאחריו — תיאור הויכוח האידיאולוגי בין פועלי-ציון והפועל-הצעיר בדבר היחס בין הלאומי והסוציאלי, בדבר „אידיאליזם“ ו„מטריאליזם“, והנה הפרק „במאבק בעד הקפא“ — פרק שהוא מלא תיאורים של העמדות הפוליטיות ועקרונות של „חיי המפלגות שפעלו בין פועלי הארץ — פועלי-ציון והפועל-הצעיר, וחילוקי הדעות ביניהן, והנה בפרק המספר על ביקורו הראשון של זרובבל בארצות-הברית של אמריקה בשנת 1912 — פרק המדבר על האופוזיציה המארכי-סיסטית במפלגת פועלי-ציון האמריקאית — תיאור העמדות של המפלגה והאופוזיציה, תיאור חילוקי הדעות ביניהם, אבל דפים תיאורתיים כאלה תופסים רק מקום מצומצם בספר הזכרונות. העיקר בו — תיאור הסביבה, תיאור החיים והאנשים איתם נפגש המחבר.

וזאת צריך להגיד: הספר הזה איננו תיאור יבש של מאורעות ושל עובדות, איננו „כרוניקה“, הוא מלא תיאורי הטבע, החרשמויות, ניתוחים פסיכולוגיים. על כל דף מורגש שלמחבר יש כשרון ספרותי רב. הנה, זרובבל עם עוד חבר מפלגה אחד נוסעים כדי להופיע בהרצאות בעירייה קוביליאקי. באוקראינה. „הזמן היה לפנות ערב. נסענו דרך השדות, בזמן כאשר רק זה גמרו את קציר התבואה. השמש רק זה שקעה — והתפשט במצבים אדומים על השדות הפוריים של אוקראינה. הקוצרים — בחורים צעירים וחסונים ובחורות — נסעו הביתה. צפופים על העגלות, עם החרמשים על כתפיהם. נסעו לגות — ושרו במקלה. ומי שלא שמע פעם את השירים האוקראיניים? את הניגון העצוב, העצוב־המתוק שלהם? אותם צריך לשמוע לא באולם מוצף אור חשמלי, סגור בתוך ארבע הקירות. אני שמעתי אותם — את הניגונים האלה — בשדות אוקראינה, בזמן כאשר קרני השמש עוד ניהלו את מאבקם האחרון עם הדמדומים הראשונים של הלילה. ובאור התערבו לרחות רעניים של התבואה שרק זה נקצרה. הבחורות עם קולות האלט והספראנו שלהן מדביקות את קולות הכס והטנור של הבחורים והשיר מעורר געגועים בלב הבחור היהודי הצעיר. החושב איך לעודד את השומעים שלו בליל התורבן היהודי ולעורר אותם למאבק מהפכני בעד חידוש החיים הכלליים וגאולה לאומית יהודית“. או במקום אחר: זרובבל מסתתר בחיפה מהשלטונות התורכיים אשר הוציאו נגדו פסק־דין חמור (בהתחלת מלחמת העולם הראשונה). „כל ערב אנחנו יוצאים עם גיטל ויצמן לים. דרך רחבה מיבילה אותנו בין שדות הגרמנים (זרובבל גר ב„מושב גרמנית“ של חיפה). מגיעה רוח מן הים — ואנחנו צועדים, והלילה — שקט, הלילה קריר, והכרמל מרים ממולנו את צלו השחור. כל העיר שקיעה בחושך. ומרחוק־מרחוק — מעכו — נראים אורות...“

מרוכים דפים כאלה כספר, ואתה קורא אותו ספק כספר היסטוריה, ספק כרומן. יאחה רואה בעיניך איך נער משפחה עממית, מסורתית, גדל ומתפתח. איך הוא מתקשר עם התנועה, איך הוא עולה בהתפתחותו יחד עם התנועה — ואיך התנועה, תנועת פועלים, מרימה ומפתחת בן־אדם ומעלה אותו יותר ויותר. ואתה רואה איך ציבור פועלים ועמלים יהודים, החי ברוחק, הנרדף ונעלב בעיירות גלותיות, מתלכד, נאבק על זכויותיו ובונה בארץ מולדתו, בארץ־ישראל, חיים חדשים, חיי חופש, חיי כבוד.

עד כה הופיעו שני כרכים של זכרונות הח' זרובבל. לפנינו ה„טרומ־היסטוריה“ של תנועת הפועלים היהודית. רוסיה — מימי מהפכת 1905, עד מלחמת העולם הראשונה, לפני מהפכת 1917. ארץ ישראל — בימי התורכים, לא רק עד למדינת ישראל, כי אם גם עד הכרות בלפור; ואמריקה היהודית — כאשר עוד נמצא בין יהודית הצ'ימיליון פועלים מאורגנים, כאשר עדיין לא עבר על הישוב היהודי בארץ הזאת אותו תהליך הדפרודיקציה בוציה, אשר היה אמנם קשור ומלווה בשיפור מצבם החמרי של היהודים, אבל החליש במידה רבה את הערות, את כוח היצירה הלאומי של הישוב הזה. בכרכים הבאים נקרא על המאבק אשר קם ביהדות אמריקה בימי מלחמת העולם הראשונה, תנועת הקונגרס היהודי, מאבק על זכויות העם היהודי. תנועה אשר הביאה כמידה רבה גם להכרות בלפור. ואחרי כן — רוסיה של 1917—1918, רוסיה המהפכנית, ואחרי כן שנות פעולה במפלגה הפולנית, אשר בפעם הראשונה בחולות תנועת הפועלים היהודית הראתה לנו דוגמה של מפלגה ציונית־סוציאליסטית המונית, המיבילה אחריה במאבק בעד שחרור לאומי וסוציאלי רבבות ורבבות פועלים יהודים. ולבסוף — ארץ־ישראל של העליה הרביעית והחמישית, ארץ־ישראל של ימי מלחמת העולם השנייה — ומדינת ישראל.

אנחנו מתכים אפוא להמשך הספר, להמשך „דפי החיים“ — חיי בן־אדם, עסקן, וחיי העם — על מאבקי, געגועי, שאיפותיו.

ז. אברמוביץ

פרקי חיים

„פרקי החיים“ שכתב לנו נחום ניר-רפאלקס, הם תעודה נוספת לחקר פעילותה והוייתה הפסיכולוגית של אותה שכבה חברתית רבת-השפעה, האינטליגנציה היהודית, שהפכה לאחד הכוחות המניעים והתוססים ביהדות רוסיה בסוף המאה ה־י"ט ובראשית המאה העשרים.

כבר בראשית הספר מתגלית לפנינו פשיטת הרגל הגמורה של שיטת החינוך היהודית ברוסיה. ימי מלחמת „האבות והבנים“ חלפו. האבות** — תרדים לדתם ושומרי מסורת, בעלי הכרה לאומית וציונים, מקריבים את בניהם, כדבר המובן מאליה, לאותו מולך, ששמו גימנסיה רוסית. הילד, שלמד עד גיל 14 ב„חדרים“ שונים ומוריו ומלמדיו הלעיטוהו דקדוק, חנך וגמרא. ניתק מכל אלה כבואו בשערי הגימנסיה ותוך שלוש שנות לימוד בה שכח את כל תלמודו, „בגלינות, הצפירה“ שאבא היה מקבלם כסידרם — מספר הוא — לא ידעת לקרוא“ (עמ' 32).

סוד השפעתה של גימנסיה רוסית זאת כלב וארשה הפוליטית והיהודית לא היה ברמתה החינוכית, שהרי כן מעיד עליה ניר ש, „בגמר חוק הלימודים היה רוב התלמידים עמי הארץ“ (עמ' 33), אלא ככל שנתנה להזיכה מפתח לאותה ספרות רוסית שהיתה ביטוי נמרץ למאויי האינטליגנציה הרוסית לחיקון החברה ולגאולת האדם. „קורא הייתי — מספר ניר — בספרות הרוסית הקלאסית — טורגנייב, גוגול, פושקין, לרמנטוב, טולסטוי ואחרים“ (עמ' 32). „פיסארב נתן לי תוכן וכיוון בחיים“ (עמ' 36). שלא ברצונה ובניגוד למסורת שהציבו לה מייסדיה, שימשה הגימנסיה הרוסית שער שהוביל את הניכיה היהודים אל תנועת המהפכה הרוסית לכל גוניה וגוניה, ורבה היתה השפעתה גם על אלה מהם שקשרו גורלם בתנועות חברתיות וציוניות שפעלו בתחום החברה היהודית.

חוג זה של בני-נוער אינטליגנטי, ששרשיו וקשריו עם עמו נתלשו ונעקרו לשליש ולמחצה, ולעמים אף ליותר מזה, לא נותק כולו מהמוגי העם הן משום שהתגורר בתוכם ובא במגע עמם, ברצונו ושלא ברצונו, והן משום שנתקל יום יום בשנאת ישראל בצורה המוחשית ביותר (ח' עמ' 22 30*). בחוג זה חיפשו דרכם מי שהיו עתידים להיות מנהיגי מפלגות בישראל, ניר מזכיר בין הצעירים שהכירם בוארשה בונדאים לתעת (ב. גרוסאר, ח. ארליך), ציונים (י. גרינבליט, א. הרטגלאס), „פולקיסטים“ (ג. פרילוצקי) ו„פועלי ציון“.

לרוב הכריעו בקביעת דרכו של הצעיר לא הפלטפורמות המפלגתיות המפולסות אלא גורמים רגשיים. על דרכו של ניר השפיע בית אבא הציוני. עוד בילדותו היה גאה על כך שיש למשפחה אחוזה בארץ ישראל (עמ' 26), ובאוניברסיטה היה מכבד את חבריו הגוים בשקדיה של רחובות „כדי להראות את פירותיה של ארץ ישראל“ (עמ' 27). „הזיכרונות — מספר הוא במקום אחר — לא יכלו להשפיע עלי ולעקור מלבי מה שנטע בי הבית משחר ילדותי — הזיקה לארץ ישראל“ (עמ' 45). השקדים מרחובות הם שהובילו את ניר לתנועת „פועלי ציון“...

פרשת „פועלי-ציון“ תופסת מקום נכבד בספר. ניר מתאר את הקרקע שבו התפתחה תנועה זו. האינטליגנציה היהודית התלושה מעבירה את שדה פעולתה לבין ההמון היהודי, ומתוך הכוונת הטובות ביותר מליכנה היא אותו בדרכי תוהו של כמה וכמה מפלגות

* נ. ניר-רפאלקס — „פרקי חיים“, ת"א, תש"ח, 304 עמודים.

** אביו של נ. ניר היה משה רפאלקס, ידיד וילנה, מוסמך לרבנות, איש אמיד, בעל בית חרושת לנעלים, הוא היה אחד מ„חובבי ציון“ בוארשה וחבר באגודת „מנוחה ונחלה“, אף התיישב בסוף ימיו ברחובות.

סוציאליסטים. ב"בורסה" זו של מפלגות נאבקה גם מפלגת "פועלי ציון", שבה מתרכזים אלה מבני האינטליגנציה שהיוק הלאומי לא דעך בקרבם ועמלים למנו יסודות יהודיים" לאומיים עם הסוציאליזם הקוסמופוליטי של מתחריהם ומרבים בפלפולים על מנת למצוא הצדקה ל"פלשתינאות" שלהם. שמתנגדהם מוקיעים אותה כ"ריאקציונית" ו"שוביניסטית". במהלך נגדירה מפלגת "פועלי ציון" כרוסיה לאותה אוריה מיוחדת במינה של תנועות הפועלים היהודיות בימים ההם. ניר מתאר את ה"בורסה" המפלגתית. את ה"בויובקות" ופולנות המחץ של המפלגה. את "ייטות אחיטת הכספים מבעלי הבתים האמידים לקופת המפלגה (עמ' 105-106). את ה"אכספרופריאציות" "בהן עסקה המפלגה כשאר המפלגות ה"סרולטיטאריות". את הפעולה המקצועית המיוחדת במינה ברחוב היהודי. את דרכי היצאת העתונות המפלגתית. את ה"פרופסינאליזם" -- אנשי המנגנון -- המקבלים את משכורתם הדלה מקופת המפלגה ואת ה"קומבינאטורים" העושים "קומבינאציות" בכספי מפלגתם (עמ' 111).

תוך פעילות "מהפכנית" זו התרחקה המפלגה ממטרתה העיקרית. מן הציונות. "בעבר" דתנו היום-יומית. תחת שלטון הצאר -- כותב ניר -- היינו עסוקים בהרבה דברים. אבל פחות מכל התעסקנו בפרובלמות ציוניות" (עמ' 124). וכאשר הגיעו צירי "פועלי ציון" מרוסיה לקונגרס הציוני, היתה הופעתם בו עלובה ומזוהה. "כמעט כולנו הרגשנו -- מספר ניר -- כאילו היינו בחתונה זרה" (עמ' 126). ובמהרה החליטי "פועלי ציון" ברוסיה את החלטתם הפטלית לא להשתתף בקונגרס הציוני ולצאת את ההסתדרות הציונית.

בשנות 1909-1915 פורש ניר, כרבים מבני האינטליגנציה, מכל פעילות ציבורית. ורק עם סרוץ המהפכה הרוסית במארס 1917. מתעוררת האינטליגנציה והחזרת לפעילות ציבורית ערה. מפלגת "פועלי ציון" נגדרת שוב כזנב המהפכה הרוסית ומשקיעה את כל כוחותיה הדלים בפעילות בוועדים. במועצות ובהפגנות הפוליטיות הכלליות. אף עוסקת בויכוחים המדיניים ובקביעת עמדות לגבי שאלות כלליות שאין בהן כל ענין למפלגה יהודית. לקיים פסוק שנאמר במשל העם הרוסי: "גם אנחנו בחורשים".

אמנם "השתתפות" ערה זו של "פועלי ציון" בים המלל שאפף את פעולת המהפכה תהיה מנוחת פחות בעינינו אם נעייף עין על חלקם הרב של האינטלגנטים היהודים ב"דברת" זו. לדוגמה אפשר להביא את סיפורו של ניר (עמ' 217) כי כל 15 נציגי המפלגות שמסרו את הודעותיהם בישיבת הלילה של ועידת המועצות הכל-רוסית ביום בו פרצה המהפכה הבולשביסטית היו יהודים. אם כי רק שלושה מהם הופיעו כנציגי מפלגות יהודיות (ה"בונד", ה"מאחדים", "פועלי ציון"). אפילו את הפ.ס.ס. הפולנית ואת הסוציאליסטים האוקריינים ייצגו היהודים... כך השלו עצמם האינטלגנטים היהודים כי הם, ולא האכרים והפועלים בני עם הארץ, עושים את ההיסטוריה של רוסיה.

אופינית לגישתו התלושה של אינטלגנט יהודי היא הערתו של ניר ל"מכתבו הנורע של ולנצ'ארסקי. בו הזהיר מפני גילויי לואי למהפכת אקטובר המאמים בחורבן הציביליזציה ואציה והאמונת" (עמ' 221). ניר מתייחס בלעג לראגה זו של המהפכן הרוסי ל"שמירת נכסי התרבות של העולם השוקע". מן הראוי להזכיר כי לולנצ'ארסקי ולחבריו היה שותף נאמן בדאגה זו והוא מקסים גורקי. ויש להניח כי גורקי ולנצ'ארסקי הרוסים ידעו להעריך את ערכם של "נכסי התרבות של העולם השוקע" לתרבותה של רוסיה יותר מן האינטלגנטים היהודים שניתקו מתרבות עצמם ולא הגיעו לכלל השתרשות בתרבות רוסית.

לזכותם של "פועלי ציון" ברוסיה יש לציין. כי שמרו בקנאות על הסעיף הארצי-ישראלי בפרוגרמה שלהם. אף דחו את הצעתם של מפלגות ס.ס. ו.י.ס. להתאחד עמהן בתנאי שיסתלקו מהרעיון הארצי-ישראלי (עמ' 188). סוף-סוף היתה ה"פלשתינאות" ה"salon d'être לקיומם במפלגה נפרדת. אולם גם כאן מתבלטת חלישותה של המפלגה

החזרות ומאשרת את החלטת לא להשתתף בקונגרס הציוני והמחליטה (בניגוד להצעתו של ב. ברוכוב) לשמור על השם „פלשתינה“ בכל פרסומיה והחלטותיה ולדחות את השם „אייראליסטי“. „ארץ-ישראל“ (צמ' 207). רק הד חלש מוצאים אנו בספר לתסיסה הלאומית והציונית הגדולה שקמה בין יהודי רוסיה בשנות המהפכה, לפעולה התרבותית, לתנועת החיילים היהודים ולתנועה החלוצית. יותר מדי היו „פועלי ציון“ טרודים בחמנויות זרות להם...

ספר זכרונותיו של גיר, אף-על-פי שדן הוא רק בפלג אחד מפלגי האינטליגנציה היהודית-רוסית, ודוקא בפלג שאנשיו ראו עצמם כלאומיים וכציוניים, משמש, אולי שלא מדעת מחברו, כתב קיטרוג חמור על שכבה שלמה ביהדות רוסיה שהיתה משענת קנה רצוצ' לעמה בימי המהפכה הרוסית וגדול היה חלקה, הפאסיבי וגם האקטיבי, בחורבן חייה הלאומיים של יהדות זאת. הוא גב מגלה את שרשיו של אסון לאומי זה במשכר החינוך היהודי שחל דור שלם לפני המהפכה, ושהתנועה הציונית ברוסיה לא השכיחה ולא הספיקה לתקני לו רפואה בעוד מועד.

„מארטוב והקרובים אליו“

למאת 80 שנה ללידה דאן, אחותו של מנהיג המושביקים יולי מארטוב, הוציאה הבורה הסוציאליסטים הרוסים הגולים בניירורק קובץ לכבוד משפחתה, שכמה מבניה מסרו את חייהם להקמת המפלגה ולשירותה.

בקובץ — זכרונות, רשימות, ביוגרפיות, מכתבים ומאמרים הנוגעים לתולדות חייהם של יולי מארטוב (1823—1873), שני אחיו סרגיי ידוב וולאדמיר לוויצקי, אחותו לידה, שנישאה למנהיג מפלגה אחר — פיודור דאן², ובן-אחותו אנדריי קראניפלד, מייסדי תנועת הנוער הסוציאליסטית הבלתי-ליגאלית בכרית המועצות.

לכאורה אין לנו ענין מיוחד בחבורה זו של יהודים שנטמעו והתבוללו כליל בקרב האינטליגנציה הרוסית, וגם אלה מהם שנמלטו מרוסיה בחרו להמשיך את חייהם בקרב איי האמריקאית הרוסית והיוו בה חוג סוציאליסטי צר (שחלק ניכר מ'ד ממנו בא אף הוא מאחינו בניישראל...).³ רובו של הקובץ מוקדש לפעולתם של מארטוב ובניי-משפחתו בקרב התנועה הסוציאליסטית הרוסית ולמאבקם המר עם הבולשביקים.

* ספרו של גיר אינו ספר היסטוריה של התקופה ובודאי אין להקפיד על טעויות המצויות בו לגבי ענינים שאינם קשורים בחיי המחבר, אביו לדוגמה כמה מהן: העתונים הנוכחים בעמ' 38, לא הופיעו כולם בשנת 1903, רובם יצאו לאור במשך המאה הי"ט; הנסיך אורסוב (עמ' 47) לא שרת כשר-פלך בקיסיונב בעת הפרעות ב-1903, אלא בא לחוליה את שר-הפלך פון-ראבן לאחר הפרעות (ר' י. ברכן — „הנסיך אורסוב והיהודים“ — „העבר“, חוב' ה', עמ' 74—84), אבל, כאמור, אין טעויות אלה מפחיתות מערכו של הספר כעדות נאמנה של בן לדור ולשכבה ספרותית מסיימת.

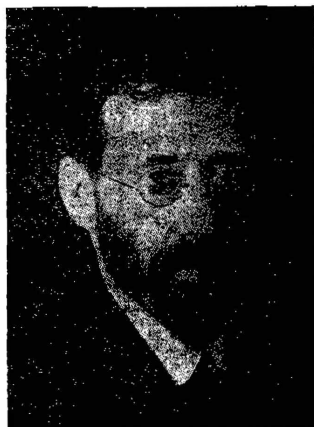
1. הקובץ *Мартов и его близкие* פורסם ב. אהרונסון. ל. דאן, ב. דהיינר וב. ספיר, ניריורק 1959. 170 עמודים.

2. דאן (פיודור בן אליהו הורביץ) נולד בסטרבורג בסוף 1871. אביו היה רוקח אמיד. סיים את מחלקת הרפואה באוניברסיטת דורפאט. הצטרף לחוגים הסוציאלי-דמוקרטיים הראשונים ברוסיה בשנת 1894 והיה בין מייסדי המפלגה וממנהיגיה הראשונים. עזב את רוסיה בשנת 1922 ומת בארצות-הברית ב-1947. בקובץ מוקדשת לו רשימה (עמ' 119—137).
3. כמעט כל המשתתפים בקובץ (ל. דאן, ר. אברמוביטש, ג. אהרונסון, ב. שפירא)

אבל יש בקובץ חלק הנוגע גם לנו מבחינת הולדות היהודים ברוסיה, וביחיד מעניינים מבחינה זו זכרונותיה של לידיה דאן, שהם פרק בחיי הדור השני והשלישי להשכלה בין יהודי רוסיה, לידיה ואחיה היו בניו של יוסף צדרבוים, בנו בכורו של אלכסנדר צדרבוים.

אלכסנדר צדרבוים (ארו)

יולי מארוב

הוא ארז בעל „המליץ“ (1816–1893), שהיה, כידוע, „מנהל את מכה“ היהודי, פאלקס בלאט¹ והוא גם הסוכן והגזכר בהרידקציה² של „המליץ“.

לידיה דאן, שהיתה בת 15 שנה במוותו של סבה, מתארת בחיבה את הזקן „שהתגורר בדירה גדולה, בה נמצאה גם מערכת „המליץ“ (עמ' 25). את משק הבית ניהלה המבשלת סוניה, שהקפידה במיוחד על ה„כשרות“ בבית. כן גר בבית „שליה המערכת פיאוטאן“, „שוטה גמור, אך מסור מאד לסבא“ (שם). ארו עצמו — מספרת לידיה דאן — נהג לקיים מצוות, היה הולך לבית הכנסת, הקפיד על „שמירת שבתות ומועדים, אולם לא ניסה לכוף את השקפותיו על בני־משפחתו ונדמה „השלים בקלות עם אופיה המתכולל“ (עמ' 24). „את סדר חג הפסח היה עורך ברוב פאר — מספרת הנכדה — קראו את כל התפילות כסדרן, אבל בין תפילה לתפילה התנהלו שיחות ערות על נושאים שונים, ולא דוקא דתיים“ (עמ' 25)³. אמנם, בתחילת בואה של משפחת יוסף צדרבוים לפטרבורג (לאחר הפרעות באודסה באביב 1881) עמד הסב על כך שנקדי הבכירים מוריץ, כן העשר, ויולי, בן השמונה, ילמדו עברית, אף הזמין לשם כך את פייכל גץ, הסופר היהודי־הרוסי, אחד מן

נושאים שמות יהודיים מובהקים. גם „ארז“ הני המשתתפים (דאלין ודבינוב) חשודים ב„יהדות“, ברשימה הארוכה של ידיים ומברכים את בעלת היובל (עמ' 167–170) מכריז כספרם של היהודים, גלויים ונסתרים.

4. א. ש. פרידברג — „זכרונות“, ספר השנה „תרס“, עמ' 240.
5. בזכרונותיו של פרידברג (שם, עמ' 248) נזכר שם השליח ייבדוקים (Евдоким).
6. וכן כותב פרידברג בזכרונותיו (שם, עמ' 243): „בלילות הסדרים באו לתארז שלושה בניו ושתי בנותיו וניניו ונכדיו, כי בבתיהם לא נעשתה שום הכנה לחג הזה. — הגדול שבנכדיו הרצה לפניו את ארבע הקושיות מן הסדר בהעתקה רוטית, אשר זרה מאד לרוח. — בניו וכלותיו סחו בלשון רוסית וידברו על העצים ועל האבנים, אך לא שענינו דיומא, בהליכות החג, ורק הארו ואני קראנו את ההגדה כדבע“.

המעטים בין ה"משכילים" שבקב בדתו ויקים מין "גוסה פראנקפורט" על אדמת רוסיה, אבל "משעורים אלה לא יצא כלום. הנערים הגיעו במהרה לכלל הבנה עם אביהם, כי רעיון זה אין לו כל שחר. סבא לא מחה. גץ נשאר מכר טוב. כיקר לעתים בביתנו, אך השעורים לא התחדשו (עמ' 24).

ארו ניסה להשפיע על נכדיו גם בדרכים אחרות. הוא הרבה לספר להם על סבלות העם היהודי. "רושם גדול עשו עלינו ספוריו על החטופים" — מסורת הנכדה — רושם עז זה נשאר לנו למשך כל ימי חיינו" (עמ' 26). עם זאת ביקר ארו קשות את המחזיקים בנושנות והביא לנכדיו לקריאה את "רשימותיו של יהודי" לג. בהרב (בוגרוב), שבו מתוארת היהדות האדוקה בצבעים השחורים ביותר. אבל כאשר סיפר להם בהתמרמרות על התנצרותו של בוגרוב, והנכדים טענו כי מאחר שלא האמין בוגרוב באלוהים לא היו לו כל נימוקים שלא יתנצר, ענה הזקן ברגש: "אבל הרי גם באל הנוצרי לא האמין. בושט היא לעבור מסכהנה הנרדפים למחנה הרודפים" (עמ' 26).

אם כי לידה דאן לא יכלה לעקוב אחרי עבודתו הציבורית והספרותית של סבה. היה לה (ולאחיה) הרושם, כי עבודה זו היתה ביסודה פרוגרסיבית. ביהוד מעלה היא על נס את מעולתו בארגון הגנתם המשפטית של היהודים ההררים שנאשמו (בשנת 1879) ברצח ילדה נוצרית (עלילת הדם בקוטאיש).

בן מספרת היא על שתדלנותו של ארו לסובת הנער היהודי הלומד. "דימני — כותבת היא — שעשרות ואולי מאות סטודנטים יהודים נתקבלו לאוניברסיטאות מחוץ לנורמה הפרוצנטית. עשרות אינטלגנטים יהודים קבלו זכות ישיבה בעיר הבירה". הזקן הבין לנפש הנער. כשאסר נכדו יולי מארטוב לראשונה (בראשית 1892), קיבל מאסר זה בקוררו, נתן ערבות על מנת לשחרר את הנער בן ה-19, אף ניסה להשפיע עליו שימלט לחוץ לארץ וילמד שם. אולם לאחר שסרב מארטוב ללכת בעצתו לא הקפיד הזקן עליה, ולדידה דאן משערת כי הסב "הרגיש אינסטינקטיבית, כי שרות לעם נעלה הוא וחשוב מן הקאריירה האישית הטובה ביותר. ולסבא — בזאת בטוחה אני — היה השרות לעם מטרה שבה דבק במשך כל ימי חייו" (עמ' 31).

בקצרה מספרת המתברת גם על שאר בני המשפחה. דודתה רזוליה, בתו הבכירה של ארו, נישאה לד"ר ארנולד (אהרן יצחק) גולדנבלום (1827—1913) מנהל תלמוד-תורה באודיסה ושותפו של ארו בראשית ימי "המליץ".⁷ את גולדנבלום מתארת היא כזקן נאה ו"עובר בטל", ששמר על "גרמניות" גם בעיר הבירה הרוסית.

שני בניו אחרים של ארו, אדולף ויעקב (הצעיר בבנים), למדו רפואה בגרמניה. אדולף היגר לארצות-הברית.⁸ יעקב מת בשחפת.⁹ דוד אחר, נתן, מת אף הוא עם רעיותו בשחפת

7. בין השאר זוכרת לידה את ספורו של ארו על יסוד "המליץ". באודיסה לא היה קיים אז בית-דפוס יהודי וגם לא יושב בה צנוור יהודי. ארו כתב שיר תהילה לכבוד יום הכתרת אלכסנדר השני, ביקש מד"ר גולדנבלום לתרגמו לגרמנית, ושלחו לצאר בלוויית בקשה כי יותר לו למרסם שיר זה ב"עתון שבועי היוצא באודיסה". כעבור זמן מה באה תשובתו החיובית של הצאר. על סמך זה תבע ארו רשיון להוצאת עתונו. כאחד הדפוסים (דפוס ניו"ש) נמצאו אותיות עבריות וצנוור יהודי מונה לטפל בעתון. בגליון הראשון הדפיס ארו את שיר התהילה שכתב לצאר... (עמ' 28—29). ספור זה מאשר את המסופר מפ"א, י. גולדנבלום, חתנו ושותפו של ארו. בספרו של י. צינגברג, "תולדות העתונות היהודית ברוסיה" (רוסית) עמ' 73—74.

8. אגב, בלמדו בגרמניה בשנות 1879—1881, השתתף אדולף צדרכובים בעתונות היהודית-רוסית ("ראוסכיט", "ווסחור" וכו').

9. וכן כותב ארו למל"ל במכתבו מ"כ"ב אלול תרנ"א: "זה שבע שנים מת עלי בני יעקב, ועד היום לא אוכל להרגיע לבי". ("מימים ראשונים" כרך ב', עמ' 227).

בצעירותו. בתו סופיה ובנו יעקב היו פעילים במפלגה המנשיביסטית עם בנידודם, שלהם מוקדש קובץ זה. גם פיודור, בנו היחיד של הבן החמישי של ארז — ישעיהו (שהיה בעל בית־דפוס) — היה חבר נאמן למפלגה זו. החליף את שמו, כשאר בני משפחתו, לשם סלאבי (דניבניצקי) ושימש זמן רב כמזכירו של פליכאנוב, אחד מראשי המפלגה. הוא „חוסלי“ באחד מבתי־הסוחר הסובייטים, וגם בנו יוקטור, שנתפס אף הוא למנשיביזם, „נעלם“ כמאסר הסובייטי.

יוסף צדרבוים, אביהם של מארטוב ולידיה דאן, היה בימי נעוריו סוכן של „חברת הספנות והמסחר הרוסית“ („רוסיס“) הידועה, שאניותיה הפליגו מאודיסה לנמלי המזרח והים התיכון. הוא התגורר שנים רבות בבירות ובקושטא, שם נשא לו לאשה נצרה יתודיה מן העדה הספרדית. יתומה יפת־הואר בת 16, שהתחנכה, כנחוג אז בין משפחות „טובות“ במגורו קתולי. אם כי בגורבכורו של ארז התחנך ב„חדר“, לא זכר מאומה מגירסתו. בבית שררה רוח קוסמופוליטית. האב והאם דברו ביניהם צרפתית, אומנות ומחנכות רוסיות דאגו לכך, שהרוסית תהיה שפת הדור הצעיר.

יולי, האח השני בין שמונת הילדים בני־קיימא שנוולדו ליוסף צדרבוים, היה בעלי־מום מילדותו (בהיותו תינוק, נשברה רגלו באשמת אימנתו, שהסתירה זאת מן ההורים, ולכשנת־גלה הדבר כבר לא יכלו לרפא את הרגל, והילד נשאר צולע כל ימיו). היה שקוע בספרים מילדותו והשפעתו על אחיו, אחיותיו ובני דודיו היתה גדולה עד מאד. ויחד עמו הצטרפו רבים מהם למפלגה הסוציאליסטית־המנשיביסטית בכל נפשם ומאודם.

שני אחיו של יולי מארטוב, שהיו ידועים בכנויים ייז'וב ולויצקי, מלאו תפקידים חשובים במפלגה והוצאו להורג בשנת 1941 בעת שערכו השלטונות הסובייטיים טבח כללי בשירידי המנשיביקים העצורים בידם. עם סרגיי ייז'וב נרצח גם בנו יולי. באותו טבח מצא את מותו גם בן־אחותו הבכירה של מארטוב, נאדידה¹⁰, אנדריי קראניכפלד, מן המשמרת הצעירה של המפלגה.

גורלה הטראגי של משפחה יהודית, שהקריבה עצמה על מזבח־זרים, עולה מבין דפי העגמומים של קובץ זה, ואינך יכול להימלט מן ההרגשה, כי קרבנם זה לא נרצה, וכשם שנתלשו מעמם, כן נשארו תלושים מהעם שבו רצו להכות שורש. תלויים באויר העולם, מנודים ומזותמים מכל עבר ומכל צד...

יהודה סלוצקי

„ספר על היהדות הרוסית“

איגוד יהודי רוסיא בניו יורק הוציא קובץ סיכומים לתולדות יהודי רוסיא משנות הששים למאה התשע עשרה, בשער נאמר גם „עד מהפכת 1917“, אבל כמה סיכומים הם גם מן התקופה שלאחר המהפכה. בכלל אין הקובץ מצטיין בעקביות ולעתים גם לא בדיוק. במקום שמדובר על ספרות מדעית או אחרת בעברית מרובות הטעויות. גרוע מזה הוא חוסר האובייקטיביות בהערכות. בכל זאת יש בקרבן הזמר רב הכמות והאיכות. לא נאמר מי האחראי לעריכתו. מדובר על חבר מיזם כח של היעד הפועל לאיגוד,

10. נאדידה צדרבוים גישאה לידיד נעוריו של מארטוב סרגיי קראניכפלד. על מנת להנשא לו המירה את דתה (בשנת 1899). כליבן המכביה זו היה להתנצרות ערך טירמלי יסכני גרידא.

שתפקידם היה „לערוך את המאמרים ולפקח על ההדפסה" והם גריגורי אהרונסון, א.א. גולדנר ווייזר ויעקב פרומקין.

הספר סותח במאמר קצר לזכר מ. ווישניצר, שמידו גם תכנית הקובץ. בא גם פרק מספר זכרונותיו על פטרבורג (פרק אחד פורסם ב„העבר" בחוברת ג') גב' רחל ווישניצר כותבת על היהודים באמנות הרוסית. ישועיהו טרונק כותב על „ההיסטוריונים של היהדות הרוסית". הוא מחלק את ההיסטוריוגרפיה של היהדות הרוסית לשלוש תקופות: 1860–1892, 1892–1918, 1918–1930 ובהן עבר את הגבול שנקבע בשער. הוא מתחיל מספרו של ש"י פין על ווילנה „קריה נאמנה" ומונה את ההיסטוריונים ברשאדסקי, אורשאנסקי, הרכבי ואחרים עד דובנוב ולא עד בכלל. בדובנוב נפתחת התקופה השנייה, תקופת „יברייסקאיה סטארינה" והחבורה הפטרבורגית של קוליסר, הסן, צינברג, שאול גינבורג, קובצ' „פרז'י טויה", האנציקלופדיה הרוסית-יהודית, בנציון כץ ויתר חכמי ישראל ברוסיה. נזכרת גם פעולת ה„בונד" לחקר תולדות תנועת הפועלים היהודית ברוסיה, כתוכה הוצאת התזכיר של שר פלך ווילנה על מצב היהודים ברוסיה (הניתן בחוברת הנוכחית של „העבר" בתרגום עברי). בתקופה השלישית נמנית הספרות לדברי ימי יהודי רוסיה לאחר המהפכה. החל מן „העבר" הפטרבורגאי. נזכרים כתב העת „יברייסקאיה ליטופיס", „יברייסקי ווסטניק" ועוד מן הפרסומים שיצאו בכרית המועצות. בסוף המאמר פרק על ההיסטוריוגרפיה של יהודי רוסיה מחוץ לרוסיה: ספרי „דברי ימי עם עולם" לדובנוב בכמה שפות, פרסומי „יוז"א, כתבי שאול גינבורג ולבסוף „העבר" שלנו.

הפתעה הוא מאמרו של הסופר המפורסם מ.ל. אלדאנוב (221) על יהודי רוסיה בשנות השבעים והשמונים. מעטים הם המקומות בספריו שהוא מדבר כיהודי על יהודים. כאן הוא מתגלה כבקי בדברי ימי הדורות האחרונים והוא מתאר יפה את הלך הנפש של יהודי רוסיה בימי אלכסנדר השני. הוא טוען, כי „כל הבורגנות העשירה ברוסיה היתה נאמנה למלוכה אלכסנדר השני" ומספר בפרוטרוט על עלייתה לגדולה של משפחת גינצבורג. דרך אגב הוא מביא דוגמאות מדברי ימי היהודים בארצות אחרות, שהיו נאמנים לממשלותיהם כל זמן שלא היו גזירות על יהודים, החל מרומא ועד – מוסוליוני.

יעקב פרומקין מפרסם זכרונות ומסמכים מראשית המאה עד מלחמת העולם הראשונה. על פעולות ההברה להשגת זכויות, על פעולת חברי הדומות ועוד. יש במאמר גם חומר רב על גירושי היהודים ממחוזות הגבול בימי המלחמה.

שורה של מאמרים דנים במקצועות מסויימים, כגון „המצב בזכויות של יהודי רוסיה" מאת א.א. גולדנר ווייזר ביחוד לפני מלחמת העולם הראשונה ובשעת המלחמה; ניתוח נוסח ביטול הגבלות היהודים החתום על ידי קרנסקי.

י.מ. דידור כותב על המצב הכלכלי של יהודי רוסיה. במאמר חומר חדש, ביחוד בצורת מספרים, על חלק היהודים בתעשייה הרוסית. במסחר וברכבת. היהודים היו חלוצים בכרית והב בסיביריה, המחבר מצטט את סיסמת שונאי ישראל בראשית המהפכה: „תה של וויסוצקי, סוכר של ברודסקי, רוסיה של טרופצקי". יעקב לשצ'ינסקי כותב על הפועלים היהודים ברוסיה. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה היו ברוסיה יותר משיש מאות אלף פועלים יהודים, בתוכם כבתי חרושת 75 אלף, בחקלאות 16 אלף.

גריגורי אהרונסון כותב על הזרמים הפוליטיים היהודים בימי אלכסנדר השני עד המהפכה, וביחוד על מאבק שבין ה„בונד" והצ'יניית מחוץ משיא פנים מפורש לבונד. לעתים נגד המציאות, שרבים עדיין נזכרים אותה. בין היתר הוא אומר: „הבונד, שהיה קשור קשר אורגני עם תפועל היהודי והאינטליגנציה העממית, חיזה מן היום הראשון לקיומו גורם מלאים בחיים היהודיים, גם בזמן שתכניתו הלאומית עדיין לא עובדה ודרשותיו היהודיות

לא גובשו ומנהיגיו סדדו מן הלאומיות כסו מצרעת". סיפא מבטלת את הרישא. מקיף הוא המאמר של אותו מחבר על היהודים בספרות ובעתונות הרוסית ואף הוא כמאמרים אחרים עבר את הגבול שנקבע בשער.

גרשון טווס, עיתונאי עברי מִישראל, כותב על "היהודים הרוסים בציונות ובבנין הארץ". במאמר מיוחד הוא כותב על היהודים במוסיקה הרוסית וכשהוא מזכיר את יוליוס אנגל אינו כותב, שפעל ומת בישראל, וכן אין גריגורי אהרונסון מזכיר אותו אלא כמבקר מוסיקאי רוסי ולא כמלחין יהודי עממי וציוני פעיל. בנוגע לליב יפה אין אהרונסון מספר שגרצה בירושלים. נשיא מדינת ישראל, יצחק בן צבי מספר בזכרונותיו על דוב בורוכוב ועל ראשית תנועת פועלי ציון, ח. אשרוביץ — על היהודים הרוסים באמריקה, סיכום הנעשה כמדומני בפעם הראשונה מתוך גישה כזאת, מאת פרופ' בן ציון דינור מתפרסמת הרצאתו בכינוס למדעי היהדות בירושלים על הקלסתר הדתי־לאומי של היהדות הרוסית. כהשלמה להרצאה זו יש לראות את המסה של א. מנס על תנועת המוסר בישיבות ליטא ורוסיה הלבנה. אליהו טרוצקי כותב על היהודים בבית הספר הרוסי ועל חברות העזרה ההדדית כגון מסיצי השכלה, אורט, אווע ועוד. יל. בורוכוב כותב כאריכות על היהודים עורכי הדין, נושא שעליו כתב מר גאנקין ב"העבר" חוברת ג'.

הקובץ מסתיים בהדפסה חדשה של חוברת פרופ' קלוזנר, משנת 1915 על הספרות העברית ברוסיה, במאמרו של יודל מארק על ספרות אידיש ברוסיה ובמאמרו של גריגורי אהרונסון על העתונות הרוסית־יהודית, המוקדש ברובו ל"ווסהור" והוא פוטר את ה"ראז" סוויט" הציוני רב ההשפעה בשורות מועטות שאינן אומרות כלום ובמקום זה הוא מדגיש את העתונות של ה"בונד" ברוסית, שלמעשה כמוה כאין.

הקובץ בכל זאת הוא רב התוכן. חבל שהעריכה אינה מעולה ושהמשתתפים ברובם רחוקים מן העברית ומישראל ומן הציונות, ואפילו מידיעת הציונות.

ברוך קרווא

תולדות האמונה הישראלית

מאת

פרופ' יחזקאל קויפמן

4 כרכים הדורים — קרוב ל-3000 עמוד

במחיר מוזל של — 25 ל"י

יבנת שלומים יזמים

ההרשמה בכל חנויות הספרים ואצל הסוכנים

מוסד ביאליק והוצאת דביר.

"אלת ירא"

אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה

ד"ר ח' לשננות תשי"ט--תש"ך

ארגונה החדש של המערכת ומועצתה

במשך תקופה זו נמשכו המאמצים הבלתי-פוסקים לקיים את "העבר". לרגל פטירתם של העורך הראשי ר' ב"צ כץ ז"ל וחבר מועצת המערכת הפר' פ. שניאורסון ז"ל הוכנסו שינויי גברי בהרכב המערכת ומועצתה וצורפו אליה חוקרים והיסטוריונים נוספים ובראשם הפר' ב"צ דינור. בפגישה שנתקיימה ביום י"ג בתמוז תשי"ט (19.7.59) בבית הפר' ב"צ דינור בירושלים החלט על קוי הפעולה בשטח הארגוני והפרוגרמתי והם:

- א. להרחיב את מסגרת "העבר" ע"י פרסום חומר היסטורי מכל התקופות. מתוך תשומת לב מיוחדת להשתתפות היהודים והשפענים בתולדות רוסיה.
 - ב. להתאמץ ולהוציא את "העבר", לפחות פעמיים בשנה.
 - ג. להרחיב את פעילות "אלתירא" ע"י הידוק הקשרים עם החברה ההיסטורית בירושלים.
 - ד. לסדר מדור קבע של פרסום העודות (מתוך החומר של 4 הארכיונים במדינה: הארכיון ההיסטורי, הארכיון הציני המרכזי, ארכיון י"ד ושם" וארכיון ויצמן) בגודל 2 גליונות דפוס. לפחות, בכל חוברת "העבר".
 - ה. לסדר מדור מיוחד ל"ביבליוגרפיה" (נוסף להערכת ספרים היסטוריים) שיכיל את הפרסומים בשטח ההיסטוריוגרפיה של יהדות רוסיה.
 - ו. לברר את אפשרות נצול החומר רב-הערך של "העבר" הפטרוגרדי מעזבונו של שאול גינצבורג ז"ל, הנמצא בספריית הסמינר התיאולוגי ע"ש ש. שכטר בניירורק.
 - ז. ליצור קרן לשם ביסוסו החמרי של "העבר" ולהופעתו הסדירה.
 - ח. לפנות להנהלת "יד ושם" בבקשה להשתתפות כספית במדור הקבוע ב"העבר", "קהילות ישראל ברוסיה", שמתפקידו להנצחת הקהילות הקדומות שהושמדו בתקופת השואה.
 - ט. לפנות לקרן י.ל. ורחל גולדברג ז"ל בדבר השתתפות בסך של 500 ל"י בהדפסת החוברת הבאה של "העבר".
 - י. לאשר את הרכב המערכת ומועצתה כדלקמן:
- המערכת: ברוך קרוא; יהודה סלוצקי; א. אהרוני (מזכיר).
מועצת המערכת: ש. אטינגר; ב"צ דינור; יוחנן סברסקי; יצחק מאור; זלמן שזר; ח. שמורק.
- חלק חשוב מהחלטות אלה עודנו מחכה לבצוע ולהגשמה, כרם עצם הופעת החוברת המוגדלת הנוכחית על החומר החשוב והרבי-גיוני הכלול בה, למרות ההעלאה הגדולה במחירי הנייר וההדפסה ועל אף חוסר תקציב קביע. מהווה גורם מעורר

לפעלנו ומעורר תקוה שבימתנו הצנועה תרכז סביבה חכמים וחוקרים מישראל ומהתפוצות לחקר תולדות יהודי רוסיה על כל תקופותיה.

קבלת פנים בבית הנשיא בירושלים

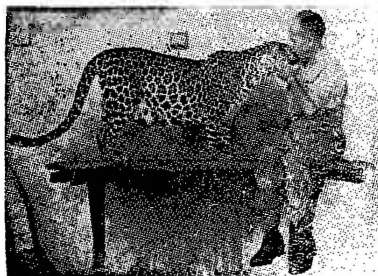
ביום כ"א בתשנ"ט (4.11.58) קיבלנו נשיא המדינה יצחק בן-צבי ורעייתו הגב' רחל ינאית בביתם את חברי מערכת „העבר” ועסקניה שהגישו להם את החוברת הששית המוקדשת ברובה לזכרו של הברון דוד גינצבורג ז"ל. נוכחו: ז. שזר, ב. קראו, י. טברסקי, יעקב בוקשטיין, גב' שושנה פרסיץ, גב' סופיה דהר גינצבורג (בתו של הברון דוד גינצבורג), א. אהרונזי ויצחק מאור. דברי ההערכה והעידוד של הנשיא ורעייתו לפעלנו גרמו קורת רוח מרובה לחבר הנושאים בעול המלאכה והמריצום להמשך הפעולה הברוכה.

אספת „אלתירא”

ביום כ"ד בתשרי תש"ך (26.10.59) נתכנסה ב„בית אחד העם” האספה הכללית של „אלתירא” (המסגרת הארגונית של הפעולות לחקר תולדות יהדות רוסיה). כיו"ר האספה נבחרה הגב' ד"ר חנה שניאורסון וכמוכיר — מר יהודה סלוצקי. ד"ר פ. פלדמן ומר ברוך קראו מסרו דו"ח על הפעולות ועל התכניות להבא. אחרי יכוח הובעה תודה לועד על פעילותו בהוצאת „העבר” ונבחרה נשיאית כבוד בת 3: פרופ' ב"צ דינבור, הרב ד"ר מ. ברוך יו. שזר; מועצה בת 17: א. אבטיחי, א. אהרונזי, י. אילון (חיספה), יעקב בוקשטיין, ח. גליקסברג, בנימין וסט, יצחק מאור, נחום מן, יהודה סלוצקי. ד"ר פנחס פלדמן, ל. קופרשטיין, ד"ר ישראל קלויזנר (ירושלים), ברוך קראו, א. רפאלי, ד"ר חנה שניאורסון, מרדכי שנקר, י. א. שפירא;

גן החיות בתל-אביב

שדרות קק"ל קרן רח' שלמה המלך

גן החיות בתל-אביב — מקום שעשועים לילדים ומרגוע למבוגרים: מקום לימוד ושמחה לילדי הארץ, והנוף יתרבות לגדולים. מאפשר לילדי ישראל להכיר את החיה והעוף מקרוב ומקום של הסתכלות בתורת החי ותלמידים ולמבוגרים. הגן עשיר במאיה חיות, עופות ידגים למיניהם. אקויריום ימי, בית קפה מסודר יפנת יעשועים.

בזמן כולם מבקרים בגן החיות בתל-אביב.

לבקורים בשיבתות ובחגים יש להכין כרטיסים מראש.

הגן פתוח משיעת הבוקר עד לפנות ערב ללא הפסקה.

בשרו בגן החיות ותהנו!

ועדת בקורת בת 3: ש. אורכוב, עזריאל אורי וז. הנוטין. אושר הרכב המערכת. המועצה וועד המנהל.

אספה זו ביטאה את התרדה לערכי יהדות רוסיה ההולכים ומשתכחים ואת הדאגה להמשך פירסומם והנצחתם וכמו כן את רגשי התוקרה והתודה לחוג המצומצם השוקד בתנאים קשים במסירות ובנאמנות ומשתדל ליצור אירה צבורית נאותה מסביב הפעולה.

בישיבת המועצה ביום ל' בחשוון תש"ך (1.12.59) נבחר ועד האגודה כדלקמן:

- (1) מר יעקב בוקשטין — יו"ר
- (2) ד"ר פנחס פלדמן — סגן
- (3) מר ברוך קרוא — סגן
- (4) מר א. שפיוהנדלר — סגן
- (5) מר י.א. שפירא — גזבר
- (6) מר א. אהרוני — מזכיר
- (7) מר אריה אבטיחי
- (8) מר יהודה סלוצקי
- (9) מר אריה רפאלי (צנציפר)

בין הפעולות הארגוניות יש לציין את המסיבה שנערכה בביתו של מר יעקב בוקשטין ביום השבת, כ"ט באייר תשי"ט (6.6.59) לכבוד הסוציולוג והחוקר מר יעקב ל ש צ י נ ס ק י לעלותו ארצה. המארח מר י. בוקשטין וה"ה ב. קרוא. ל. קופרשטין. מ. שנקר. א. מסקין (מ"הבימה") וד"ר צבי רודי (מתרגם ספרו האחרון של לשצינסקי „דחות יהדות הגולה") העריכו את האורח כותיק וזקן הסר ציאלוגים בתחום היהדות למעלה מיוכל שנים וכאחד ממיסדי תנועת הפועלים הציונית והיהודית ועמדו בדברי ברכתם על כך שבואו לארץ יהווה תרומה חשובה

לחקר תולדות יהדות רוסיה וערכיה וכמשתתף קבוע ב„העבר“ ימשיך להעניק מפרי עטו המבורך וישמש גשר מקשר בין ישראל והתפוצות. כדברי התשובה והתודה של האורח באו לידי בטוי סיפוקו הרב מכוחות היצירה התוססים בישראל בכל שטחי החיים ומשאלתו לתרגם לעברית את החומר הרב והחשוב לתולדות יהדות רוסיה, שאיננו מצוי בידי הנוער בישראל וגם בתפוצות שהשפה הרוסית אינה שגורה בפהם.

כן נערכה מסיבה בבית ה' ב. קרוא ב' חשון תש"ך (11.11.59) לכבוד ד"ר ואב ה' פ' ר' י' — מנהל אורט בג'נבה — לבקורו בארץ. במסיבה זו הועלתה בעיית הקניית ערכי יהדות רוסיה מימי פריחתה לעם ולנוער בישראל ובתפוצות. היה ב. קרוא. ד"ר יצחק צטלין, מרדכי שנקר, בנימין וסט וא. רפאלי עמדו בדבריהם גם על אישיותו של האורח, שהוא נצר ממשפחת הלפרין הידועה בעסקנותה וכתלוצת התעשייה באוקראינה ומצד אמו — ממשפחת הכרונ גינצבורג, הממשיך במסורת העסקנות הצבורית למען המוני היהודים בשטח הפרודוקטיביזציה בארץ ובתפוצות. האורח, שדיבר עברית רהיטה, הבטיח את עזרתו לפעול בחוגי הצבוריות היהודית כחול' למען אגודת „אלתירא“, המוציאה לאור את „העבר“.

במסיבה לכבוד מר אברהם שפייז הנדלר, מעסקני ההסתדרות העברית בארצות הברית ששהה בארץ, בא לידי בטוי הצורך החיוני בקשרים הדוקים עם נאמני התרבות והעברית בארצות הברית, שברובם הם יוצאי רוסיה, לשם ביסוסו החמרי והרוחני של „העבר“. מר ל. קופרשטיין עמד בדברי ברכתו על אישיותו של האורח הנושא בעול התרבות העברית בארצות הברית בחיבה ובנאמנות, זה כיובל שנים, התורם ומתרים בצניעות ובלי פרסום יתר למפעליה התרבותיים, ליצירה העברית ולסופריה, תלמידי חכם, מוקיר ורחים רבנו, הנרתם בעול קיום „הדואר“, ההסתדרות העברית, ברית עברית עולמית ונענה בספר פנים יפות לעזרת מוסדות תרבות בארץ ולהקלת סבלם של סופרים עבריים. מר א. שפייז הנדלר, שנבחר כסגן יו"ר „אלתירא“ הבטיח לפעול בשטח יצירת קשרים עם ידידים בארצות הברית, העיר כמה הערות לכונו של „העבר“ בשטח פרסום החומר ההיסטורי ותרגם 250 ל"י לחוברת „העבר“ השביעית. הוא הבטיח את תרומתו הפרטית בסך 250 ל"י לכל חוברת „העבר“ שתופיע להבא. יעמוד בזה על הברכה ויצליח בפעולתו למען „העבר“ וההיסטוריוגרפיה של היהדות והיהודים ברוסיה. בקרב נאמני התרבות ברחבי ארצות הברית וסכל שטחי הצבוריות שהוא עסק בהם.

עלינו לציין את עזרתו האדיבה של מר ק. י. גולן ממחלקת ההקצבות של משרד החינוך והתרבות בירושלים בקבלת הקצבת המשרד הנ"ל במועדה הנכון, ואת עזרתה האדיבה של הגב' חנה טולקובסקי (בת ר' יצחק ליב ורחל גולדברג ז"ל וחברת הקורטוריון לקרן י. ל. ורחל גולדברג) בהקצבת הקרן הנ"ל בסך 500 ל"י, כסיוע להוצאת החוברת הנוכחית של „העבר“, ובה אני מביעים תודה לבבית לחברי הקורטוריון של הקרן על הקצבה זו. מתוך תקווה להקצבה קבועה, שתסייע לביסוסו של „העבר“ ולהופעתו הסדירה.

ואחרון אחרון: יצינו לשבח הד"ר לור גולדוץ שתרם בעין יפה לרכישת נייר להדפסת החוברת ומר יעקב בוקשטיין ידינו המסור הממריץ והמעודד להופעת „העבר“ ורעיתו מרת רבקה המארחים בעין יפה וטובה בביתם את מסיבות „העבר“ ו„אלתירא“. יעמדו כולם על הברכה והתודה ויוזנו לראות בקרוב פתיחת שערי ארצנו לעלייתם ההמונית של עולי גולת רוסיה ולהשתרשותם במדינתנו הנבנית.

חברה לבנין ולעבודות צבוריות מיסודו של סולל בונה, בע"מ

הקמלן הגדול ביותר בארץ לבנינים, כבישים, גשרים,
שירותית עופה, ביוט ומכנים למטרות מדע מיוחדות.

מבצע פעולות בניה ופיתוח מצפון הגליל
ועד לפינות המרוחקות של הנגב בואכה אילת.

משרד ראשי:

תל-אביב, רח' אלנבי 111 — ת.ד. 1267 — טלפון 610317

משרד מחוז הצפון:

חיפה, רח' יבנה, בית סולל בונה — ת.ד. 4994 — טל. 66501

משרד ירושלים:

ירושלים, רח' המלך ג'ורג' 47 — ת.ד. 1341

טלפונים: 5037, 5039, 714715, 43157

סניפי הצפון

חדרה — רח' הנשיא ויצמן, טל. 2549

עפולה — רח' יהושע, ת.ד. 26

טלפון 64, 138

נצרת — שכון עממי, טלפון 141

טבריה — קרית שמואל, ת.ד. 2

טלפון 153

קרית שמונה — טלפון 70

עכו — רח' יהושפט 42, טל. 86

צפת (משרד) — טלפון 149

חיפה — סניפים פנימיים:

מערב חיפה, טלפון 6513

קרית טכניון, טלפון 68384

רמות רחוב (רוממה), טל. 68567

עמק זבולון: קרית חיים, כביש

ראשי,

טלפון 71314

טניף הכרמל, טלפון 67299

סניפי הדרום

אילת — טלפון 210

באר-שבע — רח' העצמאות,

טל. 2301

קרית גת (משרד) — טלפון 31

מגדל אשקלון — בית מס' 24/1248,

טלפון 21, 36

רחובות — רח' הרצל 20, טל. 417

ראשון לציון — רח' ז'בוטינסקי,

טלפון 941501 (ת"א)

רמת-גן — רח' יהלום 12, טל. 72121

פתח-תקוה — רח' וולפסון, בית

ההסתדרות, טל. 911659 (ת"א)

כפר סבא (משרד) — טל. 933142

הרצליה — רח' בני בנימין, טל. 267

נתניה — רח' סמולנסקי 17, ת.ד. 31,

טלפון 58

מחלקת הבניה לבניני ההתישבות, משותפת עם איחוד הקבוצות
והקיבוצים — במשרדי החברה בתל-אביב ובחיפה.
המחלקה של בנית בתים למכירת דירות — רח' קרל גטר 1, ת"א.

לתושבי ישראל

לשנת הי"ב
של מדינת ישראל

ב ר כ ת

„לודזיה“

חברה למקסטיל בע"מ

חולון — ת.ד. 34 — טלפון 82117/8

ל ב נ י ם

טריקו
שרמז משי
שרמז ניילון
בגדי תינוקות
„ביבי“

מייצרת :

נ ר ב י ם

ניילון
סטרץ
כותנה
צמר

חברה לעבודות חוץ ונמלים מיסודו של סולל בונה בע"מ

ישראל —

עבודות צבוריות (מנהרות, קוי מים ונפט, עבודות עפר, עבודות
בניה ופתוח נמלים: חיפה, קישון, אילת ועוד).

בארצות המזרח התיכון ובארצות אסיה ואפריקה —

עבודות בניה והנדסה שונות (בניה, סלילה, שדות תעופה ועוד).

שרותי נמל —

שרותי תפעול בנמל חיפה וקישון (סבלות, סוארות, סיראות).
שרות סירות מנוע וצלילה בנמל חיפה ("עגן" בע"מ), מחסני ערוכה.
עמלות מכס ושרותי ים אחרים.

בתי מלאכה ומוסכים —

בחיפה ובתל-אביב — לתקון ציוד מכני כבד ולעבודות מכניות שונות.

חרות בע"מ

תל-אביב

דרך יפו 7 ת.ד. 1969 טל. 9-82376

קבלנות: אינסטלציה, גיטריה, הספקת מים, השבת מים, קיטור, הסקה,
מוזג-אוויר, בידוד, ביוב, ניקוז, קוי"מים, אינסטלציה חשמלית,
הרכבת בתי-חרושת, מכשירים.

מסחר: חמרי אינסטלציה ובנין, ציוד טכני, מתכות, זכוכית.

ייצור: * בית-חרושת לדוודים חשמליים, חדרה, טלפון 2370.

* בית-חרושת למשי זכוכית ולצנורות בידוד ממשי זכוכית,
חיפה, טלפון 71266.

* בית-חרושת לדוודים, תנורים ומחליפי חום, נחלת-יצחק,
תל-אביב, טלפון 32226-7.

* בית-חרושת למוצרי עופרת, נחלת-יצחק, ת"א, טל. 7-32226.

* „אלסיד" — ייצור מכשירים להשבת מים, ת"א, טל. 82376-9.

* „יום" — בית-חרושת לצנורות ביוב צנטריפוגליים (שוהפות
עם „חימר"), איזור התעשייה הגדול, חולון, טל. 85328.

חיפה: רח' הנמל 46, ת.ד. 648, טל. 67904-6, ירושלים: רח' יפו 57,

ת.ד. 342, טל. 3096, 62500, באר-שבע: רח' הקק"ל 110, טלפון 6.

חדרה: רח' רוטשילד, טל. 2168, טבריה: רח' נצרת, טל. 300.

עפולה: רח' עליה, טל. 111, אילת: טל. 236, מנדליאשקלון: רח' הרצל

פנת צהל, טלפון 177.

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל
ה ס ת ד ר ו ת פ ו ע ל י ה ב נ י ן

קרבן הבטוחה של פועלי הבניין ועבודות צבוריות

קופת תגמולים, אגודה שתופית בע"מ

הקרן מעניקה לחבריה:

דמי מחלה * דמי ביטוח תאונה (נוספים על דמי ביטוח תאונה של הביטוח הלאומי, עד השוואתם לשעור דמי מחלה) * חופשה שנתית * הבראה * תשלום עבור ימי חג * תוספת משפחתית * תשלום הפרשי פיצויים * הלואות לשכון * הלואות קטנות * ביטוח חיים * שיקום ופנסיה.

ההנהלה המרכזית:

תל-אביב, רחוב ארלוזורוב 93, טל. 20145-47
סניפים בכל רחבי הארץ

מבטחים

מוסד לביטוח סוציאלי
של העובדים בע"מ

מאזן 10 שנות „מבטחים”
(יולי 1949 — יולי 1959)

מבוטחים 100,000 חברים
ב־ 3,500 מפעלים.

שולם לחברים:

חופשה, פיצויים, מחלה, תאונה
ותגמולים 31 מיליון ל"י

ניתנו 40 אלף הלואות לשיכון
14.5 מיליון ל"י

שולמו 1,200 מקרי מוות ונכות
2.5 מיליון ל"י

סה"כ שולם 48 מיליון ל"י

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י

קרן בטוחה ופנסיה לפועלים חקלאים
ובלתי מקצועיים בישראל

מבטחת זכויותיהם הסוציאליות

* בתגמולין ופנסיה

* הלואות לשיכון

* דמי חופשה

* תשלום דמי מחלה

* ביטוח חיים הדדי

תל-אביב, רח' לילינבלום 44
ת.ד. 2940 טל. 67937-8

המשביר המרכזי בע"מ

חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העברים בישראל

המשרד הראשי:

תל-אביב, בית המשביר, דרך שלמה, טל. 842111-8, ת.ד. 130

סניפים:

חיפה, שער פלמר, בית המשביר, ת.ד. 295

ירושלים, מרכז מסחרי חדש, ת.ד. 438

באר-שבע, הכביש הראשי, טלפון 5

המועד המרכזי להספקה של התנועה הקואופרטיבית בישראל

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל

קרנות לעזרה הדדית:

דור לדור

קרן לזקנים, אלמנות ויתומים בישראל
(נוסד בשנת 1943)

נועד לעזור לחברי ההסתדרות לעת
זקנתו ע"י תשלומי פנסיה חדשים.

מצ"ב

קרן לאימוץ משפחת החבר אחרי מותו
(נוסד בשנת 1937)

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות לפנסיה או לאימוץ צריכים לקבל את
כל הידיעות הדרושות במועצות הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות למוסדות
המתאימים.

אשראי וחסכון של הציונים הכלליים. אגודה הדדית בע"מ

רחוב לילינבלום 32, טלפון 65056, תל-אביב

מתן הלוואות, נכיון שטרות, פקדונות, עו"ש, חסכוניות לזמנים ארוכים,
השלשות, גביית שטרות, העברות לכל חלקי הארץ, קבלת מסי העיריה וכו'.

ס"ה האקטיבה
248 מליון לירות

*
 93 סניפים בכל
 רחבי הארץ

*
 כל עסקי בנק
 בשירות המשק היוצר

נוסד 1921

בנק הפועלים בע"מ

הסנה

חברה ישראליה לביטוח בע"מ

**חברת הביטוח
הגדולה בישראל**

כל סוגי הביטוח

*
 החברה היחידה הנותנת מענק
 לנאמני ביטוח-חיים

*
 ביטוח צמוד ערך

*
 ביטוח גימלה צמוד-ערך מוחלט

*
 המשרד הראשי:
 תל-אביב, רח' מונטיפיורי 27

סניפים וסוכנויות בכל הארץ

יכין-חקל

עיבוד פודסים
שיווק פרי הדד
נטיעה חדשה
גני-ירק
התישבות עממית
תעשייה חקלאית

המשרד הראשי:
שד' רוטשילד 22, ת"א
טלפון 67562

תנובה אכספורט

אגודה חקלאית שתופית
לשיווק תוצרת משקי
העובדים העברים בע"מ

הכתובות:

שדרות רוטשילד, פנת מוא"ה (73)

ת.ד. ת"א 607, טל. 61001/61002

תנועת מושבי העובדים בישראל

תל-אביב, רח' ריינס 6, טל. 22194

רעיון המושב, המקטל בתוכו את
האחריות ההדדית ביחד עם היוזמה
האישית שבמשק האינדיווידואלי,
התגבש בארבעה עקרונות המהווים יסוד
איתן לחברה החקלאית העובדת בארץ.
ואלה הם: קרקע לאומית, עבודה
עצמית, עזרה הדדית, קנייה ומכירה
משותפת.

התנועה מקיפה 215 מושבים, בתוך
זה 64 מושבי-עובדים ו-151 מושבי-
עולים (הכפרים שנוסדו לאחר קום
המדינה) עם אוכלוסיה של כ-73 אלף
נפש.

מושבי העובדים והעולים משוקים
קרוב ל-50% מהירקות המיוצרים
בהתישבות העובדת ולמעלה מ-50%
מתוצרת החלב.

בטאני התנועה הם: "תלמים" —
ירחון לבעיות המושב והחקלאות בארץ;
"בתלם" — בטאון למושבי עולים
"מענית" — בטאון הנוער במושבים
"ידיעות" לחברי תנועת המושבים —
עלון אינפורמטיבי.

הלואה וחסכון. יפו - תל־אביב

אגודה הדדית בערבון מוגבל

תל־אביב, רחוב הרצל 21, ת. ז. 151, טל. 61061-2-3

סניפים:

שדרות קקיל 47, סיגת דיזנגוף, טל. 23673
רח' לוינסקי 63, טל. 6-67465
יפו, רח' רזיאל 3, טל. 81438
ידיאליהו, רח' להגרדיה 23, טל. 32078
הדר יוסף, שכונת עמידה, טל. 74268
כפר מלכי ישראל, רח' אבן גבירול 58, טל. 23940
התחנה המרכזית, רח' הנגיל 3, טל. 31769
שכונת מונטיפיורי, דרך פתח־תקוה, טל. 31150
רמת־גן, רח' ביאליק 4, טל. 73563
חולון, רח' שנקר 55, טל. 84690
בת־ים, שדרות העצמאות 54
שכונת התקוה, רח' אצ"ל 11, טל. 33016
טוסקניני, רח' אבן גבירול 17, טל. 24859

ליום 1 במרץ 1960

1. מספר החברים 71846
2. ההון העצמי וקרנות בלאי 3,010,780.—
3. פקדונות וחשבונות לכל הצורות 35,467,156.—
4. יתרת תיק ההלוואות 28,149,448.—

„ מ ס ד ”

חברת הדדית
להלוואות וחשבונות בע"מ

(נוסדה ע"י הסתדרות המורים העברים
בארץ־ישראל)

תל־אביב • ירושלים • חיפה

המוסד הכספי של הסתדרות
המורים העברים בישראל

המרכז: תל־אביב, שד"ר 79, טל. 62444
סניף ירושלים—רח' ד. ילין 5, טל. 4867
סניף חיפה—רח' הרצליה 38, טל. 66780

בנק זרובבל

אגודה שתופית מרכזית בע"מ

מוסד מרכזי
של הקואופרציה
האשראית בישראל

תל־אביב
שדרות רוטשילד 44, טלפון 67808

בנק למסחר בע"מ

תל־אביב

כל עסקי בנק

בתנאים נוחים

רח' לילינבלים 42

ת.ד. 1992, טלפון: 62410

בנק ישראלי לתעשייה בע"מ
תל-אביב

רח' מונטיפיורי 13,

ת.ד. 2297, טלפונים 64311-2-3

*

ח י ס ה

רח' הנאמנים 8,

ת.ד. 639, טלפון 2367

ב ל ע פ ק י ב נ ק

עם מפעלים תעשייתיים

לבשול ולאפיה

לחיתום הסים

ו ל ה ס ק ה

חברה ישראלית להפצת גז

בע"מ

המשרד הראשי:

רח' אחוות בית 6, תל-אביב

טלפון 64226

התאחדות בעלי התעשייה
בישראל

המרכז:

תל-אביב, רחוב מונטיפיורי 13

ת.ד. 297, טלפון 61361

■

סניפים:

חיפה, רח' הנאמנים 8, ת.ד. 639

טלפון 4580, 66233

ירושלים, רחוב בקיתודת 7

ת.ד. 526, טלפון 2749

בנק למלאכה בע"מ

המכשיר הכספי תמכ"ו
לבעל המלאכה והתעשייה הוע"רה.

המרכז:

תל-אביב

רח' מרכז בעלי מלאכה 16,

טלפון: 65632, 66414

סניפים:

תל-אביב

רח' הרצל 68, טלפון 83860

ירושלים

רח' בצלאל מול "מגורה"

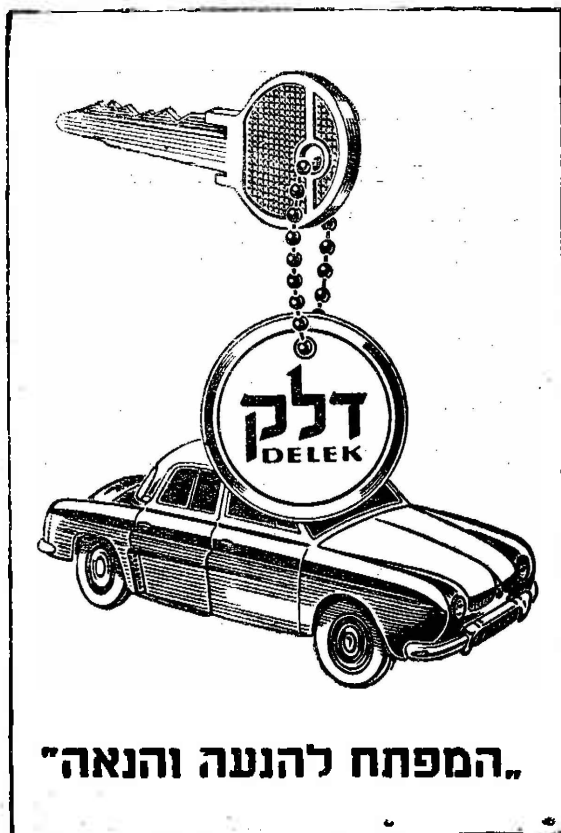
טלפון 5254

חיפה

רח' ארלוזורוב 9, טלפון 3432

באר-שבע

רח' הרצל, טלפון 2505

צינקל בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקאה והמטרה ניידת

המשרד הסכני:
תל-אביב, רחוב עליה 33
טלפון 82048, ת.ד. 2998

מאליומיניום בקוטרים מ"מ 2 עד 6"
מפלדה מגולבנת בקוטר מ"מ 2 עד 4"
פיטינגים מפלדה מגולבנת בלתי
שבירה בקוטרים מ"מ 2 עד 6"

הברת „אמנות' בע"מ

תל-אביב, רח' בצלאלייפח פ, ת.ד. 169, טלפון 63786

יצאו לאור ונמצאים במכירה:

(א) ד"ר ש.ל. קירשנבום **תולדות עם ישראל בדורנו**
הספר מקיף את התקופה מראשית המאה העשרים ועד שנת 1950. זין בהרחבה על קורות הקיבוצים היהודיים בעולם ועל תולדות המפעל הציוני בארץ-ישראל. זכה בכתביד בפרס הקונגרס היהודי העולמי.

(ב) ספר אידלסון

פרקי חייו ותורתו של א. אידלסון, אחד האישים המקוריים ביותר בתנועת התחייה הלאומית, תאורים, הארות וזכרונות של חבריו, המעלים את דמותו הרוחנית. לדור הצעיר ישמש הספר מקור נאמן להבנת רוח הדור, שעמד במחיצתו של הרצל, ומעין גובע מחשבות והעיונות על הבעיות החיוניות של עמנו.

(ג) הלל ולוטופולסקי **ספר הפיליטונים**

פרשיות רחיות מחשבות מבריקות והומור יהודי למדני, חריף ועסיס של לוחם אמיץ ומסור לתרבות ישראל, ללשון העברית ולתקומת עמנו בארצו.

(ד) י. פטאי **הרצל**

מתוך הספר הזה עולה לפנינו בכל שיעור קומתה, דמותו הנערצת של אבי הציונות המדינית, המאירה את דרכנו עד היום, ונפרשת לפנינו יריעת חייו ומפעליו של האיש היחיד והמיוחד הזה, משחרית חייו ועד יומה האחרון.

הוצאת

„עם הספר" בע"מ

יהדות - לי"א

כרך ראשון

(מקיף את תולדות יהודי ליטא
מהמאה ה-12 עד 1918)

שערי הספר:

(א) תולדות, (ב) תורה, (ג) תנועות
ואישים, (ד) השכלה, (ה) ציון, (ו) חנוך
ואמנות, (ז) פולקלור.

הספר כולל מאות תמונות ומפות

הוצאה מחודרת

690 עמודים כפולי טורים

המחיר: — 20 ל"י

הפצה ראשית:

„עם הספר" בע"מ

רח' ביאליק 15, תל-אביב, טל. 64276

הוצאת

„קרית-ספר" בע"מ

ת.ד. 370, טלפון 2000, ירושלים
רח' אלנבי 66, טל. 1954, תל-אביב

הופיע החלק השני והאחרון

של

מלון רוסי - עברי

מאת

יחזקאל קרן

בעריכת

אברהם אבן-שושן

המלון מביא את אוצר המלים של
השפה הרוסית הקלאסית ובת זמ
ננו בכל הנושאים החיוניים מחיי
המעשה, מן התחום המדיני-צבאי
ומעולם המדע והאמנות.

המלון מנוקד, מכיל למעלה מ-
40,000 ערכים וניבים, כ-1500 ציור
ריע ומשתרע על 650 עמודים דו-
טוריים בחבנית גדולה.

בנק קופת-עם בערבון מוגבל

(נוסד בשנת 1918)

משרד ראשי:

תל-אביב, רח' אחד העם 13, ת.ד. 352, טלפון 65974

חברות בת:

ב.ק.ע. חברה לנאמנות בע"מ

קוע להשקאות בע"מ

בקלי חברה למען היצוא בע"מ

בקים בע"מ — לייצוג מסחרי

קפת-עם (שרותי בטוח) בע"מ

קפת-עם לתגמולים בע"מ — בעבור המפרנסים העצמאיים

פרודנשל חברה לבטוח בע"מ (לונדון)

ללוידס, לונדון

נציג:

מורשי:

סניפים:

רח' אחד העם 13, ת.ד. 352, טל' 64468/9	תל-אביב
רח' א. בן-יהודה 57, ת.ד. 3220, טל' 25927	ירושלים
רח' יסו 47, ת.ד. 872, טל' 4409	חיפה
דרך העצמאות 43, ת.ד. 116, טל' 4319	יפו
הדר הכרמל, רח' ביאליק 12, טל' 67241	רמת-גן
רח' תרשיש 19, ת.ד. 8257, טל' 83427	רמת-יצחק
רח' שילה 2, ת.ד. 3, טל' 72200	גבעתיים
רח' ירושלים 50, טל' 72968	הדר-רמתיים
רח' שינקין 29, ת.ד. 5, טל' 73126	עכו
ככר הנשיא, ת.ד. 22, טל' 220	מגדל-אשקלון
רח' בן-עמי 23 (פינת רח' ויצמן), טל' 132	נהריה
רח' הרצל, ת.ד. 34, טל' 64	
שדרות געתון, טל' 920063	

• ציון •

חברה לבטוח בע"מ

א-ש-י-פי

ה'תאחדות הציונית

מקורות

חברת מים בע"מ

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב הנגב 11

ת. ד. 2704, טלפון 31241/9

שכון עובדים בע"מ

מיסודה של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בישראל

תל-אביב, רח' ליאונרדו דה-וינצ'י 21

ת. ד. 392

טלפון 28145/8

● שכון ותיקים

● שכון עולים

● מעונות עובדים

● שכונות פועלים

„עמידר“

החברה הלאומית לשכון עולים בישראל בע"מ

✱ בונה שיכונים חדשים לעולה

✱ עוסקת בניהול ובהחזקת 126000 דירות עולים

✱ מספקת ומשפרת את השכונות הקיימים

✱ מאפשרת לדייר לרכוש את דירתו מתנאים נוחים

קבלנים לבנין ולפליטת כבישים

מ.א. את. ברמן

תל-אביב

רח' נחמני 36, טלפון 62122

„הבונה“

חברה קבלנית לבנין
של הפועל המזרחי בע"מ

המשרד הראשי:

רחוב לילינבלום 27, תל-אביב

מברכת את בית ישראל

לשנת ה'תש"ב למדינת ישראל

לשנת הי"ב של המדינה

ב ר כ ת

הועד הפועל של ההסתדרות

כבוד ויקר

למאמצים הנעשים להנצחת יהדות רוסיה וחלוציה

לבנין המולדת והמדינה

מועצת פועלי תל-אביב—יסו

לשומרי הזיקה עם יהדות רוסיה במדינת ישראל

ולשומרי אמוני ישראל בס.ס.ר.

ברכות

המחלקה לחנוך מקצועי בהס' הכללית של העובדים העברים בא"י
בתי"הספר המקצועיים ברשת "עמל"

הצינקוגרפיה הא"י אגודה שתופית בע"מ

מוציאה לפועל עבודות קליטאות שונות, באיכות מעולה

תל-אביב, רחוב לבונטין 30, טל. 67113

איחוד הקבוצות והקיבוצים

המזכירות,

קרן האיהוד,

משקייהאיהוד (אירגון קניות)

תל-אביב, רח' הירקון 123, טל. 4—23131

מחלקת החינוך,

תל-אביב, רח' הירקון 78, טל. 22102

המדרשה לחינוך משותף,

בית-ברל (צופית), טל. 933394 (חיוג ישיר)

מעון ילדים לחינוך מיוחד,

רמת-השבים

המחלקה הטכנית,

תל-אביב, רח' ברנר 18, טל. 63875

המרכז לבניה,

תל-אביב, רח' ברנר 2, טל. 65774—64668

חברת ייצור ופיתוח,

תל-אביב, רח' טיומקין 13, טל. 7—61556

קלת אפיקים

אפיקים, טלפון צמח 45, דאר נע עמק הירדן

ת ע ש י ת ל ב י ד י ם פ ו ר נ י ר י ם

פ נ ל י ם ל מ ל י ם ו מ ס ר ה

*

המשרד בתל-אביב:

טלפון 65526

רחוב שד"ל 4

עירית ירושלים

ירושלים עיר השלום. מחוננת בטגולות יקרות. היא בירת ישראל. עיר שאוירה צח. יבש ומרענן. עיר שהוד קדומים חופף עליה. עיר התורה ודעת חבונה. והיא כובשת לה מקום נכבד בענפי הפיתוח השונים בשרה המלאכה והתעשייה ובשאר שטחי הכלכלה. והיא טושה לקליטת העליה ולמיווג העדות יוצאי הגלויות השונות.

„ירושלים לא נחלקה לשבטים. לכל ישראל חלק בה“.

מ. איש-שלום

ראש העיר

עירית גבעתיים

שולחת מיטב הברכות
לנשיא המדינה, לממשלה, לאזרחי
גבעתיים, לתושבי ישראל, לכל בית
ישראל בתפוצות ולאסירי ציון
בברית המועצות

*

ליום העצמאות השנים-עשר
של מדינת ישראל

לנאמני ישראל בברית המועצות.
לבית ישראל בתפוצות הגולה.
לתושבי ישראל ולאזרחי הרצליה.

ברכות לבביות

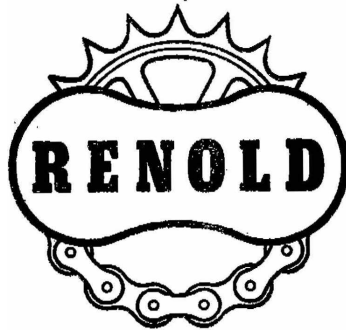
ליום העצמאות ה־12 של מדינת ישראל

*

יהי רצון שנזכה לפתיחת שערי
המדינה לשבי גלות רוסיה ולהשיג
חרשות במולדת הנבנית.

עירית הרצליה

שרשרות „רנולד“ "RENOLD" CHAINS

הטובות בתעשיה, חקלאות ותחבורה

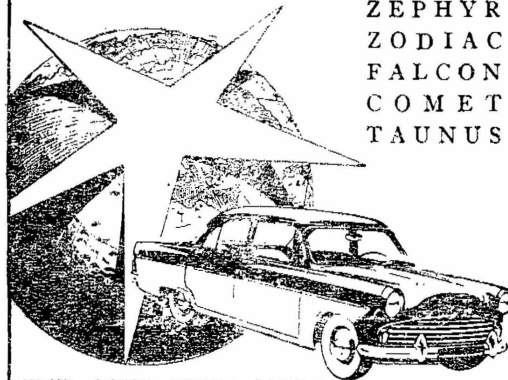
שרשרות, גלגלי שיניים וחלקים מכל המידות מתוך המלאי.

הסוכן היחידי לישראל:
„טכניקה“ — יעקב בוקשטיין
רח' רמב"ם 22, תל-אביב, טלפון 63216

פֹּרְד 1960

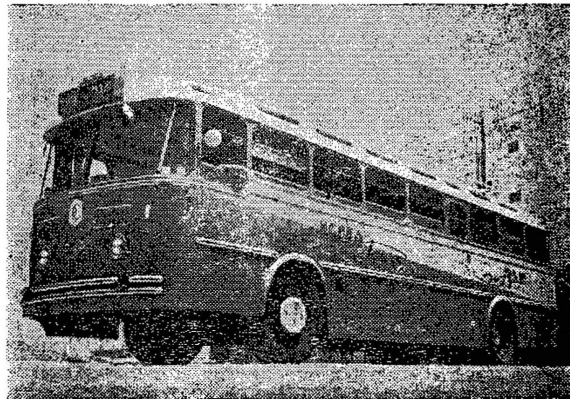
CONSUL
ZEPHYR
ZODIAC
FALCON
COMET
TAUNUS

המבחר המגוון ביותר בארץ
של מכוניות חדשות, להפקה
מידית או לפי הזמנה מיוחדת.

FORD

חברה א"י לאוטומובילים בע"מ
תל-אביב • חיפה • ירושלים

האוטובוסים המשוכללים והמפוארים של "אנד"
בשירות התייר והמטייל — יצל פני נופי הארץ.

„ארגמן" בע"מ

מפעלים

לצביעת

טכסטיל

בני-ברק

טלפון 721613

תוצרת

י.צהר - סומר

פרימן בע"מ

רמת-גן

מציע:

שימורי ירקות * פירות * ריבות *
סקושים * מיצים * שימורי בשר ודגים
השם „פרימן" ערובה לאיכות!

עלית

חברה ישראלית לתעשית
שוקולדה וסוכריות בע"מ
רמת-גן

הסתדרות נשים ציוניות ויצ"ו בישראל

מטרות ה.נ.צ. ויצ"ו:

- * ארגון האשה להשתתפות פעילה בחיים הציבוריים של המדינה
- * שיפור מצבה הכלכלי של האשה והעלאת רמתה התרבותית
- * דאגה לנציגות מתאימה של האשה במוסדות המדינה
- * הגנה על זכויות האשה במשפחה ובתחוקת המדינה.
- * סיפול וחינוך לילדים ולנוער.

ה.נ.צ. ויצ"ו מונה בארץ 54 אלף חברות ב-153 סניפים

מרכז ויצ"ו: תל-אביב, סמטת בית השואבה, טלפונים 4551, 4538
המשרד בירושלים: רחוב חבצלת 5, טלפון 3641
המשרד בחיפה: רחוב החלוץ 47, „אהל שרה", טלפון 4795.

המועצה לשיווק פרי הדר

תל-אביב, דרך חיפה 69 — טלפון 29223

ת.ד. 2590 — מברקים: „ציטרוס“, תל-אביב.

המועצה מרכזת בידיה את:

* הפיקוח על הנסיעות

* הפיקוח על הקטיף והאריזה

* שיווק היבולים בחייל ובארץ

* ההובלה הימית

* מתן זולאות לפרדסנים

* מחקר חקלאי והדרכה

* ההספקה של: חמרים להדברת מזיקים;
ציוד לפרדסים ולבתי אריזה; חמרי אריזה.

אמפא בע"מ

תל-אביב, דרך פתח-תקוה 16
ת.ד. 636 טלפון 61083

סניף חיפה, רח' ביאליק 8, טל. 67201
סניף ירושלים, מייזלר את סובל,
רח' יפו, מול הדאר הראשי, טל. 62966
המפיצים הכלליים של:

אמקור

חברה לתעשית מקררים חשמליים בע"מ
(מיסודם של „הארגז“ ו „אמפא“)

מקררים חשמליים מנועיים

מקררי ספיגה

מקררים מסחריים

ממזגי אויר

מי קרים

*

אמרון

מקלטי רדיו ורדיו-פטיפונים
חלקים אלקטרוניים

„הארגז“ בע"מ

תל-אביב, ת.ד. 106

תעשיות מתכת ועץ

רח' גבורי ישראל 94, טל. 32251
אוסובוסים לשרותי התחבורה הצבורית
אוסובוסים מיוחדים לתיירים
מכוניות משא וכלי רכב שונים

מכשירים לגז בשול: הנורים, כירים
ומיכלים (צילינדרים) לגז נפט נוזלי,
מיכלים (בדיקנים) וכו'.

רהיטים פלדה ומאלומיניום למשרדים,
בתי-חולים, ארכיונים וכו'.

הרשת עץ

צריפין ליד רמלה, טל. 961280, 961289
תל-אביב, רח' החרש 7, טל. 32231
תיבות מיוחדות מסוג „ברוס“
ארגזי אריזה למירות וירקות
נגרות בנין, רהיטי עץ וצריפים

שותף ל „אמקור“ בע"מ, ת"א.
מוצרי קרור ומוזג אויר.

